

ΕΓΝΑΤΙΑ

10

2006

UNIVERSITY STUDIO PRESS

Εικόνα εξωφύλλου: Αγορά Πέλλας. Αεροφωτογραφία από νότο.

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΕΓΝΑΤΙΑ

10

2006

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

ΤΕΥΧΟΣ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

UNIVERSITY STUDIO PRESS

Εκδόσεις Επιστημονικών Βιβλίων και Περιοδικών

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2006

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
ΕΛΕΝΗ ΜΑΝΑΚΙΔΟΥ, λέκτορας
ΙΑΚΩΒΟΣ ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, επίκουρος καθηγητής

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ
ΑΝΔΡΕΑΣ ΠΕΤΡΑΤΟΣ

GR ISSN 0495-4742

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

ΣΟΥΛΤΑΝΑ ΜΑΡΙΑ ΒΑΛΑΜΩΤΗ, Η συμβολή των αρχαιοβοτανικών καταλοίπων στη διερεύνηση των εκτεταμένων οικισμών: τα δεδομένα από το νεολιθικό οικισμό Άψαλος-Γραμμή	9
ΜΙΜΙΚΑ ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, Η έρευνα των ελληνιστικών πύθων: διαπιστώσεις και προοπτικές	131
ΣΤΕΛΛΑ ΔΡΟΥΓΟΥ, Τα αποθηρευτικά σκεύη και αγγεία της ελληνικής αρχαιότητας	142
ΕΜΜΑΝΟΥΕΛΑ Γ. ΓΟΥΝΑΡΗ, Χάλκινο παιδικό πορτρέτο από τους Φιλίππους	145
ΘΕΟΔΟΣΙΑ ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ-ΤΙΒΕΡΙΟΥ, Το ανακτορικό συγκρότημα του Γαλερίου στη Θεσσαλονίκη. Σχεδιασμός και χρονολόγηση	163

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ, Βυζάντιο και Δύση στην Ελλάδα του 19ου αιώνα: ταξίδια εννοιών	191
MARTHA IOANNIDOU, Colour Blue: visualising the eternal	201

ΧΡΟΝΙΚΑ

ΣΤΕΛΛΑ ΔΡΟΥΓΟΥ, Κασορί Πολυνερίου-Αλατόπετρας Ν. Γρεβενών	221
ΣΤΕΛΛΑ ΔΡΟΥΓΟΥ, Βεργίνα 2004-2005	231
ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΚΑΜΑΤΗΣ, Πανεπιστημιακή ανασκαφή Αγοράς Πέλλας. Ανασκαφικές περιόδοι 2002-2004	239
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΓΟΥΝΑΡΗΣ, Πανεπιστημιακή ανασκαφή Φιλίππων 2003-2005	271

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ & ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΕΣ ΔΙΑΤΡΙΒΕΣ

Περιλήψεις μεταπτυχιακών εργασιών που εγκρίθηκαν από το τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας κατά τα έτη 2005 και 2006	293
Περιλήψεις διδακτορικών διατριβών που εγκρίθηκαν από το τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας κατά τα έτη 2003-2006	303
Θέματα διδακτορικών διατριβών υπό εκπόνηση στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας	307

ΣΟΥΛΤΑΝΑ ΜΑΡΙΑ ΒΑΛΑΜΩΤΗ

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΟΒΟΤΑΝΙΚΩΝ
ΚΑΤΑΛΟΙΠΩΝ ΣΤΗ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ
ΤΩΝ ΕΚΤΕΤΑΜΕΝΩΝ ΟΙΚΙΣΜΩΝ: ΤΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ
ΑΠΟ ΤΟ ΝΕΟΛΙΘΙΚΟ ΟΙΚΙΣΜΟ ΑΨΑΛΟΣ-ΓΡΑΜΜΗ

Εισαγωγή

Ένα από τα ζητήματα στα οποία εστιάζεται το ενδιαφέρον της προϊστορικής έρευνας στο βορειοελλαδικό χώρο αποτελεί η συνύπαρξη δύο τύπων οικιστικής οργάνωσης, της τούμπας και του εκτεταμένου επίπεδου οικισμού. Η διαπίστωση της συνύπαρξης αυτής είναι σχετικά πρόσφατη: μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1980, αλλά και αργότερα, κυριαρχούσε η άποψη ότι ο χαρακτηριστικός τύπος κατοίκησης στην περιοχή αυτή ήταν με τη μορφή της τούμπας¹ ως αποτέλεσμα της συνεχούς κατοίκησης στο ίδιο σημείο για μεγάλο χρονικό διάστημα και με τη χρήση του πηλού ως κυρίαρχου δομικού υλικού². Γνωστές θέσεις, όπως το Ντικιλί Τας, οι Σιταγροί, αντιπροσώπευαν χαρακτηριστικούς νεολιθικούς οικισμούς με τη μορφή της τούμπας. Οι επιφανειακές έρευνες καθώς και η ανασκαφική διερεύνηση νεολιθικών οικισμών κατά τα τελευταία 20 χρόνια είχαν ως αποτέλεσμα τη διαπίστωση της ύπαρξης των εκτεταμένων

1. P. Halstead, «Like Rising Damp? An Ecological Approach to the Spread of Farming in South East and Central Europe», στον τόμο: A. Milles – D. Williams – N. Gardner (επιμ.), *The Beginnings of Agriculture*, B.A.R. 496, Οξφόρδη 1989, 23-53.

2. A. Sherratt, «The Eneolithic period in Bulgaria in its European context», στον τόμο: A. Poulter (επιμ.), *Ancient Bulgaria: Papers Presented to the International Symposium on the Ancient History and Archaeology of Bulgaria*, Nottingham 1983, 188-198. K. Kotsakis, «What tells can tell: social space and settlement in the Greek Neolithic», στον τόμο: P. Halstead (επιμ.), *Neolithic Society in Greece*, Sheffield 1999, 66-76.

οικισμών στη βόρεια Ελλάδα³. Η πρόσφατη εντατική, παρά το σωστικό χαρακτήρα της, έρευνα στο νεολιθικό οικισμό του Μακρυγιάλου στην κεντρική Μακεδονία αποκάλυψε μια πληθώρα στοιχείων, όσον αφορά την οργάνωση του χώρου και την οικονομία σε έναν εκτεταμένο οικισμό⁴. Ανάλογα στοιχεία αναμένονται από τις πρόσφατες ανασκαφές οικισμών στη Θεσσαλία⁵ και τη Μακεδονία⁶. Η διαπίστωση της συνύπαρξης δύο τύπων οικισμών κατά τη Νεολιθική οδήγησε από πολύ νωρίς σε έναν προβληματισμό ως προς τους παράγοντες και τις διαδικασίες που συνέβαλαν στο να διαμορφωθούν δύο διαφορετικά ίχνη της ανθρώπινης παρουσίας στο νεολιθικό τοπίο του βορειοελλαδικού χώρου⁷. Το φαινόμενο της συνύπαρξης των δύο τύπων οικισμού είχε ήδη διαπιστωθεί στον πολιτισμό *Vinča* στη Σερβία⁸. Για τις περιοχές βορειότερα της Ελλάδας, οι ερμηνείες που προτάθηκαν για τη συγκεκριμένη χωροοργάνωση στους εκτεταμένους οικισμούς εστιάζονται στην οριζόντια μετατόπιση των οικημάτων στο χώρο αντί για τη συνεχή κατοίκηση του ίδιου σημείου καθώς και σε ένα συγκεκριμένο τρόπο χρήσης της γης με τους αγρούς να παρεμβάλλονται μεταξύ των οικημάτων⁹.

3. Σ. Ανδρέου – Κ. Κωτσάκης, «Διαστάσεις του χώρου στην κεντρική Μακεδονία: αποτύπωση της ενδοκοινοτικής και διακοινοτικής χωροοργάνωσης», στον τόμο: *Αμνητός. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μ. Ανδρόνικο*, Θεσσαλονίκη 1986, 57-88. Σ. Ανδρέου – Κ. Κωτσάκης, «Prehistoric rural communities in perspective: the Langadas survey project», στον τόμο: P. N. Doukelis – L. G. Mendoni (επιμ.), *Structures Rurales et Sociétés Antiques*, Παρίσι 1994, 17-25. Δ. Γραμμένος, *Νεολιθικές Έρευνες στη Μακεδονία* (Διδακτορική Διατριβή), Θεσσαλονίκη 1984. Δ. Γραμμένος, *Νεολιθικές Έρευνες στην Κεντρική και Ανατολική Μακεδονία*, Αθήνα 1991. Δ. Γραμμένος, «Διάγραμμα των χρονικών της νεολιθικής έρευνας στη νότια Βαλκανική από το 1984 κ.ε.», *Μακεδονικά* 28 (1992) 263-265. Δ. Γραμμένος – Μ. Παππά – Ντ. Ούρεμ-Κώτσου – Κ. Σκουρτοπούλου – Ευτ. Γιαννούλη – Χριστ. Μαραγκού – Σ.Μ. Βαλαμώτη – Γ. Συρίδης – Ε. Μαρκή – Ρ. Χρηστίδου «Ανασκαφή νεολιθικού οικισμού Θέρμης, 1987», *Μακεδονικά* 27 (1990) 223-287. Μ. Παππά, «Στοιχεία για την οργάνωση του χώρου στην κοιλάδα των Βασιλικών», *Αρχαία Μακεδονία* 2 (1993) 1225-1238. Μ. Pappa – M. Besios, «The neolithic settlement at Makryialos, northern Greece: preliminary report on the 1993-1995 excavations», *Journal of Field Archaeology* 26/2 (1999) 177-195.

4. Pappa – Besios, *ό.π.*, 177-195.

5. Πρόκειται για τη θέση Γαλήνη: Γ. Τουφεξής «Σωστική ανασκαφή στη χ.θ. 3220-3316 της ανατολικής παράκτιας Λάρισας – Νεολιθική θέση στο κοινοτικό διαμέρισμα της Γαλήνης, Δήμος Πλατυκάμπου», *ΑΔ* 54 (2005) Χρονικά, 424-426.

6. Για παράδειγμα η ανασκαφή της Αψάλου και των Παλιάμπελων: Α. Χρυσοστόμου – Α. Προκοπίδου – Χ. Πολουκίδου, «Επαρχιακή οδός Αψάλου-Αριδαίας. Η ανασκαφή του νεολιθικού οικισμού στη θέση Γραμμή», *AEMΘ* 15 (2003) 512-524. Κ. Κωτσάκης – Ρ. Halstead, «Ανασκαφή στα νεολιθικά Παλιάμπελα Κολινδρού», *AEMΘ* 16 (2004) 407-415.

7. Ανδρέου – Κωτσάκης, *ό.π.* (σημ. 3) 57-88.

8. J. C. Chapman, *The Vinča Culture of South-east Europe*, B.A.R. S117, Οξφόρδη 1981.

9. J. C. Chapman, «The early Balkan village», στον τόμο: S. Bökönyi (επιμ.), *Neolithic of Southeastern Europe and its Near Eastern Connections*, Varia Archaeologica Hungarica, Βουδαπέστη 1989, 33-53.

Ένας από τους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας που συνδέθηκε με τις δύο μορφές οργάνωσης του χώρου αφορά τη γεωργική παραγωγή σε σχέση: α) με τη χωροταξία της καλλιεργούμενης, κατοικημένης και δασωμένης γης¹⁰ και β) με την κλίμακα της καλλιέργειας¹¹. Τα αρχαιοβοτανικά δεδομένα προσφέρονται για τη διερεύνηση των παραπάνω ζητημάτων καθώς έχουν τη δυνατότητα να παρέχουν πληροφορίες για τη γεωργία και την κτηνοτροφία, ειδικότερα για τη διατροφή των ζώων και, μέσα από αυτές τις δραστηριότητες, για τη χρήση της γης¹². Τα δεδομένα από τη θέση Άψαλος-Γραμμή, στην ενδοχώρα της δυτικής Μακεδονίας¹³ που πρωτοπαρουσιάζονται στην εργασία αυτή, αποτελούν μια ουσιαστική συμβολή της Αρχαιοβοτανικής στην έρευνα των εκτεταμένων οικισμών. Μέσα από τα απομεινάκια των φυτών που χρησιμοποίησε ο άνθρωπος στον οικισμό, ανασυνθέτονται όψεις της καθημερινής ζωής και επιχειρείται η διερεύνηση του εποχικού κύκλου δραστηριοτήτων στον ίδιο τον οικισμό αλλά και γύρω και πέρα από αυτόν. Μέσα από το πρίσμα δραστηριοτήτων όπως η γεωργική παραγωγή, η προετοιμασία της τροφής, η χρήση καύσιμης ύλης και η εκτροφή των ζώων, εξετάζεται η συγκεκριμένη χωροοργάνωση που προσδίδει στους εκτεταμένους οικισμούς τη χαρακτηριστική οριζόντια ανάπτυξη. Τα αρχαιοβοτανικά δεδομένα θέτουν προς συζήτηση το ενδεχόμενο μιας εποχικής μετακίνησης μέρους ή όλου του πληθυσμού. Μαζί με όσα είναι ήδη γνωστά από το Μακρύγαλο Περίας στα δυτικά του Θερμαϊκού κόλπου¹⁴, διαμορφώνουν μια βάση δεδομένων για την έρευνα της γεωργικής οικονομίας και της χρήσης του χώρου στους εκτεταμένους οικισμούς καθώς και για μια σύγκριση των οικισμών αυτών με τις τούμπες.

Ο οικισμός Άψαλος-Γραμμή

Θέση και περιβάλλον

Ο νεολιθικός οικισμός της Αψάλου βρίσκεται στα βορειοανατολικά του χωριού Άψαλος, στη θέση Γραμμή (εικ. 1, 2). Η θέση εντοπίστηκε για πρώτη φορά κατά το 1999 με διερευνητικές τομές που έγιναν στο πλαίσιο έργων οδο-

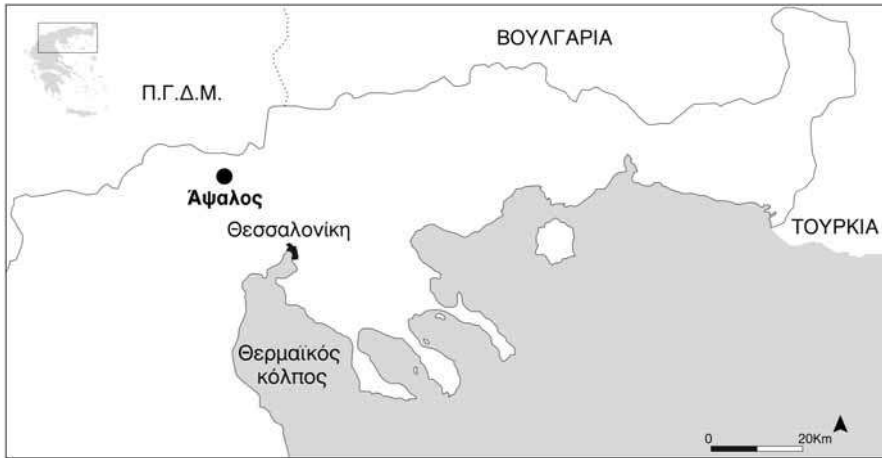
10. J. C. Chapman, *ό.π.*, 33-53. J. P. Demoule – C. Perlès, «The Greek Neolithic: A New Review», *Journal of World Prehistory* 7/4 (1993) 355-416, ιδιαίτερα 364. Ανδρέου – Κωτσάκης, *ό.π.* (σημ. 3) 57-88.

11. Ανδρέου – Κωτσάκης, *ό.π.* (σημ. 3) 57-88.

12. Για παράδειγμα S. M. Valamoti, *Plants and People in Neolithic and Early Bronze Age Northern Greece*, B.A.R. 1258, Οξφόρδη 2004, 121-132.

13. Χρυσοστόμου κ.ά., *ό.π.* (σημ. 6) 512-524.

14. Valamoti, *ό.π.* (σημ. 12) 121-132.

Εικ. 1. Η θέση του οικισμού Άψαλος-Γραμμή στο χάρτη της βόρειας Ελλάδας.

Εικ. 2. Άποψη του Νεολιθικού οικισμού Άψαλος-Γραμμή από τα υψώματα που βρίσκονται βορειοανατολικά της θέσης (η θέση της ανασκαφής ορίζεται με το βέλος).

ποιΐας στο τμήμα μεταξύ Αψάλου-Αριδαίας¹⁵. Την ανασκαφή διεξήγαγε η ΙΖ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων με επικεφαλής της ανασκαφής τη Δρα Αναστασία Χρυσοστόμου.

15. Α. Χρυσοστόμου – Α. Γεωργιάδου – Χ. Πολουκίδου – Α. Προκοπίδου, «Ανασκαφικές έρευνες στην επαρχιακή οδό Αψάλου-Αριδαίας κατά το 2000», *ΑΕΜΘ* 14 (2002) 491-504. Χρυσοστόμου κ.ά. 2003, ό.π. (σημ. 6) 512-524.

Ο οικισμός βρίσκεται σε μια μικρή πεδιάδα που περικλείεται από τους ορεινούς όγκους του Βόρα και του Πάικου, κοντά στους πρόποδες του υψιπέδου της Έδεσσας. Μετά από χιλιετίες ανθρωπίνης επέμβασης στο περιβάλλον, η δασική βλάστηση καλύπτει μέρος μόνο των χαμηλών υψωμάτων, ενώ κατά τη Νεολιθική, όταν κατοικούνταν ο οικισμός, η δασοκάλυψη στις πέριξ του οικισμού περιοχές θα πρέπει να ήταν πυκνή με βάση τα όσα γνωρίζουμε από διαγράμματα γύρης σε γειτονικές περιοχές¹⁶. Τα διαγράμματα γύρης από τη Βεγορίτιδα, την Έδεσσα και τα Γιαννιτσά¹⁷, στην ευρύτερη περιοχή της Αψάλου, δείχνουν ότι κύριο συστατικό της αυτοφυούς βλάστησης ήταν η φυλλοβόλος βελανιδιά. Άλλα δέντρα που εντοπίζονται στα διαγράμματα είναι το έλατο, το πεύκο και η φουντουκιά. Το κλίμα της περιοχής εντάσσεται σε μια μεταβατική κλιματική ζώνη, μεταξύ του μεσογειακού και ηπειρωτικού κλίματος¹⁸. Η περιοχή χαρακτηρίζεται από αφθονία νερών και ευνοούνται πολλές καλλιέργειες δημητριακών, οσπρίων και οπωροφόρων δέντρων καθώς και η κτηνοτροφία.

Τα αρχαιολογικά δεδομένα

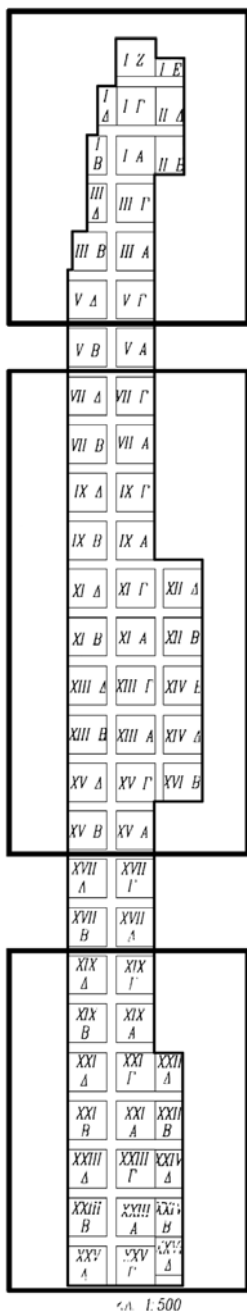
Ο οικισμός της Αψάλου αναπτύσσεται οριζόντια, ανήκει δηλαδή στον τύπο εκτεταμένου οικισμού. Με βάση τη διασπορά των ευρημάτων ο οικισμός καλύπτει έκταση 50 στρεμμάτων¹⁹. Με βάση την κεραμική ο οικισμός τοποθε-

16. S. Bottema, *Late Quaternary Vegetation History of Northwestern Greece* (Διδακτορική Διατριβή), Groningen 1974. K. J. Willis, «The vegetational history of the Balkans», *Quaternary Science Review* 13 (1994) 769-788. K. J. Willis, «Altitudinal variation in the late Quaternary vegetational history of northwest Greece», *Historical Biology* 9 (1994) 103-116. K. J. Willis – K. D. Bennett, «The neolithic transition-fact or fiction? Palaeoecological evidence from the Balkans», *The Holocene* 4/3 (1994) 326-330. A. Athanasiadis – N. Gerasimidis, «Woodland history of northern Greece from the mid Holocene to recent time based on evidence from peat pollen profiles», *Vegetation History and Archaeobotany* 4 (1995) 109-116.

17. Bottema, *ό.π.* S. Bottema, «Palynological investigations in Greece with special reference to pollen as indicator of human activity», *Palaeohistoria* 24 (1982) 257-289. S. Bottema, «The prehistoric environment of Greece: a review of the palynological records», στον τόμο: P. N. Kardulias (επιμ.), *Beyond the Site: Regional Studies in the Aegean Area*, Maryland 1994, 45-68.

18. Το μεσογειακό κλίμα χαρακτηρίζεται από καλοκαίρια ζεστά, ξηρά, χωρίς βροχόπτωση και από χειμώνες ήπιους με βροχές, ενώ το κλίμα της κεντρικής ή ηπειρωτικής Ευρώπης χαρακτηρίζεται από βροχόπτωση σε όλη τη διάρκεια του έτους και ιδίως κατά τους θερινούς μήνες καθώς και από πολύ χαμηλές θερμοκρασίες το χειμώνα: O. Polunin, *Flowers of Greece and the Balkans. A Field Guide*, Οξφόρδη 1987. X. Μπαλαφούτης, *Συμβολή εις την Μελέτην του Κλίματος της Μακεδονίας και Δυτικής Θράκης* (Διδακτορική Διατριβή), Θεσσαλονίκη 1977, 78-81, 111-113.

19. Χρυσοστόμου κ.ά., *ό.π.* (σημ. 15) 491-504.

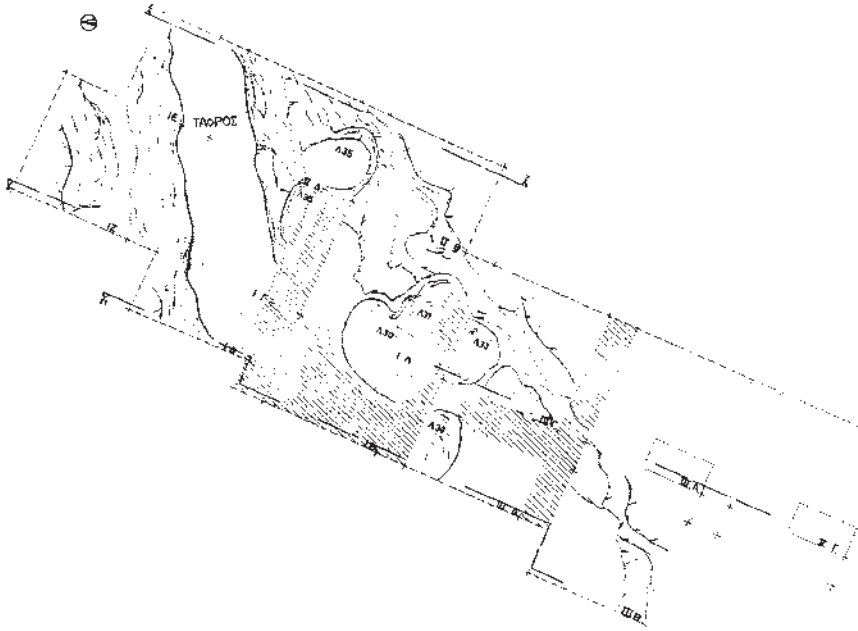

Εικ. 3. Οι ανασκαφικές τομές στον οικισμό Άψαλος-Γραμμή. Οι επιμέρους περιοχές της ανασκαφής ορίζονται ως εξής: α) το βόρειο όρυγμα, β) το νότιο όρυγμα, γ) η περιοχή των οικημάτων.

τείται στη Μέση Νεολιθική, κάτι που υποστηρίζεται και από τη μοναδική διαθέσιμη, μέχρι στιγμής, ραδιοχρονολόγηση από τον οικισμό που τοποθετεί το χρονολογημένο στρώμα μεταξύ 5701 και 5622 π.Χ.²⁰ Καθώς το ραδιοχρονολογημένο δείγμα προέρχεται από το εσωτερικό λάκκου και υπερακαλύπτεται από μεταγενέστερες στρώσεις ανθρωπογενούς απόθεσης, δε μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο η κατοίκηση να επεκτείνεται και σε μεταγενέστερες περιόδους. Αν και υπάρχουν αναφορές για ισοπεδώσεις με συνέπεια την αφαίρεση επιχώσεων του οικισμού²¹, η διερεύνηση 64 ανασκαφικών τομών (εικ. 3) έφερε στο φως αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και ενδείξεις οργάνωσης του χώρου. Διατηρούνται δύο τμήματα τάφρων (ή τάφρων) καθώς και λάκκοι και πασσαλότρυπες. Τα δύο ορύγματα, ένα στο βόρειο τμήμα της ανασκαφής (εικ. 3α, 4, 5) και ένα στο νότιο (εικ. 3β, 6, 7), διερευνήθηκαν σε μήκος 14 και 13 μέτρων αντίστοιχα και αποτελούν τμήματα της ίδιας ή διαφορετικών τάφρων. Το πλάτος των τάφρων φτάνει τα 8 μέτρα στο ανώτατο σημείο, ενώ στον πυθμένα το πλάτος δεν υπερβαίνει τα 2,5 μέτρα. Το βάθος του βόρειου ορύγματος είναι 5,30 μέτρα ενώ του νότιου 4,60 μέτρα. Οι τάφροι περιέχουν στρώματα με ευρήματα και

20. Χρυσοστόμου κ.ά., *ό.π.* (σημ. 6) 512-524.

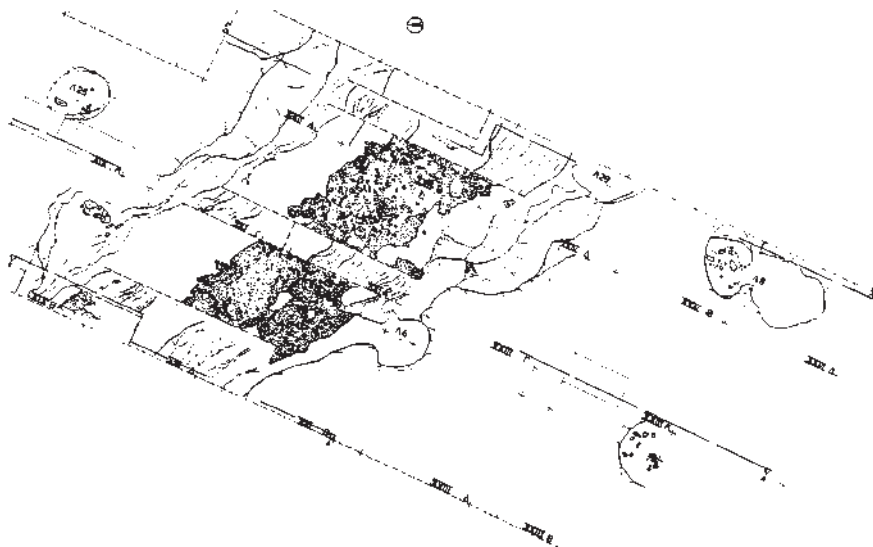
21. Χρυσοστόμου κ.ά., *ό.π.* (σημ. 15) και Χρυσοστόμου κ.ά., *ό.π.* (σημ. 6) 512-524.

Εικ. 4. Σχεδιαστική απόδοση του βόρειου ορύγματος.

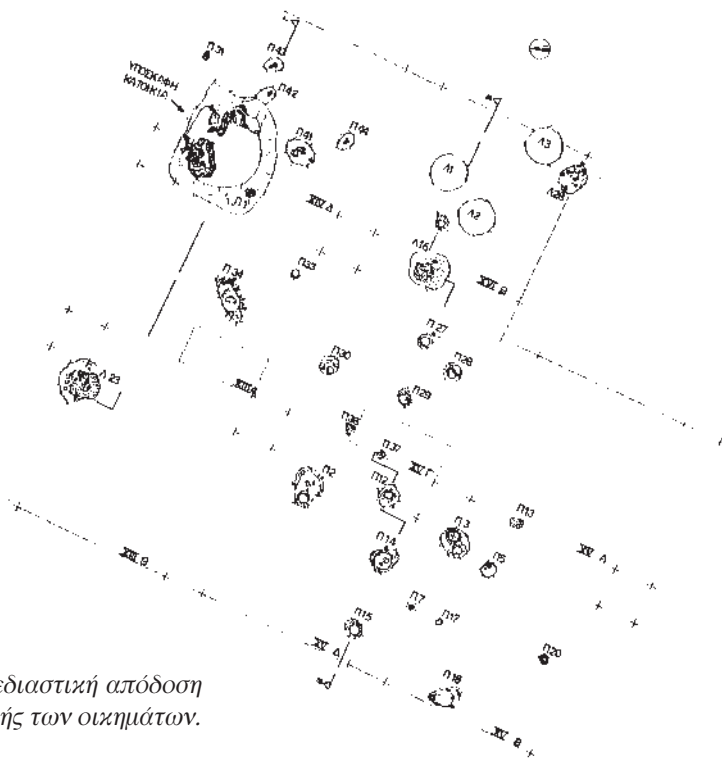
Εικ. 5. Φωτογραφία του βόρειου ορύγματος.

Εικ. 6. Σχεδιαστική απόδοση του νότιου ορύγματος.

Εικ. 7. Φωτογραφία του νότιου ορύγματος.

Εικ. 8. Σχεδιαστική απόδοση της περιοχής των οικημάτων.

Εικ. 9. Φωτογραφία της περιοχής των οικημάτων.

καμένους πηλούς καθώς και αμμώδεις στρώσεις που εντοπίστηκαν στα κατώτερα στρώματα των τάφρων²². Η μεταξύ των δύο ορυγμάτων απόσταση είναι 70 μέτρα. Σε αυτόν το χώρο που παρεμβάλλεται των ορυγμάτων ήρθαν στο φως πασσαλότρυπες που αποδίδονται σε πασσαλόπηκτα οικήματα, λάκκοι απορριμματικοί ή αποθηκευτικοί διαφορετικών διαστάσεων (εικ. 3γ, 8, 9) και ένα ορυγμα που ερμηνεύεται ως υπόσκαφη κατοικία. Τα κινητά ευρήματα περιλαμβάνουν όστρακα κεραμικής (σπανιότατα συνανήκοντα σε ένα αγγείο), τα οποία κατατάσσονται σε ποικίλες κατηγορίες με βάση τη διακόσμηση (*barbotine*, μαύρα στιλβωμένα, με κόκκινο επίχρισμα και συχνά μαύρη διακόσμηση – ίσως *bitum*– κ.ά.), άλλα αντικείμενα από πηλό (πεσσοί, σφοντύλια, υφαντικά βάζα, ειδώλια), λίθινα (μυλόπετρες τριπτήρες, πελέκεις και λεπίδες) και λίγα οστέινα εργαλεία.

Τα αρχαιοβοτανικά δεδομένα από τον οικισμό Άψαλος-Γραμμή: Μεθοδολογία στο πεδίο και το εργαστήριο

Δειγματοληψία

Αν και σωστικός ο χαρακτήρας της ανασκαφής, καταβλήθηκε ιδιαίτερη φροντίδα για τη συλλογή δειγμάτων χώματος με στόχο την αρχαιοβοτανική έρευνα στον οικισμό και οργανώθηκε με συστηματικό τρόπο η επεξεργασία των δειγμάτων κοντά στο χώρο της ανασκαφής, στο χωριό Ξιφιανή. Συνολικά συλλέχθηκαν 495 δείγματα χώματος από όλες σχεδόν τις ανασκαπτόμενες ενότητες. Ο αριθμός των δειγμάτων καθώς και ο όγκος του χώματος που υπέστη επεξεργασία με επίπλευση (5.600 λίτρα χώματος αντιστοιχούν στα 378 δείγματα για τα οποία είναι καταγεγραμμένος ο όγκος) είναι εντυπωσιακός, ιδίως αν λάβει κανείς υπόψη του αφενός το ότι πρόκειται για δείγματα από σωστική ανασκαφή και αφετέρου ότι δεν υπήρχαν σπόροι ορατοί με γυμνό μάτι, κριτήριο που πολλές φορές χρησιμοποιούν οι ανασκαφείς για τη συλλογή δειγμάτων για αρχαιοβοτανική ανάλυση.

Η επεξεργασία των δειγμάτων έγινε με τη μέθοδο της επίπλευσης²³. Το αρχαιοβοτανικό υλικό διασωζόταν σε απανθρακωμένη κατάσταση. Για τη συλλογή του υλικού της επίπλευσης χρησιμοποιήθηκαν κόσκινα με μικρότερο άνοιγμα βροχίδος τα 300 μικρά, ενώ για τη συλλογή του βαρέως υπολοίπου χρησιμοποιήθηκε σήτα με «μάτι» ενός χιλιοστού.

22. Χρυσοστόμου κ.ά., *ό.π.* (σημ. 6) 512-524.

23. D. H. French, «An experiment in water-sieving», *Anatolian Studies* 21 (1971) 59-64.

Αξιολόγηση των δειγμάτων

Ο μεγάλος αριθμός των δειγμάτων από τον οικισμό επέβαλε την επιλογή για μελέτη όσων περιείχαν αρχαιοβοτανικά κατάλοιπα σε ποσότητα ικανή να δώσει αξιόπιστα συμπεράσματα²⁴. Σύμφωνα με ειδικές έρευνες, για να είναι αξιόπιστα τα δεδομένα ως προς το αρχικό περιεχόμενο στη δειγματιζόμενη ανασκαφική ενότητα, το δείγμα πρέπει να περιέχει πάνω από εκατό μέρη και κατά προτίμηση, ιδίως όταν περιέχονται πολλά είδη φυτών, περίπου 500 φυτικά μέρη. Για το λόγο αυτό «ανιχνεύθηκαν» όλα τα δείγματα για να επιλεγούν τα πιο πλούσια σε αρχαιοβοτανικά μέρη. Η «ανίχνευση» στα δείγματα έγινε τόσο στο υλικό με μέρη μεγαλύτερα όσο και με μέρη μικρότερα του ενός χιλιοστού με τη χρήση στερεοσκοπίου και μεγεθύνσεις X8-X16. Η ανίχνευση των μικρότερων του 1 mm μερών, λόγω του μικρού τους μεγέθους και της μεγάλης ποσότητας του υλικού που έπρεπε να εξεταστεί, έγινε με τη λεπτομερή εξέταση μιας σταθερής για κάθε δείγμα ποσότητας, ίσης με μια κουταλιά του γλυκού. Η περιεκτικότητα σε αρχαιοβοτανικά μέρη υπολογίστηκε για όλα τα δείγματα κατά προσέγγιση με τη διαδικασία αυτή. Τα δεδομένα της διαδικασίας της ανίχνευσης περιλαμβάνονται στον Κατάλογο 1. Στόχος της διαδικασίας αυτής είναι η εξαγωγή όσο το δυνατόν περισσότερων πληροφοριών, χωρίς τη σπατάλη χρόνου για δείγματα με ελάχιστο ή καθόλου αρχαιοβοτανικό υλικό. Με την ανίχνευση αποκτά κανείς μια συνολική εικόνα για την κατανομή του αρχαιοβοτανικού υλικού στο χώρο και επομένως, όπως θα φανεί στην αρχαιοβοτανική εξέταση του οικισμού που ακολουθεί, επιτρέπει τον εντοπισμό των περιοχών όπου υπάρχουν πλούσιες συγκεντρώσεις φυτικών καταλοίπων και το συσχετισμό τους με τα υπόλοιπα αρχαιολογικά συμπεραζόμενα²⁵.

Με τη βοήθεια της ανίχνευσης επιλέχθηκαν 101 δείγματα για πλήρη μελέτη (Κατάλογος 1). Επισημαίνεται ότι ο συνολικός αριθμός των δειγμάτων που εξετάστηκαν είναι πολύ μεγαλύτερος από τον αριθμό των δειγμάτων που μελετήθηκαν διεξοδικά. Η μελέτη περιελάμβανε κατ' αρχήν διαλογή των προσδιορισίμων φυτικών μερών με τη βοήθεια στερεοσκοπίου και μεγεθύνσεις X8-

24. M. van der Veen – N. Fieller, «Sampling Seeds», *Journal of Archaeological Science* 9 (1982) 287-298.

25. Η μέθοδος αυτή προτάθηκε από τον Toll και χρησιμοποιήθηκε εκτενώς σε πρόσφατη αρχαιοβοτανική μελέτη βορειοελλαδικών προϊστορικών οικισμών: M. S. Toll, «Flotation sampling: problems and solutions, with examples from the American Southwest» στον τόμο: C. A. Harstoff – V. S. Popper (επιμ.), *Current Palaeoethnobotany: analytical methods and cultural interpretations of archaeological plant remains*, Σικάγο 1988, 36-52. Valamoti, ό.π. (σημ. 12) 26.

X16 για μέρη μεγαλύτερα του 1 mm και των 500 μ. Η διαλογή στο βαρύ υπόλοιπο έγινε με γυμνό μάτι. Με βάση προηγούμενη εμπειρία σχετικά με τη μεθοδολογία της διαλογής²⁶, η διαλογή στο «λεπτό» υλικό (μικρότερο του 1 mm) έγινε μόνο για μέρη μεγαλύτερα των 500 μ., και πάλι με στόχο τη μεγιστοποίηση των εξαγόμενων πληροφοριών και την ελαχιστοποίηση του χρόνου που θα έπρεπε να δαπανηθεί. Η διαλογή στο βαρύ υπόλοιπο έγινε μόνο για τα δείγματα που προσδιορίστηκαν ως πλούσια με βάση την ανίχνευση του υλικού της επίπλευσης. Το ενδεχόμενο να έχουν αποκλειστεί δείγματα τα οποία ήταν πλούσια σε όσπρια ή βελανίδια, οι κοτυληδόνες των οποίων τείνουν να μην επιπλέουν στο σύνολο τους, θεωρείται ελάχιστα πιθανό καθώς ακόμη και σε δείγματα που περιείχαν κάποιους σπόρους οσπρίων, το βαρύ υπόλοιπο ήταν σχετικά φτωχό σε αυτούς τους σπόρους. Επίσης, μελετήθηκαν πλήρως πέντε δείγματα φτωχά γενικότερα αλλά περιέχοντα σπόρους οσπρίων και φρούτων, έτσι ώστε να αποκλειστεί το ενδεχόμενο να μείνουν εκτός μελέτης δείγματα με πλούσια αρχαιοβοτανικά κατάλοιπα στο βαρύ υπόλοιπο.

Προσδιορισμοί

Ο προσδιορισμός του αρχαιοβοτανικού υλικού έγινε με βάση: α) δημοσιευμένα και αδημοσίευτα κριτήρια διαμορφωμένα από αρχαιοβοτανολόγους²⁷ και β) σπόρους σύγχρονων φυτών στις συλλογές αναφοράς του Τομέα Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ. και του Τμήματος Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου του *Sheffield*²⁸.

Ποσοτικοποίηση

Τα δεδομένα που προέκυψαν από τον προσδιορισμό των ειδών καταμετρήθηκαν ως εξής: οι σπόροι των δημητριακών και των οσπρίων καταμετρήθηκαν μόνο αν διέσωζαν το έμβρυο, ενώ για τους σπόρους του λιναριού καταμετρήθηκε η οξεία του απόληξη. Για τα γίγαρτα του σταφυλιού χρησιμοποιήθηκε η χάλαζα ως αντιπροσωπευτικό σημείο για ποσοτικοποίηση. Σε περίπτωση που σε ένα δείγμα υπήρχε μόνο ένα θραύσμα δημητριακού, οσπρίου ή άλλου είδους, το οποίο ήταν προσδιορισίμο, αυτό καταγραφόταν ως ένας σπόρος. Τα λέπυρα και τα δίχαλα των σταχυιδιών, τα οποία αντιστοιχούν σε

26. Valamoti, *ό.π.* (σημ. 12) 26-27.

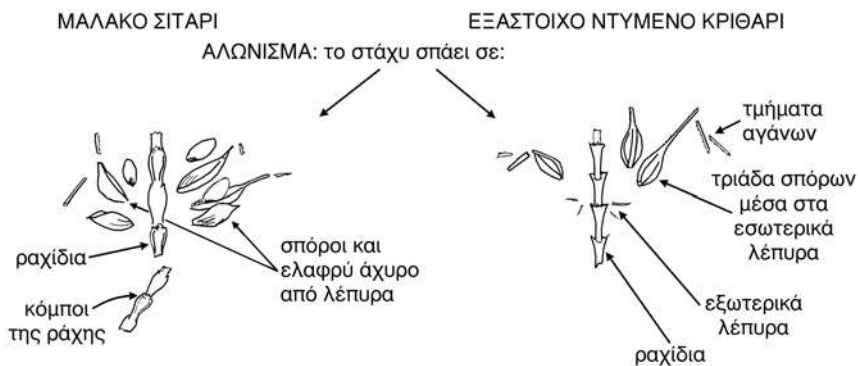
27. Για παράδειγμα: G. Jones, *The Use of Ethnographic and Ecological Models in the Interpretation of Archaeological Plant Remains: Case Studies from Greece* (Διδακτορική Διατριβή), Καίμπριτζ 1983, 37-59. S. Jacomet, *Prähistorische Getreidefunde*, Βασιλεία 1987.

28. Αναλυτικότερα τα κριτήρια προσδιορισμών περιλαμβάνονται στο Valamoti, *ό.π.* (σημ. 12) 27-36.

Εικ. 10. Συστατικά μέρη σταχυιδίου δίκοκκου σιταριού: α) δίχало σταχυιδίου, σπόροι και εσωτερικά λέπυρα, β) βάσεις εξωτερικών λεπτύρων, σπόροι και εσωτερικά λέπυρα. Σχέδιο βασισμένο στο άρθρο: G. Jones – K. Wardle – P. Halstead – D. Wardle, «Crop storage a Assiros», *Scientific American* 254 (1986) 3, 96-103.

δύο βάσεις λεπτύρων στους πίνακες, αποδίδονται ως βάσεις λεπτύρων (εικ. 10). Τα ραχίδια του κριθαριού καταμετρήθηκαν με βάση τα μεσογονάτια διαστήματα, όπου κάθε μεσογονάτιο διάστημα προσμετράται ως δύο (εικ. 11). Σε περίπτωση που διασώζοταν μόνο μισό μεσογονάτιο «διάστημα» αυτό καταγράφεται ως ένα.

Εικ. 11. Συστατικά μέρη του κριθαριού. Σχέδιο βασισμένο στο άρθρο Hillman, ό.π. (σημ. 50).

Ενοποίηση κατηγοριών προσδιορισμού και δειγμάτων

Κατά τη μετατροπή των δεδομένων για ανάλυση, οι επιμέρους κατηγορίες προσδιορισμού που χρησιμοποιήθηκαν ενοποιούνται σε ευρύτερες κατηγορίες (πίν. 1). Για παράδειγμα, τα προσδιορισμένα μέρη με την ένδειξη «cf», δηλαδή σπόροι ή άλλα μέρη του φυτού που προσδιορίζονται με σχετική και όχι με απόλυτη βεβαιότητα ως προς το είδος, ενσωματώθηκαν στην κατηγορία των μερών που προσδιορίζονται με βεβαιότητα ως προς το ακριβές είδος στο οποίο ανήκουν. Όσον αφορά ενδιάμεσες κατηγορίες προσδιορισμού μεταξύ δύο ειδών, για παράδειγμα μέρη με την ένδειξη *Triticum monococcum/T.dicoccum*, θα μπορούσαν είτε να ενσωματωθούν σε μια ευρεία κατηγορία μη προσδιορισμένων λεπύρων είτε να καταμερισθούν στις άλλες, σαφώς προσδιορισμένες ως προς το είδος, κατηγορίες. Επειδή όμως αυτές οι ενδιάμεσες κατηγορίες περιείχαν το μεγαλύτερο ποσοστό λεπύρων, είναι πιθανό ότι από τη δεύτερη επιλογή θα προέκυπταν ποσοστά, τα οποία δε θα αντανάκλασαν τις πραγματικές αναλογίες των ειδών στο δείγμα και επιπλέον θα απέκρυπταν το μεγάλο ποσοστό της κακής διατήρησης των λεπύρων, ιδίως σε ορισμένα δείγματα. Χρησιμοποιήθηκε λοιπόν μια ευρεία κατηγορία μη προσδιορισμένων λεπύρων. Διατηρήθηκε μόνο η ενδιάμεση κατηγορία «δίκοκκο σιτάρι/σιτάρι νέου τύπου», επειδή επίσης περιελάμβανε μεγάλο αριθμό προσδιορισμένων μερών σε σχέση με τα ακριβώς προσδιορισμένα λέπυρα. Διατηρώντας αυτή την ενδιάμεση κατηγορία αυτόνομη, είναι δυνατό να εκτιμήσει κανείς τη σχετική παρουσία των δύο αυτών ειδών στα δείγματα με βάση τα ποσοστά των, με ακρίβεια προσδιορισμένων, φυτικών μερών δίκοκκου σιταριού και σιταριού «νέου τύπου», όπως θα φανεί στη χωρική ανάλυση των δειγμάτων παρακάτω. Όσον αφορά τα λέπυρα, στην ποσοτική ανάλυση οι επιμέρους κατηγορίες (π.χ. δίχαλα σταχιδίων, ακραία σταχίδια) εκφράζονται συνολικά ως βάσεις εξωτερικών λεπύρων με τις ανάλογες μετατροπές που αυτό απαιτεί (πίν. 1).

Οι ενοποιήσεις των δειγμάτων έγιναν με βάση την προέλευση και τη σύσταση των δειγμάτων. Έτσι, δείγματα που προέρχονται από την ίδια ανασκαφική ενότητα και τα οποία εμφανίζουν ομοιότητα στη σύστασή τους ενοποιούνται σε ένα δείγμα (πίν. 2). Αν και μέσα από αυτή τη διαδικασία μπορεί να χάνεται μια λεπτομερειακή «εικόνα» της σύστασης, π.χ. η παρουσία ελάχιστων σπόρων ενός είδους σε ένα δείγμα και όχι σε ένα άλλο, ωστόσο, διευκολύνει τη σχηματική απεικόνιση των δειγμάτων στο χώρο και εστιάζει στα κύρια σημεία της διαφοροποίησης του υλικού. Οι όποιες διαφορές αυτής της φύσης στα δείγματα μπορούν να αναζητηθούν στους πλήρεις πίνακες των δειγμάτων στον Κατάλογο 2. Από την ενοποίηση του συνόλου των 93 δειγμάτων που

Πίνακας 1. Ομιδοποιηθείς ειδών στα δείγματα

<i>T. monocoecum</i> σπόροι	<i>T. monocoecum</i> σπόροι, <i>T. cf. monocoecum</i> σπόροι
<i>T. monocoecum</i> λέπυρα	<i>T. monocoecum</i> βάσεις εξωτερικών λεπτύρων και δίχπλα σταχυιδίων (*2), <i>T. cf. monocoecum</i> βάσεις εξωτερικών λεπτύρων και δίχπλα σταχυιδίων (*2)
<i>T. dicoecum</i> σπόροι	<i>T. dicoecum</i> σπόροι, <i>T. cf. dicoecum</i> σπόροι
<i>T. dicoecum</i> λέπυρα	<i>T. dicoecum</i> βάσεις εξωτερικών λεπτύρων και δίχπλα σταχυιδίων (*2), δίχπλα τερματικών σταχυιδίων, <i>T. cf. dicoecum</i> βάσεις εξωτερικών λεπτύρων και δίχπλα σταχυιδίων (*2), δίχπλα τερματικών σταχυιδίων
Σιτάρι νέου τύπου, λέπυρα	βάσεις εξωτερικών λεπτύρων και δίχπλα σταχυιδίων (*2), δίχπλα τερματικών σταχυιδίων
Σιτάρι νέου τύπου/δίκωκκο, λέπυρα	βάσεις εξωτερικών λεπτύρων και δίχπλα σταχυιδίων (*2), δίχπλα τερματικών σταχυιδίων
Λέπυρα μη προσδιορισμένα	<i>T. monocoecum/dicoecum</i> , <i>T. monocoecum/dicoecum</i> /νέου τύπου, βάσεις εξωτερικών λεπτύρων και δίχπλα σταχυιδίων (*2)
Δίστοιχο κριθάρι ραχίδα	Δίστοιχο κριθάρι ραχίδα, δίστοιχο cf., ραχίδα κριθαριού μη προσδιορισμένα
<i>Hordeum</i> σπόροι	σπόροι ντυμένοι, σπόροι γυμνοί, σπόροι κριθαριού χωρίς άλλα διαγνωστικά
<i>Pisum sativum</i>	<i>Pisum sativum</i> , <i>P. cf. sativum</i>
<i>Lathyrus sativus</i>	<i>Lathyrus sativus</i> , <i>L. cf. sativus</i>
<i>Lens</i>	<i>Lens</i> sp., cf. <i>Lens</i> sp.
<i>Rubus fruticosus</i>	<i>Rubus fruticosus</i> , <i>R. cf. fruticosus</i> , <i>Rubus</i> sp.
<i>Sambucus</i> sp.	<i>Sambucus ebulus</i> , <i>S. nigra</i> , <i>Sambucus</i> sp.
<i>Cornus mas</i>	<i>Cornus mas</i> , cf. <i>Cornus mas</i>
<i>Ficus carica</i>	<i>Ficus carica</i> , cf. <i>F. carica</i>
<i>Linum usitatissimum</i>	<i>Linum usitatissimum</i> , <i>L. cf. usitatissimum</i> , cf. <i>Linum</i>

Πίνακας 2. Ενοποιημένες δειγμάτων στον οικισμό Άψαλος - Γραμμή

ΑΨΑΛΟΣ	ΤΟΜΗ	Αρχικός αριθμός δείγματος	Αριθμός ενοποιημένου δείγματος
Ορίζοντας I βόρειου ορύγματος	IE	15, 16, 18	aps15
	IE	353, 381, 383	aps381
Ορίζοντας I/II βόρειου ορύγματος	IE	376	aps376
	IE	92, 379, χωρίς ένδειξη	aps379
Ορίζοντας II βόρειου ορύγματος	IE	384	aps384
	IB	319	aps319
	IG	355, 29	aps29
	IA	365	aps365
	IA	299	aps299
	IA	286, 315, 325, 326, 377	aps377
	IA	2,6,8,25,30,33,34,43,50,24	aps2
	II Δ	1,3,11,14,28,37,42	aps1
	II Δ / IE	279,289, 342	aps289
	IE	368	aps368
Ορίζοντας III βόρειου ορύγματος	IA	378, 369	aps369
	IA	362, 375	aps375
	IG	345	aps345
	IG	329	aps329
	IA	360, 367	aps360
	IZ	373	aps373
	III Δ	55, 63, 300	aps300
	XXIA	77, 83, 335	aps335
	XXIB	372	aps372
	XXIIB	322, 331, 344, 343, 363	aps322
Ορίζοντας II νότιου ορύγματος	XIX B - XXI Δ	283, 285, 361	aps361
	XXIB	60	aps60
	XXI Δ	80, 96, 337, 340, 347	aps347
	XXIV Δ	85, 339	aps339
	XV Γ, XVII B, XVI B	188, 210, 217	aps217
	XXI Δ	2, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 23, 33, 53, 276	aps276
	XXI Δ		
	XXI Δ		
	XXI Δ		
	XXI Δ		

Λάκκος 34

Ορίζοντας I νότιου ορύγματος

Ορίζοντας II νότιου ορύγματος

Ορίζοντας III νότιου ορύγματος

Περιοχή οικισμάτων

Περιοχή οικισμάτων, Λάκκος 23

μελετήθηκαν και περιείχαν παραπάνω από 20 φυτικά μέρη, προέκυψαν 30 δείγματα. Από το σύνολο των 104 δειγμάτων δεν εξετάστηκαν 11 δείγματα πολύ φτωχά σε αρχαιοβοτανικό υλικό, η σύσταση των οποίων περιλαμβάνεται στον Κατάλογο 2.

Μεθοδολογία ανάλυσης των δειγμάτων

Η σύσταση των δειγμάτων εξετάζεται σε σχέση με την κατανομή των δειγμάτων στο χώρο. Κάθε «ενοποιημένο» δείγμα τοποθετείται στο σχέδιο με βάση την περιοχή, από την οποία προέρχεται, και τον ορίζοντα απόθεσης, στον οποίο ανήκει (εικ. 19-24)²⁹. Ο χωρισμός σε «ορίζοντες κατοίκησης» είναι προκαταρκτικός, βασίζεται σε παρατηρήσεις των ημερολογίων και παραχωρήθηκε από τις ανασκαφείς, κα Α. Χρυσοστόμου και κα Χρ. Πολουκίδου. Η σύσταση κάθε δείγματος αποδίδεται με μία πίτα. Η περιοχή προέλευσης κάθε δείγματος απεικονίζεται από τη θέση της πίτας στο σχέδιο του οικισμού. Οι πίτες αποδίδουν αναλυτικά τη σύσταση των δειγμάτων ως προς τα καλλιεργημένα είδη και τους άγριους καρπούς/σπόρους, ενώ όσον αφορά τα είδη της άγριας γλωρίδας (εκτός από φρούτα/καρπούς), κάποια από τα οποία θα μπορούσαν να είναι ζιζάνια της καλλιέργειας, αυτά αποδίδονται από μια ευρύτερη κατηγορία με τίτλο «άγρια είδη/ζιζάνια», στην οποία περιλαμβάνονται και οι μη προσδιορισμένοι σπόροι. Η κατηγορία αυτή αποτελεί το άθροισμα των σπόρων των άγριων ειδών σε κάθε δείγμα. Ιδιαίτερη ανάλυση της ανά δείγμα σύστασης ως προς τα προσδιορισμένα «άγρια είδη/ζιζάνια» γίνεται για δείγματα με πάνω από 10 προσδιορισμένους σπόρους, όριο ούτως ή άλλως χαμηλό και επισφαλές.

Επιλογή δειγμάτων και ειδών

Δείγματα. Μετά τις ενοποιήσεις των δειγμάτων για τη συνοπτική απόδοση της αρχαιοβοτανικής σύστασης στο χώρο (πίν. 1) το σύνολο σχεδόν των δειγμάτων (83%) περιέχει περισσότερους από 100 σπόρους και όλα, εκτός από ένα (δείγμα 217), περιέχουν πάνω από 50 σπόρους. Για τους σπόρους των άγριων ειδών παρατηρείται μια εξαιρετικά περιορισμένη παρουσία καταλοίπων. Τα 27 από τα 30 δείγματα περιείχαν λιγότερους από 10 σπόρους άγριων ειδών/ζιζανίων και επομένως αποκλείστηκαν από την ανάλυση της σύστασης της άγριας γλωρίδας στα δείγματα. Όσον αφορά τα άγρια είδη, μόνο τρία δείγματα είχαν περισσότερους από 10 προσδιορισμένους σπόρους. Από αυτά, τα δύο (δείγμα 1, από τον «ορίζοντα» II του βόρειου ορύγματος και δείγμα 361,

29. Το κλειδί για την ερμηνεία των σχεδιαγραμμάτων βρίσκεται στην εικ. 25.

από τον «ορίζοντα» I του νότιου ορύγματος) είχαν ελάχιστους σπόρους (11 και 10 σπόρους το καθένα αντίστοιχα) και δεν αποδίδονται επομένως με πίτες. Η σύσταση του δείγματος 276 από το λάκκο 23 της περιοχής των οικημάτων είναι η μόνη που εξετάζεται.

Είδη. Στις πίτες δεν απεικονίζονται είδη ή κατηγορίες προσδιορισμού, οι οποίες αντιπροσωπεύονται σε ποσοστό μικρότερο του 5% στα δείγματα του οικισμού. Έτσι, στις πίτες δεν εμφανίζονται τα εξής: σπόροι μονόκοκκου σιταριού, σπόροι δίκοκκου σιταριού, σπόροι κριθαριού/σιταριού, ραχίδια και σπόροι κριθαριού, μπιζέλι, ρόβι, λαθούρι, όσπρια, βατόμουρο, σαμπουκος, κράνο, φρούτα και λινάρι. Ως προς τη σύσταση του δείγματος 276 σε άγρια είδη που εξετάζεται, μόνο πέντε είδη/γένη/οικογένειες εκπροσωπούνται από σπόρους σε ποσοστό μεγαλύτερο του 5%: *Rumex* sp., Labiatae type, Leguminosae, *Carex* sp., Gramineae type.

Υπολογισμός λόγων

Ο λόγος σπόρων-λεπύρων σιταριού καθώς και σπόρων-ραχιδίων κριθαριού παρατίθεται στους πίνακες 3 και 4 αντίστοιχα. Λόγω του μεγάλου ποσοστού των μη προσδιορισμένων λεπύρων και της απόφασης να μην ανακατανεμηθούν αναλογικά στις σαφώς προσδιορισμένες κατηγορίες, ο λόγος λεπύρων/σπόρων επιχειρείται για το σύνολο των λεπύρων και των σπόρων του σιταριού και ερμηνεύεται ανάλογα με την παρουσία των ακριβώς προσδιορισμένων ειδών σε κάθε δείγμα. Ο λόγος σπόρων άγριων ειδών (εκτός φρούτων/καρπών) και σπόρων καλλιεργημένων ειδών παρατίθεται στον πίνακα 5. Στις τιμές των άγριων ειδών περιλαμβάνεται και η κατηγορία «*indeterminata*», δηλαδή οι μη προσδιορισμένοι σπόροι. Οι παραπάνω λόγοι υπολογίστηκαν για τα ενοποιημένα δείγματα, στα οποία ο αριθμός των αντίστοιχων προσδιορισμένων μερών (λέπυρα, σπόροι καλλιεργημένων, σπόροι άγριων φυτών) ήταν ίσος ή μεγαλύτερος του 20. Για την αναλογία λεπύρων-σπόρων, όλα τα δείγματα πληρούν τις προϋποθέσεις. Για το κριθάρι, μόνο 2 από τα 30 δείγματα περιείχαν περισσότερους από 20 σπόρους και ραχίδια. Ανάλογη κατάσταση παρατηρήθηκε όσον αφορά τους σπόρους των καλλιεργημένων ειδών και των άγριων ειδών (εκτός φρούτων/καρπών): 11 συνολικά δείγματα περιείχαν πάνω από τα αντίστοιχα βοτανικά κατάλοιπα.

Υπολογισμός περιεκτικότητας των δειγμάτων σε αρχαιοβοτανικό υλικό

Οι απόλυτοι αριθμοί των προσδιορισμένων φυτικών μερών σε κάθε δείγμα χρειάζεται να εξεταστούν σε σχέση με τον όγκο του χώματος που τα περιείχε. Για το λόγο αυτό υπολογίστηκε η περιεκτικότητα σε προσδιορισμένα μέρη ανά λίτρο χώματος για κάθε δείγμα. Λόγω της μη καταγραφής του όγκου για

Πίνακας 3. Αναλογία λεπτύρων και σπόρων των ντυμένων σιτηρών στη θέση Άψαλος-Γραμμή

Αριθμός δείγματος	Λέπυρα σιταριού	Σπόροι σιταριού	Λέπυρα σιταριού/σπόροι σιταριού
Ορίζοντας I, Β.Ο.	97	3	33
aps15			
aps384	158	1	158
Ορίζοντας I/II, Β.Ο.	573	5	114.6
aps379			
aps381	962	2	481
aps376	103	2	51.5
Ορίζοντας II, Β.Ο.	688	10	68.8
aps1			
aps2	716	9	79.6
aps319	236	2	118
aps289	394	3	131.4
aps29	95	0	μόνο λέπυρα
aps365	104	4	26
aps299	168	2	84
aps377	3187	18	177.1
Ορίζοντας III, Β.Ο.	99	0	μόνο λέπυρα
aps329			
aps368	77	2	38.5
aps369	130	1	130
aps375	164	0	μόνο λέπυρα
aps345	57	1	57
Ορίζοντας I Ν.Ο.	340	0	μόνο λέπυρα
aps360			
aps300	117	5	23.4
aps335	330	8	41.3
aps372	16	1	16
aps322	596	10	59.6
aps361	312	8	39
Ορίζοντας II Ν.Ο.	69	1	69
aps60			
aps347	599	11	54.5
Ορίζοντας III Ν.Ο.	310	0	μόνο λέπυρα
aps339			
Περιοχή οικημάτων	2	0	
aps217			
aps276	436	11	39.7

Πίνακας 4. Αναλογία ραχιδίων και σπόρων κριθαριού στη θέση Άμυλος-Γραμμή

	Αριθμός δείγματος	Ραχίδια κριθαριού	Σπόροι κριθαριού	Ραχίδια κριθαριού/σπόροι κριθαριού
Οριζοντας I, B.O. Οριζοντας I/II, B.O.	<i>aps15</i>	0	1	
	<i>aps384</i>	0	0	
	<i>aps379</i>	2	4	
	<i>aps381</i>	5	1	
	<i>aps376</i>	0	2	
Οριζοντας II, B.O.	<i>aps1</i>	0	1	
	<i>aps2</i>	7	2	
	<i>aps319</i>	0	0	
	<i>aps289</i>	2	2	
	<i>aps29</i>	0	1	
	<i>aps365</i>	0	0	12
	<i>aps299</i>	24	2	7.2
	<i>aps377</i>	36	5	
	<i>aps329</i>	0	0	
	<i>aps368</i>	0	0	
Οριζοντας III, B.O.	<i>aps369</i>	0	0	
	<i>aps375</i>	1	1	
	<i>aps345</i>	0	0	
	<i>aps360</i>	1	0	
	<i>aps300</i>	0	4	
	<i>aps335</i>	1	1	
	<i>aps372</i>	1	0	
	<i>aps322</i>	5	3	
	<i>aps361</i>	1	5	
	<i>aps60</i>	0	0	
Οριζοντας II N.O. Οριζοντας III N.O. Περιοχή οικημάτων	<i>aps347</i>	9	3	
	<i>aps339</i>	3	2	
	<i>aps217</i>	0	0	
	<i>aps276</i>	5	10	

Πίνακας 5. Αναλογία σπόρων άγριων φυτών/ζιζανίων και σπόρων δημητριακών και οσπρίων στη θέση Άψαλος-Γραμμή

	Αριθμός δείγματος	Άγρια/ζιζάνια	Σπόροι δημητριακών & οσπρίων	Σπόροι άγριων ειδών/ οσπρίων δημητριακών & οσπρίων
Οριζοντας I, B.O. Οριζοντας I/II, B.O.	<i>aps15</i>	8	11	
	<i>aps384</i>	2	9	
	<i>aps379</i>	3	6	
	<i>aps381</i>	2	2	
	<i>aps376</i>	4	18	0.3
	<i>aps1</i>	20	11	1.9
Οριζοντας II, B.O.	<i>aps2</i>	16	23	0.7
	<i>aps319</i>	0	2	
	<i>aps289</i>	0	4	
	<i>aps29</i>	4	2	
	<i>aps365</i>	0	49	
	<i>aps299</i>	5	7	
Οριζοντας III, B.O.	<i>aps377</i>	11	72	0.2
	<i>aps329</i>	2	1	
	<i>aps368</i>	4	26	0.2
	<i>aps369</i>	5	1	
	<i>aps375</i>	0	1	
	<i>aps345</i>	3	2	
Οριζοντας I N.O.	<i>aps360</i>	1	0	
	<i>aps300</i>	0	10	
	<i>aps335</i>	2	28	0.1
	<i>aps372</i>	1	1	
	<i>aps322</i>	3	32	0.1
	<i>aps361</i>	12	20	0.6
Οριζοντας II N.O.	<i>aps60</i>	2	4	
	<i>aps347</i>	9	53	0.2
Οριζοντας III N.O. Περιοχή οικημάτων	<i>aps339</i>	4	19	0.3
	<i>aps217</i>	3	0	
	<i>aps276</i>	177	60	3

Μόνο σπόροι δημ. & οσπε.

Πίνακας 6. Περιεκτικότητας των δειγμάτων σε αρχαιοβοτανικά μέρη ανά λίτρο χυμάτος

ΤΟΜΗ	ΠΛΑΣΑ	ΔΕΙΓΜΑ	ΟΓΚΟΣ	Σύνολο φυτι- κών μερών	Φυτ-μέρη/ λίτρο	Σπόροι/λίτρο & σπυρίων/λίτρο	Λέπινα & ραχίδια/λίτρο	Φρούτα/ Άγρια-ξυά- νια/λίτρο
Οριζοντίας Ι, βόρειο όριγμα	ΙΕ	4931	15	35	-	-	-	-
	ΙΕ	4930	16	60	-	-	-	-
Οριζοντίας Ι/Π, βόρειο όριγμα	ΙΕ	4932	18	27	-	-	-	-
	ΙΕ	4915	353	84	9,3	0	9,2	0
	ΙΕ	4923	92	38	-	-	-	-
	ΙΕ	4923	376	11	129	1,8	9,4	0,2
	ΙΕ	4923	379	20	427	21,4	21,2	0,1
	ΙΕ	4923	381	144	144	-	-	-
	ΙΕ	4923	383	9	751	83,4	81,9	0,1
	ΙΕ	4923	384	10	170	17	15,8	0,2
	ΙΕ	4923	χωρίς ένδειξη	130	130	-	-	-
	ΙΕ	68	319	12	240	20	0,3	19,7
Οριζοντίας Ι/Π, βόρειο όριγμα	ΙΓ	108	355	15	42	2,8	2,4	0,2
	ΙΓ	128	29	61	-	-	-	-
	ΙΕ	4916	279	14	193	13,8	0,2	13,6
	ΙΕ	4917	289	13	163	12,5	0,3	12,1
	ΙΕ	4918	342	12	49	4,1	0,2	3,9
	ΙΖ	4859	367	10	92	9,2	0,2	9,2
	ΙΔ	176	325	14	26	1,9	0,2	1,6
	ΙΔ	176	326	15	394	26,3	1,7	24,1
	ΙΔ	178	365	16	154	9,6	3,1	6,5
	ΙΔ	179	299	15	239	15,9	0,6	11,2
	ΙΔ	180	286	12	256	21,3	0,3	20,5
	ΙΔ	181	315	15	2256	150,4	2,3	145,7
	ΙΔ	182	377	13	385	29,6	1,2	28,5

Πίνακας 6. συνέχεια

ΤΟΜΗ	ΙΑΣΑ	ΔΕΙΓΜΑ	ΟΓΚΟΣ	Σύνολο φυτι- κών μερών	Φυτ.-μέρη/ λίτρο	Σπόροι δημητρ. & οσπρίων/λίτρο	Λέπυρα & ραχίδια/λίτρο	Φρούτα/ Άγρια-ξυζά- λίτρο	Άγρια-ξυζά- νια/λίτρο
II Δ	220	2		53	-	-	-	-	-
II Δ	220	6		169	-	-	-	-	-
II Δ	220	8		131	-	-	-	-	-
II Δ	220	25		67	-	-	-	-	-
II Δ	220	30		122	-	-	-	-	-
II Δ	220	33		56	-	-	-	-	-
II Δ	220	34		29	-	-	-	-	-
II Δ	220	43		46	-	-	-	-	-
II Δ	217	50		87	-	-	-	-	-
II Δ	222	24		14	-	-	-	-	-
II Δ/IE	220/4923	1		59	-	-	-	-	-
II Δ/IE	220/4923	3		87	-	-	-	-	-
II Δ/IE	220/4923	11		61	-	-	-	-	-
II Δ/IE	220/4923	14		50	-	-	-	-	-
II Δ/IE	220/4923	28		59	-	-	-	-	-
II Δ/IE	220/4923	37		305	-	-	-	-	-
II Δ/IE	220/9923	42		104	-	-	-	-	-
I A B.M.	16β	368	15	110	7.3	1.9	5.1	0.1	0.3
I A	15β	369	16	64	4	0.1	3.6	0.2	0.1
I A	19	378	13	77	5.9	0	5.5	0.2	0.2
I A	36	354	13	3	0.2	0.1	0.2	0	0
I Γ	118	362	14	80	5.7	0.1	5.5	0.1	0
I Γ	125	345	14	62	4.4	0.1	4.1	0	0.2
I Γ	126	375	13	92	7.1	0.2	6.7	0.1	0
I Z	4863	360	10	158	15.8	0	15.6	0	0.1

Ορίζοντας III,
βόρειο όριγμα

Πίνακας 6. συνέχεια

	ΤΟΜΗ	ΠΑΣΑ	ΔΕΙΓΜΑ	ΟΓΚΟΣ	Σύνολο φυτι- κών μερών	Φυτ.-μέρη/ λίτρο	Σπόροι/λίτρο & σπέρμιον/λίτρο	Λέπυρα & ραχίδα/λίτρο	Φρούτα/ Άγρια-ξίζά- νια/λίτρο
Λάκκος 34	I Δ	170	329	12	102	8.5	0.1	8.3	0
	III Δ	473	373	13	113	8.7	0.4	8.2	0
Λάκκος 30	I B	70	32		1	-	-	-	-
					0	-	-	-	-
Ορίζοντας I, νότιο όρηγμα	XXI A	3038	63		31	-	-	-	-
	XXI A	3142	55		67	-	-	-	-
	XXI A	4957	300	14	39	2.8	0.6	2.2	0
	XIX A - XXI Δ	2773/3166 Δ	285		75	-	-	-	-
	XIX B, XXI Δ B.M.	2789, 3176	361	14	56	4	0.3	3.4	0.1
	XIX A - XXI Δ	2778-3167	283	18	223	12.4	0.6	11.7	0
	XXI B	3185	335	13	107	8.2	1.2	6.9	0
	XXI B	3080	77		155	-	-	-	-
	XXI B	3081	83		101	-	-	-	-
	XXI Γ	5023	68		34	-	-	-	-
	XXII B	3289	322	13	95	7.3	0.2	7	0.1
	XXII B	3292	331	10	199	19.9	1.4	18	0.3
	XXII B	3294	344	13	117	9	0.2	8.7	0.1
XXII B	3295	343	12	174	14.5	0.8	13.3	0.1	
XXII B	3296	363	16	61	3.8	0.5	3.3	0	
XXII B	3298	372	16	20	1.3	0.1	1	0	
XX I B	3081	60		77	-	-	-	-	
XXI Δ	3178	80		295	-	-	-	-	
Ορίζοντας II, νότιο όρηγμα	XXI Δ	3185	337	12	100	8.3	1.4	6.8	0.1
	XXI Δ	3185	340	11	33	3	0.5	2.2	0.1

Πίνακας 6. συνέχεια

ΤΟΜΗ	ΠΑΣΑ	ΔΕΙΓΜΑ	ΟΙΚΟΣ	Σύνολο φυτι- κών μερών	Φυτ.-μέρη/ λίτρο	Σπόροι δημητρ. & οσπρίων/λίτρο	Λέπυρα & ραχίδια/λίτρο	Φρούτα & λίτρο	Άγρια-ξυά- νια/λίτρο
	XXI Δ	3186	347	7	194	27.7	3	23.1	0.7
	XXI Δ	3179	96		59	-	-	-	-
					0	-	-	-	-
Ορίζοντας III, νότιο όριγμα	XXIV Δ	3534	339	9	289	32.1	2.1	29.7	0
	XXI Δ	3526	85		51	-	-	-	-
					0	-	-	-	-
Περιοχή οικημάτων, πασ. 26	XVII B	B.M.	260	17	30	1.8	0.1	1.5	0
Περιοχή οικημάτων, πασ. 28	XV Γ	2205	217	17	25	1.5	0.1	0	1.2
Περιοχή οικημάτων, πασ. 24	XVII Δ	B.M.2559	261	18	2	0.1	0	0.1	0
Περιοχή οικημάτων, πασ. 27	XV Γ	2204	188	19	0	0	0	0	0
Περιοχή οικημάτων, πασ. 36	XVI B		210	17	4	0.2	0	0.1	0
					0	-	-	-	-
Λάγκος 21	XI Γ	1607	156	15	8	0.5	0.1	0.1	0.2
	XI Γ	1607	175	17	5	0.3	0.1	0	0.1
	XI Γ	1610	50	16	11	0.7	0.1	0.4	0.1
					0	-	-	-	-
Λάγκος 23	XIII B	B.M.1859	2	18	55	3.1	0.2	1.9	0.3
	XIII B	B.M.1859	7	17	16	0.9	0	0.5	0.2
	XIII B	B.M.1859	8	19	66	3.5	0.3	2.4	0.2
	XIII B	B.M.1859	10	16	17	1.1	0	0.8	0.1
	XIII B	B.M.1859	11	17	162	9.5	0.2	6.3	0.8
	XIII B	B.M.1859	12	18	23	1.3	0.2	0.7	0.1
	XIII B	B.M.1859	13	18	41	2.3	0.3	0.9	0.3
	XIIB	B.M.1859	14	18	26	1.4	0.1	0.8	0.1
	XIIB	B.M.1859	15	17	50	2.9	0.2	2.4	0.1
	XIII B	B.M.1859	16	17	125	7.4	2.1	4.1	0.7

αρκετό αριθμό δειγμάτων είναι δυνατή η απόδοση της περιεκτικότητας κάθε δείγματος και όχι των δειγμάτων που προέκυψαν από την ενοποίηση. Πιο αναλυτικά, υπολογίστηκε η περιεκτικότητα για τα καλλιεργημένα μέρη, τους συλλεγμένους καρπούς και τα φρούτα και τέλος για τα είδη της άγριας βλάστησης/ζιζάνια (πίν. 6).

Η αρχαιοβοτανική ανάλυση των δεδομένων από τον οικισμό Άψαλος-Γραμμή

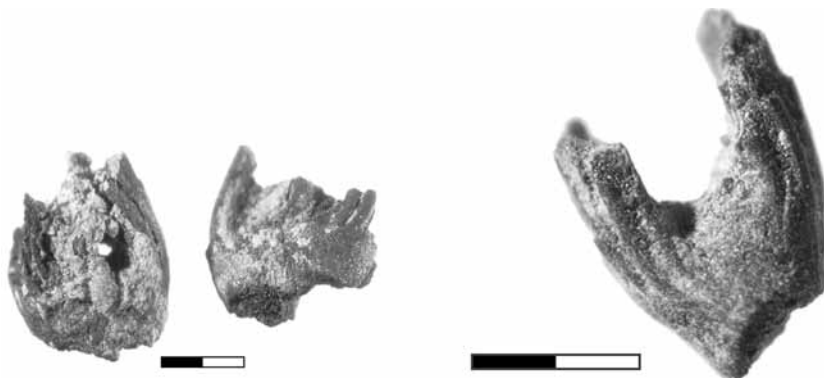
Με βάση τα δείγματα που εξετάστηκαν από τον οικισμό, προσδιορίστηκαν 53 είδη/γένη/οικογένειες καλλιεργούμενων φυτών και ειδών της άγριας βλάστησης (Κατάλογος 2). Αναγνωρίστηκαν τρία είδη σιταριού: το μονόκοκκο σιτάρι (*Triticum monocoecum* L., εικ. 12), το δίκοκκο σιτάρι (*Triticum dicocum* Schuebl., εικ. 13) και ο νέος τύπος σιταριού (εικ. 14) που πρόσφατα κοινοποιήθηκε στην αρχαιοβοτανική κοινότητα με βάση αρχαιοβοτανικά ευρήματα του βορειοελλαδικού χώρου. Τα δύο πρώτα είδη εκπροσωπούνται από λέπυρα και σπόρους. Το τρίτο είδος εκπροσωπείται από λέπυρα και, ως προς τα μορφολογικά χαρακτηριστικά του, μοιάζει στο σιτάρι *T. timopheevi* που μέχρι σχετικά πρόσφατα καλλιεργούνταν στην περιοχή της Γεωργίας, στον

Εικ. 12. Βάσεις εξωτερικών λέπυρων μονόκοκκου σιταριού από τη θέση Άψαλος-Γραμμή.

Εικ. 13. Βάσεις εξωτερικών λεπτύρων δίκοκκου σιταριού από τη θέση Άψαλος-Γραμμή.

Εικ. 14. Δίχала σταχιδίων σιταριού «νέου τύπου» από τη θέση Άψαλος-Γραμμή.

Καύκασο³⁰. Το είδος του κριθαριού που προσδιορίστηκε με βάση τα ραχίδια είναι το δίστοιχο κριθάρι (*Hordeum vulgare* L. subsp. *distichum*). Οι σπόροι (εικ. 15) που προσδιορίστηκαν με ακρίβεια ανήκουν στην ποικιλία του ντυμέ-

30. Τα μορφολογικά χαρακτηριστικά των σπόρων αυτού του είδους δεν είναι γνωστά, πρόκειται, ωστόσο, για τετραπλοειδές σιτάρι, όπως το μονόκκοκο. G. Jones – S. Valamoti – M. Charles, «Early crop diversity: a 'new' glume wheat from northern Greece», *Vegetation History and Archaeobotany* 9 (2000) 133-146.

Εικ. 15. Σπόρος κριθαριού από τη θέση Άψαλος-Γραμμή.

Εικ. 16. Θραύσματα δημητριακών με τη χαρακτηριστική επιφάνεια θραύσης που εμφανίζουν, όταν η θραύση συντελείται πριν την απανθράκωση.

νου κριθαριού (*hulled*). Βρέθηκαν επίσης, θραύσματα δημητριακών με τη χαρακτηριστική μορφολογία που εμφανίζουν όταν η θραύση έχει συντελεστεί πριν την απανθράκωση (εικ. 16)³¹. Τα όσπρια που αναγνωρίστηκαν είναι τα εξής: φακή (*Lens* sp.), μπιζέλι (*Pisum sativum* L.), λαθούρι (*Lathyrus sativus* L./L.

31. S. M. Valamoti, «Food remains from Bronze Age Archondiko and Mesimeriani Toumba in northern Greece?», *Vegetation History and Archaeobotany* 11 (2002) 17-22.

cicera L.) και ρόβι (*Vicia ervilia* (L.) Willd.). Βρέθηκε επίσης, λινάρι (*Linum usitatissimum* L.) και μια ποικιλία φρούτων: σύκο (*Ficus carica* L.), χαμοσάμπουκος (*Sambucus ebulus* L.) και κουφοξυλιά (*S. nigra* L.), σταφύλι (*Vitis vinifera* L.), βατόμουρο (*Rubus fruticosus* L. agg.), κράνο (*Cornus mas* L.). Τα κατάλοιπα της άγριας βλάστησης (εκτός των καρπών και φρούτων) που είναι παρόντα στα δείγματα από τον οικισμό Άψαλος-Γραμμή προσδιορίστηκαν στις εξής οικογένειες και είδη: *Aphanes arvensis*, *Polycnemum* sp., Chenopodiaceae, *Bilderdykia convolvulus* (L.) Dumort., *Rumex* sp., *Polygonum aviculare* agg., Polygonaceae, Labiatae type, Labiatae, *Nigella* sp., *Verbena officinalis* L., *Galium/Asperula* sp., *Centauria* sp., μικρά Leguminosae μη προσδιορισμένα, *Carex* sp. Cyperaceae, *Setaria* sp. Gramineae type, *Bromus* sp. *Lolium temulentum* L., *Lolium* sp., cf. *Stipa* sp., Gramineae, *Potentilla* sp. *Teucrium* sp. *Aegilops*, cf. *Juncus* sp., *Heliotropium* sp., cf. *Geranium* sp. Στα κατάλοιπα της άγριας χλωρίδας από τον οικισμό περιλαμβάνονται οι σπόροι ενός είδους, το οποίο πιθανόν ανήκει στην οικογένεια των χειλανθών αλλά δεν έχει προσδιοριστεί. Περιγράφεται ως Labiatae τύπος 1 (εικ. 17). Οι σπόροι του μη προσδιορισμένου τύπου 1 έχουν μήκος περίπου 1 mm, καμπυλωτή κορυφή και μυτερή απόληξη. Εμφανίζουν τη χαρακτηριστική ακμή των σπερμάτων των Χειλανθών (Labiatae) που διατρέχει το σπόρο, ξεκινώντας από την απόληξη του σπόρου και φτάνοντας περίπου μέχρι το 1/3 του μήκους του. Ακόμη, δεν έχουν προσδιοριστεί πέρα από το επίπεδο της οικογένειας σπόροι που ανήκουν στα αγρωστώδη (Gramineae) με μικρό σπέρμα. Έχουν πολύ χαρακτηριστική οξεία απόληξη και μεγαλύτερο εύρος στην περιοχή του εμβρύου και το μήκος τους είναι περίπου 1 mm (εικ. 18).

Εικ. 17. Σπόροι μη προσδιορισμένοι της οικογένειας Labiatae.

Εικ. 18. Σπόροι μη προσδιορισμένοι της οικογένειας Gramineae.

Πέρα από την απλή διαπίστωση της παρουσίας των ειδών αυτών, οποιαδήποτε αξιολόγηση και ερμηνεία προϋποθέτει τη συσχέτιση των ευρημάτων αυτών με το χώρο και την αρχαιολογική τους προέλευση. Η μετάβαση από την κατάρτιση ενός καταλόγου ειδών σε έναν κατάλογο φυτών που παρέχουν πληροφορίες για τις χρήσεις τους καθώς και για τις ανθρώπινες δραστηριότητες σε έναν οικισμό, απαιτεί τη λεπτομερή εξέταση της σύστασης κάθε δείγματος σε σχέση με τα λοιπά αρχαιολογικά συμφραζόμενα, συμπεριλαμβανομένων και εκείνων των αρχαιοβοτανικών δειγμάτων που δεν περιείχαν κατάλοιπα. Στις δύο επόμενες ενότητες εξετάζεται η κατανομή των αρχαιολογικών ευρημάτων στο χώρο και η προέλευση του αρχαιοβοτανικού υλικού. Μέσα από αυτήν την ανάλυση αναζητώνται οι ανθρώπινες δραστηριότητες που συνδέονται με τα φυτά και οι τρόποι που αυτές εντάσσονται στο χώρο, καίριο ζήτημα της αρχαιοβοτανικής έρευνας στους εκτεταμένους οικισμούς, στο πλαίσιο της διερεύνησης της οργάνωσης και της χρήσης του χώρου.

Η ανάλυση διαρθρώνεται ακολουθώντας τις τρεις ευρύτερες ενότητες που ορίζονται από τους ανασκαφείς³² ως εξής (εικ. 3): α) «περιοχή βορείου ορύγματος», β) «περιοχή νοτίου ορύγματος», γ) «περιοχή οικημάτων». Τα δείγματα εξετάζονται με βάση την προέλευσή τους και η σύστασή τους αποδίδεται με

32. Χρυσστόμου κ.ά., *ό.π.* (σημ. 6) 512-524.

πίτες (οι σχετικές λεπτομέρειες βρίσκονται στην ενότητα της μεθοδολογίας). Στο βόρειο και νότιο ορύγμα εντοπίστηκαν τρεις ορίζοντες απόθεσης ανθρωπογενούς υλικού I, II και III, για τα όρια των οποίων λήφθηκαν υπόψη εντοπισμένα στρώματα «καταστροφής», τα οποία περιλαμβάνουν καμένους πηλούς και έντονες συγκεντρώσεις ευρημάτων. Ως αρχαιότερος ορίζεται ο ορίζοντας I. Τα στρωματογραφικά στοιχεία για τους ορίζοντες απόθεσης στα δύο ορύγματα είναι προκαταρκτικά και δεν είναι δυνατόν στην παρούσα φάση να συσχετιστούν οι ορίζοντες των δύο ορυγμάτων μεταξύ τους.

Περιοχή βορείου ορύγματος

Από την περιοχή του βορείου ορύγματος προέρχονται συνολικά 116 δείγματα. Από αυτά εξετάστηκαν τα 51, τα οποία ομαδοποιούνται σε 20. Ακολούθει η παρουσίαση της σύστασης των ενοποιημένων δειγμάτων που μελετήθηκαν.

Ορίζοντας I (εικ. 19 και 25)

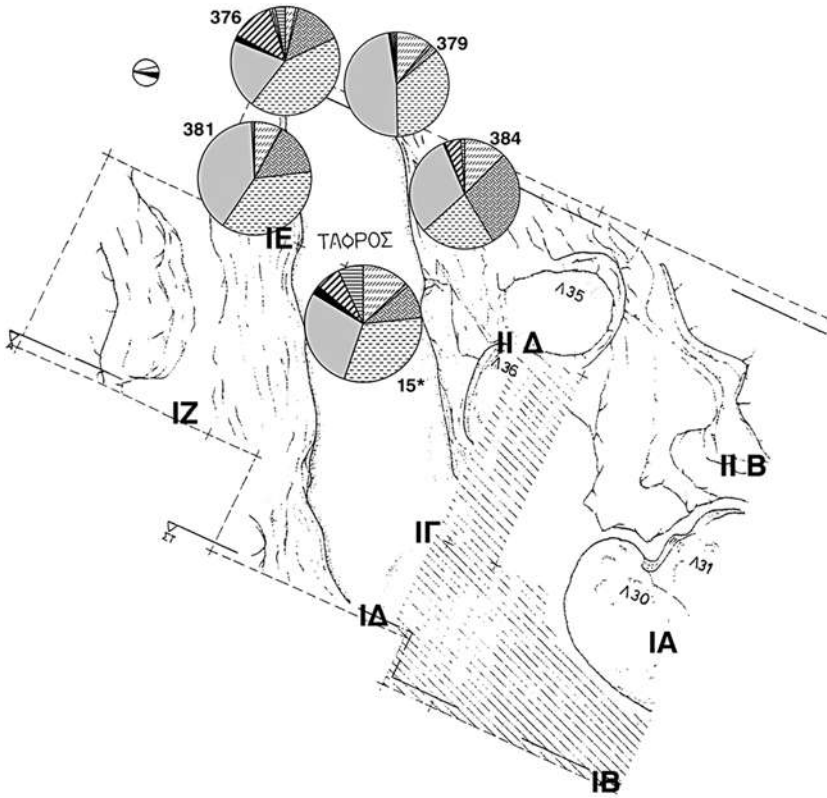
Μόνο ένα, σχετικά φτωχό, δείγμα από την τομή IE τοποθετείται στον ορίζοντα I του βόρειου ορύγματος (δείγμα 15). Κύριο χαρακτηριστικό είναι η κυριαρχία των βάσεων εξωτερικών λεπύρων και ένα χαμηλό ποσοστό φακής και άγριων ειδών. Ο μαθηματικός λόγος λεπύρων και σπόρων είναι 33. Ο λόγος αυτός για ολόκληρα στάχυα μονόκοκκου και δίκοκκου σιταριού (και πιθανότατα για το σιτάρι νέου τύπου) είναι 2 και 1 αντίστοιχα. Επομένως, στα δείγματα υπάρχουν πολύ περισσότερα λέπυρα από ό,τι σπόροι. Οι σπόροι των φυτών της άγριας χλωρίδας είναι πολύ λίγοι στο δείγμα.

Ορίζοντας I/II (εικ. 20 και 25)

Από τον ορίζοντα αυτό προέρχονται τέσσερα δείγματα από το βόρειο τμήμα της τομής IE (376, 379, 381, 384). Και εδώ τα δείγματα κυριαρχούνται από βάσεις εξωτερικών λεπύρων. Τα είδη που κυριαρχούν είναι το μονόκοκκο και το σιτάρι νέου τύπου, ενώ υψηλά είναι τα ποσοστά των ενδιάμεσων, μη επακριβώς προσδιορισμένων λεπύρων. Ο λόγος των λεπύρων προς τους σπόρους κυμαίνεται μεταξύ 51 και 481. Ως προς τα άλλα είδη, δύο δείγματα περιέχουν φακή σε σχετικά αξιόλογα ποσοστά. Η περιεκτικότητα των δειγμάτων είναι γενικά πολύ χαμηλή (πίν. 6).

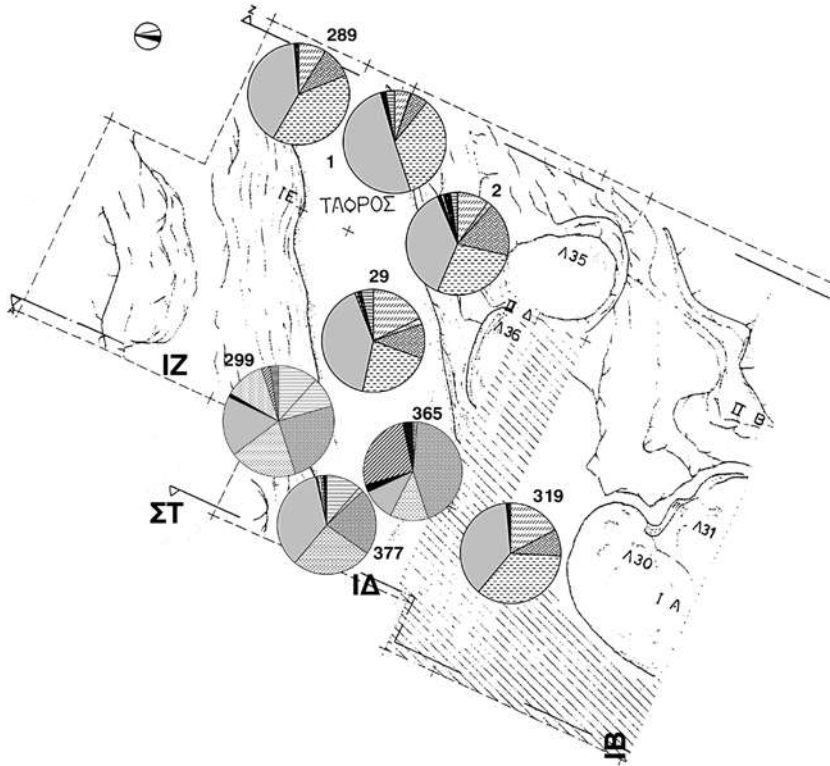
Ορίζοντας II (εικ. 21 και 25)

Συνολικά πέντε δείγματα από τις τομές IB, IΓ, IE, IZ και IIΔ ανήκουν στον ορίζοντα II (IB: 319, IΓ: 29, IΔ: 299, 365, 377, IE: 289, IIΔ: 2, IIΔ/IE: 1). Κύριο χαρακτηριστικό των δειγμάτων είναι και πάλι η κυριαρχία των λεπύρων των ντυμένων σιτηρών. Τα ποσοστά των μη ακριβώς προσδιορισμένων

Εικ. 19. Αρχαιοβοτανική σύσταση (δημητριακά, όσπρια, φρούτα) των δειγμάτων από τους ορίζοντες Ι – δείγμα με (*) – και Ι/ΙΙ του βόρειου ορύγματος.

λεπύρων είναι ιδιαίτερα υψηλά σε όλα τα δείγματα και κυριαρχούν. Όσον αφορά τα ποσοστά των ειδών των ντυμένων σιτηρών, σε κάποια δείγματα κυριαρχεί το μονόκοκκο και σε άλλα το σιτάρι νέου τύπου. Η παρουσία του δίκοκκου σιταριού είναι πολύ περιορισμένη, με εξαίρεση το δείγμα 299, αν και δε μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο τα ποσοστά αυτά να ήταν λίγο υψηλότερα στην πραγματικότητα, καθώς η ενδιάμεση κατηγορία σιτάρι δίκοκκο/σιτάρι νέου τύπου είναι ιδιαίτερα πλούσια. Η κυριαρχία των λεπύρων εκφράζεται και από το λόγο λεπύρων-σπόρων, ο οποίος κυμαίνεται μεταξύ 26-177, ενώ ένα δείγμα περιείχε μόνο λέπυρα. Η παρουσία των οσπρίων (φακή) είναι εξαιρετικά περιορισμένη σε όλα σχεδόν τα δείγματα, με εξαίρεση το δείγμα 365 όπου κατέχει κυρίαρχη θέση. Ο λόγος άγιων-καλλιεργημένων ειδών κυμαίνεται μεταξύ 0,2 και 1,9 ή απουσιάζουν πλήρως οι πρώτοι (πίν. 5).

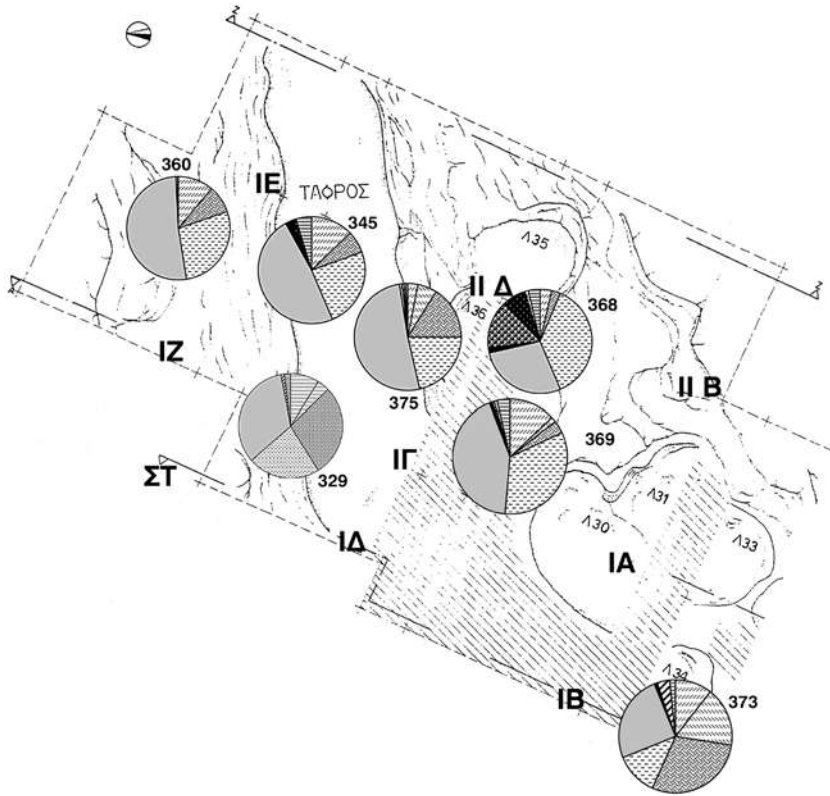
Εικ. 20. Αρχαιοβοτανική σύσταση (δημητριακά, όσπρια, φρούτα) των δειγμάτων από τον ορίζοντα ΙΙ του βόρειου ορύγματος.

Αν οι σπόροι αυτοί ανήκουν σε ζιζάνια της καλλιέργειας που απομακρύνθηκαν μαζί με τα λέπυρα, τα ποσοστά τους είναι εξαιρετικά χαμηλά σε σύγκριση με ποσοτικά δεδομένα που προέρχονται από εθνογραφικές έρευνες³³. Η περιεκτικότητα των δειγμάτων γενικά είναι ιδιαίτερα χαμηλή, πρέπει να σημειωθεί, ωστόσο, ότι για τα περισσότερα δείγματα παραμένει άγνωστη (πίν. 6).

Ορίζοντας ΙΙΙ (εικ. 21 και 25)

Συνολικά οχτώ δείγματα από τον ορίζοντα αυτό προέρχονται από τις τομές ΙΑ, ΙΓ και ΙΖ (ΙΑ: 368, 369, ΙΓ: 345, 375, ΙΖ: 360). Η εικόνα που προκύπτει από τα δείγματα αυτά είναι παρόμοια με αυτή που διαπιστώθηκε και για

33. G. Jones, «The application of present day cereal processing studies to charred archaeological remains», *Circea* 6 (1990) 91-96. Valamoti, *ό.π.* (σημ. 12) πίν. 6.1.

Εικ. 21. Αρχαιοβοτανική σύσταση (δημητριακά, όσπρια, φρούτα) των δειγμάτων από τον ορίζοντα III του βόρειου ορύγματος και τον ορίζοντα των λάκκων (δείγμα 373).

τα δείγματα των προγενέστερων φάσεων από το βόρειο όρυγμα. Ένα από τα δείγματα (368) περιέχει σπόρους μπιζελιού. Η περιεκτικότητα σε φυτικά μέρη είναι εξαιρετικά χαμηλή και κυμαίνεται από 4-15 φυτικά μέρη ανά λίτρο. Από τα δείγματα αυτά το 368 περιέχει πάνω από 10 σπόρους ζιζανίων. Ο λόγος ζιζανίων-σπόρων στο δείγμα αυτό είναι 0,2.

Ορίζοντας των λάκκων (εικ. 21 και 25)

Από τον ορίζοντα των λάκκων του βόρειου ορύγματος μόνο ένα δείγμα από το λάκκο 34 (τομή IIIΔ) περιείχε ικανοποιητικό αριθμό καταλοίπων, ενώ πολλά δείγματα από άλλους λάκκους (λάκκοι 30, 31, 32, 33) δεν έδωσαν καθόλου απανθρακωμένα βοτανικά κατάλοιπα. Το δείγμα κυριαρχείται από βάσεις εξωτερικών λεπύρων ντυμένων σιτηρών. Και τα τρία είδη που προσδιορίστη-

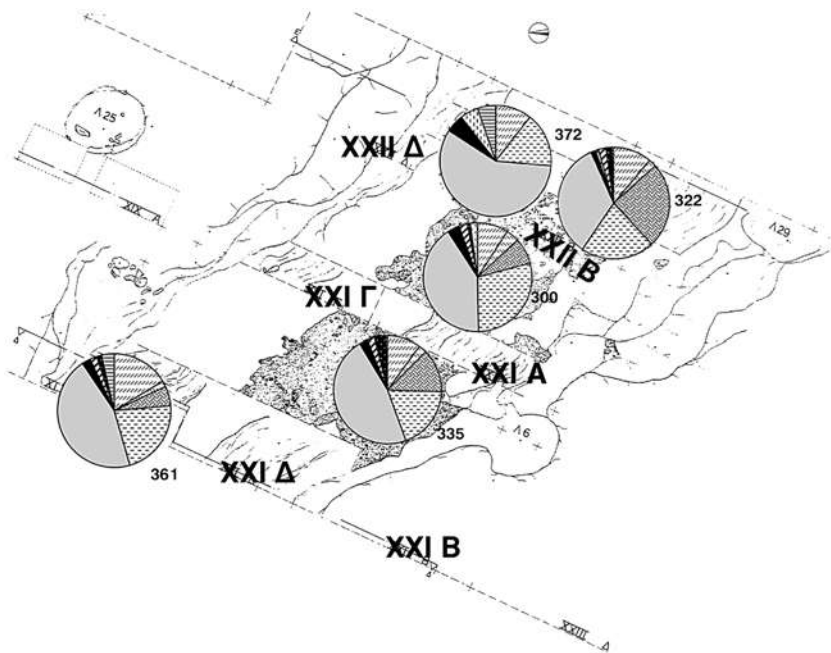
καν στην Άψαλο εκπροσωπούνται σχεδόν εξίσου στο δείγμα, με ελάχιστη υπεροχή του σιταριού νέου τύπου. Σε ελάχιστες ποσότητες εμφανίζεται η φακή και οι σπόροι των άγριων ειδών. Η περιεκτικότητα του δείγματος σε βοτανικά κατάλοιπα είναι ιδιαίτερα χαμηλή (9 φυτικά μέρη στο λίτρο).

Περιοχή νότιου ορύγματος

Από την περιοχή του νότιου ορύγματος προέρχονται συνολικά 83 δείγματα. Από αυτά εξετάστηκαν τα 23, τα οποία ενοποιήθηκαν σε οχτώ. Από τα οχτώ αυτά δείγματα όλα περιείχαν πάνω από 50 φυτικά μέρη (εκτός από το δείγμα 372).

Ορίζοντας I (εικ. 22 και 25)

Συνολικά τέσσερα δείγματα ανήκουν στον ορίζοντα I του νότιου ορύγματος (XXIA: 300, XXIB: 335, XXIB: 322, 372)³⁴. Όπως και στα δείγματα του

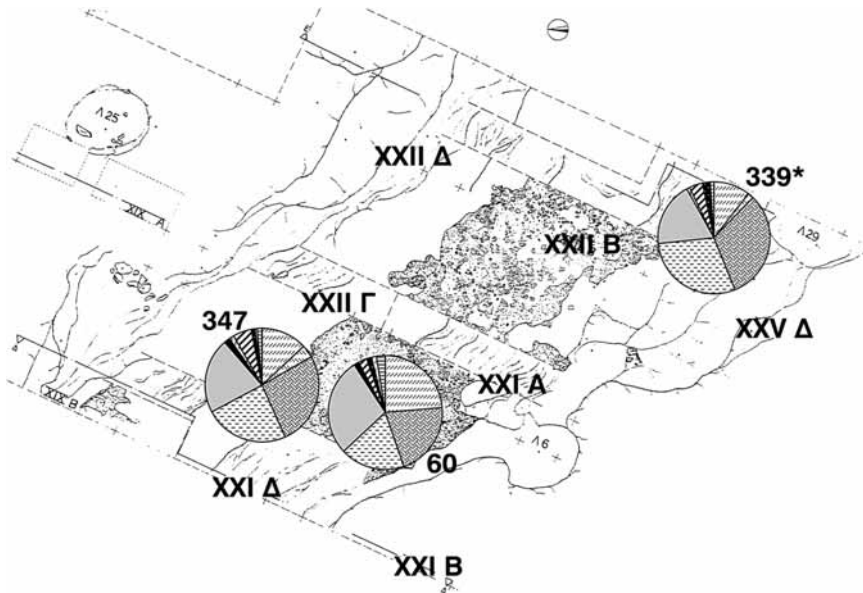
Εικ. 22. Αρχαιοβοτανική σύσταση (δημητριακά, όσπρια, φρούτα) των δειγμάτων από τον ορίζοντα I του νότιου ορύγματος.

34. Το δείγμα 68 από την τομή XXII περιλαμβάνεται στους πίνακες αλλά όχι στις πίτες, επειδή έχει λιγότερο από 50 προσδιορισμένα φυτικά μέρη. Η σύστασή του δε διαφοροποιείται από αυτή των άλλων δειγμάτων.

βόρειου ορύγματος, κυριαρχούν οι βάσεις εξωτερικών λεπύρων κυρίως του μονόκοκκου σιταριού και του σιταριού νέου τύπου. Τα ποσοστά τους κυμαίνονται στα δείγματα και σε ορισμένα κυριαρχεί το μονόκοκκο (361) ενώ σε άλλα το σιτάρι νέου τύπου (322, 335). Το δίκοκκο σιτάρι είναι παρόν σε πολύ χαμηλά ποσοστά σε όλα τα δείγματα εκτός από το δείγμα 372. Ο μαθηματικός λόγος λεπύρων-σπόρων κυμαίνεται μεταξύ 23 και 59³⁵ και υπάρχουν δείγματα στα οποία υπάρχουν μόνο λέπτυρα. Η φακή είναι παρούσα σε πολύ χαμηλά ποσοστά. Από τα συγκεκριμένα δείγματα του νότιου ορύγματος σχεδόν απουσιάζουν πλήρως οι σπόροι των φυτών της άγριας βλάστησης/ζιζανίων. Η περιεκτικότητα σε αρχαιοβοτανικό υλικό στον ορίζοντα Ι του νότιου ορύγματος είναι εξαιρετικά χαμηλή και κυμαίνεται μεταξύ 1-20.

Ορίζοντας II (εικ. 23 και 25)

Τα δείγματα που ανήκουν στον ορίζοντα II του νότιου ορύγματος είναι δύο και προέρχονται από τις τομές XXIB και XXIΔ (60 και 347 αντίστοιχα).

Εικ. 23. Αρχαιοβοτανική σύσταση (δημητριακά, όσπρια, φρούτα) των δειγμάτων από τους ορίζοντες II και III (δείγμα 339*) του νότιου ορύγματος στη θέση Άψαλος-Γραμμή.

35. Πριν την ενοποίηση των δειγμάτων υπήρχαν δείγματα που περιείχαν μόνο λέπτυρα και καθόλου σπόρους δημητριακών.

Και στα δείγματα αυτά, όπως στο σύνολο σχεδόν όσων έχουν εξεταστεί, κυριαρχούν τα λέπυρα των ντυμένων δημητριακών με περιορισμένη παρουσία του δίκοκκου σιταριού (μόνο στο δείγμα 60) και κυμαινόμενα τα ποσοστά του μονόκοκκου και του σιταριού νέου τύπου. Για τα περισσότερα δείγματα, λαμβάνοντας υπόψη τα υψηλά ποσοστά της ενδιάμεσης κατηγορίας σιταριού δίκοκκου-νέου τύπου, θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι κυριαρχεί το σιτάρι νέου τύπου. Ο λόγος λεπτύρων-σπόρων κυμαίνεται μεταξύ 54-69 (πίν. 3). Η πυκνότητα είναι χαμηλή και κυμαίνεται μεταξύ 3-28 φυτικών καταλοίπων ανά λίτρο χώματος.

Οριζοντας III (εικ. 23 και 25)

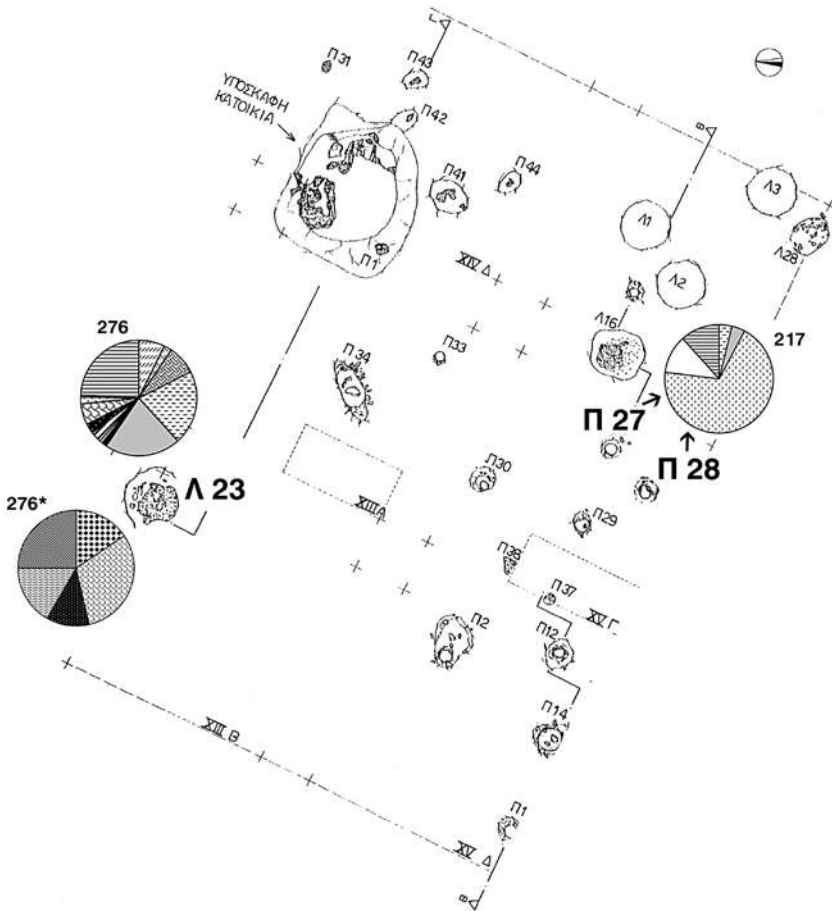
Μόνο ένα δείγμα από τον οριζοντα III του νότιου ορύγματος περιείχε ικανοποιητικό αριθμό σπόρων. Προέρχεται από την τομή XXIVΔ (339). Και σε αυτό, το βασικό συστατικό είναι τα λέπυρα, με τα λέπυρα του σιταριού νέου τύπου να κυριαρχούν στο δείγμα. Δεν υπάρχουν σπόροι σιταριού και η περιεκτικότητα του δείγματος είναι χαμηλή (32 φυτικά μέρη ανά λίτρο, πίν. 6).

Περιοχή οικημάτων

Η περιοχή αυτή βρίσκεται ανάμεσα στο βόρειο και νότιο όρυγμα, χαρακτηρίζεται από την παρουσία λάκκων και πασσαλότρυπών. Αυτά τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ερμηνεύονται ως λείψανα κατοικιών και των βοηθητικών τους κατασκευών. Από την περιοχή αυτή συλλέχθηκε μεγάλος αριθμός δειγμάτων (295), περισσότερα δηλαδή από τα μισά δείγματα του οικισμού, ιδιαίτερα από τις τομές VIIΓ, XIΓ, XIIIΑ, XIIIΔ, XVΓ, XVΔ, XVIIΔ (Κατάλογος 1). Τα δείγματα αυτά τα χαρακτηρίζει μια εντυπωσιακή απουσία απανθραωμένων βοτανικών καταλοίπων. Από τα πολυάριθμα δείγματα που αντιστοιχούν στις πασσαλότρυπες της περιοχής αυτής, ελάχιστα επίσης δείγματα περιείχαν αρχαιοβοτανικό υλικό σε πολύ χαμηλά ποσοστά. Από αυτά αποδίδονται με μία πίτα τα δείγματα από τις γειτονικές πασσαλότρυπες 27, 28 και 36 (δείγματα 188, 210, 217 πασσαλότρυπες αντίστοιχα). Τα τρία δείγματα από το λάκκο 21 στην τομή XIΓ ήταν τα μόνα σε σύνολο 110 δειγμάτων που περιείχαν κάποια αρχαιοβοτανικά κατάλοιπα, δεν εξετάζονται όμως καθώς ήταν πολύ φτωχά (<20 σπόροι). Οι λάκκοι 9, 16, 22, 24, 25 δεν περιείχαν καθόλου αρχαιοβοτανικό υλικό. Μόνο ένας μικρός σχετικά αριθμός δειγμάτων από το λάκκο 23 περιείχε ικανοποιητικό αριθμό καταλοίπων και αυτός εξετάζεται αναλυτικότερα στην ενότητα αυτή.

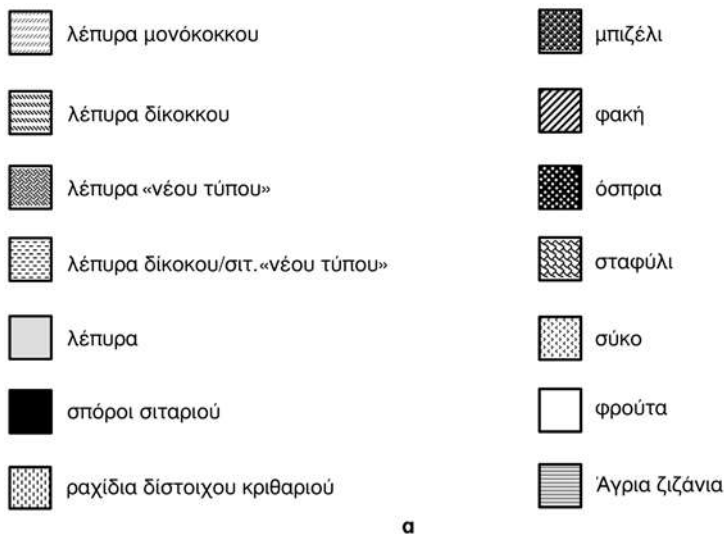
Λάκκος 23 (εικ. 24 και 25)

Ο λάκκος 23 εντοπίστηκε στο βόρειο μάρτυρα της τομής XIIIΒ. Συνολικά 16 σε σύνολο 40 δειγμάτων από το λάκκο αυτό περιείχαν αρχαιοβοτανικά

Εικ. 24. Αρχαιοβοτανική σύσταση των δειγμάτων από την περιοχή των οικημάτων στη θέση Αψαλος-Γραμμή. Για το δείγμα 276 αποδίδονται εκτός από τα δημητριακά, όσπρια, φρούτα και τα είδη της άγριας χλωρίδας (πίτα με *).

κατάλοιπα. Και τα 16 δείγματα ενοποιήθηκαν λόγω της παραπλήσιας σύστασής τους. Και στα δείγματα αυτά, όπως στα αντίστοιχα του βόρειου ορύγματος, κυριαρχούν τα λέπυρα των ντυμένων σιταριών με ελαφρές διαφοροποιήσεις μεταξύ των τριών ειδών. Ο λόγος λεπύρων-σπόρων είναι 39,7. Επίσης, στα δείγματα αυτά είναι σχετικά πιο αυξημένη η παρουσία σπόρων λιναριού, η οποία, ωστόσο, δεν ξεπερνά το 5% του δείγματος συνολικά. Εκτός από τα λέπυρα, τα δείγματα αυτά παρουσιάζουν μια αυξημένη παρουσία ειδών της άγριας χλωρίδας και φρούτων. Στο σύνολο των δειγμάτων από το λάκκο 23

α

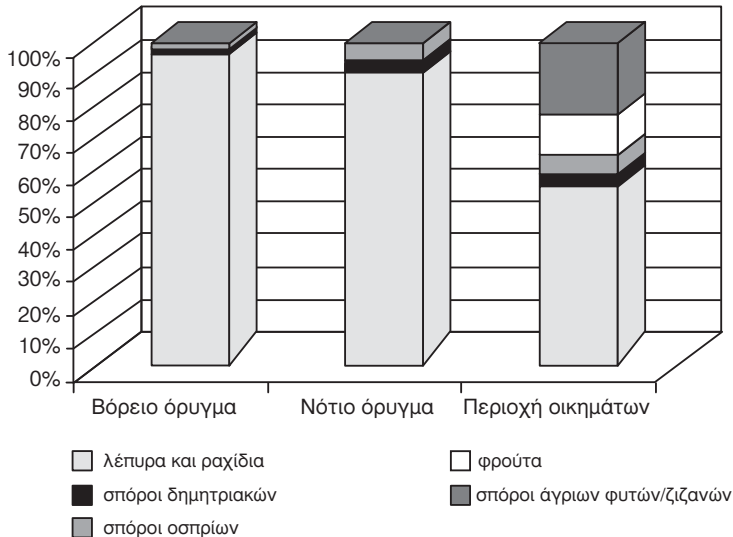
β

Εικ. 25. Κλειδί ερμηνείας των σχεδιαγραμμάτων: α) δημητριακά, όσπρια, φρούτα, β) άγρια είδη/ζιζάνια.

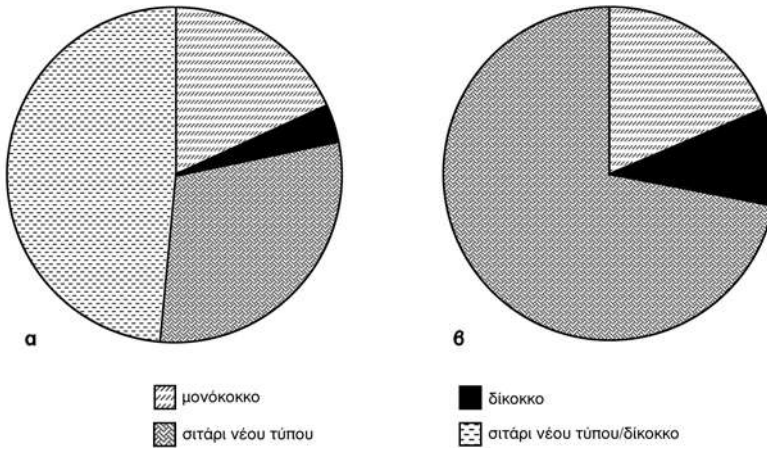
έχουν εντοπιστεί συνολικά 26 είδη/γένη/οικογένειες της άγριας χλωρίδας, αλλά μόνο τα είδη/οικογένειες *Rumex* sp. (λάπατα), μικρόσπερμα Leguminosae (ψυχανθή), Labiatae (χειλανθή) type, Gramineae type. *Carex* sp. αντιπροσωπεύονται από ικανοποιητικό αριθμό σπόρων. Η περιεκτικότητα σε αρχαιοβοτανικό υλικό στο λάκκο αυτό είναι εξαιρετικά χαμηλή και κυμαίνεται μεταξύ 1-10 αρχαιοβοτανικών μερών ανά λίτρο.

Γενικά χαρακτηριστικά της σύστασης των δειγμάτων της Αψάλου

Σε γενικές γραμμές στα δείγματα της Αψάλου, τόσο στα ορύγματα όσο και στην περιοχή των οικημάτων, κυριαρχούν τα λέπυρα των ντυμένων σιτηρών (εικ. 26). Στα δείγματα, τα υψηλότερα ποσοστά καταλαμβάνουν το μονόκοκκο σιτάρι και το σιτάρι νέου τύπου, ενώ το δίκοκκο σιτάρι είναι παρόν σε ορισμένα δείγματα σε πολύ μικρά ποσοστά. Εξετάζοντας στο σύνολό τους τα δείγματα της Αψάλου ως προς τα είδη των ντυμένων δημητριακών, παρατηρεί κανείς την κυριαρχία του σιταριού νέου τύπου, η οποία γίνεται ακόμη πιο έντονη αν ενσωματωθούν στους πίνακες (εικ. 27) οι ενδιαμέσες κατηγορίες προσδιορισμού (λέπυρα δίκοκκου/σιταριού νέου τύπου και απροσδιόριστα λέπυρα). Ακολουθεί το μονόκοκκο σιτάρι με επίσης υψηλά ποσοστά, ενώ το δίκοκκο βρίσκεται σε πολύ χαμηλά ποσοστά. Οι σπόροι των δημητριακών είναι ελάχιστοι. Ανάλογα χαμηλά είναι και τα ποσοστά των σπόρων των οσπρίων και των φρούτων. Μόνο η φακή εμφανίζεται συχνά στα δείγματα, σε ελάχιστα με υψηλά ποσοστά, ενώ το μπιζέλι σε ένα μόνο δείγμα κάνει έντονη την παρουσία του. Το ποσοστό των φρούτων και των άγριων ειδών είναι χαμηλό στα δείγματα από τα ορύγματα ενώ είναι ιδιαίτερα υψηλό στην περιοχή των οικημάτων (εικ. 26). Συνολικά, η περιεκτικότητα των δειγμάτων σε απανθρακωμένο αρχαιοβοτανικό υλικό είναι εξαιρετικά χαμηλή.

Εικ. 26. Απόδοση της συνολικής σύστασης των δειγμάτων κατά περιοχή προέλευσης.

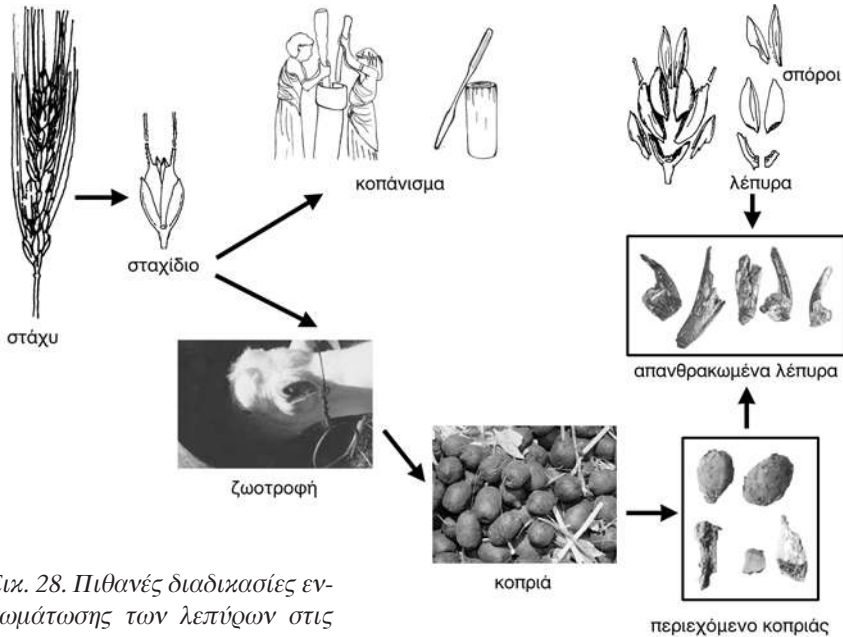

Εικ. 27. Γραφική αναπαράσταση των ποσοστών των ειδών του σιταριού με βάση τα ποσοστά των λεπύρων στο σύνολο των δειγμάτων της Αψάλου: α) η ενδιάμεση κατηγορία «σίταρι νέου τύπου/δίκοκκο», β) η ενδιάμεση κατηγορία «σίταρι νέου τύπου/δίκοκκο» κατανέμεται κατ' αναλογία στο σίταρι νέου τύπου και στο δίκοκκο σίταρι.

Η προέλευση του αρχαιοβοτανικού υλικού στη θέση Άψαλος-Γραμμή

Το αρχαιοβοτανικό υλικό που καταλήγει στις αρχαιολογικές αποθέσεις, έχει προκύψει μέσα από μια σειρά δραστηριοτήτων των κατοίκων ενός οικισμού. Διευρευνώντας, λοιπόν, την προέλευση του αρχαιοβοτανικού υλικού είμαστε σε θέση να προσεγγίσουμε τις δραστηριότητες αυτές. Ουσιαστικοί αρωγοί στην προσέγγιση αυτή είναι η εθνογραφική έρευνα της καλλιέργειας και της επεξεργασίας των φυτών. Επίσης, πολύτιμη είναι η συμβολή πειραματικών ερευνών που αφορούν τη συμπεριφορά των φυτικών καταλοίπων κάτω από διαφορετικές συνθήκες διατήρησης (π.χ. απανθράκωση) και μέσα από διαφορετικές μορφές χρήσης (π.χ. διέλευση από το πεπτικό σύστημα των ζώων). Όπως έδειξε η ανάλυση που προηγήθηκε, τα δείγματα από τη θέση Άψαλος-Γραμμή κυριαρχούνται από λέπυρα, ενώ είναι ελάχιστοι ή απουσιάζουν εντελώς οι σπόροι των ειδών που εκπροσωπούν τα λέπυρα καθώς και οι σπόροι οσπρίων ή/και φρούτων (εικ. 26). Μαζί με τα λέπυρα, παρόντα είναι και θραύσματα σπόρων δημητριακών (εικ. 16) που προέκυψαν πριν την απανθράκωση³⁶. Η κυριαρχία των λεπύρων σε βάρος των σπόρων δεν μπορεί να είναι

36. Valamoti, *ό.π.* (σημ. 31) 17-22.

Εικ. 28. Πιθανές διαδικασίες ενσωμάτωσης των λεπτύρων στις αρχαιολογικές αποθέσεις.

αποτέλεσμα της απανθράκωσης, καθώς τα λέπυρα είναι πιο ευαίσθητα στη φωτιά από τους σπόρους³⁷, και επομένως, αν κάτι είχε πιο πολλές πιθανότητες να καταστραφεί, αυτό θα ήταν τα λέπυρα και όχι οι σπόροι. Η κυριαρχία των λεπτύρων στα δείγματα παραπέμπει σε μια σειρά από δραστηριότητες που οδήγησαν στην παραγωγή και απανθράκωση των συγκεκριμένων αρχαιοβοτανικών καταλοίπων.

Τα λέπυρα περιβάλλον τους σπόρους των ντυμένων σιτηρών και για την απομάκρυνσή τους απαιτείται μια σειρά από εργασίες (εικ. 28) που περιλαμβάνουν κοπάνισμα, λίχνισμα και κοσκίνισμα ή παραλλαγές των δύο τελευταίων εργασιών³⁸. Η διαδικασία αυτή μπορεί να γίνει συνολικά στη σοδειά ή

37. S. Boardman – G. Jones, «Experiments on the effects of charring cereal plant components», *Journal of Archaeological Science* 17 (1990) 1-11.

38. G. Hillman, «Traditional husbandry and processing of archaic cereals in recent times. The operations, products and equipment which might feature in Sumerian texts, part I: the glume wheats», *Bulletin on Sumerian Agriculture* 1 (1984) 114-152. M. Nesbitt – D. Samuel, «From staple crop to extinction? The archaeology and history of the hulled wheats», στον τόμο: S. Padulosi – K. Hammer – J. Heller (επιμ.), *Hulled wheats. Promoting the Conservation and Use of Underutilised and Neglected Crops*, 4, Ρώμη 1996, 41-100. L. Peña-Chocarro, *Prehistoric Agriculture in Spain. The application of ethnographic models*, B.A.R. 818, Οξφόρδη 1999.

σε μικρές ποσότητες σε όλη τη διάρκεια του έτους, ανάλογα με τις ανάγκες. Αν και τα σύγχρονα παραδείγματα από την Τουρκία και την Ισπανία αναφέρονται στη συνολική επεξεργασία του συγκομισθέντος σπόρου εφάπαξ, τα αρχαιολογικά δεδομένα από προϊστορικές θέσεις της Ελλάδας φανερώνουν μια προτίμηση για τη σταδιακή, στη διάρκεια του έτους, επεξεργασία, καθώς βρίσκονται αποθηκευμένα ως σταχίδια και όχι ως καθαρισμένος σπόρος³⁹. Με βάση λοιπόν τις εθνογραφικές παρατηρήσεις που αφορούν την επεξεργασία των δημητριακών, τα λέπυρα που είναι παρόντα στα αρχαιολογικά δείγματα από την Άψαλο, θα μπορούσαν να έχουν προκύψει από την επεξεργασία των ντυμένων σιταριών με το κοπάνισμα και το ψιλό κοσκίνισμα⁴⁰, στάδιο κατά το οποίο απομακρύνονται τα λέπυρα και τα μικρού μεγέθους ζιζάνια από το σπόρο. Με βάση όμως πρόσφατες έρευνες είναι εξίσου πιθανό και το ενδεχόμενο τα λέπυρα να προέκυψαν από την κατανάλωση αυτών των υποπροϊόντων ή ολόκληρων σταχυιδίων (σπόρων περιβεβλημένων από λέπυρα) από αιγοπρόβατα ή άλλα οικόσιτα ζώα. Αυτό αποδεικνύεται από την πειραματική διερεύνηση της επίδρασης του πεπτικού συστήματος των ζώων στα μέρη των σταχυιδίων, δηλαδή στους σπόρους και τα λέπυρα⁴¹. Εκτός από λέπυρα σιταριού, μερικά δείγματα του οικισμού περιέχουν και ραχίδια κριθαριού με ελάχιστους σπόρους, κάτι που υποδηλώνει ότι, και ως προς το κριθάρι, στα δείγματα παρατηρείται η παρουσία υποπροϊόντων της επεξεργασίας του κριθαριού. Και αυτά θα μπορούσαν να είχαν προκύψει από την ανάμιξη υποπροϊόντων του λιχνίσματος με κοπριά ή από τη διατροφή των ζώων με κριθάρι, πρακτική ιδιαίτερα διαδεδομένη σε πολλές περιοχές⁴².

Πρόσφατα, αναγνωρίστηκε η παρουσία κοπριάς σε δείγματα προερχόμενα από νεολιθικούς οικισμούς του βορειοελλαδικού χώρου, παρέχοντας τη δυνατότητα διερεύνησης της χρήσης της γης για τη βόσκηση των ζώων καθώς και της διατροφής των ζώων γενικότερα⁴³. Η διαπίστωση του κατά πόσο τα

39. G. Jones, «Agricultural Practice in Greek Prehistory», *BSA* 82 (1987) 115-123. Σ. Μ. Βαλαμώτη, «Αρχοντικό 1997: προκαταρκτικά δεδομένα από την αρχαιοβοτανική έρευνα στον οικισμό», *AEMΘ* 11 (1999) 172-175.

40. Hillman, *ό.π.* (σημ. 38) 114-152.

41. S. M. Valamoti – M. P. Charles, «Distinguishing food from fodder through the study of charred plant remains: an experimental approach of dung-derived chaff», *Vegetation History and Archaeobotany* 14 (2005) 528-533.

42. S. Anderson – F. Ertug-Yaras, «Fuel fodder and faeces: an ethnographic and botanical study of dung fuel use in central Anatolia», *Environmental Archaeology* 1 (1998) 99-109.

43. S. M. Valamoti, *Archaeobotanical Investigation of Late Neolithic and Early Bronze Age Agriculture and Plant Exploitation in Northern Greece* (Διδακτορική Διατριβή), Sheffield 2001. S. M. Valamoti – G. Jones «Plant diversity and storage at Mandalo, Macedonia, Greece: archaeobotanical evidence from the Final Neolithic and Early Bronze Ages», *BSA* 98 (2003) 1-35. Valamoti, *ό.π.* (σημ. 12) 108-109, 116-121.

λέπυρα των δειγμάτων της Αψάλου (στο σύνολό τους ή εν μέρει) προήλθαν από την ενσωμάτωσή τους με τον ένα ή τον άλλο τρόπο σε κοπριά έχει ιδιαίτερη σημασία, καθώς η μελέτη των συστατικών βοτανικών μερών της κοπριάς παραπέμπει στη χρήση του ευρύτερου περιβάλλοντος, το οποίο χρησιμοποιούν οι κάτοικοι ενός οικισμού⁴⁴. Στα δείγματα της Αψάλου δεν εντοπίστηκαν κοπρολίθοι, οι οποίοι θα παρείχαν μια άμεση πληροφορία σχετικά με την παρουσία κοπριάς στα δείγματα. Επειδή όμως η διατήρηση κοπρολίθων εξαρτάται από τον τρόπο απανθράκωσής τους⁴⁵, η απουσία κοπρολίθων από τα δείγματα δεν είναι αρκετή για να αποκλείσει το ενδεχόμενο τα αρχαιοβοτανικά κατάλοιπα ή μέρος τους να προήλθαν από την καύση κοπριάς. Από τα δείγματα της Αψάλου απουσιάζουν σχεδόν οι σπόροι σύκου, στοιχείο που είχε χρησιμοποιηθεί ως ένδειξη για την παρουσία κοπριάς σε δείγματα ανάλογης σύστασης στα δείγματα του Μακρυγιάλου⁴⁶. Ωστόσο, η φθαρμένη επιφάνεια και η πολύ κακή διατήρηση μεγάλου ποσοστού των λεπύρων που είναι παρόντα στα δείγματα, εμφανής μέσα από τα πολύ υψηλά ποσοστά των μη προσδιορισμένων λεπύρων, θα μπορούσε, ενδεχομένως, να είναι αποτέλεσμα της διόδου τους από το πεπτικό σύστημα των ζώων. Τα λέπυρα, που μελετήθηκαν σε πρόσφατα πειράματα που ερευνήσαν την επίδραση του πεπτικού συστήματος των ζώων σε σταχίδια και λέπυρα μονόκοκκου σιταριού⁴⁷, εμφανίζουν έντονη φθορά και είναι πάντα πολύ αποσπασματικά διατηρημένα. Η πειραματική απομάκρυνση λεπύρων από σταχίδια δίκοκκου σιταριού έδειξε ότι τα λέπυρα αποσπώνται από το σπόρο χωρίς να θρυμματίζονται⁴⁸. Αν και δε γνωρίζουμε σε τι συνθήκες εκτέθηκαν τα λέπυρα από την Άψαλο μετά την απανθράκωσή τους, ώστε να μπορούμε να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο η κακή διατήρησή τους να οφείλεται σε έκθεσή τους σε συνθήκες μεταβαλλόμενης υγρασίας, σε διαταραχή που προκλήθηκε από πατήματα ή σε αναμόχλευση της απόθεσης, στην οποία βρισκόνταν ενσωματωμένα τα λέπυρα, το ενδεχόμενο η εικόνα που παρατηρείται να οφείλεται στην προέλευσή τους από κοπριά παραμένει πολύ πιθανό. Η πιθανότητα αυτή ενισχύεται και από τη γενικότερη περιορισμένη δυνατότητα διατήρησης των λεπύρων, αφενός λόγω της περιορισμένης αντοχής τους κατά την απανθράκωση και αφετέρου λόγω των πολλαπλών άλλων χρήσεών τους (π.χ. ως ζωτοροφή, υλικό δομής) που θα

44. Anderson – Ertug-Yaras, *ό.π.* (σημ. 42) 99-109. M. Charles, «Fodder from dung: the recognition and interpretation of dung-derived plant material from archaeological sites», *Environmental Archaeology* 1 (1998) 111-122. Valamoti, *ό.π.* (σημ. 12) 108-121.

45. Charles, *ό.π.*, 111-122.

46. Valamoti, *ό.π.* (σημ. 12) 121-132.

47. Valamoti – Charles, *ό.π.* (σημ. 41) 528-533.

48. D. Samuel, προσωπική επικοινωνία, Φεβρουάριος 2006.

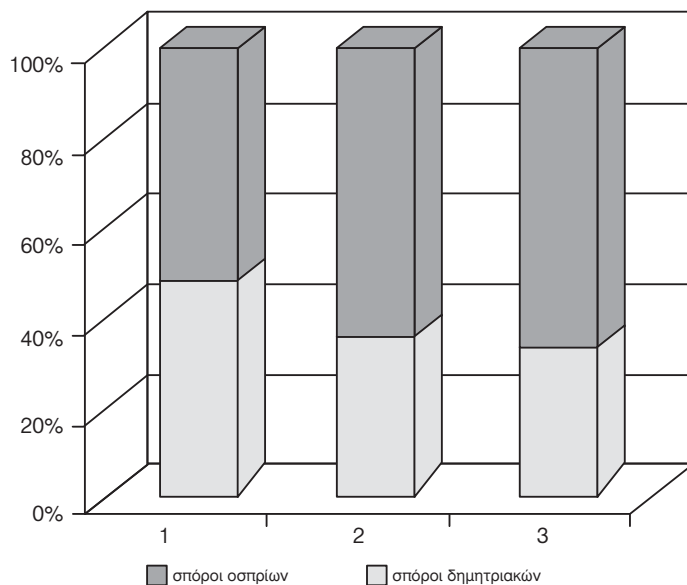
περιορίζαν την επαφή τους με τη φωτιά⁴⁹.

Με βάση εθνογραφικές και πειραματικές έρευνες τα υποπροϊόντα της επεξεργασίας των ντυμένων δημητριακών που είναι πλούσια σε λέπυρα περιέχουν και ένα ποσοστό 10% σπόρων του καλλιεργημένου προϊόντος, ιδίως ατροφικών⁵⁰. Στην Άσβαλο η παρουσία σπόρων σιταριού είναι εξαιρετικά περιορισμένη. Αν μάλιστα συγκρίνουμε τα ποσοστά των σπόρων σιταριού και σπόρων οσπρίων, θα δούμε ότι τα όσπρια υπερέχουν σε σχέση με το σιτάρι (εικ. 29). Θα υπέθετε κανείς ότι με μια τόσο έντονη εκπροσώπηση του σιταριού στα δείγματα λόγω της παρουσίας των λεπύρων, οι σπόροι του σιταριού δε θα ήταν τόσο εντυπωσιακά λίγοι στον αριθμό. Επομένως, η εντυπωσιακά περιορισμένη παρουσία σπόρων δημητριακών στα δείγματα (2%, 1 σπόρος σε 50 λέπυρα) θα μπορούσε να συνδέεται με την κατανάλωση λεπύρων ή και σταχυιδίων ντυμένων δημητριακών (σπόρος περιβεβλημένος από λέπυρα) από ζώα, με συνέπεια την αφομοίωση των σπόρων των δημητριακών που περιείχονταν στη ζωοτροφή. Αν και κάτι τέτοιο θα μπορούσε να αποτελέσει μια ακόμη ένδειξη για την προέλευση μέρους τουλάχιστον των λεπύρων από κοπριά, δε μπορεί να αποκλειστεί και το ενδεχόμενο οι κάτοικοι, προκειμένου να χρησιμοποιήσουν το μέγιστο του συγκομισθέντος σπόρου, να καταλάωναν και ένα τμήμα των υποπροϊόντων (λέπυρα) που περιείχε έστω και λίγους σπόρους, αποκλείοντας από τη διατροφή τους μόνο τα υπο-προϊόντα που περιείχαν λέπυρα και θραύσματα σιταριού⁵¹. Έτσι, τα μικροσκοπικά θραύσματα σπόρων που περιείχαν τα δείγματα θα μπορούσαν να έχουν προκύψει από το κοπάνισμα των σταχυιδίων για την απομάκρυνση των λεπύρων ή από την κατανάλωση από ζώα σπόρων, οι οποίοι αλλοιώθηκαν με αυτόν τον τρόπο λόγω της μάσησης και της πέψης. Όπως έδειξε η πειραματική διερεύνηση της επίδρασης του πεπτικού συστήματος των ζώων στους σπόρους και τα λέπυρα

49. G. Jones, «Evaluating the importance of cultivation and collecting in Neolithic Britain», στον τόμο: A. Fairbairn (επιμ.), *Plants in Neolithic Britain and beyond*, Οξφόρδη 2000, 79-84.

50. G. Hillman, «Reconstructing crop husbandry practices from charred remains of crops», στον τόμο: R. Mercer (επιμ.), *Farming Practice in British Prehistory*, Εδιμβούργο 1981, 123-162, ιδιαίτερα 133. J. Meurers-Balke – J. Lüning, «Some Aspects and Experiments Concerning the Processing of Glume Wheats», στον τόμο: P. C. Anderson (επιμ.), *Prehistoire de l'Agriculture: Nouvelles Approches Experimentales et Ethnographiques*, Παρίσι 1992, 341-362, ιδιαίτερα 358-359. Η αναλογία που παραθέτουν η Meurers-Balke και ο Lüning είναι 10 λέπυρα προς 1 σπόρο περίπου.

51. Στο σχεδιάγραμμα του πειραματικού λιχνίσματος που διεξήγαν οι Meurers-Balke και Lüning στη Γερμανία (ό.π., 359), γίνεται αντιληπτό ότι θα ήταν δυνατό το υποπροϊόν του λιχνίσματος να μην περιέχει καθόλου σπόρους σιταριού, αν οι καταναλωτές αποφάσιζαν να συμπεριλάβουν στα γεύματά τους και τα υποπροϊόντα που περιέχουν έστω και λίγους σπόρους σιταριού.

Εικ. 29. Η αναλογία σπόρων δημητριακών και οσπρίων στις τρεις περιοχές του οικισμού (1: βόρειο όρυγμα, 2: νότιο όρυγμα, 3: περιοχή οικημάτων).

του μονόκοκκου σιταριού, οι σπόροι του σιταριού δε διατηρούνται στην κοπριά και η μόνη υποψία της παρουσίας τους ήταν κάποια θραύσματα χωρίς ιδιαίτερα διαγνωστικά χαρακτηριστικά⁵². Εκκρεμεί η πειραματική απανθράκωση των ευρημάτων αυτών και η σύγκρισή τους με το αρχαιοβοτανικό υλικό, η οποία ως προς τα δεδομένα από την Άψαλο θα ήταν ιδιαίτερα διαφωτιστική. Οι ενδείξεις που προκύπτουν από την παραπάνω διερεύνηση της προέλευσης των λεπτύρων στα δείγματα της θέσης Άψαλος-Γραμμή, έμμεσα υποδηλώνουν την παρουσία κοπριάς στα δείγματα σε συνδυασμό με υποπροϊόντα του καθαρισμού του σπόρου από τα λέπυρα. Η ερμηνεία της προέλευσης του υλικού της Αψάλου θα διευκολυνθεί με τη διεξαγωγή περισσότερων πειραμάτων σε σχέση με τη μορφολογία των λεπτύρων, όταν αυτά έχουν περάσει από το πεπτικό σύστημα των ζώων καθώς και σε σχέση με τη συμπεριφορά τους κατά την απανθράκωση, όταν βρίσκονται ενσωματωμένα στην κοπριά⁵³.

Η παρουσία καμένης κοπριάς θεωρείται πιθανότερη για το περιεχόμενο του λάκκου 23 στην περιοχή των «οικημάτων». Όπως αναφέρθηκε στην ανά-

52. Valamoti – Charles, *ό.π.* (σημ. 41) 528-533.

53. Όπως για παράδειγμα στο Valamoti – Charles, *ό.π.* (σημ. 41) 528-533.

λυση, στην περιοχή αυτή μαζί με τα λέπυρα βρέθηκε μεγάλος αριθμός σπόρων της άγριας βλάστησης και φρούτων. Δεν υπάρχουν ενδείξεις για αμιγείς συγκεντρώσεις φρούτων, η παρουσία των οποίων θα μπορούσε να αποδοθεί σε αποθηκευμένους καρπούς ή στο μαγείρεμά τους. Αυτό επιβεβαιώνει και η πολύ χαμηλή περιεκτικότητα των δειγμάτων σε αρχαιοβοτανικά κατάλοιπα. Οι σπόροι φυτών της άγριας χλωρίδας ανήκουν στην κατηγορία «μικρά, ελεύθερα, βαριά» (*Big-Free-Heavy*), που, σύμφωνα με τις εθνογραφικές παρατηρήσεις⁵⁴, απαντώνται στα υποπροϊόντα του λεπτού κοσκινίσματος κατά την επεξεργασία των δημητριακών με παραδοσιακούς τρόπους. Θα μπορούσαν, δηλαδή, να αντιστοιχούν σε ζιζάνια της καλλιέργειας που απομακρύνθηκαν από το σπόρο μαζί με τα λέπυρα. Προς το παρόν, δε μπορεί να αποκλειστεί αυτό το ενδεχόμενο, αλλά από τα είδη που κυριαρχούν κανένα δε θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως «τυπικό ζιζάνιο»⁵⁵: το γένος *Carex* sp. κατά κανόνα περιλαμβάνει φυτά που απαντώνται σε υδροχαρή περιβάλλοντα και το *Rumex* sp. απαντά κυρίως σε χέρσες εκτάσεις. Είναι, λοιπόν, πολύ πιθανό να υπάρχουν στο λάκκο 23 κατάλοιπα καμένης κοπριάς που περιείχε σπόρους που βόσκησαν τα ζώα από τη γύρω βλάστηση. Τα ζώα αυτά είχαν επίσης καταναλώσει σταχίδια ντυμένων σιταριών ή τα λέπυρά τους.

Το γεγονός ότι τα λέπυρα έχουν διασωθεί μέσω της απανθράκωσης, παραπέμπει σε δραστηριότητες που περιλαμβάνουν τη χρήση της φωτιάς. Τα λέπυρα (και τα ραχίδια) είτε αυτούσια ως «άχυρο» (υποπροϊόντα κοσκινίσματος) είτε ως πρόσμιξη σε «σβουνιές» κοπριάς (*dungcakes*) είτε ως συστατικό κοπριάς που προέκυψε από ζώα που τράφηκαν με λέπυρα ή σταχίδια ντυμένων σιταριών θα μπορούσαν να είχαν χρησιμοποιηθεί ως καύσιμο (εικ. 28). Τα λέπυρα, επομένως, που βρέθηκαν κατά περιοχές στον οικισμό της Αψάλου θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν μόνο τους ως καύσιμο, κυρίως προσάναμμα, ή να ενσωματωθούν σε «σβώλους» κοπριάς σχηματίζοντας ένα ιδιαίτερης μορφής καύσιμο υλικό γνωστό και από την Ελλάδα, σύμφωνα με εθνογραφικές μελέτες⁵⁶. Η κοπριά, εκτός από καύσιμο ανάγκης σε περιοχές όπου η πρόσβαση στο ξύλο δεν είναι εφικτή, χρησιμοποιείται σε ορισμένα

54. Οι εθνογραφικές παρατηρήσεις βασίζονται στην έρευνα της Jones στην Αμοργό και του Hillman στην Τουρκία: G. Jones, «A Statistical Approach to the Archaeological Identification of Crop Processing», *Journal of Archaeological Science* 14 (1987) 311-323. Hillman, *ό.π.* (σημ. 38) 114-152.

55. Όπως για παράδειγμα *Lolium temulentum* και *Bugglossoides arvensis*.

56. Dung-cake στα αγγλικά, G. Barnard – L. Kristoferson, *Agricultural Residues as Fuel in the Third World*, Σουηδία 1985. Anderson – Ertug-Yaras, *ό.π.* (σημ. 42) 99-109. Α. Γουργιώτη, «Κατασκευή και χρήση της μπόντζας στη Θεσσαλία», στον τόμο: «Ο Άρτος Ημών» από το Σιτάρι στο Ψωμί, Αθήνα 1994, 205-211.

μέρη για το μαγείρεμα ορισμένων τροφών⁵⁷. Η χρήση της κοπριάς που παράγεται κατά τους χειμερινούς μήνες, όταν τα ζώα είναι περιορισμένα, είναι γνωστή από εθνογραφικές έρευνες στην Τουρκία⁵⁸. Κοπριά θα μπορούσε, επίσης, να έχει συσσωρευτεί κατά τους χειμερινούς μήνες στο εσωτερικό λάκκων που θα μπορούσαν να είχαν χρησιμοποιηθεί για τη φύλαξη ζώων. Η πρακτική αναφέρεται από την περιοχή *Nürğüz* της Ανατολίας⁵⁹. Περιοδικά, το εσωτερικό των λάκκων με υπολείμματα κοπριάς θα μπορούσε να καίγεται για λόγους αποστείρωσης⁶⁰.

Συνοψίζοντας, η παρουσία απανθρακωμένων λεπύρων στα δείγματα του οικισμού Άψαλος-Γραμμή, οφείλεται στην καύση τους είτε ως προσάναμμα είτε ως συστατικό καύσιμης ύλης με βάση την κοπριά. Οι ελάχιστοι σπόροι των καλλιεργημένων ειδών που βρέθηκαν είτε απανθρακώθηκαν τυχαία κατά το μαγείρεμα είτε ήταν μέρος της κοπριάς ή/και των υποπροϊόντων επεξεργασίας της σοδειάς. Το μεγαλύτερο ποσοστό των φυτικών καταλοίπων (λέπυρα) που απανθρακώθηκαν και εναποτέθηκαν στις ανασκαμμένες περιοχές της θέσης Άψαλος-Γραμμή, προέκυψε από τη χρήση τους ως καύσιμης ύλης και την απόρριψη της στάχτης που παράχθηκε στις περιοχές που εκπροσωπούνται από δείγματα πλούσια σε αρχαιοβοτανικό υλικό.

Τα φυτά και οι χρήσεις τους στον οικισμό: «προτιμήσεις» από το «εξημερωμένο» και «άγριο» τοπίο

Μια αρχαιοβοτανική μελέτη οφείλει να εντοπίσει μέσα στο σύνολο των προσδιορισμένων φυτικών ειδών εκείνα τα είδη, για τα οποία υπάρχουν ισχυρές ενδείξεις ότι χρησιμοποιήθηκαν από τους κατοίκους ενός οικισμού. Αν και οι απανθρακωμένοι σπόροι που απαντώνται στις αρχαιολογικές αποθέσεις συνήθως προκύπτουν από την ανθρώπινη δραστηριότητα, υπάρχουν και κατάλοιπα φυτών που μπορεί τυχαία, λόγω της μεταφοράς τους στο τρίχωμα ζώων για παράδειγμα, να κατέληξαν στις αποθέσεις του οικισμού. Κύριες ενδείξεις της σκόπιμης χρήσης των φυτών από τον άνθρωπο θεωρούνται η αποθήκευση και η επεξεργασία τους. Επομένως, αρχαιοβοτανικά κατάλοιπα που ερμηνεύονται ως αποθηκευμένα προϊόντα, μαγειρικά ατυχήματα ή υπο-

57. Barnard – Kristoferson, *ό.π.*

58. Anderson – Ertug-Yaras, *ό.π.* (σημ. 44) 99-109.

59. M. Makal, *A Village in Anatolia*, Λονδίνο 1954, 28.

60. Η πρακτική της καύσης της κοπριάς σε χώρους όπου διαμένουν κοπάδια ζώων, αναφέρεται για τον προϊστορικό χώρο *Pupičina* στην Κροατία, σε αρχαιολογικές αποθέσεις του δεύτερου μισού της 6^{ης} χιλιετίας: P. T. Miracle – S. Forenbahe, «Neolithic and Bronze-Age herders of Pupicina Cave, Croatia», *Journal of Field Archaeology* 30 (2005) 255-281, ιδιαίτερα 274.

προϊόντα της επεξεργασίας τους, αποτελούν απόδειξη της χρήσης των συγκεκριμένων ειδών από τους κατοίκους ενός οικισμού⁶¹. Αυτό βέβαια δε σημαίνει ότι χρησιμοποιήθηκαν αποκλειστικά και μόνο τα είδη, κατάλοιπα των οποίων βρίσκουμε σε έναν οικισμό. Υπάρχει ένα ευρύ φάσμα ειδών που, ενδεχομένως, χρησιμοποιήθηκαν χωρίς να αφήσουν ίχνη λόγω της μη επαφής τους με τη φωτιά, το κατεξοχήν μέσο διατήρησης φυτικών καταλοίπων σε αρχαιολογικές θέσεις του ελλαδικού χώρου. Ακόμη, μπορεί να απουσιάζουν σπόροι, οι οποίοι, αν και ήρθαν σε επαφή με τη φωτιά, δε διατηρήθηκαν αφενός λόγω των συνθηκών απανθράκωσης (π.χ. άμεση επαφή με έντονη φωτιά) και αφετέρου λόγω των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών των φυτικών καταλοίπων. Τέτοια φυτικά κατάλοιπα μπορεί να περιλαμβάνουν βολβούς, πράσινα φύλλα, όσπρια που καταναλώθηκαν χλωρά, φρούτα ή καρπούς πλούσιους σε λάδι⁶².

Ο κατάλογος των ειδών που προσδιορίστηκαν στην Αψάλο είναι μακρὺς, και απαντώνται όλα σχεδόν τα καλλιεργημένα είδη που είναι γνωστά από τη Νεολιθική και ιδίως τη Νεότερη Νεολιθική⁶³. Σε γενικές γραμμές, από τα 53 είδη/γένη/οικογένειες καλλιεργούμενων φυτών και ειδών της άγριας βλάστησης που προσδιορίστηκαν στον οικισμό με βάση τα δείγματα που εξετάστηκαν, πολύ λίγα κυριαρχούν στα δείγματα. Στην ενότητα αυτή παρουσιάζονται τα είδη που είναι παρόντα στα δείγματα της Αψάλου και συζητούνται οι πιθανότητες και οι τρόποι χρήσης των ειδών αυτών.

Δημητριακά. Όπως έδειξε και η ανάλυση των δειγμάτων στο χώρο, τα δημητριακά συνθέτουν το μεγαλύτερο ποσοστό του αρχαιοβοτανικού υλικού από τη θέση. Η εκτίμηση των ποσοστών των τριών ειδών ντυμένου σιταριού είναι σχετικά δύσκολη, καθότι οι ενδιάμεσες κατηγορίες προσδιορισμού κατείχαν τα υψηλότερα ποσοστά στα δείγματα. Κυριαρχούν το μονόκοκκο σιτάρι και το σιτάρι νέου τύπου. Λόγω της μεικτής σύστασης όλων των δειγμάτων, σε ελάχιστα από τα οποία φαίνεται να κυριαρχεί ένα από τα δύο κυρίαρχα

61. R. Dennell, «The economic importance of plant resources represented on archaeological sites», *Journal of Archaeological Science* 3 (1976) 229-247. P. Halstead, «The north-south divide: Regional paths to complexity in prehistoric Greece», στον τόμο: C. Mathers – S. Stoddart (επιμ.), *Development and Decline in the Mediterranean Bronze Age*, Sheffield 1994, 195-219.

62. D. G. Wilson, «The carbonisation of weed seeds and their representation in macrofossil assemblages» στον τόμο: W. van Zeist – W. Casparie (επιμ.), *Plants and Ancient Man*, Groningen 1984, 201-206. Hillman, *ό.π.* (σημ. 38) 114-152. Charles, *ό.π.* (σημ. 44) 111-122.

63. S. M. Valamoti, «Neolithic and early Bronze Age 'food' from northern Greece: the archaeobotanical evidence», στον τόμο: M. Parker-Pearson (επιμ.), *Food, Culture and Identity in the Neolithic and Early Bronze Age*, B.A.R. 1117, Οξφόρδη 2003, 97-112.

είδη, δεν είναι δυνατό να διαπιστωθεί κατά πόσο πρόκειται για αρχικά διαφορετικές καλλιέργειες, τα κατάλοιπα των οποίων αναμίχθηκαν κατά τη χρήση και απόθεσή τους ή για μικτές καλλιέργειες των δύο ειδών⁶⁴. Η πιθανότητα το μονόκοκκο σιτάρι και το σιτάρι νέου τύπου να αποτελούσαν «σιμγάδι» έχει υποστηριχθεί για άλλες νεολιθικές θέσεις της βόρειας Ελλάδας⁶⁵ και δεν αποκλείεται να ίσχυε το ίδιο και στην Άψαλο. Ωστόσο, κάποια από τα δείγματα της Άψαλου περιέχουν ιδιαίτερα υψηλά ποσοστά του σιταριού νέου τύπου σε σχέση με το μονόκοκκο, επομένως, θα μπορούσε να καλλιεργείται και ως αυτόνομη ή κυρίαρχη καλλιέργεια. Τα ποσοστά του δίκοκκου σιταριού είναι πολύ πιο χαμηλά σε σχέση με τα άλλα δύο είδη και περιορίζονται σε λίγα σχετικά δείγματα. Δεν είναι, ωστόσο, δυνατό να διαπιστωθεί κατά πόσο το δίκοκκο σιτάρι αποτελούσε συστατικό μικτών καλλιεργειών ή αυτόνομων καλλιεργειών, τα κατάλοιπα των οποίων αναμίχθηκαν με τα άλλα δύο είδη κατά την απόθεση.

Τα αρχαιοβοτανικά δεδομένα από την Άψαλο αποκαλύπτουν την κυριαρχία των ντυμένων δημητριακών, παρατήρηση που ισχύει και για πολλούς άλλους οικισμούς της βόρειας Ελλάδας⁶⁶. Το ενδεχόμενο αυτή η εικόνα να οφείλεται στη μεγαλύτερη πιθανότητα απανθράκωσης και, επομένως, διατήρησης των ντυμένων δημητριακών σε σχέση με τα γυμνά (κοινό/σκληρό σιτάρι) είναι περιορισμένο. Μια ένδειξη που ενισχύει την άποψη ότι το κοινό/σκληρό σιτάρι δεν καλλιεργούνταν στην Άψαλο, αφορά την απουσία σπόρων αυτών των δύο ειδών, που ως προς τον τρόπο επεξεργασίας ανήκουν στα «γυμνά» (*free-threshing*). Αν από τον οικισμό απουσίαζαν πλήρως τα κατάλοιπα σοδειών αυτής της κατηγορίας επεξεργασίας (εικ. 11), θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι ίσως ο τρόπος επεξεργασίας αυτών δεν ευνοούσε την απανθράκωσή τους. Ωστόσο, στην Άψαλο έχουν βρεθεί σπόροι κριθαριού και οσπρίων που ανήκουν στην ίδια κατηγορία με τα γυμνά δημητριακά από άποψη επεξεργασίας και είναι μάλλον απίθανο να μην είχαν σωθεί επιλεκτικά οι σπόροι των γυμνών σιταριών. Η άλλη ένδειξη για την μη ή περιορισμένη χρήση των γυμνών σιταριών στην Άψαλο αφορά την παρουσία ραχιδίων κριθαριού. Τα ραχίδια του κριθαριού, που έχουν ανάλογη συμπεριφορά στη φωτιά με αυτά του κοινού/σκληρού σιταριού, είναι παρόντα σε ορισμένα δείγματα της Άψαλου. Από τη στιγμή που οι συνθήκες επέτρεψαν τη διατήρηση αυτών των

64. Οι καλλιέργειες αυτές ονομάζονται σιμγάδια (*maslins* στα αγγλικά): G. Jones – P. Halstead, «Maslins, mixtures and monocrops: on the Interpretation of archaeobotanical crop samples of heterogeneous composition», *Journal of Archaeological Science* 22 (1995) 103-114.

65. Jones κ.ά., *ό.π.* (σημ. 30) 133-146.

66. Valamoti, *ό.π.* (σημ. 12) 113-114.

ραχιδίων, θα αναμέναμε και τη διατήρηση των αντιστοιχών από στάχυα κοινού/σκληρού σιταριού. Καθώς δεν παρατηρείται κάτι τέτοιο, θεωρώ απίθανο να υπήρχαν και να μην άφησαν κατάλοιπα. Η συγκεκριμένη εικόνα που προκύπτει από το αρχαιοβοτανικό υλικό της Αψάλου είναι σύμφωνη με τα δεδομένα από άλλες θέσεις⁶⁷, όπως ο Μακρύγιαλος, το Μάνδαλο και το Ντικιλί Τας, όπου τα γυμνά σιτάρια απουσιάζουν τόσο από αποθέσεις με υποπροϊόντα (Μακρύγιαλος) όσο και από αποθέσεις αποθηκευμένων προϊόντων (Μάνδαλο και Ντικιλί Τας).

Εκτός από το σιτάρι, στα δείγματα βρέθηκε και κριθάρι σε πολύ χαμηλά ποσοστά και συχνότητα. Το κριθάρι, όπως έδειξε η ανάλυση, εντοπίζεται σε ορισμένα μόνο δείγματα. Επειδή τα ραχίδια του κριθαριού είναι ιδιαίτερα ευάλωτα στη φωτιά σε σχέση με τα λέπυρα των ντυμένων σιταριών⁶⁸, δεν αποκλείεται το φυτό να είχε μια πιο συχνή παρουσία στα δείγματα. Ακόμη και σε αυτή την περίπτωση είναι μάλλον απίθανο να πλησίαζε τα ποσοστά των ντυμένων δημητριακών.

Η απουσία του σιταριού σπέλτα και του κερσιού από τον οικισμό επιβεβαιώνει τη μέχρι στιγμής άποψη ότι τα δύο αυτά δημητριακά υιοθετούνται από τις προϊστορικές κοινωνίες της βόρειας Ελλάδας κατά την εποχή του Χαλκού⁶⁹.

Όσπρια. Τα όσπρια αποτελούν συστατικό αρκετών δειγμάτων αλλά σε πολύ χαμηλά ποσοστά (Κατάλογος 2). Συχνότερα απαντάται η φακή (*Lens* sp.) και σπανιότερα το μπιζέλι (*Pisum* cf. *sativum*) το λαθούρι (*Lathyrus sativus*) και το ρόβι (*Vicia ervilia*). Σε αντίθεση με τα δημητριακά, τα λέπυρα και ραχίδια των οποίων διατηρούνται τόσο στην Αψάλο όσο και σε άλλους οικισμούς, τα άχυρα των οσπρίων δεν εντοπίζονται συνήθως σε προϊστορικούς οικισμούς⁷⁰. Δεν εντοπίστηκαν κατάλοιπα κουκιών, κάτι αναμενόμενο, αν λάβει κανείς υπόψη του τις μέχρι στιγμής εμφανίσεις του είδους στον ελλαδικό χώρο, οι οποίες χρονολογούνται στην αρχή της εποχής του Χαλκού⁷¹. Τα δεδομένα από την Αψάλο επιβεβαιώνουν την εικόνα που έχει ήδη διαμορφω-

67. Valamoti, *ό.π.* (σημ. 12) 66.

68. Boardman – Jones, *ό.π.* (σημ. 37) 1-11.

69. H. J. Kroll, «Südosteuropa», στον τόμο: W. van Zeist – K. Wasylikowa – K.-E. Behre (επιμ.), *Progress in Old World Palaeoethnobotany*, Rotterdam 1991, 161-177. Valamoti 2003, *ό.π.* (σημ. 63) 528-533. S. M. Valamoti, «Food across borders: a consideration of the Neolithic and bronze age archaeobotanical evidence from northern Greece», *Aegaeum* 30 (υπό εκτύπωση).

70. Valamoti, *ό.π.* (σημ. 12) 121-132. D. Fuller – E. Harvey, «The archaeobotany of Indian Pulses: processing, identification and evidence for cultivation», *Environmental Archeology* 11 (υπό εκτύπωση).

71. Valamoti, *ό.π.* (σημ. 69).

θεί από τις μέχρι στιγμής αρχαιοβοτανικές μελέτες από την Ελλάδα. Καθώς το κουνί ήταν γνωστό στην ανατολική Μεσόγειο από την αρχή της Νεολιθικής με βάση πρόσφατες έρευνες⁷², η απουσία του από τους νεολιθικούς οικισμούς του ελλαδικού χώρου υποδηλώνει μια συγκεκριμένη επιλογή των κατοίκων της περιοχής, οι οποίοι καλλιεργούν από την Αρχαιότερη Νεολιθική δημητριακά και όσπρια. Επιβεβαιώνεται έτσι, η άποψη ότι τα είδη που καλλιεργούνται στην Ελλάδα με την αρχή της Νεολιθικής δεν αντιστοιχούν σε ένα «πακέτο» ειδών που μεταφέρεται αυτούσιο από την «Ανατολή» αλλά σε επιλογές που προκύπτουν από σύνθετες, δύσκολα προβλέψιμες, κοινωνικές διαδικασίες⁷³.

Ελαιοδοτικά φυτά. Σε ένα μικρό ποσοστό των δειγμάτων εντοπίστηκε περιορισμένος αριθμός σπόρων λιναριού (*Linum usitatissimum*) (Κατάλογος 2). Από τα δείγματα της Αψάλου απουσιάζουν άλλα ελαιοδοτικά φυτά, η παρουσία των οποίων γίνεται ιδιαίτερα έντονη κατά την εποχή του Χαλκού⁷⁴. Η μη αναγνώριση καταλοίπων του είδους της *Lallemantia* sp., που πρόσφατα εντοπίστηκε για πρώτη φορά σε αρχαιοβοτανικά δεδομένα του βορειοελλαδικού χώρου, επιβεβαιώνει την άποψη ότι η χρήση του είδους αρχίζει στην περιοχή κατά την εποχή Χαλκού⁷⁵.

Φρούτα και καρποί. Η παρουσία των φρούτων είναι σχετικά συχνότερη από αυτή του λιναριού, αλλά πάλι σε μικρά ποσοστά. Περισσότερο συχνό εύρημα ήταν οι σπόροι του σταφυλιού και του σαμπούκου. Το σύκο εμφανίζεται σποραδικά σε κάποια δείγματα σε πολύ χαμηλά ποσοστά εκτός από ένα δείγμα, όπου η παρουσία του είναι σχετικά πιο έντονη. Απουσιάζουν από τα δείγματα τα βελανίδια, η χρήση των οποίων είναι γνωστή από οικισμούς της Αρχαιότερης Νεολιθικής στη Θεσσαλία και της Νεότερης Νεολιθικής στη βόρεια Ελλάδα⁷⁶.

72. K. Michi Tanno – G. Willcox 2005, The origins of cultivation of *Cicer arietinum* L. and *Vicia Faba* L.: early finds from Tell el-Kerkh, northwest Syria, Late 10th millennium. *Vegetation History and Archaeobotany*, δημοσίευση σε ηλεκτρονική μορφή.

73. S. M. Valamoti – K. Kotsakis «Transitions to agriculture in the Aegean: the archaeological evidence», στον τόμο: S. Colledge – J. Conolly – S. Shennan (επιμ.), *New Perspectives on the Origins and Spread of Farming in Southwest Asia and Europe*, Πρακτικά Συμποσίου, 15-17 Δεκεμβρίου 2003, Λονδίνο (υπό εκτύπωση).

74. Valamoti, *ό.π.* (σημ. 69). G. Jones – S. M. Valamoti «*Lallemantia*, an imported oil plant in Bronze Age northern Greece?» *Vegetation History and Archaeobotany* 14 (2005) 571-577.

75. Jones – Valamoti, *ό.π.*, 571-577.

76. Για παράδειγμα: J. M. Renfrew, «A report on recent finds of carbonized cereal grains and seeds from prehistoric Thessaly», *Θεσσαλικά* 5 (1966) 31-36. V. Milošević – J. Boessneck – M. Hopf, *Die deutschen Ausgrabungen auf der Argissa-Magula in Thessalien I: das Präkeramische Neolithikum sowie die Tier und Pflanzenreste*, Βόννη 1962. Valamoti, *ό.π.* (σημ. 12) 121-132.

Όπως φαίνεται και από τη συνοπτική ποσοτική απεικόνιση της σύστασης των δειγμάτων (εικ. 26) και τον πίνακα 5, η παρουσία των σπόρων της άγριας βλάστησης είναι συνολικά εξαιρετικά περιορισμένη τόσο όσον αφορά τα ποσοστά όσο και σε σχέση με την κατανομή τους στο χώρο, κάτι που χρήζει ιδιαίτερης συζήτησης.

Χρήσεις των φυτών

Τα φυτά που βρέθηκαν στην Άψαλο θα μπορούσαν να έχουν χρησιμοποιηθεί με ποικίλους τρόπους, καλύπτοντας τις διατροφικές ανάγκες των κατοίκων αλλά και ανάγκες σε ζωοτροφή, καύσιμη ύλη, στέγαση, φαρμακευτικές ουσίες κ.ά. Ο προσδιορισμός των χρήσεων των φυτών για πολλά από τα είδη είναι ιδιαίτερα δύσκολος στην περίπτωση της Άψαλου αφενός λόγω των χαμηλών ποσοστών ορισμένων ειδών και αφετέρου λόγω του σοβαρού ενδεχομένου της παρουσίας κοπριάς στα δείγματα.

Τα περισσότερα διαθέσιμα στοιχεία από τον οικισμό αφορούν τα ντυμένα δημητριακά. Η κυριαρχία των λεπύρων στα δείγματα θα μπορούσε να υποδηλώνει την απελευθέρωση του σπόρου από το περίβλημά του, τα λέπυρα. Σήμερα τουλάχιστον, αυτή η επεξεργασία είναι περιττή, όταν ο σπόρος προορίζεται για ζωοτροφή⁷⁷, και είναι μάλλον απίθανο να γινόταν η απομάκρυνση των λεπύρων σε σιτηρά που δεν προορίζονταν για κατανάλωση από τον άνθρωπο, ιδιαίτερα με την τεχνολογία της νεολιθικής εποχής. Επομένως, θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι τα κατάλοιπα των ντυμένων σιταριών που βρέθηκαν στην Άψαλο, δηλαδή τα λέπυρα, υποδηλώνουν την επεξεργασία των σιτηρών αυτών και κατά συνέπεια, αντιστοιχούν σε τρόφιμα. Η ερμηνεία αυτή είχε προταθεί για το αρχαιοβοτανικό υλικό της Θέρμης Β, των Γιαννιτσών Β και γενικότερα υλικού πλούσιου σε λέπυρα από προϊστορικές θέσεις⁷⁸. Πρόσφατες έρευνες, ωστόσο, έδειξαν ότι και στην περίπτωση που τα ζώα καταναλώνουν σταχίδια σιταριού ή λέπυρα σιταριού, αυτό που καταλήγει στην κοπριά είναι και πάλι τα λέπυρα⁷⁹. Επομένως, η παρουσία λεπύρων δεν αρκεί για να διαπιστωθεί η παρουσία καταλοίπων του καθαρισμού των σπόρων των ντυμένων δημητριακών και κατά συνέπεια να υποστηριχθεί η χρήση των αντίστοιχων ειδών ως τροφίμων: το πεπτικό σύστημα των μηρυκαστικών είναι τόσο αποτελεσματικό στην απομάκρυνση των λεπύρων από το σπόρο όσο και

77. Peña-Choccarro, *ό.π.* (σημ. 38).

78. Σ. Μ. Βαλαμώτη, «Η επεξεργασία της τροφής κατά τη Νεολιθική και την Εποχή του Χαλκού: τα αρχαιοβοτανικά δεδομένα» στον τόμο: *Αρχαία Ελληνική Τεχνολογία*, Θεσσαλονίκη 1998, 249-257.

79. Valamoti – Charles, *ό.π.* (σημ. 41) 528-533.

η επεξεργασία από τον άνθρωπο! Δεν είμαστε, επομένως, σε θέση να διακρίνουμε κατά πόσο τα ντυμένα δημητριακά που βρίσκονται στις αποθέσεις προέκυψαν από την κατανάλωσή τους από τους κατοίκους του οικισμού ή από τα ζώα τους. Μπορούμε, ωστόσο, με βεβαιότητα να υποστηρίξουμε ότι, από τη στιγμή που αυτά ήταν τα κατεξοχήν διαθέσιμα δημητριακά, αυτά θα προορίζονταν και για τις δύο χρήσεις.

Η παρουσία των ραχιδίων που προέρχονται από το αρχικό στάδιο της επεξεργασίας του κριθαριού, υποδηλώνει την καλλιέργεια κοντά στον οικισμό και όχι τη μεταφορά σπόρων κριθαριού από αλλού μια και θα έπρεπε να είχαν μεταφερθεί ολόκληρα στάχυα. Αν και κάτι τέτοιο δεν μπορεί να αποκλειστεί, θεωρείται λιγότερο πιθανό, γιατί έτσι ο όγκος του σπόρου που θα μπορούσε να μεταφερθεί θα περιοριζόταν πολύ. Βέβαια, η ανθρώπινη δραστηριότητα δεν υπαγορεύεται πάντα από σκέψεις που ανταποκρίνονται σε μια ικανοποιητική για το σύγχρονο άνθρωπο των αστικών κέντρων λογική. Όπως και για τα ντυμένα σιτάκια, οι ενδείξεις της επεξεργασίας του κριθαριού που προκύπτουν από την παρουσία ραχιδίων (που απομακρύνονται σε πρώιμο στάδιο επεξεργασίας, εικ. 11) υποδηλώνουν τη χρήση του κριθαριού. Ωστόσο, δεν είναι δυνατό να διαπιστωθεί με βεβαιότητα, πέρα από το επίπεδο της εικασίας, κατά πόσο το είδος αυτό το καταλάωναν μόνο οι άνθρωποι ή/και τα ζώα.

Δεδομένης της εξαιρετικά περιορισμένης ανεύρεσης σπόρων γενικότερα στα δείγματα της Αψάλου είναι σχεδόν αδύνατο να εκτιμηθεί η παρουσία των ελάχιστων σπόρων οσπρίων, με εξαίρεση τη φακή που απαντάται συχνότερα και σε σχετικά υψηλότερα ποσοστά. Η παρουσία σπόρων μπιζελιού σε ένα δείγμα, από το οποίο απουσιάζουν οι σπόροι φακής, αποτελεί ένδειξη ότι το μπιζέλι αντιπροσωπεύει ένα ακόμη είδος που χρησιμοποιήθηκε στον οικισμό. Είναι μάλλον αδύνατο να διαπιστώσουμε κατά πόσο οι σπόροι ρόβης και λαθουριού είχαν πράγματι χρησιμοποιηθεί από τους κατοίκους του οικισμού ή κατά πόσο προήλθαν από την τυχαία παρουσία τους σε καλλιέργειες φακής ως τυχαίες προσμίξεις⁸⁰. Η πολύ χαμηλή παρουσία αυτών των ειδών θα μπορούσε να συνδέεται είτε με μια περιορισμένη κατανάλωση των οσπρίων είτε με τη γενικότερη απουσία σπόρων από τα δείγματα της Αψάλου. Δεδομένης της πληθώρας των λεπύρων των σιτηρών και της αντίστοιχης απουσίας των σπόρων τους, είναι πιθανό κάτι ανάλογο να συμβαίνει και με τους σπόρους των οσπρίων, δηλαδή ο τρόπος διαμόρφωσης των αρχαιολογικών αποθέσεων να ευθύνεται για την περιορισμένη παρουσία τους στα δείγματα.

Αν και ο αριθμός των σπόρων του λιναριού είναι χαμηλός, η παρουσία τους ερμηνεύεται ως ένδειξη της χρήσης αυτού του είδους, καθώς οι σπόροι

80. Jones – Halstead, *ό.π.* (σημ. 64) 103-114.

έχουν λίγες πιθανότητες να διασωθούν κατά την απανθράκωση⁸¹. Το λινάρι, όπως υποδηλώνει και η λατινική ονομασία του (*L. usitatissimum*), έχει πάρα πολλές χρήσεις. Οι σπόροι, που είναι πλούσιοι σε λάδι, μπορούν να καταναλωθούν ως τροφή και έχουν φαρμακευτικές ιδιότητες⁸². Το λάδι είναι βρώσιμο, όταν κατά την εξαγωγή του από το σπόρο χρησιμοποιείται κρύο νερό⁸³, αλλά έχει και άλλες χρήσεις (π.χ. προστασία ξύλινων αντικειμένων, παρασκευή χρωμάτων). Επιπλέον, οι ίνες του, όπως είναι γνωστό, με κατάλληλη επεξεργασία (εξ ου και η έκφραση «του λιναριού τα πάθη») δίνουν ίνες για την παρασκευή υφασμάτων. Δεν είμαστε, βέβαια, σε θέση να εντοπίσουμε τις συγκεκριμένες χρήσεις του λιναριού στην Ώψαλο, μπορούμε, ωστόσο, να υποθέσουμε ότι λόγω της έλλειψης ενδείξεων για τη χρήση άλλων ελαιοδοτικών φυτών κατά τη Νεολιθική εποχή, το λινάρι θα μπορούσε να είχε χρησιμοποιηθεί για το λάδι του. Το στέλεχος του φυτού αντίστοιχα, θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για τις ίνες του. Ίσως, η σοδειά από διαφορετικά χωράφια λιναριού θα προοριζόταν για τις δύο αυτές διαφορετικές χρήσεις του φυτού, καθώς απαιτείται διαφορετικός βαθμός ωρίμανσης του φυτού για κάθε χρήση.

Για τα φρούτα, όπως και για τα όσπρια, είναι δύσκολο να διαπιστωθεί η συστηματική χρήση αυτών των φυτών στον οικισμό. Λόγω της πολύ σποραδικής τους εμφάνισης στα δείγματα και της απουσίας αμιγών συγκεντρώσεων ενός είδους, κάτι το οποίο αντίθετα συμβαίνει σε άλλους νεολιθικούς οικισμούς, όπου έχουν βρεθεί αποθηκευμένοι σπόροι ή καρποί⁸⁴, θεωρείται πιθανό να προέρχονται από κοπριά, πιθανότατα ζώων, που κατά τη διάρκεια της βόσκησης κατανάλωναν καρπούς της άγριας βλάστησης. Αν και τα είδη της άγριας βλάστησης θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για τις φαρμακευτικές ή αρωματικές ιδιότητές τους⁸⁵, δεν εντοπίστηκαν συγκεντρώσεις κάποιου ή κάποιων ειδών που θα μπορούσαν να έχουν ανάλογη χρήση.

Συνοψίζοντας, στα δείγματα της Ώψαλου κυριαρχούν τα ντυμένα δημητριακά – μονόκοκκο, σιτάρι νέου τύπου και δίκκοκο – που χρησιμοποιήθηκαν μάλλον τόσο ως τρόφιμα όσο και ως ζωοτροφή. Από τα είδη αυτά, τα υψηλό-

81. Wilson, *ό.π.* (σημ. 62) 201-206.

82. D. Bown, *The Royal Horticultural Society Encyclopedia of Herbs and their Uses*, Λονδίνο 1995.

83. M. Charles, «An introduction to the legumes and oil plants of Mesopotamia», *Bulletin on Sumerian Agriculture* 2 (1985) 39-61.

84. Όπως για παράδειγμα στο Μάνδαλο και το Ντικιλί Τας: Valamoti, *ό.π.* (σημ. 12) 117.

85. Σ. Μ. Βαλαμώτη, «Φαρμακευτικά και αρωματικά φυτά στη Μακεδονία και τη Θράκη κατά τη Νεολιθική και την Εποχή του Χαλκού: τα αρχαιοβοτανικά δεδομένα», στον τόμο: *Φαρμακευτικά και Αρωματικά Φυτά*, Αθήνα 2001, 23-38.

τερα ποσοστά κατέχει το σιτάρι νέου τύπου και ακολουθεί το μονόκοκκο σιτάρι. Το δίκοκκο έχει σχετικά περιορισμένη παρουσία. Επίσης, υπάρχουν ενδείξεις για τη χρήση του κριθαριού, της φακής, του μπιζελιού και του λιναριού. Ο ρόλος του λαθουριού, των φρούτων και των φυτών της άγριας βλάστησης στην κάλυψη των διατροφικών και άλλων αναγκών των κατοίκων της Αψάλου είναι ασαφής. Ως προς τον κατάλογο των ειδών, δεν παρατηρούνται ιδιαίτερες αποκλίσεις από ό,τι είναι γνωστό για τη χρήση φυτών στους νεολιθικούς οικισμούς της βόρειας Ελλάδας. Μόνη ίσως εξαίρεση αποτελεί η κυριαρχία του σιταριού «νέου τύπου» στην Άψαλο και όχι του μονόκοκκου, που παρατηρείται στο Μακρόγυαλο, τη Μάκρη, το Ντικιλί Τας και τους Σιταγρούς.

Διερευνώντας την κλίμακα της γεωργικής παραγωγής

Ο τρόπος διαχείρισης των χωραφιών μιας κοινότητας ανθρώπων βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με τις ανάγκες σε γεωργικά προϊόντα και, επομένως, με την κλίμακα της γεωργικής παραγωγής καθώς και με τις δυνατότητες παραγωγής και συσσώρευσης πλεονάσματος. Ορισμένοι τρόποι φροντίδας της καλλιεργούμενης γης και συγκομιδής μπορούν να εφαρμοστούν, όταν η κλίμακα παραγωγής είναι χαμηλή λόγω των απαιτήσεων σε χρόνο και ανθρώπινο μόχθο (ξεβοτάνισμα με το χέρι, συγκομιδή χωρίς δρεπάνια). Άλλοι πάλι τρόποι είναι κατάλληλοι για καλλιέργεια μεγάλης κλίμακας, οπότε καλλιεργούνται μεγάλες εκτάσεις, οι οποίες είναι δυσκολότερο ή ίσως ανέφικτο να καθαριστούν από τα ζιζάνια αποτελεσματικά με το χέρι⁸⁶ ή να θεριστούν χωρίς δρεπάνι⁸⁷. Στην ενότητα αυτή, τα αρχαιοβοτανικά δεδομένα από την Άψαλο χρησιμοποιούνται στη διερεύνηση της κλίμακας της γεωργικής παραγωγής στον οικισμό.

Δύο χαρακτηριστικά του αρχαιοβοτανικού υλικού θα μπορούσαν να συνδεθούν με πρακτικές καλλιέργειας και κατά συνέπεια με την κλίμακα της γεωργικής παραγωγής: τα δείγματα χαρακτηρίζονται από την περιορισμένη παρουσία σπόρων φυτών της άγριας χλωρίδας και από την απουσία του κατώτερου τμήματος του σταχυού των ντυμένων δημητριακών. Η πολύ περιορισμένη εκπροσώπηση των ειδών της άγριας βλάστησης θα μπορούσε να οφείλεται στο ενδεχόμενο οι σπόροι αυτοί να είναι πιο ευαίσθητοι από άλλους σπόρους, με συνέπεια να μη διασώζονται. Ωστόσο, στα δείγματα βρίσκουμε λέπυρα, τα οποία είναι ιδιαίτερα ευαίσθητα κατά την απανθράκωση σε

86. P. Halstead, «Plow and power: the economic and social significance of cultivation with the ox-drawn ard in the Mediterranean», *Bulletin on Sumerian Agriculture* 8 (1995) 11-22, 87. Peña-Chocarro, *ό.π.* (σημ. 38).

87. Peña-Chocarro, *ό.π.* (σημ. 38).

σύγκριση με σπόρους δημητριακών⁸⁸. Αν και δεν έχει παρατηρηθεί η συμπεριφορά των σπόρων και των λεπύρων σε συνθήκες ανοιχτής φωτιάς⁸⁹ είναι μάλλον απίθανο, επιλεκτικά, να μη διασώθηκαν οι σπόροι των ζιζανίων που περιέχονταν σε υποπροϊόντα επεξεργασίας ή άγριων ειδών που βοσκήθηκαν και κατέληξαν στην κοπριά των ζώων στο μεγαλύτερο μέρος του οικισμού. Την άποψη αυτή ενισχύει και η παρουσία αυξημένων ποσοστών άγριων ειδών/ζιζανίων στο λάκκο 23, όπου τα ποσοστά των λεπύρων είναι σχετικά χαμηλά, το αντίστροφο από αυτό που θα ανέμενε κανείς αν οι σπόροι άγριων ειδών/ζιζανίων ήταν πολύ πιο ευαίσθητοι από τα λέπυρα στις συνθήκες της απανθράκωσης. Άλλωστε, η περιορισμένη παρουσία σπόρων ζιζανίων έχει παρατηρηθεί και σε πολλές άλλες θέσεις του βορειοελλαδικού χώρου που έχουν διερευνηθεί αρχαιοβοτανικά⁹⁰. Η απουσία ή η πολύ περιορισμένη παρουσία ζιζανίων στα χωράφια θα μπορούσε να οφείλεται σε δύο παράγοντες που συνδέονται ο ένας με την προετοιμασία του χωραφιού και ο άλλος με τον τρόπο συγκομιδής. Το πολύ προσεκτικό ξεβοτάνισμα μπορεί να εξαφανίσει τα ζιζάνια από το χωράφι με αποτέλεσμα να μην υπάρχουν ζιζάνια κατά τη συγκομιδή⁹¹. Η συγκομιδή μόνο των σταχυών, όταν αυτή γίνεται με το χέρι, με το τράβηγμα των σταχυών και όχι με το θερισμό τους ψηλά με δρεπάνι, έχει επίσης ως αποτέλεσμα την αποφυγή της συγκομιδής των ζιζανίων με τη σοδειά⁹².

Παρά την κυριαρχία των δειγμάτων από τα λέπυρα, εντυπωσιακή είναι η απουσία των χαρακτηριστικών τμημάτων της βάσης του σταχυού από τα δείγματα. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί βέβαια ότι αυτά απουσιάζουν, γιατί απομακρύνθηκαν από το σπόρο κατά την επεξεργασία σε προωμότερα στάδια (π.χ. κατά το λίχνισμα και το χοντρό κοσκίνισμα), στάδια επεξεργασίας που δεν εκπροσωπούνται στα δείγματα. Δεδομένης της τάσης τα υποπροϊόντα από τα διάφορα στάδια επεξεργασίας να ενοποιούνται καθώς έχουν κοινές χρήσεις⁹³, είναι περιορισμένη η πιθανότητα η απουσία αυτών των μερών από τα πρώτα

88. Boardman – Jones, *ό.π.* (σημ. 37) 1-11.

89. Οι παρατηρήσεις βασίζονται σε πειραματικούς κλιβάνους και είναι πιθανό να αποκλίνουν από το βαθμό διατήρησης σε συνθήκες ανοιχτής φωτιάς, όπως προκύπτει από πρόσφατες έρευνες: Fuller – Harvey, *ό.π.* (σημ. 70).

90. Valamoti, *ό.π.* (σημ. 12) 122-123.

91. Hillman, *ό.π.* (σημ. 50) 148-153.

92. Hillman, *ό.π.* (σημ. 50) 152. Peña-Chocarro, *ό.π.* (σημ. 38).

93. Hillman, *ό.π.* (σημ. 38) 144-145. G. Hillman, «Traditional husbandry and processing of archaic cereals in recent times: the operations, products and equipment which might feature in Sumerian texts, part II: the free-threshing cereals», *Bulletin on Sumerian Agriculture* 2 (1985) 1-31, ιδιαίτερα 2-3.

στάδια επεξεργασίας να οφείλεται σε ταφονομικούς παράγοντες. Είναι, ωστόσο, πιθανό οι βάσεις αυτές να παρέμειναν με το στέλεχος των φυτών και όχι με το στάχυ εάν: α) κατά την επεξεργασία για απομάκρυνση του σπόρου αντί για το κλασικό αλώνισμα χτυπήθηκαν τα θερισμένα δεμάτια ντυμένων σιτηρών για να αποκοπούν τα στάχυα και τα σταχιδιά τους από το στέλεχος και β) κατά τη συγκομιδή συλλέχθηκαν μόνο τα στάχυα, αφήνοντας τα στελέχη στο χωράφι. Στη δεύτερη περίπτωση, η συγκομιδή θα μπορούσε να γίνει αφαιρώντας συστάδες σταχυών με το χέρι είτε κάνοντας χρήση κάποιας κατασκευής από ξύλο, όπως αυτή που αναφέρεται σε εθνογραφικές έρευνες από την Ισπανία (*mesorias*) και τον Καύκασο⁹⁴, είτε απλά με το τράβηγμα των σταχυών με το χέρι.

Τόσο οι ενδείξεις από τα μέρη των ντυμένων σιτηρών που εκπροσωπούνται στα δείγματα όσο και των ζιζανίων υποδηλώνουν την εφαρμογή κάποιων ιδιαίτερα εντατικών και χρονοβόρων μεθόδων καλλιέργειας, συγκομιδής και επεξεργασίας: α) του προσεκτικού ξεβοτανίσματος που θα έπρεπε να γίνεται συστηματικά⁹⁵, β) της συγκομιδής με το χέρι και γ) του αλώνισματος με χτύπημα των σταχυών. Ωστόσο, δεν είναι δυνατό να διαπιστωθεί αν γινόταν εφαρμογή όλων ή ορισμένων από αυτές τις μεθόδους. Το αποτελεσματικό ξεβοτανισμα που δηλώνει η απουσία ακόμη και αυτών των ζιζανίων, όπως η περικοκλάδα (*Bilderdykia convolvulus*), είναι σχεδόν βέβαιο ότι εφαρμοζόταν. Για την επιβεβαίωση της συγκομιδής των σταχυών με το χέρι είναι βέβαια απαραίτητο να εξεταστούν και τα ίχνη χρήσης στις λεπίδες που βρέθηκαν στον οικισμό για να διερευνηθεί το ενδεχόμενο συγκομιδής με λεπίδες, κάτι που θα αναιρούσε την πιθανότητα συγκομιδής μόνο των σταχυών⁹⁶.

Σε γενικές γραμμές, οι αρχαιοβοτανικές ενδείξεις υποδηλώνουν πρακτικές ιδιαίτερα χρονοβόρες σε σχέση με άλλες μεθόδους καλλιέργειας⁹⁷, οι οποίες,

94. Peña-Chocarro, *ό.π.* (σημ. 38).

95. G. Jones – A. Bogaard – P. Halstead – M. Charles – H. Smith, «Identifying crop husbandry on the basis of weed floras», *BSA* 94 (1999) 178. L. Peña-Chocarro «In situ conservation of hulled wheat species: the case of Spain», στον τόμο: S. Padulosi – K. Hammer – J. Heller (επιμ.), *Hulled wheats. Promoting the Conservation and Use of Underutilised and Neglected Crops* 4, Ρώμη 1996, 129-146.

96. Η εξέταση της λιθοτεχνίας σε οικισμούς της Ισπανίας έδωσε ενδιαφέροντα στοιχεία ως προς το θέμα των μεθόδων της συγκομιδής δημητριακών: J. J. Ibañez – J. E. Gonzalez Urquijo – L. Peña-Chocarro – L. Zapata – V. Beugnier, «Harvesting without sickles: Neolithic examples from humid mountain areas», στον τόμο: S. Beyries – P. Petrequin (επιμ.), *Ethnoarchaeology and its Transfers*, B.A.R.S⁹⁸³, Οξφόρδη 2001, 2-23.

97. Η συγκομιδή των ντυμένων δημητριακών χωρίς δρεπάνι αλλά μόνο με τη χρήση του χεριού ή των *mesorias*, αναφέρεται ως πιο χρονοβόρα: Ibañez κ.ά., *ό.π.*, 2-23. Στην εργασία των S. Simms και K. Russell, «Bedouin hand harvesting of Wheat and Barley: implications for

επομένως, συνδέονται με μια κατεξοχήν ή αποκλειστικά μικρής κλίμακας παραγωγή.

Η κατανομή των αρχαιοβοτανικών δεδομένων στον οικισμό Άψαλος-Γραμμή: ερευνώντας το χώρο και το χρόνο μέσα από τα φυτά

Ομοιομορφίες και διαφοροποιήσεις του χώρου

Το χρονικό πλαίσιο κατοίκησης στον οικισμό της Αψάλου καλύπτει ένα φάσμα αρκετών εκατοντάδων χρόνων και οι υποδιαίρεσεις σε φάσεις έχουν γίνει σε πολύ αδρές γραμμές. Επιπλέον, στην παρούσα φάση δεν είναι γνωστός ο συσχετισμός μεταξύ των τριών φάσεων του βορείου και νοτίου ορύγματος ούτε η χρονική σχέση μεταξύ αυτών και του χώρου που παρεμβάλλεται και χαρακτηρίζεται ως «περιοχή με οικήματα». Ωστόσο, η ικανοποιητική εκπροσώπηση των αρχαιολογικών αποθέσεων σε όλη τη έκταση και το βάθος τους από μεγάλο αριθμό αρχαιοβοτανικών δειγμάτων επιτρέπει την ανασύνθεση καθημερινών αγροτικών δραστηριοτήτων στο σύνολο της ανασκαμμένης έκτασης του οικισμού και στις τρεις φάσεις των επιχώσεων. Η ανάλυση που προηγήθηκε δείχνει ότι, σε όλη τη διάρκεια ζωής του οικισμού, η χρήση των λάκκων και των ορυγμάτων σε σχέση με τα φυτά είναι παραπλήσια: μεταξύ άλλων προοριζόνταν για την υποδοχή στάχτης που περιείχε τα κατάλοιπα καύσιμης ύλης πλούσιας σε λέπυρα δημητριακών. Ενδεχομένως, λοιπόν, στην τάφρο εναποθέτονταν στάχτη, η οποία προέκυπτε από δραστηριότητες σε άλλες περιοχές του οικισμού ή στην ίδια την τάφρο. Η στάχτη παραδοσιακά έχει διάφορες χρήσεις, για παράδειγμα ως συστατικό στην κατασκευή των αγγείων, στην προετοιμασία τροφών και στον καθαρισμό δαπέδων⁹⁸. Η στάχτη που βρίσκεται σε διάφορα σημεία των ορυγμάτων θα μπορούσε να έχει εναποτεθεί εκεί με σκοπό την «αποθήκευσή» της για μεταγενέστερη χρήση. Είναι, ωστόσο, πολύ πιθανό η απόθεση στάχτης στα σημεία, όπου αυτή εντοπίστηκε, να σηματοδοτούσε την ολοκλήρωση ενός κύκλου δραστηριοτήτων από τη σπορά και τη συγκομιδή μέχρι το μαγείρεμα και την κατανάλωση της τροφής καθώς και την ίδια τη διαδικασία της απόρριψης που ενδεχομένως θα μπορούσε να έχει έναν ιδιαίτερο συμβολισμό. Η παρουσία στάχτης στα δείγ-

early cultivation in southwestern Asia», *Current Anthropology* 38 (1997) 696-707, επισημαίνεται ότι ο θερισμός με το χέρι έχει περιορισμούς ως προς τη δυνατότητα θερισμού μεγάλων εκτάσεων και εντατικοποίησης της παραγωγής σε σύγκριση με το θερισμό με δρεπάνια (σημ. 96).

98. Ι. Γ. Βούλγαρης (επιμ.), *Χιώτικες Παραδοσιακές Συνταγές*, Χίος 2000, 150. T. Hackbijn, «The traditional, historical and prehistoric use of ashes as an insecticide, with an experimental study of the insecticidal efficacy of washed ash», *Environmental Archaeology* 7 (2002) 13-22.

ματα των ορυγμάτων θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ένδειξη της περιοδικής απόθεσης «απορριμμάτων» στα συγκεκριμένα σημεία των ορυγμάτων. Τα «απορρίμματα» αυτά θα μπορούσαν, ενδεχομένως, να έχουν ιδιαίτερη «χρησιμότητα», κυρίως συμβολική. Τα «απορρίμματα» μπορεί να είναι βρώμικα, επικίνδυνα ή αμφίβολης επίδρασης και περιοχές, όπως οι τάφροι ή τα κατώφλια, συνήθως χρησιμοποιούνται για την υποδοχή τους⁹⁹. Τα «απορρίμματα» μπορεί να έχουν ιδιαίτερο νοηματικό περιεχόμενο και ο τρόπος απόθεσής τους να συνδέεται με τον τρόπο που οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται τα όρια μεταξύ των ιδίων και των άλλων, είτε οι άλλοι ανήκουν σε άλλα νοικοκυριά είτε άλλους οικισμούς¹⁰⁰. Τα ορύγματα θα μπορούσαν κάλλιστα να θεωρηθούν ένας πολύ συγκεκριμένος χώρος συσσώρευσης «απορριμμάτων», πολύ σαφής και ίσως με ιδιαίτερη σημασία, καθώς ενδεχομένως περιέβαλλαν τον οικισμό και δέχονταν τα «απορρίμματά» του. Εθνογραφικές έρευνες στην περιοχή Μπαρίνγκο της Κένυας στην Αφρική, υποδηλώνουν ότι η περιοχή, όπου εναποτίθενται τα απορρίμματα, προσδιορίζεται πολιτισμικά και ότι η οργάνωση της απόρριψης στο χώρο καθώς και οι κανόνες μεταχείρισης των απορριμμάτων συνδέονται με την κοινωνική δομή και τις διαφοροποιήσεις που αφορούν το φύλο και την κοινωνική θέση¹⁰¹. Η καύση της κοπριάς, πιθανού συστατικού των απορριμμάτων της Αψάλου, εκτός από τη χρηστική διάσταση που εντοπίστηκε, μπορεί να εμπεριείχε ένα έντονο συμβολικό μήνυμα, όπως γίνεται κατά την τελετουργική καύση κοπριάς σε μεγάλης κλίμακας εορταστικές εκδηλώσεις με βάση έρευνες σε λαούς της Αφρικής και της Ινδίας¹⁰². Μάλιστα, στην περίπτωση των Μπαρίνγκο της Κένυας όσο πιο μεγάλη είναι

99. M. Douglas, *Purity and Danger. An analysis of concepts of pollution and taboo*, Λονδίνο 1966. I. Hodder, *The Present Past: an Introduction to Anthropology for Archaeologists*, Λονδίνο 1982, 155-163. J. Brück, «Houses, lifecycles and deposition on Middle Bronze Age settlements in southern England», *Proceedings of the Prehistoric Society* 65 (1999) 153 και 156.

100. Douglas, *ό.π.* J. Okely, «Gypsy women: models in conflict», στον τόμο: S. Ardener (επιμ.), *Perceiving women*, Λονδίνο 1975, 55-86. Hodder, *ό.π.*, 60-67. H. L. Moore, «The interpretation of spatial patterning in settlement residues», στον τόμο: I. Hodder, (επιμ.), *Symbolic and Structural Archaeology*, Καίμπριτζ 1982, 74-79. S. P. Needham – M. L. S. Sorensen, «Runnymede refuse tip: a consideration of midden deposits and their formation», στον τόμο: J. C. Barrett – I. A. Kinnes (επιμ.), *The archaeology of context in the Neolithic and Bronze Age: recent trends*, Sheffield 1988, 113-126. Brück, *ό.π.*, 153 και 156.

101. I. Hodder, «The meaning of discard: ash and domestic space in Baringo», στον τόμο: S. Kent (επιμ.), *Method and Theory for Activity Area Research*, Νέα Υόρκη 1987, 424-448.

102. Κένυα: Hodder, *ό.π.*, 428-448. Ινδία: D. Fuller, «Ashmounds and hilltop villages: the search for early agriculture in southern India», *Archaeology International* 2000/2001 (2001) 43-46.

η συσσώρευση της κοπριάς τόσο σημαντικότερη είναι η κοινωνική θέση που υποδηλώνεται αναφορικά με τον ιδιοκτήτη της.

Η ομοιομορφία στη σύσταση των δειγμάτων του οικισμού της Αψάλου υποδηλώνει την επανάληψη της ίδιας δραστηριότητας, όσον αφορά τη δημιουργία και απόθεση των συγκεκριμένων αρχαιολογικών δεδομένων. Αυτή η παρατήρηση έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Φανερώνει ότι ως προς τη χρήση των φυτών στον οικισμό επαναλαμβάνονται η ίδια ή παραπλήσιες διαδικασίες σε βάθος χρόνου και σε διαφορετικά σημεία του οικισμού. Η διαδικασία αυτή αφορά την απόρριψη στάχτης και τη συσσώρευση των απορριμμάτων. Η χαμηλή πυκνότητα των αρχαιοβοτανικών καταλοίπων συνολικά στις αποθέσεις της Αψάλου καθώς και η μεταβαλλόμενη πυκνότητα μέσα στα ορύγματα και τους λάκκους υποδηλώνει επεισόδια απόθεσης των υπολειμμάτων καύσης, στα οποία παρεμβάλλονται επεισόδια, κατά τα οποία συσσωρεύονται άλλες κατηγορίες αρχαιολογικού υλικού ή ενδεχομένως μη ανθρωπογενείς φυσικές αποθέσεις. Κάτι τέτοιο θα μπορούσε να διερευνηθεί με τη συνδυασμένη εξέταση των υπόλοιπων ευρημάτων και του αρχαιοβοτανικού υλικού από τον οικισμό σε σχέση με τη στρωματογραφία των ορυγμάτων. Αυτή η χαμηλή πυκνότητα μπορεί, επίσης, να συνδέεται με ενδεχόμενη έκθεση των «απορριμμάτων» σε καιρικά φαινόμενα χωρίς την άμεση κάλυψή τους από υπερκείμενες αποθέσεις. Τα αρχαιοβοτανικά δεδομένα υποδηλώνουν μια περιοδική χρήση του χώρου ως προς την απόρριψη της στάχτης. Αυτή η περιοδικότητα, ίσως, συνδέεται με ορισμένες δραστηριότητες, οι οποίες δεν εκτελούνται σε καθημερινή βάση, όπως π.χ. η απόρριψη στάχτης ή η παραγωγή της (με καύση).

Παρά τη γενική ομοιομορφία που παρατηρείται στη χρήση του χώρου στον οικισμό ως προς τη σύσταση, την περιεκτικότητα σε αρχαιοβοτανικό υλικό και τους ρυθμούς απόθεσής του, υπάρχουν δύο πολύ χαρακτηριστικές και έντονες διαφοροποιήσεις με ιδιαίτερο ενδιαφέρον μεταξύ αφενός των ορυγμάτων και αφετέρου της περιοχής των οικημάτων. Η περιοχή των «οικημάτων» διαφοροποιείται ως προς τα ορύγματα λόγω της εξαιρετικά χαμηλής περιεκτικότητας σε αρχαιοβοτανικά κατάλοιπα. Η δεύτερη διαφοροποίηση αφορά την αυξημένη παρουσία σπόρων φυτών της άγριας βλάστησης τόσο σε απόλυτους αριθμούς όσο και ως προς την περιεκτικότητα ανά λίτρο χώματος στην περιοχή των «οικημάτων», σε αντιδιαστολή με το περιεχόμενο των ορυγμάτων, από τα οποία απουσιάζουν σχεδόν πλήρως κατάλοιπα της άγριας χλωρίδας. Ο χώρος που ερμηνεύεται ως χώρος κατοικιών είναι ιδιαίτερα φτωχός σε αρχαιοβοτανικά κατάλοιπα, παρά την παρουσία λάκκων, στους οποίους θα μπορούσε να συσσωρευτεί αρχαιοβοτανικό υλικό ή στάχτη από καθημερινές δραστηριότητες. Αν και το ενδεχόμενο διάβρωσης και απομάκρυνσης των αποθέσεων που βρίσκονταν στην περιοχή των οικημάτων δε μπορεί να αποκλειστεί,

δεν επαρκεί για να δικαιολογήσει την απουσία πλούσιου αρχαιοβοτανικού υλικού από τους λάκκους που υπάρχουν εκεί. Επομένως, οι διαφορές μεταξύ των δύο χαρακτηριστικών μορφών διαμόρφωσης του χώρου στον οικισμό, δηλαδή των ορυγμάτων που αντιστοιχούν στην (ή στις) τάφρο (τάφρους) και των λάκκων στην περιοχή των οικημάτων, δε θα πρέπει να οφείλονται σε διαφοροποιήσεις ως προς τις συνθήκες διατήρησης σε επιμέρους περιοχές του οικισμού. Θα πρέπει να αντανακλούν διαφορετικούς τρόπους χρήσης των χώρων στον οικισμό ή τουλάχιστον διαφορετικές δραστηριότητες σε σχέση με τη χρήση των φυτών. Είτε συνεπώς, οι δραστηριότητες που εκτελούνταν εκεί δεν είχαν σχέση με τη χρήση φυτικού καύσιμου υλικού είτε τα κατάλοιπα των δραστηριοτήτων αυτών συστηματικά μεταφέρονταν στα ορύγματα. Δεν έχουν έρθει στο φως εστίες και φουρνάκια στο χώρο των οικημάτων (εκτός από ένα που, στο βαθμό που ερευνήθηκε, δεν περιείχε αρχαιοβοτανικό υλικό). Επομένως, μπορεί να μην υπήρχαν στην περιοχή αυτή οι συνθήκες που θα οδηγούσαν στη δημιουργία απανθρακωμένου βοτανικού υλικού. Δεν αποκλείεται στον οικισμό της Αψάλου, δεδομένης της μεγάλης έκτασης του οικισμού, να υπήρχε μια περιοχή με κατασκευές συνδεδεμένες με το μαγείρεμα και τη χρήση καύσιμης ύλης, ανάλογη με αυτή που έχει εντοπιστεί στο Μακρύγιαλο¹⁰³, σε κάποιο σημείο που δεν έχει διερευνηθεί ανασκαφικά. Η απανθράκωση των λεπτύρων θα πρέπει να έγινε, επομένως, είτε σε άλλη περιοχή του οικισμού είτε σε ανοιχτές φωτιές, οι οποίες, ως επόμενο, δεν άφησαν ιδιαίτερα ίχνη. Ένα άλλο ενδεχόμενο είναι η χρήση του χώρου των «οικημάτων» να είχε σύντομη διάρκεια ή να ήταν περιοδική, με αποτέλεσμα να μην προκύπτει κάποια αξιόλογη ποσότητα καύσιμης ύλης. Η περιοδικότητα χρήσης του χώρου που εντοπίσαμε σε σχέση με το αρχαιοβοτανικό υλικό καθώς και η παρατήρηση των ανασκαφικών ότι η κεραμική των λάκκων αποτελείται από όστρακα που δε συνανήκουν στο ίδιο αγγείο (εκτός από μία εξαίρεση)¹⁰⁴, παραπέμπει στο ζήτημα της απόθεσης «σκόπιμα» σπασμένων αντικειμένων (*fragmentation*) και στο συσχετισμό της με τελετουργίες «συνοχής», οι οποίες προφανώς δε θα τελούνταν σε καθημερινή βάση αλλά θα σηματοδοτούσαν ιδιαίτερες περιστάσεις στη ζωή των ανθρώπων και των κοινωνιών τους¹⁰⁵. Η σύνδεση της περιοχής αυτής με τα μοναδικά σχεδόν δείγματα του οικισμού που περιέχουν σπόρους της άγριας βλάστησης, ενδεχομένως, συνδέεται με την περιοδικότητα στη χρήση του χώρου αυτού. Καθώς οι σπόροι των φυτών αυτών είναι διαθέσιμοι στη φύση κατά τους θερινούς μήνες, οπότε και υπάρχουν τα φυτά αυτά στη

103. Pappa – Besios, *ό.π.* (σημ. 3) 177-195.

104. Χρυσοστόμου κ.ά., *ό.π.* (σημ. 6) 512-524.

105. J. Chapman, *Fragmentation in Archaeology*, Λονδίνο 2000, ιδιαίτερα οι σελίδες 39-42.

γύρω βλάστηση, ενδέχεται κάποια από τα κατάλοιπα από τη συγκεκριμένη περιοχή να συνδέονται με κατοίκηση/χρήση του χώρου κατά τους θερινούς μήνες, ενδεχόμενο που θα συζητηθεί διεξοδικά στην επόμενη ενότητα.

Ενδείξεις εποχικής μετακίνησης

Η μονιμότητα της κατοίκησης στους νεολιθικούς οικισμούς της Ελλάδας αλλά και άλλων περιοχών έχει απασχολήσει την έρευνα, ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια¹⁰⁶ αλλά και παλαιότερα. Όπως επισημαίνει ο P. Halstead¹⁰⁷, έχει ιδιαίτερη σημασία η διάκριση μεταξύ εποχικής κατοίκησης και κατοίκησης σε όλη τη διάρκεια του έτους στη διερεύνηση της οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης των νεολιθικών πληθυσμών. Μέσα στο πλαίσιο της γενικότερης συζήτησης του θέματος επισημαίνεται η δυσκολία διάκρισης μεταξύ της μονιμότητας ή μη της κατοίκησης, ως δύο σαφώς διαφορετικών μορφών εγκατάστασης, δυσκολία που αναπόφευκτα μεγεθύνεται, όταν η έρευνα αφορά κοινωνίες του παρελθόντος που ερευνώνται μόνο μέσα από τα υλικά κατάλοιπα που αποκαλύπτει η αρχαιολογική έρευνα. Όπως επισημαίνουν οι T. Kaiser και B. Voytek, κατά γενική ομολογία η μόνιμη εγκατάσταση έχει ως χαρακτηριστικά τη μακροπρόθεσμη κατοίκηση στο ίδιο σημείο από μια ομάδα ανθρώπων, αλλά οι διαφωνίες αφορούν το κατά πόσο τυχόν σποραδικές ή περιοδικές απουσίες από αυτό το σημείο συνιστούν διαφορετικούς βαθμούς μονιμότητας¹⁰⁸. Όπως παρατηρούν ερευνητές που έχουν ασχοληθεί με το ζήτημα, όψεις αυτών των δύο τρόπων ζωής και εγκατάστασης συνυπάρχουν σε ένα

106. T. W. Jacobsen, «Seasonal pastoralism in southern Greece: a consideration of the ecology of Neolithic 'Urfirnis' pottery» στον τόμο: P. M. Rice (επιμ.), *Pots and Potters*, Λος Άντζελες 1984, 27-43. T. H. van Andel – C. N. Runnels, «The earliest farmers in Europe», *Antiquity* 69 (1995) 481-500. A. Whittle, *Europe in the Neolithic*, Καίμπριτζ 1996, 34-35, 54-61. D. Bailey, *Balkan Prehistory*, Λονδίνο 2000, 48 και 62. P. Halstead, «Neighbours from hell? The household in Neolithic Greece», στον τόμο: P. Halstead (επιμ.), *Neolithic Society in Greece*, Sheffield 1999, 77-95, ιδιαίτερα 77-78. P. Halstead, «Land use in postglacial Greece: cultural causes and environmental effects», στον τόμο: P. Halstead – C. Fredrick (επιμ.), *Landscape and Land Use in Postglacial Greece*, Sheffield 2000, 110-128. P. Halstead, «Resettling the Neolithic: faunal evidence for seasons of consumption and residence at Neolithic sites in Greece», στον τόμο: D. Bailey – A. Whittle – V. Cummings (επιμ.), *(Un)Settling the Neolithic*, Οξφόρδη 2005, 38-50. A. Whittle – D. Bailey «Unsettling the Neolithic: breaking down concepts, boundaries and origins», στον τόμο: D. Bailey – A. Whittle – V. Cummings (επιμ.), *(Un)Settling the Neolithic*, Οξφόρδη 2005, 2-7. N. Milner, «Can seasonality studies be used to identify sedentism in the past?», στον τόμο: D. Bailey – A. Whittle – V. Cummings (επιμ.), *(Un)Settling the Neolithic*, Οξφόρδη 2005, 33-37.

107. Halstead, *ό.π.*, 38-50.

108. T. Kaiser – B. Voytek, «Sedentism and Economic change in the Balkan Neolithic», *Journal of Anthropological Archaeology* 2 (1983) 323-353, ιδιαίτερα 323-325.

continuum με πολλές παραλλαγές και συνδυασμούς, καθώς όλες οι κοινωνίες εμπεριέχουν ένα στοιχείο μετακίνησης¹⁰⁹. Επιπλέον, η σύνδεση της γεωργίας με τη μόνιμη κατοίκηση δε θα πρέπει να θεωρείται αυτονόητη, όπως υποδεικνύουν εθνογραφικά παραδείγματα γεωργών που μετακινούνται¹¹⁰. Το ενδεχόμενο της ύπαρξης μη μόνιμων γεωργών έχει άλλωστε προταθεί για τις νεολιθικές κοινωνίες της Βρετανίας¹¹¹.

Τα αρχαιοβοτανικά δεδομένα, καθώς αφορούν φυτά με συγκεκριμένο βιολογικό κύκλο στη διάρκεια του χρόνου, με διακριτές περιόδους βλαστικής ανάπτυξης, ανθοφορίας και καρποφορίας¹¹² μπορούν να συμβάλουν στον προσδιορισμό της εποχής κατοίκησης σε έναν οικισμό¹¹³. Αυτός, βέβαια, ο συσχετισμός μεταξύ αρχαιοβοτανικών δεδομένων και εποχής κατοίκησης είναι προβληματικός στο βαθμό που πολλά από τα χρησιμοποιούμενα φυτά μπορούν να διατηρηθούν για κατανάλωση κατά τους μήνες που δεν είναι διαθέσιμα¹¹⁴. Αυτό ισχύει για όλα τα δημητριακά και τα όσπρια αλλά και για πολλά από τα φρούτα, με αποτέλεσμα η ανεύρεσή τους σε έναν οικισμό να μην αποτελεί απόδειξη κατοίκησης κατά το διάστημα που τα προϊόντα αυτά είναι

109. O. Bar-Yosef – T. R. Rocek, «Introduction», στον τόμο: O. Bar-Yosef – T. R. Rocek (επιμ.), *Archaeological Perspectives from Old and New World Sites*, Cambridge Massachusetts 1998, 1-8. R. L. Kelly, «Mobility/sedentism: concepts, archaeological measures and effects», *Annual Review of Anthropology* 21 (1992) 43-66.

110. D. H. K. Amiran, «The pattern of settlement in Palestine», *Israel Exploration Journal* 3 (1953), 65-78. S. Kent (επιμ.), *Farmers as Hunters: the implications of sedentism*, Νέα Υόρκη, 1989. S. Riehl, «Nomadism, pastoralism and transhumance in the archaeobotanical record-examples and methodological problems», στα πρακτικά του συνεδρίου: *Die Sichtbarkeit von Nomaden und saisonaler Besiedelung in der Archäologie: Multidisziplinäre Annäherungen an ein methodisches problem*, Halle 16-17 Δεκεμβρίου 2004, υπό εκτύπωση, ιδιαίτερα οι παραπομπές στο έργο του M. P. Streck, «Zwischen Weide, Dorf und Stadt: Sozioökonomische Strukturen des amurritischen Nomadismus am mittleren Euphrat», *Baghdader Mitteilungen* 33 (2002) 155-209, επίσης του H. Klengel, *Zwischen Zelt und Palast. Die Begegnung von Nomaden und Sesshaften im alten Vorderasien*, Βιέννη 1972.

111. Jones, *ό.π.* (σημ. 49) 83. A. Whittle, «Moving on and moving around: Neolithic settlement mobility», στον τόμο: P. Topping (επιμ.), *Neolithic Landscapes*, Οξφόρδη 1997, 16-22.

112. K. R. Adams – V. L. Bohrer, «Archaeobotanical indicators of seasonality: examples from arid southwestern United States», στον τόμο: O. Bar-Yosef – T. R. Rocek (επιμ.), *Archaeological Perspectives from Old and New World Sites*, Cambridge Massachusetts 1998, 129-141.

113. Halstead, *ό.π.* (σημ. 106) 77-95. Jones, *ό.π.* (σημ. 49) 79-84. Riehl, υπό εκτύπωση, *ό.π.* (σημ. 110).

114. Για παράδειγμα με αποξηράνση: P. E. J. Wiltshire, «The effect of food processing on the palatability of wild fruits with high tannin content», στον τόμο: H. Kroll – R. Pasternak (επιμ.), *Res Archaeobotanicae*, Κίελο 1995, 385-397.

έτοιμα για συγκομιδή: οι άνθρωποι θα μπορούσαν να τα είχαν συλλέξει ευρισκόμενοι σε μία περιοχή (π.χ. το καλοκαίρι) και να τα καταναλώνουν το χειμώνα, ευρισκόμενοι σε μία άλλη. Στην περίπτωση όμως των ειδών της άγριας βλάστησης που καταναλώνονται από τα ζώα δεν τίθεται αυτό το ζήτημα, καθώς, ακόμη και στην περίπτωση που αποθηκεύεται η κοπριά για μεταγενέστερη χρήση ως καύσιμο υλικό, δε θα μπορούσε να είναι είδος που μεταφέρεται από έναν οικισμό σε έναν άλλον. Η παρουσία καλλιεργημένων ειδών στην Άψαλο, αποτελεί ένδειξη κατοίκησης κατά τις περιόδους της σποράς και της συγκομιδής, δηλαδή κατά τον Οκτώβριο/Νοέμβριο και Ιούνιο/Σεπτέμβριο (το μονόκοκκο σιτάρι είναι ιδιαίτερα όψιμο στη συγκομιδή του). Η παρουσία έστω και των ελάχιστων καταλοίπων του κράνου καθώς και σπόρων σαμπουκού, σύκου, γιγάριων σταφυλιού και βατόμουρου παραπέμπει σε κατοίκηση από τον Ιούλιο μέχρι τις αρχές του φθινοπώρου. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε, επίσης, ότι θα ήταν αναγκαία η παρουσία των κατοίκων κατά το χειμώνα και την άνοιξη για το ξεβοτάνισμα των χωραφιών, μιας και, όπως αναφέρθηκε, απουσιάζουν σχεδόν πλήρως οι σπόροι των ζιζανίων της καλλιέργειας. Οι ενδείξεις από την Άψαλο, επομένως, εκ πρώτης όψεως, υποδηλώνουν κατοίκηση σε όλη τη διάρκεια του έτους. Από τα δείγματα, ωστόσο, δεν απουσιάζουν μόνο τα ζιζάνια αλλά και γενικότερα σπόροι φυτών της άγριας βλάστησης, με εξαίρεση τα δείγματα που προέρχονται από το λάκκο 23 στην περιοχή των οικημάτων. Με δεδομένο το ενδεχόμενο της χρήσης της κοπριάς ως καύσιμης ύλης και της απόθεσης της παραγόμενης στάχτης σε περιοχές του οικισμού, η απουσία ζιζανίων ή/και φυτών της άγριας βλάστησης αποκτά ιδιαίτερη σημασία.

Η κοπριά αντανακλά σε μεγάλο βαθμό τη διατροφή των ζώων και οι σπόροι που έχουν τη μεγαλύτερη πιθανότητα να διατηρηθούν σε αυτήν έχουν σκληρό περίβλημα και σχετικά μικρό μέγεθος¹¹⁵. Αν υπήρχαν ζώα στον οικισμό της Αψάλου κατά το τέλος της άνοιξης και στη διάρκεια του καλοκαιριού, όταν δηλαδή τα φυτά βρίσκονται σε στάδιο σποροπαραγωγής, και γινόταν χρήση της κοπριάς ως καύσιμης ύλης θα περιμέναμε να βρούμε σπόρους φυτών που βοσκήθηκαν κατά το διάστημα αυτό. Δεδομένης της απουσίας σπόρων ζιζανίων ή φυτών της άγριας βλάστησης στη συντριπτική πλειοψηφία των δειγμάτων της Αψάλου, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η κοπριά συσσωρεύτηκε κατά τους μήνες, κατά τους οποίους τα φυτά βρίσκονται σε πρώιμο στάδιο ανάπτυξης και δε φέρουν ακόμη σπόρους, δηλαδή κατά το διάστημα μεταξύ των μέσων του φθινοπώρου και των μέσων της άνοιξης. Κάτι ανάλο-

115. F. Atkeson – H. W. Hulbert – T. R. Warren, «Effect of bovine digestion and of manure storage on the viability of weed seeds», *American Journal of Agronomy* 26 (1934) 390-397.

γο έχει υποστηριχθεί και για το Μακρύγυαλο με βάση ανάλογα δεδομένα¹¹⁶. Το ερώτημα που τίθεται βέβαια είναι, τί συνέβαινε κατά τους θερινούς μήνες. Μπορεί κανείς να υποθέσει τη μετακίνηση όλου του πληθυσμού σε άλλες περιοχές, στα ορεινά, σε μικρή απόσταση από τον οικισμό για αναζήτηση βοσκής (εικ. 2). Ένα άλλο ενδεχόμενο θα ήταν η μετακίνηση μέρους του πληθυσμού με τα ζώα και η παραμονή κάποιων άλλων στον οικισμό κατά τους θερινούς μήνες. Έτσι, θα μπορούσε να γίνει και η συγκομιδή των δημητριακών, τα υποπροϊόντα της επεξεργασίας των οποίων κυριαρχούν στα δείγματα της Αψάλου. Αν ίσχυε κάτι τέτοιο, η παρουσία των σπόρων της άγριας βλάστησης, πιθανών ζιζανίων, στο λάκκο 23 στην «περιοχή των οικημάτων», μπορεί να συνδέεται με μια περιορισμένη παρουσία κατοίκων κατά τους θερινούς μήνες. Ωστόσο, ο λάκκος 23 δεν είναι δυνατόν να αντιπροσωπεύει το σύνολο της θερινής κατοίκησης στον οικισμό. Δεν αποκλείεται να υπάρχουν και άλλα σημεία του οικισμού, μη ανασκαμμένα, στα οποία, ενδεχομένως, υπάρχουν ανάλογα ευρήματα. Από τις διαθέσιμες ενδείξεις που παρέχει το αρχαιοβοτανικό υλικό, θα μπορούσε να διατυπωθεί η υπόθεση ότι στον οικισμό της Αψάλου, ενδεχομένως, η οριζόντια μετατόπιση της κατοίκησης μπορεί να μεταβαλλόταν ανάλογα με την εποχή του χρόνου.

Σε σχέση με το ενδεχόμενο της μετακίνησης μέρους ή του συνόλου των κατοίκων κατά τους θερινούς μήνες αξίζει να σχολιαστεί το βασικό χαρακτηριστικό των δειγμάτων της Αψάλου που επισημάνθηκε στην προηγούμενη ενότητα: η κυριαρχία «απορριμμάτων» σε διάφορα σημεία του οικισμού, με τη μορφή στάχτης πλούσιας σε λέπυρα. Τα αρχαιοβοτανικά δεδομένα από την Αψαλο, δίνουν τη γενική εντύπωση ότι όλος ο οικισμός χαρακτηρίζεται από την παρουσία «απορριμμάτων», κάτι που θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως απουσία συγκεκριμένων χώρων για απορρίμματα. Εθνογραφικές παρατηρήσεις συνδέουν την απουσία συγκεκριμένων χώρων για συσσώρευση απορριμμάτων με την εποχική κατοίκηση θέσεων¹¹⁷. Ωστόσο, έχουν περιορισμένη ερμηνευτική αξία όσον αφορά τα αρχαιολογικά δεδομένα, καθώς οι άνθρωποι συμπεριφορές στη διαχείριση των «απορριμμάτων» διαφοροποιούνται μεταξύ νοικοκυριών και οικισμών¹¹⁸ και διαμορφώνονται μέσα από την καθημερινή δραστηριότητα που ενεργοποιεί αντιλήψεις σχετικά με τα όρια και τη

116. Valamoti, *ό.π.* (σημ. 12) 121-132.

117. P. Muray, «Discard location: the ethnographic data», *American Antiquity* 45 (1980) 490-502. M. Schiffer, *Formation Processes of the Archaeological Record*, Albuquerque 1987. S. Kent, «The archaeological visibility of storage: delineating storage from trash areas», *American Antiquity* 64 (1999) 79-94.

118. M. Schiffer, *ό.π.*, 67 και 73.

θέση του ατόμου ή ομάδων μέσα στην κοινωνία¹¹⁹. Άλλωστε, στην περίπτωση της Αψάλου η διαφοροποίηση που εντοπίστηκε μεταξύ των ορυγμάτων και της ενδιάμεσης περιοχής, υποδηλώνει την ύπαρξη συγκεκριμένων χώρων υποδοχής «απορριμμάτων». Η σύνδεση της απουσίας συγκεκριμένων χώρων συλλογής απορριμμάτων με μη μόνιμη κατοίκηση δε φαίνεται να μπορεί να γίνει στην περίπτωση της Αψάλου, παρά τις όποιες ενδείξεις για εποχική μετακίνηση.

Αν η διασπορά «απορριμμάτων» σε διάφορα σημεία των ορυγμάτων και λιγότερο της περιοχής των οικημάτων δεν είναι ιδιαίτερα διαφωτιστική ως προς το ζήτημα της μόνιμης ή μη μόνιμης κατοίκησης στον οικισμό, οι ενδείξεις από το αρχαιοβοτανικό υλικό παρέχουν κάποια στοιχεία για εποχική μετακίνηση, πιθανότατα σε σχέση με την αναζήτηση βοσκής για τα ζώα.

Εκτεταμένοι οικισμοί και τούμπες: τα αρχαιοβοτανικά δεδομένα της Αψάλου στο ευρύτερο αρχαιολογικό τους πλαίσιο

Ο οικισμός της Αψάλου κατατάσσεται στην κατηγορία των εκτεταμένων οικισμών. Στην ίδια κατηγορία ανήκουν και ο οικισμός του Μακρυγιάλου στην Πιερία¹²⁰ και ο οικισμός της Γαλήνης στη Θεσσαλία¹²¹, οικισμοί που έχουν επίσης διερευνηθεί αρχαιοβοτανικά¹²². Ωστόσο, στην αρχή της κατοίκησης της, μια τούμπα πιθανόν δε θα διέφερε από έναν εκτεταμένο οικισμό¹²³. Ως προς τα είδη των φυτών, ο κατάλογος τόσο στους εκτεταμένους οικισμούς όσο και στις τούμπες δε διαφοροποιείται ως προς τα βασικά είδη διατροφής/εκμετάλλευσης: κυριαρχούν τα ντυμένα σιτηρά, είναι σχετικά περιορισμένη η παρουσία του κριθαριού και το λινάρι είναι το μόνο ελαιοδοτικό φυτό που είναι ευρέως διαδεδομένο¹²⁴. Αν έχουν εντοπιστεί κάποιες διαφορές μεταξύ των οικισμών που έχουν διερευνηθεί αρχαιοβοτανικά, αυτές αφορούν: α) τον τρόπο διαχείρισης της βλάστησης για τη διατροφή των ζώων¹²⁵ ανεξάρτητα από τον τύπο κατοίκησης και β) τις δραστηριότητες που αντικατοπτρίζονται από τα αρχαιοβοτανικά κατάλοιπα, οι οποίες φαίνεται να διαφοροποιούνται ανάλογα με τον τύπο κατοίκησης. Στην ενότητα αυτή τα

119. Hodder, *ό.π.* (σημ. 101) 424-448. Briick, *ό.π.* (σημ. 99) 158.

120. Pappa – Besios, *ό.π.* (σημ. 3) 177-195.

121. Τουφεξής, *ό.π.* (σημ. 5) 424-426.

122. S. M. Valamoti, «Grain versus chaff: identifying a contrast between grain-rich and chaff-rich sites», *Vegetation History and Archaeobotany* 14 (2005) 259-267.

123. Chapman, *ό.π.* (σημ. 9) 33-53.

124. Valamoti, *ό.π.* (σημ. 122) 259-267.

125. Valamoti, *ό.π.* (σημ. 12) 121-132.

αρχαιοβοτανικά δεδομένα από την Άψαλο εξετάζονται στο πλαίσιο του γενικότερου προβληματισμού που αφορά τους παράγοντες που διαμόρφωσαν τους δύο τύπους κατοίκησης στη νεολιθική βόρεια Ελλάδα. Εξετάζονται οι διαφορές στη σύσταση του αρχαιοβοτανικού υλικού μεταξύ οικισμών της Νεολιθικής στη βόρεια Ελλάδα και επιχειρείται η σύνδεσή τους με διαφορές στην οργάνωση της καθημερινότητας και των ετήσιων κύκλων της ζωής.

Εκτεταμένοι οικισμοί, βοσκοτόπια και εποχικές μετακινήσεις

Ένα από τα χαρακτηριστικά που παρατηρήθηκαν τόσο στην Άψαλο όσο και στο Μακρύγυαλο ήταν η πιθανή παρουσία κοπριάς με τη συνδυασμένη απουσία σπόρων της άγριας βλάστησης ή ζιζανίων. Οι δυσκολίες ερμηνείας των δειγμάτων ως προερχόμενων από κοπριά για την Άψαλο έχουν συζητηθεί. Στο Μακρύγυαλο, λόγω της παρουσίας σπόρων σύκου μαζί με τις συγκολλητικές λεπτύρων, θα μπορούσε να θεωρηθεί πιθανότερη¹²⁶. Οι ενδείξεις για την παρουσία κοπριάς επιτρέπουν τουλάχιστον μια συζήτηση για το ενδεχόμενο της εποχικής μετακίνησης από τους εκτεταμένους οικισμούς. Η ερμηνεία που προτάθηκε και για τους δύο αυτούς οικισμούς, συνδέει την έλλειψη ενδείξεων βόσκησης της άγριας γλωρίδας κατά τους θερινούς μήνες με το ενδεχόμενο κατοίκησης μεταξύ του φθινοπώρου και των αρχών της άνοιξης, όταν τα περισσότερα φυτά δε βρίσκονται σε στάδιο σποροπαραγωγής. Κατά τους θερινούς μήνες, είτε μέρος των κατοίκων είτε το σύνολο θα μεταφέρονταν με τα ζώα σε περιοχές με πλούσια βλάστηση σε κάποια απόσταση από τον οικισμό.

Η απουσία σπόρων φυτών της άγριας γλωρίδας αποτελεί μια μόνο ένδειξη για εποχική μετακίνηση. Άλλες ενδείξεις, όπως οι κυκλικές κατασκευές/οικήματα¹²⁷, η αραιή κατοίκηση, οι πρόχειρες ή ανύπαρκτες μαγειρικές κατασκευές, η απουσία αρχαιοβοτανικών ενδείξεων αποθήκευσης θα μπορούσαν να συνδεθούν με μία μη μόνιμη κατοίκηση, όπως έχει προταθεί για άλλους οικισμούς βορειότερα της Ελλάδας¹²⁸, αλλά δεν είναι αναγκαίες συνθήκες ή προϋποθέσεις μη μόνιμων οικισμών. Τα πολυάριθμα κατάλοιπα που πιστο-

126. Η επισήμανση της ερμηνευτικής σημασίας της αναγνώρισης των φυτικών μερών που έχουν προέλθει από κοπριά, πιστεύουμε ότι στο μέλλον θα οδηγήσει στη διαμόρφωση της κατάλληλης μεθοδολογίας για την αναγνώριση των λεπτύρων που έχουν περάσει από το πεπτικό σύστημα ζώων.

127. B. A. Saidel, «Round House or Square? Architectural form and socio - economic organization in the PPNB», *Journal of Mediterranean Archaeology* 6 (1993) 65-108. P. A. Gilman, *Wandering Villagers: Pit Structures, Mobility and Agriculture in Southeastern Arizona* Anthropological Research Papers 49, Tempe 1997.

128. Whittle, *ό.π.* (σημ. 106) 34-35, 54-61.

ποιούν την καλλιέργεια των δημητριακών θεωρούνται ενδεικτικά της παρουσίας κατοίκων στους οικισμούς αυτούς κατά τους θερινούς μήνες, κάτι το οποίο έρχεται εκ πρώτης όψεως σε αντίφαση με τις ενδείξεις για απουσία κατά τους θερινούς μήνες. Ωστόσο, η εποχική μετακίνηση μπορεί να έχει ποιικίλες εκφράσεις και οι δυνατότητες επιλογής, όπως προκύπτουν από τα εθνογραφικά δεδομένα¹²⁹ αλλά και από κείμενα της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ. από το Μάρι¹³⁰, μπορούν να συνδυάζουν τη μετακίνηση του συνόλου ή μέρους του πληθυσμού με την καλλιέργεια. Αν υποθέσουμε την πρακτική μιας μορφής μετακίνησης στους εκτεταμένους οικισμούς, αυτοί θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως η βάση κατά τους χειμερινούς μήνες, με τις εποχικές εγκαταστάσεις να βρίσκονται στα ορεινά και να κατοικούνται από το τέλος της άνοιξης και σε όλη τη διάρκεια του καλοκαιριού, με πολύ περιορισμένες δυνατότητες να εντοπιστούν από την αρχαιολογική έρευνα. Αυτές οι εποχικές εγκαταστάσεις μπορεί να ήταν μετατοπιζόμενες στο πλαίσιο αναζήτησης βοσκής ή να βρίσκονταν σχετικά κοντά στον οικισμό. Τόσο ο οικισμός του Μακρυγιάλου αλλά ιδιαίτερα αυτός της Αψάλου βρίσκονται κοντά σε υψώματα, όπου θα μπορούσαν να μετακινούνται τα ζώα κατά τους θερινούς μήνες.

Από μόνο του το αρχαιοβοτανικό υλικό δεν είναι σε θέση να απαντήσει στο ερώτημα, κατά πόσο οι εκτεταμένοι οικισμοί είναι μόνιμοι ή εποχικοί. Ιδιαίτερα για την περίπτωση της Αψάλου δεν είναι ακόμη διαθέσιμα άλλα στοιχεία, όπως για παράδειγμα το αρχαιοζωολογικό υλικό, τα οποία θα μπορούσαν ενδεχομένως να συμβάλουν στη διερεύνηση της μονιμότητας ή μη της θέσης. Το υλικό από το Μακρυγιάλο¹³¹ δε θεωρείται ότι παρέχει ενδείξεις για

129. Bar-Yosef – Rocek, *ό.π.* (σημ. 109) 1-8. S. Hodkinson, «Animal husbandry in the Greek polis», στον τόμο: C. R. Whittaker (επιμ.), *Pastoral Economies in Classical Antiquity*, Καίμπριτζ 1988 (Philological Society Supplementary Volume 14) 35-74. A. M. Brisebare, «Organisation of ovine transhumance in Cevennes, France», στον τόμο: *Transhumant Pastoralism in Southern Europe: Recent Perspectives from Archaeology, History and Ethnology*, Βουδαπέστη 1998, 213-229. C. Chang, «The Ethnoarchaeology of pastoral sites in the Grevena region of Northern Greece», στον τόμο: *Transhumant Pastoralism in Southern Europe: Recent Perspectives from Archaeology, History and Ethnology*, Βουδαπέστη 1998, 213-229. J. C. Nandris, «Ethnoarchaeology and Latinity in the mountains of the southern Velebit», στον τόμο: *Transhumant Pastoralism in Southern Europe: Recent Perspectives from Archaeology, History and Ethnology*, Βουδαπέστη 1998, 213-229. H. Greenfield, «The advent of transhumant pastoralism in the temperate southeast Europe: a zooarchaeological perspective from the Central Balkans», στον τόμο: *Transhuman Pastoralism in Southern Europe: Recent Perspectives from Archaeology, History and Ethnology*, Βουδαπέστη 1998, 213-229.

130. Klengel, *ό.π.* (σημ. 110).

131. Με εξαίρεση τα αρχαιοβοτανικά δεδομένα: Valamoti, *ό.π.* (σημ. 12) 121-132.

μια πιθανή εποχική μετακίνηση¹³². Οι αρχαιοζωολογικές ενδείξεις, που μπορούν να χρησιμοποιηθούν στην αναγνώριση της εποχής του έτους, κατά την οποία πραγματοποιείται η σφαγή ενός ζώου, περιορίζονται σε νεαρά ζώα, καθώς από μια ηλικία και μετά οι ρυθμοί μεταβολής επιβραδύνονται σημαντικά. Στο Μακρύγυαλο, τα πιο πολυάριθμα και, επομένως, πιο αξιόπιστα αρχαιοζωολογικά δεδομένα για τον προσδιορισμό της εποχής της σφαγής ζώων, ανήκουν στα πρόβατα και στα γουρούνια¹³³. Τα δεδομένα δείχνουν μια έμφαση στη σφαγή των προβάτων κατά το διάστημα μεταξύ Σεπτεμβρίου-Φεβρουαρίου σε ποσοστό 76% στο σύνολο των προβάτων ηλικίας μέχρι ενός έτους περίπου. Η διατήρηση οστών νεογέννητων και πολύ νεαρών ζώων είναι σπάνια, με αποτέλεσμα να υπάρχει ο κίνδυνος να μην εκπροσωπούνται ζώα που σφαγιάστηκαν κατά την άνοιξη και τους θερινούς μήνες, όταν δηλαδή βρισκόνταν σε ηλικία μικρότερη των 6 μηνών, και, επομένως, να δημιουργείται εσφαλμένη εικόνα για την εποχή σφαγής των ζώων¹³⁴. Τα δεδομένα από το Μακρύγυαλο είναι σαφώς πολύ περιορισμένα γι' αυτές τις νεαρές ηλικίες, αλλά εμφανίζουν μια διαφοροποίηση, η οποία, παρά τον μικρό αριθμό των ζώων, δε θα πρέπει να είναι τυχαία: τα οστά των ζώων που ανήκουν στο δεύτερο και τρίτο στάδιο της ανάπτυξης της οδοντοφυΐας είναι περισσότερα από αυτά που ανήκουν στο τρίτο και τέταρτο στάδιο, κάτι αντίστροφο από αυτό που θα περίμενε κανείς δεδομένης της περιορισμένης διατήρησης των νεαρότερων σε ηλικία ζώων. Αυτή η παρατήρηση ενισχύει το ενδεχόμενο, η εικόνα που προκύπτει από το αρχαιοζωολογικό υλικό να μην είναι αποκλειστικά αποτέλεσμα της περιορισμένης διατήρησης των νεαρών ζώων. Το διάστημα, κατά το οποίο παρατηρούνται τα χαμηλότερα ποσοστά, με εξαίρεση την περίοδο του πρώτου μήνα (όταν για ευνόητους λόγους τα οστά των προβάτων θα είχαν τις λιγότερες πιθανότητες να διατηρηθούν), αντιστοιχεί περίπου στους θερινούς μήνες και στην αρχή του φθινοπώρου. Ανάλογες, αλλά λιγότερο εντυπωσιακές είναι οι ενδείξεις από τα κατάλοιπα των γουρουνιών. Στα οστά τους δεν παρατηρείται η εντυπωσιακή συγκέντρωση σε μία εποχή του έτους που παρατηρείται στα πρόβατα, αλλά μια σταδιακή αύξηση στη σφαγή των ζώων με ηλικία μεταξύ 7 και 12 μηνών, περίοδος που αντιστοιχεί στο χει-

132. M. Pappa – P. Halstead – K. Kotsakis – D. Urem-Kotsou, «Evidence for large-scale feasting at Late Neolithic Makryialos, Northern Greece», στον τόμο: P. Halstead – J. Barrett (επιμ.), *Food, Cuisine and Society in Prehistoric Greece*, Οξφόρδη 2004, 16-44.

133. Pappa κ.ά., *ό.π.* 22-23.

134. Μια τέτοια υπο-εκπροσώπηση των νεαρών ζώων στο αρχαιοζωολογικό υλικό δε θα πρέπει να θεωρηθεί ως μια γενικευμένη, αναπόφευκτη συνέπεια των ταφονομικών παραγόντων. Αυτό προκύπτει ξεκάθαρα από πρόσφατη δημοσίευση αρχαιοζωολογικού υλικού από το σπήλαιο *Pupičina* στην Κροατία: Miracle – Forenbaher, *ό.π.* (σημ. 60) 255-281.

μόνα¹³⁵. Με βάση τα αρχαιολογικά συμφραζόμενα, η προέλευση των οστών αποδίδεται από τους μελετητές σε μεγάλης κλίμακας εορταστικά γεύματα που περιλάμβαναν την κατανάλωση μεγάλων ποσοτήτων κρέατος¹³⁶, στοιχείο που υποδηλώνει ότι τα επεισόδια απόθεσης στο συγκεκριμένο σημείο του οικισμού αντιστοιχούν σε ειδικές εκδηλώσεις, ενδεικτικές, ενδεχομένως, σημείων του ετήσιου κύκλου ή ενός πιο περιοδικού κύκλου ζωής στον οικισμό, και, επομένως, όχι των καθημερινών δραστηριοτήτων που θα παρείχαν ενδείξεις για κατοίκηση σε όλη τη διάρκεια του έτους ή σε ορισμένες εποχές.

Αν και η ερμηνεία του αρχαιοζωολογικού υλικού από το Μακρυγιάλο που έχει προταθεί ως πιο «λογική» υποστηρίζει τη σφαγή των ζώων σε όλη τη διάρκεια του έτους¹³⁷, η συγκέντρωση δεδομένων για σφαγή κατά τους φθινοπωρινούς και χειμερινούς μήνες είναι εντυπωσιακή (υψηλά ποσοστά σφαγής προβάτων και γουρουνιών κατά το φθινόπωρο και το χειμώνα, κατανομή των υψηλότερων ποσοστών σφαγής ζώων κατά το διάστημα μεταξύ Ιανουαρίου και Μαΐου¹³⁸) και υπογραμμίζει μια έντονη δραστηριότητα κατά το διάστημα από το φθινόπωρο μέχρι την άνοιξη. Αυτή η έμφαση που παρατηρείται στο αρχαιοζωολογικό υλικό θα μπορούσε να ερμηνευτεί στο πλαίσιο διατροφικών ρυθμίσεων που υπαγόρευαν, ενδεχομένως, περιορισμένη κατανάλωση κρέατος κατά το τέλος της άνοιξης και το καλοκαίρι. Σε συνδυασμό όμως με τα αρχαιοβοτανικά δεδομένα, που παρέχουν ενδείξεις για μετακίνηση μέρους ή του συνόλου των κατοίκων προς αναζήτηση βοσκοτόπων κατά τους θερινούς μήνες¹³⁹, διαμορφώνουν μια ισχυρή πιθανότητα αυξημένης παρουσίας πληθυσμού κατά το διάστημα μεταξύ φθινοπώρου και αρχών της άνοιξης. Μπορεί κανείς να υποθέσει ότι τουλάχιστον τα πρόβατα ή τα αιγοπρόβατα μετακινούνταν κατά τους θερινούς μήνες σε αναζήτηση βοσκής στα γύρω ορεινά, ενώ τα γουρουνία παρέμεναν στον οικισμό μαζί με όσους ήταν απαραίτητοι για την εκτέλεση εργασιών, όπως η συγκομιδή και η επεξεργασία των δημητριακών. Αυτή η υπόθεση φαίνεται να συμφωνεί και με το διάγραμμα που αποδίδει τις εποχές ανθρώπινης δραστηριότητας στον οικισμό του Μακρυγιάλου με βάση το αρχαιοζωολογικό υλικό¹⁴⁰, όπου για το διάστημα μεταξύ Ιουλίου-Αυγούστου απουσιάζουν εκείνα τα κατάλοιπα των προβάτων που θα

135. Halstead, προσωπική επικοινωνία 2006.

136. Pappa κ.ά., *ό.π.* (σημ. 132).

137. Pappa κ.ά., *ό.π.* (σημ. 132).

138. Halstead, *ό.π.* (σημ. 106) πίν. 5.3.

139. Valamoti, *ό.π.* (σημ. 12) 121-132.

140. Halstead, *ό.π.* (σημ. 106) πίν. 5.3.

μπορούσαν να ενταχθούν ηλικιακά σε αυτό το χρονικό διάστημα σφαγής. Η απουσία προς το παρόν από την Άψαλο μιας πλήρους μελέτης του αρχαιοζωολογικού υλικού, δεν επιτρέπει μια συσχέτιση μεταξύ των αρχαιοβοτανικών και αρχαιοζωολογικών δεδομένων, όπως επιχειρήθηκε για το Μακρύγυαλο. Ωστόσο, και για την Άψαλο υπάρχουν αρχαιοβοτανικές ενδείξεις μετακίνησης μέρους τουλάχιστον των κοπαδιών από τον οικισμό κατά τους θερινούς μήνες. Τα υψώματα γύρω από τον οικισμό, αν και δασωμένα σύμφωνα με τα διαγράμματα γύρης, θα παρείχαν τη δυνατότητα βόσκησης¹⁴¹ παρέχοντας πλουσιότερη βλάστηση από ό,τι οι πεδινές εκτάσεις, αν και κατά την περίοδο εκείνη οι διαφορές στις θερμοκρασίες μεταξύ πεδινών και ορεινών περιοχών μπορεί να μην ήταν τόσο έντονες όσο σήμερα, καθώς τα καλοκαίρια στις περιοχές της Μεσογείου ήταν δροσερότερα¹⁴². Η ανθρωπογενής επίδραση σε περιοχές μεγάλου υψόμετρου είναι εμφανής από το 6000 πριν από σήμερα (περίπου 5000 π.Χ.) στην Ελλάδα και στην αρχή της Νεολιθικής στη Βουλγαρία, όπως δείχνουν τα διαγράμματα γύρης από τη Ρετζίνα και Kurina σε υψόμετρο 1800 και 1300 m πάνω από την επιφάνεια της θάλασσας αντίστοιχα, με μείωση της ποικιλίας και της πυκνότητας της δενδρώδους βλάστησης, γεγονός που συνδέεται με κτηνοτροφικές δραστηριότητες¹⁴³.

Το ενδεχόμενο της εποχικής μετακίνησης των ζώων, ιδίως των προβάτων, προς αναζήτηση βοσκής έχει υποστηριχθεί ως πρακτική για αρκετές περιπτώσεις κατοίκησης από τη Νεότερη Νεολιθική και μετά¹⁴⁴. Σύμφωνα με τον P.

141. Η βοσκή σε δασωμένες εκτάσεις εφαρμόζεται σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας (B. Παπαναστάσης, καθηγητής Δασολογίας Α.Π.Θ., προσωπική επικοινωνία).

142. B. Huntley – I. C. Prentice, «July temperatures in Europe from pollen data, 6000 years before present», *Science* 241 (1988) 687-690. A. T. Grove – O. Rackham, *The Nature of Mediterranean Europe: An Ecological History*, Yale 2003.

143. K. J. Willis, «Altitudinal variation in the late Quaternary vegetational history of north-west Greece», *Historical Biology* 9 (1994) 103-116. A. Huttunen – R. L. Huttunen – Y. Vasari – H. Panovska – E. Bozilova, «Late-glacial and Holocen history of flora and vegetation in the Western Rhodopes Mountains, Bulgaria», *Acta Botanica Fennica* 144 (1992) 63-80, ιδιαίτερα 70. Πιθανότατα, στις περιοχές με μεγάλο υψόμετρο η βλάστηση δε θα μπορούσε να ανακάμψει εύκολα από τις συνέπειες της ανθρωπίνης δραστηριότητας, λόγω των ακραίων κλιματικών συνθηκών που επικρατούν σε αυτές τις ζώνες σύμφωνα με τον καθηγ. Β. Παπαναστάση (προσωπική επικοινωνία, 2006).

144. P. Halstead, «Dimini and the 'DMP': faunal remains and animal exploitation in late Neolithic Thessaly», *BSA* 87 (1992) 29-59, 44. B. Cavanagh, «Revenons à nos moutons: survey and the Peloponnese in the Late and Final Neolithic», στον τόμο: J. Renard (επιμ.), *Le Peloponnese: archéologie et histoire*, Rennes 1999, 31-65. P. Halstead, «Land use in postglacial Greece: cultural causes and environmental effects», στον τόμο: P. Halstead – C. Frederick (επιμ.), *Landscape and Land Use in Postglacial Greece*, Sheffield 2000, 110-128, 120. P. Halstead, «Pastoralism or household herding? Problems of scale and specialisation in early Greek animal husbandry», *World Archaeology* 28 (1996) 20-42, 32.

Halstead¹⁴⁵, οι αρχαιοζωολογικές ενδείξεις από οικισμούς της Νεότερης Νεολιθικής υποδηλώνουν μια ιδιαίτερη έμφαση στην κτηνοτροφία, οπότε θα ήταν λογική η αναζήτηση βοσκής πέρα από τα στενά όρια του οικισμού σε υψώματα. Η συσχέτιση αυτή μεταξύ εποχικής μετακίνησης για αναζήτηση βοσκοτόπων και έμφασης στην κτηνοτροφία κατά τη Νεότερη Νεολιθική αντιδιαστέλλεται προς ένα μοντέλο κτηνοτροφίας με περιορισμένο αριθμό ζώων, κυρίως προβάτων, τα οποία εκτρέφονται κοντά στον οικισμό σε αγροναπαυόμενα και θερισμένα χωράφια κατά την Αρχαιότερη και Μέση Νεολιθική¹⁴⁶. Χωρίς να αποκλείεται η εποχική μετακίνηση των ζώων για αναζήτηση βοσκής κατά τη Νεότερη Νεολιθική και παρά τις όποιες υποθέσεις για εποχική μετακίνηση σε άλλους οικισμούς κατά τους θερινούς μήνες¹⁴⁷, πρόσφατες συζητήσεις του ζητήματος για νεολιθικούς οικισμούς της βόρειας Ελλάδας θεωρούν μάλλον απίθανη την εποχική μετακίνηση της κατοίκησης σε οικισμούς που προσφέρουν πρόσβαση σε ορεινά βοσκοτόπια¹⁴⁸.

Οι πρόσφατες αρχαιοβοτανικές έρευνες, ωστόσο, υπογραμμίζουν μια ποικιλία επιλογών ως προς τον τρόπο διατροφής των ζώων, που φαίνεται να διαφοροποιούνται από οικισμό σε οικισμό, μέσα στη διάρκεια της Νεότερης και Τελικής Νεολιθικής στη βόρεια Ελλάδα¹⁴⁹ και όχι ένα γενικευμένο μοντέλο που μεταβάλλεται σταδιακά στη διάρκεια της Νεολιθικής. Έτσι, το μοντέλο της μικρής κλίμακας εκτροφής των ζώων κοντά στον οικισμό, που έχει προταθεί για την Αρχαιότερη Νεολιθική στην Ελλάδα, το συναντάμε στο Μάνδαλο κατά την Τελική Νεολιθική¹⁵⁰. Στη Μάκρη τα ζώα φαίνεται ότι βόσκουν στην ευρύτερη περιοχή του οικισμού κατά τους θερινούς μήνες τόσο με βάση το αρχαιοβοτανικό υλικό¹⁵¹ όσο και το αρχαιοζωολογικό που δείχνει μια ισορροπημένη κατανομή των ηλικιών σφαγής σε διαφορετικά στάδια ανάπτυξης ως προς τα πρόβατα¹⁵². Η συσχέτιση των αντίστοιχων αρχαιοβοτανικών

145. Halstead, *ό.π.*, 110-128.

146. Halstead, *ό.π.*, 121-122.

147. M. R. Jarman – G. N. Bailey – H. N. Jarman, *Early European Agriculture*, Καίμπριτζ 1982, 150-151. Halstead, *ό.π.* (σημ. 144) 110-128.

148. Pappa κ.ά., *ό.π.* (σημ. 132) 22-23. Halstead 2005, *ό.π.* (σημ. 106) 38-50.

149. Valamoti, *ό.π.* (σημ. 12) 123-125, 127-128.

150. Valamoti – Jones, *ό.π.* (σημ. 43) 1-35.

151. Valamoti, *ό.π.* (σημ. 12) 149.

152. Πρόκειται για την αρχαιοζωολογική μελέτη των Curci και Tagliacozzo στο άρθρο των: N. Efstathiou – M. Fumanal – C. Ferrer – D. Urem-Kotsos – A. Curci – A. Tagliacozzo – G. Stratouli – S. M. Valamoti – M. Ntinou – E. Bada – M. Madella – K. Skourtoulou «Excavations at the neolithic settlement of Makri, Thrace, Greece (1988-1996) – A preliminary report», *Saguntum* 31 (1998) 11-62.

και αρχαιοζωολογικών δεδομένων από το Μάνδαλο θα έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον στο πλαίσιο αυτής της συζήτησης, ωστόσο, δεν είναι προς το παρόν εφικτή, καθώς το αρχαιοζωολογικό υλικό δεν είναι δημοσιευμένο. Οι ίδιες έρευνες επισημαίνουν, όπως ήδη αναφέρθηκε, το ενδεχόμενο της εποχικής μετακίνησης για αναζήτηση βοσκής κατά τους θερινούς μήνες στον εκτεταμένο οικισμό της Νεότερης Νεολιθικής, το Μακρύγιαλο¹⁵³, υπόθεση που φαίνεται να ενισχύεται από τα δεδομένα της Αψάλου. Αυτή η μετακίνηση δεν αφορά απαραίτητα το σύνολο των κατοίκων, κάτι που υποδηλώνεται από την παρουσία σε ελάχιστα δείγματα τόσο της Αψάλου όσο και του Μακρυγιάλου σπόρων της άγριας βλάστησης. Ακόμη, μια μετακίνηση όλου του πληθυσμού κατά τους θερινούς μήνες θα ερχόταν σε αντίφαση με την ανάγκη συγκομιδής των δημητριακών και τις ενδείξεις σφαγής των ζώων κατά τους θερινούς μήνες, τουλάχιστον στο Μακρύγιαλο. Συνδυάζοντας, επομένως, τις αρχαιοβοτανικές και αρχαιοζωολογικές ενδείξεις για τους δύο εκτεταμένους οικισμούς της βόρειας Ελλάδας που έχουν ερευνηθεί, μπορεί να υποστηριχθεί η άποψη ότι κατά τους θερινούς μήνες μετακινούνταν τα κοπάδια, ιδίως των προβάτων, σε αναζήτηση βοσκής στα γειτονικά υψώματα ή και σε πιο απομακρυσμένες από τους οικισμούς αυτούς περιοχές. Αν και η εποχική μετακίνηση για αναζήτηση βοσκής έχει συνδεθεί με μια εξειδίκευση στην κτηνοτροφία¹⁵⁴ ή τουλάχιστον μια έμφαση στην κτηνοτροφία¹⁵⁵, κάτι τέτοιο δε θα πρέπει να θεωρηθεί απαραίτητη συνθήκη για την εκμετάλλευση των ορεινών ή ημιορεινών βοσκοτόπων. Μπορεί, ενδεχομένως, η εποχική μετακίνηση των ζώων να μην αποτελεί την πιο συμφέρουσα από οικονομικής άποψης διαχείριση της γης και του γύρω περιβάλλοντος¹⁵⁶, αλλά δε θα πρέπει να θεωρηθεί αυτονόητο ότι κατά τη Νεολιθική ο κύκλος των καθημερινών και ετήσιων δραστηριοτήτων καθοριζόταν αποκλειστικά από τη σημερινή «κοινή λογική» και την πιο «συμφέρουσα» οικονομικά επιλογή. Η εποχική μετακίνηση θα μπορούσε να εξυπηρετεί πολιτισμικές ανάγκες, όπως η διερεύνηση του ευρύτερου τοπίου, η συνάντηση με άλλες κοινότητες και ίσως με ένα είδος μύησης αυτών που είχαν τη φροντίδα των ζώων¹⁵⁷.

153. Valamoti, *ό.π.* (σημ. 12) 121-132.

154. Halstead, *ό.π.* (σημ. 144) 20-42, 32.

155. Halstead, *ό.π.* (σημ. 144) 110-128, 120.

156. Για παράδειγμα: Halstead, *ό.π.* (σημ. 144) 20-42, 32.

157. Η επισήμανση αυτή βρίσκεται στο Halstead, *ό.π.* (σημ. 144) 122 και συνοδεύεται από σχετικές παραπομπές στα έργα των: C. Broodbank, «Ulysses without sails: trade, distance, knowledge and ower in the early Cyclades», *World Archaeology* 24 (1993) 315-331. J. Barrett, *Fragments from Antiquity*, Οξφόρδη 1994. M. Edmonds, «Taskscape, technology and tradition», *Analecta Praehistorica Leidensia* 29 (1997) 99-110.

Η ενδεχόμενη εποχική μετακίνηση μέρους ή του συνόλου των κατοίκων των εκτεταμένων οικισμών ίσως έχει σχέση με τη μορφή της εκτεταμένης, αραιής, ασυνεχούς κατοίκησης που αυτοί αποκτούν στη διάρκεια της ζωής τους. Ωστόσο, προς το παρόν, παρά τις ομοιότητες των δύο εκτεταμένων οικισμών (της Αψάλου και του Μακρυγιάλου) και τη διαφοροποίησή τους ως προς τις πρακτικές βόσκησης από τη Μάκρη, το Μάνδαλο και πιθανόν το Αρκαδικό Δράμας το δείγμα δεν επαρκεί για γενικεύσεις ως προς τη συσχέτιση μεταξύ τύπου οικισμού και πρακτικών βόσκησης. Πέρα από τις πρακτικές βόσκησης, ωστόσο, η αρχαιοβοτανική ανάλυση τόσο του υλικού της Αψάλου όσο και άλλων νεολιθικών οικισμών της βόρειας Ελλάδας έχει εντοπίσει ορισμένα ακόμη χαρακτηριστικά που φαίνεται να προσιδιάζουν κυρίως στους εκτεταμένους οικισμούς. Σε αυτά τα χαρακτηριστικά εστιάζεται η συζήτηση που ακολουθεί, επιχειρώντας τη σύνδεσή τους με τη γενικότερη συζήτηση που αφορά την ταυτόχρονη παρουσία εκτεταμένων οικισμών και τουμπών.

Εκτεταμένοι οικισμοί και τούμπες: μεταξύ απορριμμάτων και πλεονάσματος

Οι νεολιθικές κοινωνίες της βόρειας Ελλάδας διαμορφώνουν μέσα από τις καθημερινές δραστηριότητές τους δύο διαφορετικούς τύπους κατοίκησης. Αν και χρησιμοποιούν το ίδιο περίπου φάσμα φυτικών ειδών, ωστόσο, διαφοροποιούνται μεταξύ τους ως προς τα συστατικά μέρη των φυτών που περιέχονται στις αποθέσεις τους. Το αρχαιοβοτανικό υλικό από τους εκτεταμένους οικισμούς κυριαρχείται από τα λέπυρα των ντυμένων σιτηρών. Αυτό φαίνεται πως είναι βασικό χαρακτηριστικό των εκτεταμένων οικισμών γενικότερα¹⁵⁸ και ως προς αυτό φαίνεται να διαφοροποιούνται από τις περισσότερες τούμπες που έχουν διερευνηθεί αρχαιοβοτανικά¹⁵⁹. Στις τούμπες αυτές κυριαρχούν οι σπόροι των φυτών, ενώ τα λέπυρα είναι ελάχιστα. Πρέπει βέβαια, εδώ να επισημανθεί το γεγονός ότι αυτή η διαφοροποίηση ανάμεσα σε τύπο οικισμού και αρχαιοβοτανική σύσταση δεν ισχύει απόλυτα, άλλωστε θα ήταν παράδοξο αν συνέβαινε κάτι τέτοιο: η ανθρώπινη συμπεριφορά, ο συσχετι-

158. Valamoti, *ό.π.* (σημ. 122) 259-267.

159. Μάνδαλο: Valamoti – Jones, *ό.π.* (σημ. 43). Ντικίλι Τας: Valamoti, *ό.π.* (σημ. 12) 1-35. Σέρβια: R. N. L. Hubbard – R. A. Housley, «The Environment and Agriculture», στον τόμο: C. Ridley – K. A. Wardle – C. A. Mould (επιμ.), *Servia I, Anglo-Hellenic Rescue Excavations 1971-73 directed by Katerina Romiopoulou and Cressida Ridley*, BSA Suppl. 32, Λονδίνο 2000, 293-356. Σιταγροί: J. Renfrew, «Grains, seeds, and fruits from prehistoric Sitagroi», στον τόμο: E. S. Elster – C. Renfrew (επιμ.), *Prehistoric Sitagroi: Excavations in Northeast Greece, 1968-1970. Volume 2: The Final Report*, Λος Άντζελες 2003, 1-29.

σμός των μελών κάθε κοινωνίας με το χώρο, διαμορφώνεται και μετασχηματίζεται μέσα από την καθημερινή δράση, οι διαφοροποιήσεις, επομένως, είναι αναμενόμενες. Δύο θέσεις, το Αρκαδικό και η Μάκρη, που ταξινομούνται αντίστοιχα ως εκτεταμένος οικισμός και τούμπα, ανατρέπουν έναν ξεκάθαρο διαχωρισμό ανάμεσα σε τούμπες που περιέχουν απανθρακωμένους σπόρους και σε εκτεταμένους οικισμούς που περιέχουν λέπυρα. Το Αρκαδικό, αν και αναπτύσσεται οριζόντια σε έκταση, περιέχει απανθρακωμένους σπόρους, ενώ η Μάκρη, αν και «τούμπα», περιέχει κυρίως λέπυρα. Αυτή η διαφοροποίηση, ενδεχομένως, σχετίζεται με τον ορισμό που δίνει κανείς στους όρους τούμπα και εκτεταμένος οικισμός: η Μάκρη, αν και χαρακτηρίζεται ως τούμπα, έχει δώσει ενδείξεις ασυνεχούς κατοίκησης σε έκταση, ενώ το Αρκαδικό, αν και εκτεταμένος οικισμός, έχει αξιόλογο πάχος επιχώσεων και τα στρώματα που ερευνήθηκαν αντιστοιχούν στις τελευταίες περιόδους ζωής του οικισμού, υπερκείμενες μιας αρχικής «εκτεταμένης» φάσης, ανάλογης, ενδεχομένως, με αυτή που εντοπίστηκε στο Μακρύγialo και την Άψαλο. Επικεντρώνοντας την προσοχή στην Άψαλο και το Μακρύγialo, εκτός από την κοινή αρχαιοβοτανική σύσταση, εντοπίζονται ομοιότητες ως προς την οργάνωση του χώρου και τα αρχιτεκτονικά στοιχεία, με την κυριαρχία των ορυγμάτων και των λάκκων¹⁶⁰ και ως προς τις ενδείξεις για εποχική μετακίνηση. Είναι, επομένως, πιθανό, η συγκεκριμένη αρχαιοβοτανική σύσταση που εντοπίστηκε στην Άψαλο και στο Μακρύγialo να αντιστοιχεί σε ανάλογες χρήσεις του χώρου (τουλάχιστον ως προς τη διαχείριση των φυτών).

Από τον οικισμό της Αψάλου απουσιάζουν εκείνα τα αρχαιοβοτανικά κατάλοιπα που θα παρέπεμπαν σε αποθήκευση, δηλαδή πυκνές συγκεντρώσεις σπόρων δημητριακών, οσπρίων ή καρπών και φρούτων, κάτι το οποίο αποτελεί χαρακτηριστικό εύρημα σε θέσεις με τη μορφή τούμπας¹⁶¹. Η απουσία ανάλογων συγκεντρώσεων έχει παρατηρηθεί και σε άλλους εκτεταμένους οικισμούς, όπως η Γαλήνη στη Θεσσαλία και ο Μακρύγialos¹⁶². Φαίνεται, λοιπόν, πως υπάρχουν οικισμοί, κατά κανόνα εκτεταμένοι, που λόγω της κυριαρχίας των λεπύρων στις αποθέσεις τους θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως χώροι «απορριμμάτων». Στον αντίποδα αυτών, άλλοι οικισμοί, κατά κανόνα τούμπες, χαρακτηρίζονται από αποθηκευμένο, πλήρως επεξεργασμένο σπόρο.

160. Χρυσοστόμου κ.ά., *ό.π.* (σημ. 6) 512-524. Pappa – Besios, *ό.π.* (σημ. 3) 177-195.

161. Valamoti, *ό.π.* (σημ. 122).

162. Valamoti, *ό.π.* (σημ. 122) 259-267. Από τα 114 δείγματα που μελετήθηκαν από το Μακρύγialo, μόνο τέσσερα ήταν σχετικά πλούσια σε σπόρους: Valamoti, *ό.π.* (σημ. 12) 121-132.

Αυτή η διαφορά είναι μάλλον απίθανο να είναι τυχαία ή να οφείλεται σε μεταποθετικές διαδικασίες, όπως η διάβρωση και η ελλιπής δειγματοληψία. Το δεύτερο δεν ισχύει, γιατί στις περισσότερες θέσεις έχει γίνει εκτενής και λεπτομερής δειγματοληψία. Ο παράγοντας της διάβρωσης έχει προταθεί για το Μακρύγιαλο και την Άψαλο για να ερμηνευτεί η απουσία αρχαιολογικών αποθέσεων αξιόλογου πάχους. Ωστόσο, αυτή η απουσία ίσως αντανακλά ένα ούτως ή άλλως περιορισμένο πάχος των αποθέσεων εξ αρχής καθώς και την ασυνεχή, στο χώρο και στο χρόνο, κατοίκηση στους εκτεταμένους οικισμούς, όπως έχει διαπιστωθεί για το Σέσγλο¹⁶³. Αυτή η διαφοροποίηση, που εντοπίζεται στην αρχαιοβοτανική σύσταση μεταξύ οικισμών, κατά πάσα πιθανότητα δεν οφείλεται ούτε στις συνθήκες απανθράκωσης: αν και θα μπορούσε η απουσία λεπτύρων από τις τούμπες να οφείλεται στη μη διατήρησή τους κατά την απανθράκωση (απίθανο, ωστόσο, να συνέβαινε κάτι τέτοιο σε τέτοια έκταση), η απουσία σπόρων από τους εκτεταμένους οικισμούς δε μπορεί να αποδοθεί στην ολοσχερή καταστροφή τους κατά την επαφή με τη φωτιά. Θα μπορούσε, ενδεχομένως, η παρουσία σπόρων στις τούμπες να αποδοθεί στην ύπαρξη επεισοδίων πυρκαγιάς που ευνόησαν τη διατήρηση αποθηκευμένων σπόρων, και αντίστοιχα η απουσία τους στους εκτεταμένους οικισμούς στην απουσία τέτοιων επεισοδίων. Ωστόσο, στην Άψαλο έχουν εντοπιστεί ίχνη καταστροφής από φωτιά που περιλαμβάνουν καμένους πηλούς¹⁶⁴ και ανάλογα, περιορισμένης κλίμακας επεισόδια με έντονη παρουσία κάρβονου έχουν εντοπιστεί στο Μακρύγιαλο. Λόγω του χαρακτήρα των εκτεταμένων οικισμών θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι δε διατηρήθηκαν τα στρώματα καταστροφής, καθώς ήταν εκτεθειμένα και όχι καλυμμένα από υπερκείμενες ανθρωπογενείς αποθέσεις, όπως συμβαίνει στις τούμπες. Κάτι τέτοιο δεν ευσταθεί, καθώς βρισκουμε στους εκτεταμένους οικισμούς απανθρακωμένα λέπυρα, κατάλοιπα τα οποία θα ήταν πολύ πιο ευάλωτα στις συνθήκες απανθράκωσης¹⁶⁵ και πιθανής μεταποθετικής διαταραχής. Αλλά ακόμη και αν υποθέσουμε ότι στους εκτεταμένους οικισμούς δεν υπήρχαν οι συνθήκες για τη διατήρηση σπόρων κατά την αποθήκευσή τους, θα περιμέναμε την παρουσία κάποιων σπόρων σε απορρίμματα ως κατάλοιπα «μαγειρικών ατυχημάτων»¹⁶⁶ κατά την επεξεργασία των σπόρων με τη φωτιά (π.χ. καβούρδισμα, αποξήρανση, βράσιμο).

Έχοντας αποκλείσει το ενδεχόμενο η αρχαιοβοτανική εικόνα που χαρα-

163. Kotsakis, *ό.π.* (σημ. 1) 69.

164. Χρυσοστόμου κ.ά., *ό.π.* (σημ. 6) 512-524.

165. Boardman – Jones, *ό.π.* (σημ. 37) 1-11.

166. R. Dennell, *Early Farming in Bulgaria*, B.A.R. 451, Οξφόρδη 1978. G. Jones, «Agricultural Practice in Greek Prehistory», *BSA* 82 (1987) 115-123.

κτηρίζει κάποιους εκτεταμένους οικισμούς και κάποιες τούμπες να οφείλεται σε τυχαίους, μεταποθετικούς παράγοντες, απομένει, ως πιο πιθανό, η εικόνα αυτή να είναι το αποτέλεσμα συγκεκριμένων τρόπων με τους οποίους τα φυτά χρησιμοποιήθηκαν και εναποτέθηκαν στους οικισμούς. Η κατοίκηση στους δύο τύπους οικισμού διαφοροποιείται όχι ως προς τα είδη που χρησιμοποιούνται αλλά ως προς τον τρόπο μεταχείρισής τους κατά την αποθήκευση, το μαγείρεμα και την απόρριψή τους. Αυτή η σχέση μεταξύ ανθρώπων, χώρου και φυτών και η διαφορετική έκφρασή της στους δύο τύπους οικισμού έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Το αρχαιοβοτανικό υλικό από τις θέσεις της βόρειας Ελλάδας που έχει εξεταστεί, δείχνει ότι κάποιες νεολιθικές κοινωνίες της περιοχής «καταναλώνουν» το σπόρο (οι ίδιοι ή τα ζώα που εκτρέφουν) και εναποθέτουν τα απορρίμματά τους μέσα στο πλαίσιο του οικισμού, ενώ άλλες κοινωνίες καταναλώνουν μέρος μόνο του σπόρου (ένα άλλο μέρος απανθρακώνεται από τη φωτιά) και τα απορρίμματα που προκύπτουν εναποθέτονται εκτός των σπιτιών ή του οικισμού, αφήνοντας τον κατοικημένο χώρο ελεύθερο από στάχτες/«απορρίμματα». Η συγκεκριμένη σύσταση του αρχαιοβοτανικού υλικού των νεολιθικών θέσεων αντανακλά κατά πάσα πιθανότητα τις διαφορές στην οργάνωση του χώρου, οι οποίες είναι ορατές κατ' αρχήν στα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Οι διαφορές αυτές πιθανόν αφορούν διαφορετικές συμπεριφορές, όσον αφορά τη «διαχείριση» των απορριμμάτων και την αποθήκευση πλεονάσματος. Οι διαφορές που εντοπίζονται στους δύο αυτούς τομείς της ανθρώπινης συμπεριφοράς είναι πολύ σημαντικές για την κατανόηση των διαφορών μεταξύ των δύο τύπων κατοίκησης. Ο τρόπος διαχείρισης των απορριμμάτων, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, συνδέεται με τον προσδιορισμό του ατόμου μέσα στην κοινωνία αλλά των σχέσεων που αναπτύσσονται μέσα στην κοινωνία και μεταξύ κοινωνιών. Οι ενδείξεις για τη μικρή κλίμακα παραγωγής, με τις περιορισμένες δυνατότητες παραγωγής πλεονάσματος που εντοπίστηκαν στην Άψαλο, αναγνωρίζονται και στο Μακρύγιαλο αλλά και γενικότερα σε νεολιθικούς οικισμούς της Νεότερης Νεολιθικής, ανεξάρτητα από τον τύπο του οικισμού¹⁶⁷. Οι εκτεταμένοι οικισμοί έχουν θεωρηθεί ως οικισμοί με περιορισμένη δυνατότητα παραγωγής πλεονάσματος και με έμφαση στο συλλογικό και όχι στο ατομικό, με βάση εδαφολογικές παρατηρήσεις στην κατανομή των εκτεταμένων οικισμών της κεντρικής Μακεδονίας¹⁶⁸. Η περιορισμένη κλίμακα παραγωγής σε συνδυασμό με την απουσία ενδείξεων αποθήκευσης υποδηλώνουν περιορισμένη παραγωγή πλεονάσματος στους εκτετα-

167. Valamoti, *ό.π.* (σημ. 12) 122-123, 130-131.

168. Ανδρέου – Κωτσάκης, *ό.π.* (σημ. 3) 17-25. Kotsakis, *ό.π.* (σημ. 2).

μένους οικισμούς, στοιχείο που ενισχύει την άποψη των Σ. Ανδρέου και Κ. Κωτσάκη¹⁶⁹. Από τις τούμπες αντίθετα, προέρχονται πολλές ενδείξεις αποθήκευσης. Παρόλο που στη Νεολιθική η αποθήκευση μπορεί να κινούνταν στο πλαίσιο του «κανονικού πλεονάσματος» (*normal surplus*), όπως το προσδιορίζει ο P. Halstead¹⁷⁰, δηλαδή πλεόνασμα που αποσκοπούσε πέρα από την ικανοποίηση των αναγκών του νοικοκυριού και στην αντιμετώπιση αντιξοοτήτων (π.χ. αποτυχία της σοδειάς, ασθένεια), τα αρχαιοβοτανικά δεδομένα από τις τούμπες υπογραμμίζουν μια έμφαση στην αποθήκευση. Αυτή η έμφαση στην αποθήκευση, η οποία με βάση τα υπάρχοντα αρχαιοβοτανικά και ανασκαφικά στοιχεία λαμβάνει χώρα μέσα στα σπίτια¹⁷¹, ίσως υπογραμμίζει τη διαδικασία «εξατομίκευσης» του νοικοκυριού που έχει συνδεθεί με τις τούμπες και τις διαδικασίες διαμόρφωσής τους μέσα από την κατοίκηση του ίδιου σημείου από μεμονωμένα νοικοκυριά στη διάρκεια πολλών γενεών, χρησιμοποιώντας τον πηλό ως δομικό υλικό¹⁷². Στο πλαίσιο αυτής της διαδικασίας εξατομίκευσης του νοικοκυριού, το μαγείρεμα και η αποθήκευση συντελούνται μέσα στον καθορισμένο χώρο που καταλαμβάνει το σπίτι. Η συγκεκριμένη εξέλιξη σε τούμπα ενός οικισμού, που στην αρχή της κατοίκησης του δε θα διέφερε ενδεχομένως από έναν εκτεταμένο οικισμό¹⁷³, συνοδεύεται από απουσία απορριμμάτων, από την παρουσία μαγειρικών κατασκευών μέσα στα σπίτια και από την αποθήκευση φυτικής προέλευσης προϊόντων. Αντίθετα, στους εκτεταμένους οικισμούς, όπου φαίνεται να απουσιάζουν οι μαγειρικές κατασκευές (Αψαλος) ή να είναι συγκεντρωμένες σε μια περιοχή του οικισμού (Μακρύγιαλος), υπάρχουν ενδείξεις για μαγείρεμα ή άλλες δραστηριότητες σε ανοιχτές φωτιές και απουσιάζουν οι αντίστοιχες αρχαιοβοτανικές ενδείξεις αποθήκευσης.

Αν η εντατικοποίηση της παραγωγής και η συσσώρευση πλεονάσματος είναι πράγματι ένα χαρακτηριστικό της κατοίκησης με τη μορφή τούμπας, όπως έχει υποστηριχθεί¹⁷⁴, ο συσχετισμός μεταξύ τούμπας και σπόρων φαίνεται να στηρίζει την άποψη αυτή: σπίτια που καταλαμβάνουν το ίδιο σημείο για πολλές γενεές περιλαμβάνουν το νοικοκυριό και το συσσωρευμένο προϊόν, πολύτιμο σπόρο που μπορεί να χρησιμοποιηθεί σε περίπτωση ανά-

169. Ανδρέου – Κωτσάκης, *ό.π.* (σημ. 3) 17-25.

170. P. Halstead, «The economy has a normal surplus: economic stability and social change among early farming communities of Thessaly, Greece» στον τόμο: P. Halstead – J. O’Shea (επιμ.), *Bad Year Economics*, Καίμπριτζ 1989, 68-80.

171. Valamoti – Jones, *ό.π.* (σημ. 43) 1-35. Valamoti 2004, *ό.π.* (σημ. 12) 108-109.

172. Kotsakis, *ό.π.* (σημ. 2).

173. Chapman, *ό.π.* (σημ. 9) 33-53.

174. Ανδρέου – Κωτσάκης, *ό.π.* (σημ. 3) 17-25.

γκης, να ανταλλαχθεί με άλλα αγαθά ή εργασία, να χρησιμοποιηθεί σε εορταστικά γεύματα. Αυτή η δυναμική ενότητα είναι ταυτόχρονα ευάλωτη καθώς περιστασιακά γίνεται παρανάλωμα της φωτιάς, είτε τυχαία είτε σκόπιμα, όταν τα σπίτια ολοκληρώνουν τον κύκλο της ζωής τους¹⁷⁵ ή θα μπορούσαμε να υποθέσουμε από «εχθρική» ενέργεια, ως αποτέλεσμα εντάσεων που, ενδεχομένως, προέκυπταν στο πλαίσιο της διαδικασίας «εξατομίκευσης» του νοικοκυριού.

Επίλογος

Η παρούσα εργασία επιχείρησε, με βάση τη διεξοδική μελέτη του αρχαιοβοτανικού υλικού από την Άψαλο και τα ήδη δημοσιευμένα ανάλογα δεδομένα από τη βόρεια Ελλάδα, να συνδέσει τη διαφορετική αρχαιοβοτανική σύσταση που παρατηρείται σε ορισμένους από τους εκτεταμένους οικισμούς και τις τούμπες με αυτές τις δύο μορφές κατοίκησης που έχουν εντοπιστεί στην περιοχή κατά τη Νεολιθική. Τα συστατικά στοιχεία του «νοικοκυριού» με την οικοσκευή, τις κατασκευές που περιλαμβάνονται από ένα σαφές αρχιτεκτονικό σύνολο, συνήθως τετράπλευρο, τα χαρακτηριστικά δηλαδή συστατικά νεολιθικών οικισμών που εμφανίζονται στον ελλαδικό χώρο και συνδέονται με τις τούμπες, δε χαρακτηρίζουν τους εκτεταμένους οικισμούς της Αψάλου και του Μακρυγιάλου και μαζί με αυτά απουσιάζουν οι αρχαιοβοτανικές ενδείξεις για αποθήκευση και προετοιμασία της τροφής μέσα στο πλαίσιο μεμονωμένων νοικοκυριών που περιέχονται σε σπίτια, ενδείξεις που αφθονούν σε αρχαιοβοτανικά κατάλοιπα προερχόμενα από τούμπες. Τόσο η Άψαλος όσο και ο Μακρυγιάλος χαρακτηρίζονται από απορρίμματα, διάσπαρτα κατά περιοχές, και από ενδείξεις για εποχική μετακίνηση για αναζήτηση βοσκοτόπων. Αυτή η συσχέτιση που επισημαίνεται εδώ, αφορά ένα μικρό συνολικά αριθμό νεολιθικών θέσεων. Όπως έχει επισημανθεί σε πρόσφατη αρχαιοβοτανική διερεύνηση νεολιθικών θέσεων της Μακεδονίας και της Θράκης, τα προτεινόμενα γενικευμένα μοντέλα που αφορούν τους τρόπους διαχείρισης των φυτών και των ζώων δεν ανταποκρίνονται στην «αρχαιολογική πραγματικότητα», η οποία αποσπασματικά μεταφέρει εικόνες του παρελθόντος και υποδεικνύει μια έντονη διαφοροποίηση στις επιλογές των κατοίκων διαφορετικών οικισμών¹⁷⁶. Οι νεολιθικοί κάτοικοι της βόρειας Ελλάδας μοιράζονται τα ίδια πάνω κάτω είδη διατροφής, αλλά διαμορφώνουν μια ποικιλία επιλογών ως

175. R. Tringham – D. Krstic, *Selevaç: A Neolithic Village in Yugoslavia*, Λος Άντζελες 1990, 610.

176. Valamoti, *ό.π.* (σημ. 12) 121-133.

προς την ενδοκοινοτική χρήση του χώρου σε σχέση με τα φυτά και ως προς τους τρόπους συνδυασμού της γεωργίας με την κτηνοτροφία και τη διαχείριση του φυσικού περιβάλλοντος μέσα από την κτηνοτροφία. Επομένως, η σύνδεση που επιχειρήθηκε εδώ μεταξύ εκτεταμένων οικισμών και εποχικής μετακίνησης, μικρής κλίμακας παραγωγής και απουσίας έμφασης στο πλεόνασμα, είναι πολύ πιθανό να μην αφορά τους εκτεταμένους οικισμούς στο σύνολό τους. Θα είχε ενδιαφέρον να παρακολουθήσει κανείς την εξέλιξη μεταξύ της οργάνωσης του χώρου και της αρχαιοβοτανικής σύστασης σε εκτεταμένους οικισμούς που έχουν μεγάλο πάχος αποθέσεων ή σε οικισμούς που συνδυάζουν τις δύο μορφές κατοίκησης. Η συσχέτιση ανάμεσα σε απορρίμματα και εκτεταμένους οικισμούς από τη μια και σε σπόρους και τούμπες από την άλλη, αν επιβεβαιωθεί από τη μελλοντική αρχαιοβοτανική έρευνα και άλλων θέσεων, αφορά τους νεολιθικούς οικισμούς της βόρειας Ελλάδας. Κατά πόσο η συσχέτιση μεταξύ της χρήσης του χώρου ως προς τα φυτά και του τύπου κατοίκησης μπορεί να γενικευτεί και για οικισμούς άλλων περιοχών, αποτελεί αντικείμενο μελλοντικής έρευνας μέσα από μια συστηματική αρχαιοβοτανική διερεύνηση εκτεταμένων οικισμών και οικισμών με τη μορφή τούμπας από την ευρύτερη περιοχή των Βαλκανίων.

Ευχαριστίες

Ευχαριστώ ολόψυχα την αρχαιολόγο της ΙΖ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων κα Αναστασία Χρυσοστόμου που μου εμπιστεύθηκε τη μελέτη του αρχαιοβοτανικού υλικού της Αψάλου και μου παρείχε γενναιόδωρα κάθε διευκόλυνση τόσο στο πεδίο κατά τη συλλογή και επεξεργασία των δειγμάτων όσο και αργότερα στο στάδιο της μελέτης του υλικού. Όλα τα σχέδια και οι εικόνες του οικισμού της Αψάλου που δημοσιεύονται στο κείμενο έχουν παραχωρηθεί από την κα Αναστασία Χρυσοστόμου. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλονται στην αρχαιολόγο Χριστίνα Πολοναΐδου για την πολύτιμη βοήθειά της με τα ημερολόγια της ανασκαφής, στην κα Φωτεινή Τσιμπιρίδου, ανθρωπολόγο (Πανεπιστήμιο Μακεδονίας), και τη συνάδελφό μου Simone Riehl (Πανεπιστήμιο Tübingen) για τις βιβλιογραφικές παραπομπές σε θέματα νομαδικών μετακινήσεων. Στη διαλογή του αρχαιοβοτανικού υλικού από την Άψαλο και στην ηλεκτρονική καταγραφή των δεδομένων συμμετείχαν οι αρχαιοβοτανολόγοι Γεωργία Κοτζαμάνη και Αλεξάνδρα Λιβάρδα και ο μεταπτυχιακός φοιτητής του Α.Π.Θ. Σωκράτης Αληχανίδης. Η μελέτη του αρχαιοβοτανικού υλικού της Αψάλου πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο ερευνητικού προγράμματος με τίτλο «*Investigation of Neolithic Spatial and Socio-Economic Organisation in Northern Greece through the Study of Archaeobotanical Remains*». Το πρόγραμμα υποστηρίχθηκε οικονομικά από το *Institute for Aegean Prehistory* (INSTAP), προς το οποίο εκφράζω τις θερμές μου ευχαριστίες.

Οι μετρικές ενδείξεις αποδίδονται με λατινικούς χαρακτήρες (μέτρα: m, εκατοστά: cm, χιλιοστά: mm, μικρά: μ). Οι λατινικές ονομασίες των φυτών αποδίδονται με πλάγιους λατινικούς χαρακτήρες όταν πρόκειται για είδη και όχι στις περιπτώσεις που αναφέρεται το γένος και η οικογένεια. Ο όρος cf. (confer) αποτελεί σύμβαση που χρησιμοποιείται για κατά προσέγγιση προσδιορισμούς.

Κατάλογος 1. Πλήρης κατάλογος των δειγμάτων του οικισμού Άψαλος-Γραμμή (*ο όγκος δηλώνεται σε λίτρα, με έντονα γράμματα δηλώνονται τα δείγματα που μελετήθηκαν πλήρως).

ΤΟΜΗ	ΠΑΣΑ	ΔΕΙΓΜΑ	ΟΓΚΟΣ*	ΤΟΜΗ	ΠΑΣΑ	ΔΕΙΓΜΑ	ΟΓΚΟΣ*
Περιοχή βόρειου ορύγματος				ΙΓ	126	375	13
				ΙΓ	127	27	
ΙΑ	15β	369	16	ΙΓ	127	39	
ΙΑ Β.Μ.	16β	368	15	ΙΓ	128	29	
ΙΑ	19	378	13	ΙΓ	137	4	
ΙΑ	29	328	19				
ΙΑ	30	7		ΙΑ	170	329	12
ΙΑ	31	101		ΙΑ	176	325	14
ΙΑ	34	330	14	ΙΑ	176	326	15
ΙΑ	36	354	13	ΙΑ	177	374	16
ΙΑ	40	348	14	ΙΑ	178	365	16
ΙΑ	40	357	13	ΙΑ	179	299	15
ΙΑ	41	358	12	ΙΑ	180	286	12
ΙΑ Β.Μ.	76	109		ΙΑ	180	288	13
				ΙΑ	181	315	15
ΙΒ Β.Μ.	52β	192	14	ΙΑ	182	377	13
ΙΒ Β.Μ.	53	47		ΙΑ	192	19	
ΙΒ	66	364	8	ΙΕ	4915	353	9
ΙΒ	68	319	12	ΙΕ	4916	279	14
ΙΒ	69	318	12	ΙΕ	4917	289	13
ΙΒ	70	12		ΙΕ	4918	342	12
ΙΒ	70	21		ΙΕ	4922	359	10
ΙΒ	70	22		ΙΕ	4923	32	
ΙΒ	70	32		ΙΕ	4923	92	
ΙΒ	72	5		ΙΕ	4923	376	11
ΙΒ	104	44		ΙΕ	4923	379	20
ΙΒ	104	49		ΙΕ	4923	381	9
ΙΒ	104	53		ΙΕ	4923	383	9
ΙΒ	103	91		ΙΕ	4923	384	10
				ΙΕ	4923		
ΙΓ ΒΜ	103	23		ΙΕ	4930	16	
ΙΓ	103	111		ΙΕ	4931	15	
ΙΓ β Β.Μ.	108	355	15	ΙΕ	4932	18	
ΙΓ	113	45					
ΙΓ	113	51		ΙΖ	4859	13	
ΙΓ	118	362	14	ΙΖ	4859	17	
ΙΓ	122	20		ΙΖ	4859	367	10
ΙΓ	125	106		ΙΖ	4863	360	10
ΙΓ	125	345	14				

Κατάλογος 1. Πλήρης κατάλογος των δειγμάτων του οικισμού Άψαλος-Γραμμή (*ο όγκος δηλώνεται σε λίτρα, με έντονα γράμματα δηλώνονται τα δείγματα που μελετήθηκαν πλήρως).

ΤΟΜΗ	ΠΑΣΑ	ΔΕΙΓΜΑΟΓΚΟΣ*	ΤΟΜΗ	ΠΑΣΑ	ΔΕΙΓΜΑ	ΟΓΚΟΣ*	
ΙΙΒ Β.Μ.	256β	48	ΙΙΙ Δ	458	38		
ΙΙΓ	424	110	ΙΙΙ Δ	458	52		
ΙΙΔ	217	50	ΙΙΙ Δ	465	107		
ΙΙΔ	219	46	ΙΙΙ Δ	473	373	13	
ΙΙΔ Β τμήμα	220	2	ΙΙΙΑ Δ.Μ.	411	91	18	
ΙΙΔ	220	3	ΙΙΙ Δ	458	35		
ΙΙΔ	220	6	ΙΙΙ Δ	559	89	19	
ΙΙΔ	220	8	ΙΙΙ Δ	559	90	17	
ΙΙΔ	220	25	ΙΙΙ Γ Β.Μ.	418β	275	8	
ΙΙΔ	220	30	Υ Δ	652	41		
ΙΙΔ	220	33	Υ Δ	652	10		
ΙΙΔ	220	34	Περιοχή Οικημάτων				
ΙΙΔ	220	40	ΥΙΙ Γ	1011	205	16	
ΙΙΔ	220	43	ΥΙΙ Γ	1011	206	5	
ΙΙΔ	222	24	ΥΙΙ Γ	1011	277	13	
ΙΙΔ	218	99	ΥΙΙ Γ	1011	278	16	
ΙΙΔ & Ι Ε	220/4923	1	ΥΙΙ Γ	1011	280	20	
ΙΙΔ & Ι Ε	220/4923	11	ΥΙΙ Γ	1011	282	16	
ΙΙΔ & Ι Ε	220/4923	14	ΥΙΙ Γ	1011	284	16	
ΙΙΔ & Ι Ε	220/4923	28	ΥΙΙ Γ	1011	287	20	
ΙΙΔ&ΙΕ	220/4923	42	ΥΙΙ Γ	1011	290	16	
ΙΙΔ&ΙΕ	220/4923	11	ΥΙΙ Γ	1011	291	19	
ΙΙΔ & ΙΕ	220/4923	14	ΥΙΙ Γ	1011	292	16	
ΙΙΔ & Ι Ε	220/4923	37	ΥΙΙ Γ	1011	293	16	
ΙΙΙ Α	457	31	ΥΙΙ Γ	1011	294	17	
ΙΙΙ Β Β.Μ.	335β	9	ΥΙΙ Γ	1011	295	16	
ΙΙΙ Β Α.Μ.	354	314	11	ΥΙΙ Γ	1011	296	11
ΙΙΙ Β		366	15	ΥΙΙ Γ	1011	298	10
ΙΙΙ Γ	424	110		ΥΙΙ Γ	1011	301	17
ΙΙΙ Γ	424	281	14	ΥΙΙ Γ	1011	302	19
ΙΙΙ Γ	425	341	14	ΥΙΙ Γ	1011	303	15
ΙΙΙ Γ	428	338	10	ΥΙΙ Γ	1011	304	17
ΙΙΙ Γ Ν.Μ.	511	92	16	ΥΙΙ Γ	1011	305	20
ΙΙΙ Δ	450	26		ΥΙΙ Γ	1011	306	17
				ΥΙΙ Γ	1011	307	16
				ΥΙΙ Γ	1011	308	14

Κατάλογος 1. Πλήρης κατάλογος των δειγμάτων του οικισμού Άσφαλος-Γραμμή (*ο όγκος δηλώνεται σε λίτρα, με έντονα γράμματα δηλώνονται τα δείγματα που μελετήθηκαν πλήρως).

ΤΟΜΗ	ΠΑΣΑ	ΔΕΙΓΜΑ	ΟΓΚΟΣ*	ΤΟΜΗ	ΠΑΣΑ	ΔΕΙΓΜΑ	ΟΓΚΟΣ*
VII Γ	1011	309	10	XI Γ	1607	84	16
VII Γ	1011	310	16	XI Γ	1607	85	16
VII Γ	1011	312	17	XI Γ	1607	86	15
VII Γ	1011	313	16	XI Γ	1607	87	19
VII Γ	1011	316	13	XI Γ	1607	88	18
VII Γ	1011	317	14		1607	95	18
VII Γ	1011	320	14	XI Γ	1607	96	19
VII Γ		93	17	XI Γ	1607	97	17
VII Γ		94	17	XI Γ	1607	98	18
				XI Γ	1607	99	20
XI A Δ.Μ.	1507	255	17	XI Γ	1607	100	18
				XI Γ	1607	101	19
XI Γ	1606	60	9	XIV	1607	103	10
XI Γ		65	8	XI Γ	1607	106	15
XI Γ	1606	182	7	XI Γ	1607	107	18
XI Γ	1607	35	17	XI Γ	1607	108	17
XI Γ	1607	54	19	XI Γ	1607	109	15
XI Γ	1607	55	16	XI Γ	1607	110	19
XI Γ	1607	59	21	XI Γ	1607	111	19
XI Γ	1607	61	19	XI Γ	1607	112	17
XI Γ	1607	63	22	XI Γ	1607	113	14
XI Γ	1607	66	18	XI Γ	1607	114	17
XI Γ	1607	68	17	XI Γ	1607	115	16
XI Γ	1607	69	19	XI Γ	1607	116	15
XI Γ	1607	70	19	XI Γ	1607	117	17
XI Γ	1607	71	18	XI Γ	1607	118	22
XI Γ	1607	72	19	XI Γ	1607	119	19
XI Γ	1607	73	17	XI Γ	1607	120	13
XI Γ	1607	74	18	XI Γ	1607	121	17
XI Γ	1607	75	18	XI Γ	1607	125	17
XI Γ	1607	76	18	XI Γ	1607	127	17
XI Γ	1607	77	23	XI Γ	1607	128	15
XI Γ	1607	78	20	XI Γ	1607	129	17
XI Γ	1607	79	19	XI Γ	1607	130	10
XI Γ	1607	80	18	XI Γ	1607	133	20
XI Γ	1607	81	19	XI Γ	1607	135	15
XI Γ	1607	82	18	XI Γ	1607	136	13
XI Γ	1607	83	17	XI Γ	1607	137	15
XI Γ	1607	83		XI Γ	1607	138	14

Κατάλογος 1. Πλήρης κατάλογος των δειγμάτων του οικισμού Άψαλος-Γραμμή (*ο όγκος δηλώνεται σε λίτρα, με έντονα γράμματα δηλώνονται τα δείγματα που μελετήθηκαν πλήρως).

ΤΟΜΗ	ΠΑΣΑ	ΔΕΙΓΜΑ	ΟΓΚΟΣ*	ΤΟΜΗ	ΠΑΣΑ	ΔΕΙΓΜΑ	ΟΓΚΟΣ*
XI Γ	1607	139	6	XI Γ	1607	193	14
XI Γ	1607	142	14	XI Γ	1608	141	18
XI Γ	1607	145	14	XI Γ	1610	48	7
XI Γ	1607	146	14	XI Γ	1610	49	14
XI Γ	1607	147	10	XI Γ	1610	50	16
XI Γ	1607	148	14	XI Γ	1610	56	17
XI Γ	1607	149	15	XI Γ	1610	57	17
XI Γ	1607	151	19	XI Γ	1610	62	16
XI Γ	1607	152	6				
XI Γ	1607	153	17	XII Δ	1707	58	8
XI Γ	1607	154	12				
XI Γ	1607	155	16	XIII A		187	20
XI Γ	1607	156	15	XIII A		189	18
XI Γ	1607	157	16	XIII A		190	10
XI Γ	1607	159	16	XIII A		191	12
XI Γ	1607	160	18	XIII A		196	16
XI Γ	1607	161	16	XIII A		197	18
XI Γ	1607	162	20	XIII A		198	10
XI Γ	1607	163	14	XIII A		200	10
XI Γ	1607	165	17	XIII A		201	19
XI Γ	1607	166	16	XIII A		202	10
XI Γ	1607	167	15	XIII A		207	17
XI Γ	1607	168	17	XIII A		208	8
XI Γ	1607	169	17	XIII A		209	14
XI Γ	1607	170	15	XIII A		231	15
XI Γ	1607	171	15	XIII A		234	13
XI Γ	1607	172	17	XIII A		244	17
XI Γ	1607	173	18	XIII A		258	16
XI Γ	1607	174	15	XIII A		265	6
XI Γ	1607	175	17	XIII A		266	16
XI Γ	1607	176	17	XIII A		267	15
XI Γ	1607	177	17	XIII A		268	19
XI Γ	1607	178	17	XIII A		269	13
XI Γ	1607	179	15	XIII A		274	16
XI Γ	1607	181	11				
XI Γ	1607	183	9	XIII B B.M.	1859	2	18
XI Γ	1607	184	9	XIII B B.M.	1859	3	12
XI Γ	1607	185	21	XIII B B.M.	1859	4	10
XI Γ	1607	186	18	XIII B B.M.	1859	7	17

Κατάλογος 1. Πλήρης κατάλογος των δειγμάτων του οικισμού Άψαλος-Γραμμή (*ο όγκος δηλώνεται σε λίτρα, με έντονα γράμματα δηλώνονται τα δείγματα που μελετήθηκαν πλήρως).

ΤΟΜΗ	ΠΑΣΑ	ΔΕΙΓΜΑ	ΟΓΚΟΣ*	ΤΟΜΗ	ΠΑΣΑ	ΔΕΙΓΜΑ	ΟΓΚΟΣ*
XIII B B.M.	1859	8	19	XIII Δ B.M.	1975	194	16
XIII B B.M.	1859	10	16	XIII Δ B.M.	1975	203	14
XIII B B.M.	1859	11	17	XIII Δ B.M.	1975	204	13
XIII B B.M.	1859	12	18	XIII Δ B.M.	1975	211	14
XIII B B.M.	1859	13	18	XIII Δ B.M.	1975	213	14
XIII B B.M.	1859	14	18	XIII Δ	1975	243	13
XIII B B.M.	1859	15	17	XIII Δ B.M.	1977	195	11
XIII B B.M.	1859	16	17	XIII Δ B.M.	1975β	6	15
XIII B B.M.	1859	17	11	XIII Δ B.M.	1975β	9	10
XIII B B.M.	1859	18	10	XIII Δ B.M.	1977β	5	17
XIII B B.M.	1859	19	11	XIII Δ B.M.	1977β	272	10
XIII B B.M.	1859	20	7	XIII Δ		39	17
XIII B B.M.	1859	21	10	XIII Δ		40	19
XIII B B.M.	1859	22	6	XIII Δ		41	17
XIII B B.M.	1859	23	17	XIII Δ		42	17
XIII B B.M.	1859	24	18	XIII Δ		43	17
XIII B B.M.	1859	28	17	XIII Δ		47	9
XIII B B.M.	1859	29	16	XIII Δ		227	
XIII B B.M.	1859	30	15	XIII Δ		238	17
XIII B B.M.	1859	31	17	XIII Δ		239	17
XIII B B.M.	1859	32	13	XIII Δ		247	15
XIII B B.M.	1859	33	16	XIII Δ		250	15
XIII B B.M.	1859	36	18				
XIII B.M.	1859	37	16	XIV Δ	2011	67	9
XIII B B.M.	1859	38	17	XIV B	2055	158	10
XIII B B.M.	1859	51	15	XIV B		143	13
XIII B B.M.	1859	52	20				
XIII B B.M.	1859	53	19	XV B		242	
XIII B	1859	104	9	XV B B.M.		251	13
XIII B	1859	105	12	XV B		254	8
XIII B	1859	131	12				
XIII B	1859	144	9	XV Γ	2204	188	19
XIII B	1859	150	10	XV Γ	2204	216	16
XIII B	1859	180	6	XV Γ	2204	218	15
XIII B	1859	276	9	XV Γ	2204	220	12
XIII B.M.	1975β	1	15	XV Γ	2204	262	12
				XV Γ	2205	217	17
XIII Γ	1911	102	10	XV Γ	2205	221	14
				XV Γ	2205	225	15

Κατάλογος 1. Πλήρης κατάλογος των δειγμάτων του οικισμού Άψαλος-Γραμμή (*ο όγκος δηλώνεται σε λίτρα, με έντονα γράμματα δηλώνονται τα δείγματα που μελετήθηκαν πλήρως).

ΤΟΜΗ	ΠΑΣΑ	ΔΕΙΓΜΑ	ΟΓΚΟΣ*	ΤΟΜΗ	ΠΑΣΑ	ΔΕΙΓΜΑ	ΟΓΚΟΣ*
XV Γ	2207	212	20	XVII Δ	2558	236	19
XV Γ	2207	214	16	XVII Δ B.M.	2559	45	19
XV Γ	2207	264	14	XVII Δ B.M.	2559	222	16
XV Γ Δ.Μ.	2214	164	12	XVII Δ B.M.	2559	223	17
XV Γ Δ.Μ.	2214	248	16	XVII Δ B.M.	2559	224	15
XV Γ	2214	253	7	XVII Δ B.M.	2559	226	
XV Γ Δ.Μ.	2214	270	14	XVII Δ B.M.	2559	228	
XV Γ		271	17	XVII Δ B.M.	2559	232	15
				XVII Δ B.M.	2559	249	17
XV Δ		25	14	XVII Δ B.M.	2559	256	16
XV Δ		26	18	XVII Δ B.M. 2559	261	18	
XV Δ		27	16	XVII Δ B.M.		44	21
XV Δ		34	16	XVII Δ B.M.		237	18
XV Δ		229					
XV Δ		230		XIX Γ	2819	94	
XV Δ		235	19	XIX Γ	2821	56	
XV Δ		246	16				
XV Δ		263	13	Περιοχή νότιου ορύγματος			
XV Δ		273	20	XIX A - XXI Δ 2773/3166β	285	15	
XVI Δ		132	4	XIX	2702	62	
XVI B		199	18	XIX A	2702	122	15
XVI B		210	17	XIX A	2702	123	16
XVI B		215	15	XIX A	2702	124	17
XVI B		245	16	XIX A	2702	126	16
				XIX A	2702	134	16
XVII A B.M.		240	10	XIX A	2702	140	17
XVII A B.M.		241	17	XIX A - XXI Δ277δ/3167	283	18	
XVII A B.M.		252	10				
				XIX B - XXI Δ2772/3165β	327	16	
XVII B B.M.		219	17	XIX B - XXI Δ2775/3168	297	13	
XVII B B.M.		257	15	XIX B, XXI Δ2778, 3171β	350	9	
XVII B B.M.		259	20	XIX B - XXI Δ B.M. 2778-3171β	351		
XVII B B.M.		260	17	9			
				XIX B, XXI Δ B.M.2780, 3173β	349		
XVII Γ	2510	323	19	14			
				XIX B, XXI Δ B.M.2782, 3176	361	14	
XVII Δ	2558	46	21				
XVII Δ	2558	233	17				

Κατάλογος 1. Πλήρης κατάλογος των δειγμάτων του οικισμού Άσφαλος-Γραμμή (*ο όγκος δηλώνεται σε λίτρα, με έντονα γράμματα δηλώνονται τα δείγματα που μελετήθηκαν πλήρως).

ΤΟΜΗ	ΠΑΣΑ	ΔΕΙΓΜΑ	ΟΓΚΟΣ*	ΤΟΜΗ	ΠΑΣΑ	ΔΕΙΓΜΑ	ΟΓΚΟΣ*
XXI A	3038	63		XXI Δ	3186	347	7
XXI A	3040	87		XXI Δ	3193	84	
XXI A	3142	55		XXI Δ	3283	321	15
XXI A	4952	61		XXI Δ	3526	85	
XXI A	4957	300	14	XXI Δ	3159	108	
XXI A	4958	370	14	XXI Δ + BM3167		88	
XXI A	4973	86		XXI Δ + BM3169		64	
XXI A	2496	382	10				
XXI B	3080	77		XXII B	3285	76	
XXI B	3080	81		XXII B	3289	322	13
XXI B	3081	57		XXII B	3290	336	7
XXI B	3081	60		XXII B	3292	331	10
XXI B	3081	83		XXII B	3294	344	13
XXI B	3081	324	13	XXII B	3295	343	12
XXI B	3081	334	17	XXII B	3296	363	16
XXI B	3085	352	10	XXII B	3297	356	14
XXI B	3185	332	12	XXII B	3298	372	16
XXI B	3185	335	13	XXII B	3299	371	12
XXI B BM + XXI Δ3097β/3200			67	XXII B	5051	95	
XXI B BM + XXI Δ3099β/3152			72	XXII B	5052	380	17
XXI B BM / XXI Δ 3106/3153			70	XXII B	5056	103	
XXI B BM / XXI Δ 3154			69	XXII B	5064	73	
XXI Γ	5023	68		XXII B	5065	82	
XXI Γ	5026	74		XXII B	5067	105	
XXI Γ	5026	90		XXII B	5068	79	
XXI Γ	5027	102					
XXI Γ	5029	104		XXIII Γ Δ.Μ.3411γ		64	17
XXI Δ	3158	59					
XXI Δ	3161	65		XXVI Δ	3521	98	
XXI Δ	3162	78		XXIV Δ	3528	75	
XXI Δ	3174	54		XXIV Δ	3530	333	13
XXI Δ	3178	80		XXIV Δ	3534	339	9
XXI Δ	3179	96		XXIV Δ	3535	346	12
XXI Δ	3183	311	16	XXIV Δ	3515β	97	
XXI Δ	3185	337	12	XXIV B BM3558β		71	
XXI Δ	3185	340	11				

Κατάλογος 2.

Η αρχαιοβοτανική σύσταση των δειγμάτων της θέσης Άψαλος-Γραμμή
(μη ομαδοποιημένα δείγματα)

ΑΨΑΛΟΣ – Οριζόντιος Ι, Βόρειο Όργανο		I.B.O.	I.B.O.	I.B.O.					
Τομή	Πάσα	IE 4931	IE 4930	IE 4932					
Όγκος (σε λίτρα)		aps15	aps16	aps18					
Αριθμός δείγματος		1	0	1					
<i>T. monococtum</i> σπόροι		6	4	5					
<i>T. monococtum</i> λέπυρα		0	0	0					
<i>T. dicoctum</i> σπόροι		0	0	0					
<i>T. dicoctum</i> λέπυρα		2	8	1					
λέπυρα «νέου τύπου»		10	24	3					
λέπυρα διάκοικου/αντ. νέου τύπου		13	12	8					
<i>Triticum</i> sp. λέπυρα		0	1	0					
<i>Triticum</i> sp. σπόροι		0	0	0					
<i>H. vulgare distichum</i> ραχίδια		0	0	0					
<i>Hordeum</i> σπόροι		0	0	1					
<i>Triticum/Hordeum</i> σπόροι		0	0	0					
<i>Pisum sativum</i>		0	0	0					
<i>Lathyrus sativus/cicera</i>		0	0	0					
<i>Vicia ervilia</i>		0	0	0					
<i>Lens</i> sp.		2	2	4					
όσπρια		0	0	0					
<i>Linum usitatissimum</i>		0	4	0					
<i>Vitis vinifera</i> γιγαρτά		0	0	0					
<i>Rubus fruticosus</i>		0	1	0					
<i>Sambucus</i> sp.		0	0	0					
<i>Cornus mas</i>		0	0	0					
<i>Ficus carica</i>		0	0	0					
Φρούτα μη προσδιορισμένα		0	0	0					
<i>Polygonum aviculare</i>		0	0	0					
<i>Bilderdykia convolvulus</i>		0	0	0					
<i>Rumex</i> sp.		0	0	0					
<i>Polygonaceae</i>		0	0	0					
<i>Polycnemum majus/arvense</i>		0	0	1					
<i>Chenopodiaceae</i>		0	0	0					
<i>Nigella</i> sp.		0	0	0					
<i>Aphanes arvensis</i>		0	0	0					
<i>Ranuncula</i> sp.		0	0	0					
cf. <i>Cruciferae</i>		0	0	0					
Μικροστέγρια όσπρια		0	0	1					
cf. <i>Geranium</i> sp.		0	0	0					
<i>Galium/lasperula</i>		0	4	0					
<i>Heliotropium</i> sp.		0	0	0					
<i>Verbena officinalis</i>		0	0	0					
<i>Ajuga</i> sp.		0	0	0					
<i>Teucrium</i> sp.		0	0	0					
Labiatae type		0	0	0					
Labiatae		0	0	0					
<i>Centaurea</i> sp.		0	0	0					
cf. <i>Juncus</i> sp.		0	0	0					
<i>Lolium temulentum</i>		0	0	0					
<i>Lolium</i> sp.		0	0	0					
<i>Bromus</i> sp.		0	0	0					
<i>Aegilops</i> λέπυρα		0	0	0					
cf. <i>Stipa</i> sp.		0	0	0					
<i>Setaria viridis/verticillata</i>		0	0	0					
<i>Setaria</i> sp.		0	0	0					
<i>Avena</i> sp. άγριο		0	0	0					
Gramineae type		0	0	0					
Gramineae		1	0	0					
<i>Carex</i> sp.		0	0	0					
Cyperaceae		0	0	0					
Σπόροι άγριων φυτών μη προσδιορισμένοι		0	0	0					
αγκάθι		0	0	0					
μπομπουά		0	0	0					
στελέχος φυτού		0	0	0					
Άγρια είδη/ζιζάνια σύνολο		1	4	3					
Γενικό σύνολο		35	60	27					

ΑΨΑΛΟΣ – Οριζώντες ΙΙ, Βόρειο Όθρυμα	II B.O.		II B.O.		II B.O.		II B.O.		II B.O.		II B.O.		II B.O.	
	IB	IΓ B.M.	IΓ	IΔ	IΔ	IΔ	IΔ	IΔ	IΔ	IΔ	IΔ	IΔ	IΔ	IΔ
Τομή	68	108	128	176	178	179	180	181						
Πάσα	12	15	15	15	16	15	12	15						
Όγκος (σε λίτρα)	aps319	aps355	aps29	aps326	aps365	aps299	aps286	aps315						
Αριθμός δείγματα	2	0	0	0	4	0	0	0						
<i>T. monocoecum</i> σπόροι	41	12	6	20	1	24	12	328						
<i>T. monocoecum</i> λέπυρα	0	0	0	0	0	0	1	0						
<i>T. dicoecum</i> σπόροι	0	1	1	0	1	18	0	47						
<i>T. dicoecum</i> λέπυρα	21	0	11	138	67	50	53	399						
λέπυρα «νέου τύπου»	84	7	16	92	19	40	101	508						
λέπυρα δίκωκου/σιτ. νέου τύπου	90	16	25	112	16	36	80	904						
<i>Triticum</i> sp. λέπυρα	0	0	0	16	0	2	0	0						
<i>Triticum</i> sp. σπόροι	0	0	0	0	0	24	0	36						
<i>H. vulgare distichum</i> ραχίδια	0	1	0	0	0	2	1	4						
<i>Hordeum</i> σπόροι	1	0	0	0	1	0	0	1						
<i>Triticum/Hordeum</i> σπόροι	0	0	0	0	0	0	0	0						
<i>Pisum sativum</i>	0	0	0	0	0	0	0	0						
<i>Lathyrus sativus/cicera</i>	0	0	0	0	0	0	0	0						
<i>Vicia ervilia</i>	0	0	0	0	0	0	0	0						
<i>Lens</i> sp.	0	1	0	9	40	5	2	10						
όσπρια	0	1	0	0	5	0	0	18						
<i>Linum usitatissimum</i>	0	0	0	0	0	0	0	1						
<i>Vitis vinifera</i> γύγαθα	0	0	0	0	0	0	0	0						
<i>Rubus fruticosus</i>	0	0	0	1	0	1	0	0						
<i>Sambucus</i> sp.	0	0	1	0	0	0	0	0						
<i>Cornus mas</i>	0	0	0	0	0	0	0	0						
<i>Ficus carica</i>	1	0	0	1	0	0	0	0						
Φρούτα μη προσδιορισμένα	0	0	0	0	0	0	0	0						
<i>Polygonum aviculare</i>	0	0	0	0	0	0	0	0						
<i>Bildbergkia convolvulus</i>	0	0	0	0	0	0	0	0						
<i>Rumex</i> sp.	0	1	0	0	0	0	0	0						
<i>Polygonaceae</i>	0	0	0	0	0	0	0	0						

ΑΨΑΛΟΣ – Οριζόντιες ΙΙ, Βόρειο Όθρυμα

Τομή Πιάσα Όγκος (σε λίτρα) Αριθμός δείγματος	ΙΙ Β.Ο. ΙΙ Δ & Ι Ε 220/4923		ΙΙ Β.Ο. ΙΙ Δ & Ι Ε 220 / 4923		ΙΙ Β.Ο. ΙΙ Δ & Ι Ε 220 + 4923		ΙΙ Β.Ο. ΙΙ Δ & Ι Ε 220/9923	
	aps11	aps14	aps28	aps37	aps42			
<i>T. monocoecum</i> σπόροι	0	0	0	4	0			
<i>T. monocoecum</i> λέπυρα	0	2	6	16	5			
<i>T. dicoecum</i> σπόροι	0	0	0	0	0			
<i>T. dicoecum</i> λέπυρα	1	0	0	0	0			
λέπυρα «νέου τύπου»	2	11	3	16	6			
λέπυρα δίκωκου/σιτ. νέου τύπου	19	15	15	106	41			
<i>Triticum</i> sp. λέπυρα	33	18	32	159	51			
<i>Triticum</i> sp. σπόροι	2	0	0	0	0			
<i>H. vulgare distichum</i> ραχίδια	0	0	0	0	0			
<i>Hordeum</i> σπόροι	1	0	0	0	0			
<i>Triticum/Hordeum</i> σπόροι	2	0	0	0	0			
<i>Pisum sativum</i>	0	0	0	0	0			
<i>Lathyrus sativus/cicera</i>	0	0	0	0	0			
<i>Vicia ervilia</i>	0	0	0	0	0			
<i>Lens</i> sp.	0	0	0	0	0			
όσπρια	0	0	1	0	0			
<i>Linum usitatissimum</i>	1	0	0	0	0			
<i>Vitis vinifera</i> γύαγατα	0	0	0	0	0			
<i>Rubus fruticosus</i>	0	0	0	0	0			
<i>Sambucus</i> sp.	0	0	0	0	0			
<i>Cornus mas</i>	0	0	0	0	0			
<i>Ficus carica</i>	0	0	0	0	1			
Φρούτα μη προσδιορισμένα	0	0	0	0	0			
<i>Polygonum aviculare</i>	0	0	0	0	0			
<i>Bildenbergia convolvulus</i>	0	0	0	0	0			
<i>Rumex</i> sp.	0	0	0	0	0			
Polygonaceae	0	0	0	0	0			

ΑΨΑΛΟΣ	Λ34 III Δ 473 13 aps373	Λ:30 IB 70 aps32
Τομή	1	0
Πάσα	12	0
Όγκος	0	0
Αριθμός δειγματος	19	0
<i>T. monocoecum</i> σπόροι	33	0
<i>T. monocoecum</i> λέπυρα	14	0
<i>T. dicoccum</i> σπόροι	28	0
<i>T. dicoccum</i> λέπυρα	0	0
λέπυρα «νέου τύπου»	0	0
λέπυρα δίκοκκου/στ. νέου τύπου	0	0
<i>Triticum</i> sp. λέπυρα	0	0
<i>Triticum</i> sp. σπόροι	0	0
<i>H. vulgare distichum</i> ραχίδια	0	0
<i>Hordeum</i> σπόροι	0	1
<i>Triticum/Hordeum</i> σπόροι	0	0
<i>Pisum sativum</i>	0	0
<i>Lathyrus sativus/cicera</i>	0	0
<i>Vicia ervilia</i>	0	0
<i>Lens</i> sp.	4	0
όσπρια	0	0
<i>Linum usitatissimum</i>	0	0
<i>Vitis vinifera</i> γύραρα	0	0
<i>Rubus fruticosus</i>	0	0
<i>Sambucus</i> sp.	0	0
<i>Cornus mas</i>	0	0
<i>Ficus carica</i>	0	0
Φρούτα μη προσδιορισμένα	0	0
<i>Polygonum aviculare</i>	0	0
<i>Bilderykia convolvulus</i>	0	0
<i>Rumex</i> sp.	0	0
Polygonaceae	1	0

<i>Polycnemum majus/larvense</i>	0	0
Chenopodiaceae	0	0
<i>Nigella</i> sp.	0	0
<i>Aphanes arvensis</i>	0	0
<i>Potentilla</i> sp.	0	0
cf. <i>Cruciferae</i>	0	0
Μικρόσπερμα όσπρια	0	0
cf. <i>Geranium</i> sp.	0	0
<i>Galium/asperula</i>	0	0
<i>Heliotropium europaeum</i>	0	0
<i>Verbena officinalis</i>	0	0
<i>Ajuga</i> sp.	0	0
<i>Teucrium</i> sp.	0	0
Labiatae type	0	0
Labiatae	0	0
<i>Centaurea</i> sp.	0	0
cf. <i>Juncus</i> sp.	0	0
<i>Lolium temulentum</i>	0	0
<i>Lolium</i> sp.	0	0
<i>Bromus</i> sp.	0	0
<i>Aegilops</i> λεπυρα	0	0
cf. <i>Stipa</i> sp.	0	0
<i>Setaria viridis/verticillata</i>	0	0
<i>Setaria</i> sp.	0	0
<i>Avena</i> sp. άργανο	0	0
<i>Agrostis</i> type	0	0
Gramineae	1	0
<i>Carex</i> sp.	0	0
Cyperaceae	0	0
Σπόροι άγριων φυτών μη προσδ.	0	0
αγκάθι	0	0
μπομπούκι	0	0
στελεχος φητού	0	0
Άγρια/ζιζάνια	2	0
Γενικό σύνολο	113	1

ΑΨΑΛΟΣ – Οριζόντιος Ι, Νότιο Όρηγμα

	I.N.O. XXI A 3038	I.N.O. XXI A 3142	I.N.O. XXI A 4957 14	I.N.O. XXI B 3085 13	I.N.O. XXI B 3080	I.N.O. XXI B 3081	I.N.O. XXI Γ 5023	I.N.O. XXII B 3289 13
Αριθμός δείγματος	aps63	aps55	aps300	aps335	aps77	aps83	aps68	aps322
<i>T. monocoecum</i> σπόροι	0	0	2	3	0	0	0	1
<i>T. monocoecum</i> λέπυρα	2	2	8	10	16	10	2	19
<i>T. dicoecum</i> σπόροι	0	0	3	1	0	0	0	1
<i>T. dicoecum</i> λέπυρα	1	4	0	1	8	0	0	3
λέπυρα «νέου τύπου»	0	7	3	12	3	32	6	11
λέπυρα δίκοκκου/σιτ. νέου τύπου	9	15	13	19	40	19	8	17
<i>Triticum</i> sp. λέπυρα	12	34	7	48	84	38	18	41
<i>Triticum</i> sp. σπόροι	0	0	0	2	2	0	0	0
<i>H. vulgare distichum</i> ραχίδια	0	0	0	1	0	0	0	0
<i>Hordeum</i> σπόροι	2	0	2	0	1	0	0	0
<i>Triticum/Hordeum</i> σπόροι	1	1	0	1	0	0	0	0
<i>Pisum sativum</i>	0	0	0	0	0	0	0	0
<i>Lathyrus sativus/cicera</i>	0	0	0	0	0	0	0	0
<i>Vicia ervilia</i>	0	1	0	0	0	0	0	0
<i>Lens</i> sp.	0	2	1	5	1	2	0	0
όσπρια	1	0	0	4	0	8	0	0
<i>Linum usitatissimum</i>	0	0	0	0	0	0	0	0
<i>Vitis vinifera</i> γύαγα	0	0	0	0	0	0	0	1
<i>Rubus fruticosus</i>	0	0	0	0	0	0	0	0
<i>Sambucus</i> sp.	0	0	0	0	0	0	0	0
<i>Cornus mas</i>	0	1	0	0	0	0	0	0
<i>Ficus carica</i>	3	0	0	0	0	0	0	0
Φρούτα μη προσδιορισμένα	0	0	0	0	0	0	0	0
<i>Polygonum aviculare</i>	0	0	0	0	0	0	0	0
<i>Bildbergkia convolvulus</i>	0	0	0	0	0	0	0	0
<i>Rumex</i> sp.	0	0	0	0	0	0	0	0
Polygonaceae	0	0	0	0	0	2	0	0

ΑΨΑΛΟΣ – Οριζόντιες ΙΙ, Νότιο Όργανο

	ΙΙ.Ν.Ο. XXI B 3081	ΙΙ.Ν.Ο. XXI Δ 3178	ΙΙ.Ν.Ο. XXI Δ 3185	ΙΙ.Ν.Ο. XXI Δ 3186	ΙΙ.Ν.Ο. XXI Δ 3179
Τομή					
Πάσα					
Όγκος					
Αριθμός δείγματος	aps60	aps80	aps337	aps347	aps96
<i>T. monocoecum</i> σπόροι	0	3	3	1	0
<i>T. monocoecum</i> λέπυρα	18	33	13	5	4
<i>T. dicoecum</i> σπόροι	1	0	0	0	0
<i>T. dicoecum</i> λέπυρα	0	21	0	0	3
λέπυρα «νέου τύπου»	16	107	13	1	5
λέπυρα δίκωκου/σιτ. νέου τύπου	14	70	21	6	24
<i>Triticum</i> sp. λέπυρα	21	48	35	12	16
<i>Triticum</i> sp. σπόροι	0	2	0	0	1
<i>H. vulgare distichum</i> ραχίδια	0	6	0	1	0
<i>Hordeum</i> σπόροι	0	1	0	2	0
<i>Triticum/Hordeum</i> σπόροι	1	0	1	0	0
<i>Pisum sativum</i>	0	0	0	0	0
<i>Lathyrus sativus/cicera</i>	0	0	0	0	0
<i>Vicia ervilia</i>	0	0	0	0	0
<i>Lens</i> sp.	2	4	8	4	3
όσπρια	1	0	5	0	0
<i>Linum usitatissimum</i>	0	0	0	0	0
<i>Vitis vinifera</i> γύραγα	0	0	0	0	0
<i>Rubus fruticosus</i>	0	0	0	1	0
<i>Sambucus</i> sp.	0	0	0	0	0
<i>Cornus mas</i>	0	0	0	0	0
<i>Ficus carica</i>	1	0	0	1	1
Φρούτα μη προσδιορισμένα	0	0	0	0	0
<i>Polygonum aviculare</i>	0	0	0	0	0
<i>Bildbergkia convolvulus</i>	0	0	0	0	0
<i>Rumex</i> sp.	0	0	0	0	0
Polygonaceae	0	0	0	0	0

ΑΨΑΛΟΣ – Οριζόντιος ΙΙΙ, Ν.Ο.

	III Ν.Ο. XXIV Δ 3526 aps85	III Ν.Ο. XXI Δ 3162 aps78
Τομή		
Πιάσα	3534	
Όγκος	9	
Αριθμός δείγματος	aps339	
<i>T. monocoecum</i> σπόροι	0	0
<i>T. monocoecum</i> λέπυρα	32	4
<i>T. dicoecum</i> σπόροι	0	0
<i>T. dicoecum</i> λέπυρα	5	0
λέπυρα «νέου τύπου»	100	7
λέπυρα δίκωκου/σιτ. νέου τύπου	87	12
<i>Triticum</i> sp. λέπυρα	43	20
<i>Triticum</i> sp. σπόροι	0	0
<i>H. vulgare distichum</i> ραχίδια	2	1
<i>Hordeum</i> σπόροι	1	1
<i>Triticum/Hordeum</i> σπόροι	0	0
<i>Pisum sativum</i>	0	0
<i>Lathyrus sativus/cicera</i>	0	0
<i>Vicia ervilia</i>	0	0
<i>Lens</i> sp.	13	0
όσπρια	5	1
<i>Linum usitatissimum</i>	0	0
<i>Vitis vinifera</i> γύραγα	0	0
<i>Rubus fruticosus</i>	0	0
<i>Sambucus</i> sp.	0	1
<i>Cornus mas</i>	0	0
<i>Ficus carica</i>	0	1
Φρούτα μη προσδιορισμένα	0	0
<i>Polygonum aviculare</i>	0	0
<i>Bildbergkia convolvulus</i>	0	0
<i>Rumex</i> sp.	0	0
Polygonaceae	0	0

<i>Polypodium majus/arvense</i>	0	0	0
Chenopodiaceae	0	0	0
<i>Nigella</i> sp.	0	0	0
<i>Aphanes arvensis</i>	0	0	0
<i>Potentilla</i> sp.	0	0	0
cf. <i>Cruciferae</i>	0	0	0
Μικρόπεσμα όσπρια	0	0	0
cf. <i>Geranium</i> sp.	0	0	0
<i>Galium/asperula</i>	0	0	0
<i>Heliotropium europaeum</i>	0	0	0
<i>Verbena officinalis</i>	0	0	0
<i>Ajuga</i> sp.	0	0	0
<i>Teucrium</i> sp.	0	0	0
Labiatae type	0	0	0
Labiatae	0	0	0
<i>Centaurea</i> sp.	0	0	0
cf. <i>Juncus</i> sp.	0	0	0
<i>Lolium temulentum</i>	0	0	0
<i>Lolium</i> sp.	0	0	0
<i>Bromus</i> sp.	0	0	0
<i>Aegilops</i> λέπιαρα	0	0	0
cf. <i>Stipa</i> sp.	0	0	0
<i>Setaria viridis/verticillata</i>	0	0	0
<i>Setaria</i> sp.	0	0	0
<i>Avena</i> sp. άγριο	0	0	0
<i>Agrostis</i> type	0	0	0
Gramineae	1	1	0
<i>Carex</i> sp.	0	0	0
Cyperaceae	0	0	0
Σπόροι άγριων φρυών μη προσδ. σηράφι	1	0	0
μετουμκούζι	0	0	0
στελεχος φρυτού	0	0	0
Άγρια/ζιζάνια	1	3	0
Γενικό σύνολο	289	51	0

ΑΨΑΛΟΣ – Περιοχή Οικημάτων	Πασ. 26 XVII B.B.M.		Πασ. 28 XV Γ		Λάγκος 21 XI Γ		Λάγκος 21 XI Γ		Λάγκος 21 XI Γ	
	Τομή	Πιάσα	Όγκος	Αριθμός δείγματος	Αριθμός δείγματος	Αριθμός δείγματος	Αριθμός δείγματος	Αριθμός δείγματος	Αριθμός δείγματος	Αριθμός δείγματος
		17	17	aps217	15	17	1610	16	1610	16
		aps260		aps156		aps175		aps50		aps50
<i>T. monocoecum</i> σπόροι	0		0		0	0	0	0	0	0
<i>T. monocoecum</i> λέπυρα	3		0		0	0	0	0	0	0
<i>T. dicoecum</i> σπόροι	0		0		0	0	0	0	0	0
<i>T. dicoecum</i> λέπυρα	0		0		0	0	0	0	0	0
λέπυρα «νέου τύπου»	0		2		0	0	0	0	0	0
λέπυρα δίκωκου/σιτ. νέου τύπου	5		0		0	0	0	0	0	0
<i>Triticum</i> sp. λέπυρα	18		0		0	0	0	3	0	3
<i>Triticum</i> sp. σπόροι	0		0		0	0	0	0	0	0
<i>H. vulgare distichum</i> ραχίδια	0		0		0	0	0	0	0	0
<i>Hordeum</i> σπόροι	0		0		1	0	0	0	0	0
<i>Triticum/Hordeum</i> σπόροι	0		0		0	0	0	0	0	0
<i>Pisum sativum</i>	0		0		0	0	0	0	0	0
<i>Lathyrus sativus/cicera</i>	1		0		0	0	0	0	0	0
<i>Vicia ervilia</i>	0		0		0	0	0	0	0	0
<i>Lens</i> sp.	1		0		0	0	0	1	0	1
όσπρια	0		0		1	0	0	0	0	0
<i>Linum usitatissimum</i>	0		2		0	0	0	0	0	0
<i>Vitis vinifera</i> γύαγα	0		0		0	0	2	1	1	1
<i>Rubus fruticosus</i>	0		0		0	0	0	0	0	0
<i>Sambucus</i> sp.	0		0		0	0	0	0	0	0
<i>Cornus mas</i>	0		0		0	0	0	0	0	0
<i>Ficus carica</i>	0		18		0	0	0	0	0	0
Φρούτα μη προσδιορισμένα	0		2		1	0	0	0	0	0
<i>Polygonum aviculare</i>	0		0		0	0	0	0	0	0
<i>Bildbergkia convolvulus</i>	0		0		0	0	0	0	0	0
<i>Rumex</i> sp.	0		0		0	0	0	0	0	0
Polygonaceae	0		0		1	0	0	1	0	1

THE CONTRIBUTION OF CHARRED PLANT REMAINS TOWARDS
THE INVESTIGATION OF FLAT EXTENDED SETTLEMENTS:
THE ARCHAEOBOTANICAL ASSEMBLAGE
FROM NEOLITHIC APSALOS-GRAMMI

SOULTANA MARIA VALAMOTI

One of the key issues of investigation in the prehistory of northern Greece focuses on the factors underlying the development of two site types, tells and flat/extended settlements. Differences in land use through plant and animal husbandry have been among the factors suggested as contributing towards the differences in settlement pattern. Such suggestions, however, have largely been based on speculation and assumptions rather than archaeobotanical or archaeozoological data. The archaeobotanical assemblage from the site of Apsalos-Grammi in western Macedonia, northern Greece, dated to the middle of the 6th millennium B.C., is analysed in this paper in an attempt to highlight aspects of Neolithic agriculture and use of space at flat/extended settlements in the region of Macedonia and Thrace. Together with the fully published assemblage from Late Neolithic Makriyalos they provide the basis for a consideration of the use of space in relation to plant processing, consumption and deposition.

The site of Apsalos-Grammi is located to the northeast of the village of Apsalos in a small valley surrounded by the mountains Voras and Paikon. It is a flat-extended site inhabited during the Middle Neolithic and possibly the early phase of the Late Neolithic and was excavated by A. Chrysostomou within the years 1999-2001. The architectural features revealed at the site consist of ditches and pits. Some of the latter fall among the area defined by the ditch(es) and have been described as 'the habitation area'. A total of 495 soil samples have been processed from the site by flotation. The crops used at Apsalos-Grammi include the glume wheats, einkorn, emmer, 'new wheat type' and two-row barley. No free-threshing wheat has been identified at the site. Pulses are present at low proportions, with lentil being the most common and abundant species. Other pulse species identified include pea, grass pea and bitter vetch, though it is impossible to tell for the last two whether they were actually used at the site. Flax seeds and fruits (fig, grape, blackberry, elderberry, Cornelian cherry) are present albeit in very low numbers. Wild/weed species are either absent or occur very sporadically and in very low numbers, with the exception of two samples from the 'habitation area'.

In their vast majority, the cereals present in the samples consist of glume wheat chaff (glume bases) and rachis internodes (barley). More than 90% of the assemblage is dominated by glume wheat chaff. Among the glume wheat

species, einkorn and 'new wheat type' dominate, with the latter being the most abundant. The chaff identified at Apsalos-Grammi could have originated from glume wheat dehusking by products or dung cakes (either as a component of the original dung or as admixture for the construction of these cakes) used as fuel. This charred chaff dominating the deposits at Apsalos represents in all likelihood spent fuel. Although there is as yet, no way of distinguishing between digested and undigested chaff burnt as fuel, the extremely low presence, or even absence, of cereal grain, the very poor preservation and high fragmentation of a very large proportion of the glume bases, as well as the co-occurrence of fruit seeds with some of the samples, especially fig seeds, suggest the likelihood of a dung origin of at least some of the plant material deposited at Apsalos. The major spatial differences identified at the site are the following: a) a very limited presence of archaeobotanical material at the 'habitation area', despite the negative features such as pits and postholes excavated in that area, b) the impressive presence of wild/weed seeds in all samples from pit 23 in the habitation area. This spatial variation in the deposition of plant remains at the site may reflect differences in use of space, whereby the ditches act as recipients of ashes, at intervals, as density varies within the ditches and sterile deposits within areas of the ditches and the pits have been identified. It is possible that the activities related to the generating of charred plant remains were concentrated at parts of the site other than the 'habitation area'.

The lack of wild/weed seeds at the vast majority of the samples could be related to careful weeding or harvesting of the ears or both, implying therefore small scale agricultural production. The near absence of wild/weed seeds and the possible dung origin of some at least of the chaff could be interpreted, as for Makriyalos, as indicative of movement, away from the settlement, of part of the site inhabitants during summer, in search for grazing for their animals. This need not necessarily have involved movement of all the settlement's inhabitants, the presence of which would have been necessary for harvesting the cereal fields. The limited presence of wild/weed seeds at pit 23 in the 'habitation area' may be related to such summer occupation at the site, possibly small scale.

The specific pattern of deposition of charred plant remains identified at Apsalos is very similar to that recognised at Makriyalos. The dominance of chaff and the near absence of charred grain deposits at both sites, compared to the dominance of grain at other sites such as Mandalo, Arkadikos and Dikili Tash, may be related to a small scale of production and storage at flat extended settlements, leading to limited chances of destruction by fire. By contrast, at tell sites, alongside habitation of the same space through many generations, storage of surplus may have become especially significant towards the development of hierarchies expressed through the process of tell formation.

ΜΙΜΙΚΑ ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ

Η ΕΡΕΥΝΑ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΩΝ ΠΙΘΩΝ:
ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ

Ιστορικό έρευνας

Από τη Νεότερη Νεολιθική Εποχή έως και τα μέσα του 20ού αιώνα, με αδιάκοπη συνέχεια τόσο στην κατασκευή όσο και στη χρήση, βασικός τρόπος οικιακής αλλά και δημόσιας αποθήκευσης ήταν η τοποθέτηση της πρωτογενούς και δευτερογενούς παραγωγής σε πήλινα ευρύστομα αγγεία διαφόρων μεγεθών.

Χαρακτηριστικά αγγεία αυτής της κατηγορίας είναι οι πίθοι, αγγεία ευρείας τυπολογίας και χωρητικότητας, των οποίων η χρήση ουδέποτε, από τη στιγμή που εμφανίζονται στην αρχαιολογική έρευνα, δεν περιορίστηκε μόνο στην αποθήκευση αγαθών. Πίθοι ίδιων τύπων, χωρητικότητας και κεραμικής ύλης χρησιμοποιήθηκαν σε διάφορες περιόδους σε ταφές, σε βιοτεχνικές εργασίες (κατεργασία χαλκού, επεξεργασία υφασμάτων, παραγωγή λαδιού, κρασιού κ.λπ.), ως αφιερώματα σε ιερά, για τη συγκέντρωση νερού, ως κυψέλες μελισσών, ως στόμια πηγαδιών, σε θρησκευτικές τελετές και γιορτές, ακόμη και ως δοχεία, μέσα στα οποία τοποθετούνταν μικρότερα προς πώληση αγγεία.

Η εκπόνηση επιτόπιων ερευνών για τα αποθηκευτικά αγγεία διαχρονικά ξεκίνησε από τη γράφουσα το 1990 σε όλες τις περιοχές του ελλαδικού χώρου που διέθεταν κέντρα κατασκευής αποθηκευτικών αγγείων και όπου ακόμη διασώζονταν υλικά κατάλοιπα και ανθρώπινες μαρτυρίες. Παράλληλα, συλλέχθηκε υλικό από ανασκαφές, κυρίως από την ανασκαφή της αρχαίας Μεσσήνης, και από δημοσιεύσεις ανασκαφών που σποραδικά και αποσπασματικά αναφέρονταν και σε ευρήματα πίθων. Η έρευνα αυτή αποτέλεσε το αντικείμενο της διδακτορικής διατριβής με τίτλο «*Η τεχνολογία των χειροποίητων αποθηκευτικών αγγείων στον ελλαδικό χώρο. Διαχρονική έρευνα της τεχνολογίας αυτής με βάση τα χειροποίητα αποθηκευτικά αγγεία στα νεότερα εργαστήρια*

του μεσσηνιακού κόλπου» υπό την εποπτεία της καθηγήτριας κ. Στέλλας Δρούγου¹. Στη μελέτη εφαρμόστηκε η εθνοαρχαιολογική προσέγγιση και οι αναλυτικές τεχνικές για τη διερεύνηση των πολύπλοκων σχέσεων μεταξύ υλικού πολιτισμού και ανθρώπινης συμπεριφοράς. Ειδικότερα, εξετάστηκε η σχέση ανάμεσα στις διαθέσιμες πρώτες ύλες και την τεχνολογία κατασκευής των μεγάλων αποθηκευτικών αγγείων σε συνάρτηση πάντα με τις εκάστοτε κοινωνικοοικονομικές και ιστορικές συνθήκες. Χρονικά, η μελέτη κάλυψε όλες τις περιόδους σε γενικά και τεχνολογικά ζητήματα και σε ειδικά ζητήματα την ελληνιστική και τη νεότερη εποχή.

Από τις εθνογραφικές καταγραφές κατέστη προφανές ότι η μελέτη της τεχνολογίας και γενικά της κεραμικής σε οποιονδήποτε χρόνο και τόπο είναι ανολοκλήρωτη, εάν δεν εξετάζει όλη τη σειρά στην *ακολουθία εργασιμάτων* για τη δημιουργία ενός προϊόντος, η οποία χαρακτηρίζεται από μια πολυπλοκότητα αλληλεπιδράσεων των διαφόρων σταδίων. Πάνω από όλα όμως, αποδεικνύει ότι όλοι οι άνθρωποι χειρισμοί στην παραγωγή ενός τεχνουργήματος, συνειδητοί και ασυνείδητοι, επηρεάζονται ποικιλοτρόπως από το κοντινό και το ευρύτερο περιβάλλον των ανθρώπων. Οι επιτόπιες και εργαστηριακές έρευνες έδειξαν ότι οι τεχνικές συμπεριφορές δε μπορούν να εξηγηθούν με αμιγώς υλιστικά κριτήρια και δεν είναι τόσο προβλέψιμες όσο φαινομενικά δείχνουν. Τα αποτελέσματα της έρευνας της τεχνολογίας κατέδειξαν ότι τα αμετάβλητα στοιχεία στην παραγωγή πύθων διαχρονικά είναι οι πρωτεύουσες χρήσεις τους για την αποθήκευση προϊόντων και τροφών, οι τεχνικές κατασκευής, η προσθήκη μη πλαστικών υλικών στην πηλόμαζα, η προσθήκη εξωτερικών επίθετων δακτυλίων με οποιαδήποτε λειτουργία (διακοσμητική, ενισχυτική, προστατευτική, κατασκευαστική), το υψηλό κόστος απόκτησης, η τοποθέτηση πήλινων ή λίθινων πωμάτων, οι δευτερεύουσες χρήσεις των πύθων (ως δοχείων μεταφοράς, σε βιοτεχνικές εργασίες κ.λπ.), η συμβολική χρήση των πύθων, η τοποθέτηση πύθων μέσα στο έδαφος και η επιδιόρθωσή τους με μολύβδινους συνδέσμους. Τέλος, διαπιστώθηκε ότι τα εργαστήρια κατασκευής αποθηκευτικών αγγείων διαχρονικά κατασκεύαζαν και μια σειρά αγγείων μεγάλων διαστάσεων για ειδικές χρήσεις.

Η παρουσία των ευρύστομων αποθηκευτικών αγγείων από τη Νεότερη Νεολιθική έως και τα μέσα του 20ού αιώνα, ως σταθερού μέσου αποθήκευσης σημαντικού μέρους της πρωτογενούς και δευτερογενούς παραγωγής, αποτελεί ένδειξη για τις πρακτικές αποθήκευσης και τον τρόπο οργάνωσης της οικιακής και σε κάποιες περιπτώσεις και της δημόσιας οικονομίας των αστι-

1. Γιαννοπούλου 2002.

κών και κυρίως των αγροτικών οικισμών. Ωστόσο, η παράμετρος αυτή δε διερευνήθηκε στο πλαίσιο της διδακτορικής διατριβής, αλλά τα στοιχεία που συλλέχθηκαν έδειξαν ότι η τυπολογική κατάταξη των πίθων, ο προσδιορισμός της χωρητικότητας και του πλήθους τους σε κάποια θέση μπορεί να δώσει σημαντικά στοιχεία για το εύρος της αποθήκευσης και τον προσδιορισμό της παραγωγικότητας σε κάποια θέση. Οι περίοδοι που είναι πρόσφορες για τέτοιου είδους μελέτη, λόγω του υλικού που έχει αποκαλυφθεί σε ανασκαφές αστικών οικιών και κυρίως αγροικιών, είναι η κλασική και η ελληνιστική, για τις οποίες υπάρχει και πιο τεκμηριωμένη εικόνα για την οικονομία τους. Την αναγκαιότητα της εξειδίκευσης της έρευνας σε αυτά τα ζητήματα αναγνώρισε εξαρχής και η καθηγήτρια Στέλλα Δρούγου, η οποία ενθάρρυνε την επέκταση της έρευνας παραχωρώντας προς εξέταση όλο το υλικό των πίθων από την ανασκαφή στο Μητρώο της Βεργίνας. Την ίδια άποψη είχαν και οι αρχαιολόγοι κα Έφη Πουλάκη, Πολυξένη Αδάμ-Βελένη, Αρ. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου και Φανουρία Δακορβόνια που έχουν ανασκάψει ελληνιστικές θέσεις και οικίες και διαθέτουν πλούσιο υλικό από πίθους, το οποίο παραχώρησαν προς εξέταση. Ανακοίνωση ορισμένων πρώτων στοιχείων σχετικά με τη χρονολόγηση και τη μελέτη της τεχνολογίας και της τυπολογίας των ελληνιστικών αποθηκευτικών αγγείων έγινε την άνοιξη του 2005 στο Αίγιο, στη Ζ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική.

Σύντομη αναφορά σε κλασικούς και ελληνιστικούς πίθους

Τον 5ο αι. π.Χ. οι πίθοι αποτελούσαν αναπόσπαστο μέρος της οικοσκευής, όπως αποδεικνύουν οι ανασκαφές σε οικίες στην Αθήνα, στο Θορικό, την Όλυνθο και αλλού². Συχνά, πίθοι βρίσκονται στη θέση τους τοποθετημένοι μέσα στο χώμα σε αποθηκευτικούς χώρους ή χώρους προετοιμασίας της τροφής, καλυμμένοι με πήλινους ή λίθινους δίσκους. Η πρακτική αυτή δεν αλλάζει ούτε στα ελληνιστικά χρόνια και συνεχίζεται αδιάλειπτα έως και τους νεότερους χρόνους. Κατά την κλασική Εποχή, επίσης, οι πίθοι δεν έχουν ψηλό λαιμό, είναι σπάνια διακοσμημένοι, ενώ όταν έχουν διακόσμηση αυτή αποτελείται από εγχάρακτες κυματοειδείς γραμμές στο χείλος, στους ώμους και στην κοιλιά. Σε πολλούς πίθους έχουν εντοπιστεί μολύβδινοι σύνδεσμοι που χρησιμοποιήθηκαν για την επισκευή τους, ενώ κάποιοι φέρουν σφραγίδες ή άλλα σύμβολα. Σε χείλη αττικών και οlynθιακών πίθων έχουν αναγνωριστεί επιγραφές που αναφέρονται στην τιμή πώλησής τους³, από τις οποίες συνά-

2. Ό.π., 87-90.

3. Boggess 1989, 96.

γεται ότι η τιμή απόκτησης ενός μεγάλου πίθου ήταν ισοδύναμη σχεδόν με το μηνιαίο μισθό ενός εργαζόμενου της εποχής, γι' αυτό και χρησιμοποιούνταν για πολλά χρόνια, επισκευάζονταν με μολύβδινους συνδέσμους, συχνά είχαν παραπάνω από δύο χρήσεις και γενικά τύγγαναν ιδιαίτερης προσοχής⁴.

Κατά την Ελληνιστική περίοδο ο πιθεώνας φαίνεται ότι ήταν βασικό στοιχείο της ελληνιστικής αγροικίας και πολλές φορές διαμορφωνόταν δίπλα από το ληνό⁵. Η ανασκαφή, μάλιστα, ελληνιστικών αγροικιών έχει δώσει, πολλές φορές κατά χώρα, πλούσιο υλικό αποθηκευτικών αγγείων διαφόρων διαστάσεων που εκτός από την αποθήκευση προϊόντων και αγαθών ήταν στενά συνδεδεμένο και με άλλες δραστηριότητες των οικισμών (π.χ. οινοποιία, επεξεργασία του ελαιόλαδου κ.λπ.).

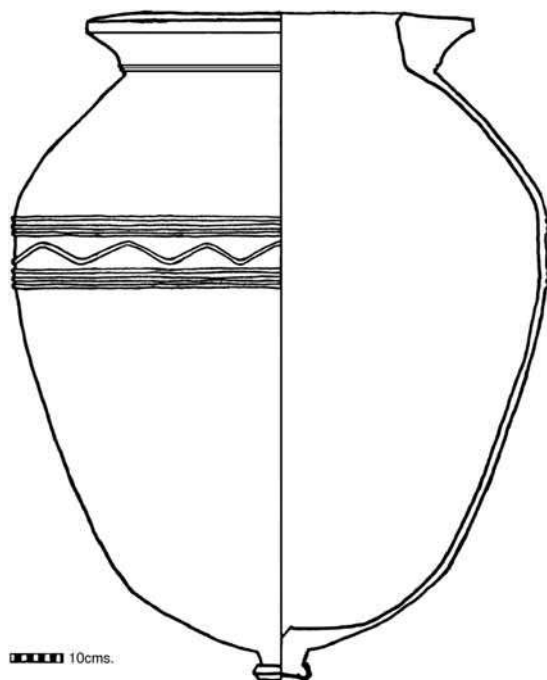
Η μελέτη των αρχαίων οικισμών και ειδικά των κατοικιών των υστεροκλασικών και ελληνιστικών χρόνων έχει καταλήξει στο ότι υπάρχουν διαφοροποιήσεις στη διευθέτηση των χώρων μιας κατοικίας με βάση τις δραστηριότητες, την παραγωγικότητα του οικισμού και τις ανάγκες που καλείται να καλύψει. Επιγραφές της Δήλου αναφέρονται σε μια σειρά από δραστηριότητες που εξυπηρετούν διαφορετικούς σκοπούς, όπως ζύμωμα, αποθήκευση αγροτικών προϊόντων, φύλαξη ζώων, οι οποίες απαιτούν την ύπαρξη ανάλογων χώρων σε μια κατοικία. Οι μελετητές των αρχαίων κατοικιών στις περιόδους αυτές υποστηρίζουν ότι μια σημαντική παράμετρος στο σχεδιασμό μιας κατοικίας ήταν η αποθήκευση αγαθών και ιδιαίτερα η αποθήκευση συγκεκριμένων αγαθών, όπως λαδιού, κρασιού, σιτηρών κ.λπ. Η παράμετρος αυτή όμως δε φαίνεται να ισχύει στις οικίες της Αθήνας. Φαίνεται δηλαδή, ότι το θέμα της αποθήκευσης διαφοροποιείται στις αστικές κατοικίες σε σύγκριση με τις οικίες περιφερειακών οικισμών ή τις μεμονωμένες αγροικίες. Το γεγονός αυτό επαληθεύει η εύρεση πολλών ελληνιστικών πίθων σε αγροικίες της Μακεδονίας όχι μόνο σε αποθηκευτικούς χώρους, αλλά και σε χώρους που συνδέονται με την κατεργασία της ελιάς και του σταφυλιού, δηλαδή ελαιοτριβεία και οινοποιεία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι αγροικίες στην αγροτική περιοχή των αρχαίων Λειβήθρων στη θέση Κομπολόι και στις Πέτρες της Φλώρινας. Αρκετοί ελληνιστικοί πίθοι φαίνεται ότι συνδέονται με αποθήκευση σε δημόσιους χώρους, όπως περιπτώσεις πίθων στις Πέτρες της Φλώρινας⁶ και ενός ακέρατου διακοσμημένου πίθου από την Κόρινθο (εικ. 1, 2).

4. Cullen – Keller 1990, 199. Boggess 1989, 298.

5. Αδάμ-Βελένη – Πουλιάκη – Τζαναβάρα 2003, 129.

6. Αδάμ-Βελένη 1997, 139.

Εικ. 1. Ελληνιστικός
πίθος. Κόρινθος
(Bogges 1970, εικ. 1).

Εικ. 2. Πίθος από το οινοποιείο
στο Κομπολόι (Βελένη – Πουλάκη
– Τζαναβάρη 2003, 169).

Σημαντική είναι η συσχέτιση των ευρημάτων και με τις βιοτεχνικές εργασίες μιας περιοχής, όπως αποδεικνύουν οι πίθοι από την Πίστυρο, εμπόρειον των Θασίων, κοντά στη σημερινή Φιλιππούπολη της Βουλγαρίας, που συνδέονται με τη διαπιστωμένη μεταλλουργική δράση του χώρου όπου βρέθηκαν αλλά και με τις ταφικές συνήθειες, όπως δηλώνουν οι ταφικοί πίθοι που βρέθηκαν σε 16 θέσεις της περιοχής Κυλήνης-Ήλιδας και Αμαλιάδας Ηλείας και σε 13 θέσεις στην ευρύτερη περιοχή της Ολυμπίας⁷. Τέλος, δεν απουσιάζουν και μεμονωμένες περιπτώσεις πύθων που συνδέονται με τελετές (π.χ. *Ποιθίγια*) κ.λπ.

Συχνός την περίοδο αυτή είναι και ο εντοπισμός επιγραφών σε πίθους, κυρίως στα χείλη. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η επιγραφή σε πίθους της ελληνιστικής πόλης των Πετρών όπου υπάρχει η επιγραφή «ΔΗΣΙΚΟΥ ΠΟΙΗΣΙΣ». Στο χείλος ενός άλλου πύθου από την ίδια θέση εντοπίστηκε χαραγμένο, πριν από την όπτηση, το όνομα του ιδιοκτήτη του πιθαριού «ΙΟΛΛΑΣ». Πίθοι μεγάλου μεγέθους τοποθετημένοι στο χωμάτινο δάπεδο και καλυμμένοι με σχιστολιθικές πλάκες, που περιείχαν μάλιστα και ποσότητες καμένων σιτηρών, βρέθηκαν και σε οικίες της ελληνιστικής πόλης στην πλαγιά του λόφου του Αγ. Παντελεήμονα στη Φλώρινα (4^{ος}-1^{ος} αι. π.Χ.)⁸. Ένας από αυτούς έφερε στο χείλος επιγραφή με το όνομα «ΠΑΡΑΜΟΝΟΥ». Στην οικία Α στο Καλλίθηρο Καρδίτσας, που χρονολογείται από το β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. έως το τέλος του 3^{ου} αι. π.Χ. και τις αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ., αποκαλύφθηκε αποθηκευτικός χώρος με εννέα πίθους. Σε δύο από αυτούς διαπιστώθηκαν στο χείλος σφραγίσματα με το όνομα του κατασκευαστή τους COΥΤΗΡΙΔΗΣ καθώς και εγχάρακτη επιγραφή σε άλλο με το ίδιο όνομα «ΣΩΤΗ<P>ΙΔ[ΑΣ]»⁹ (εικ. 3).

Από δείγματα πύθων της κλασικής και κυρίως της ελληνιστικής εποχής, αλλά και από τη γενικότερη μελέτη της τεχνολογίας των αποθηκευτικών αγγείων διαχρονικά καθίσταται σαφές ότι η ακριβής χρονολόγηση των αποθηκευτικών αγγείων και κυρίως των μεγάλων διαστάσεων, όπως είναι οι πίθοι, είναι εξαιρετικά δύσκολη, λόγω της παραμονής τους για μεγάλα διαστήματα σε ένα χώρο, ακόμη και για διαφορετικές χρήσεις και του τεχνολογικού συντηρητισμού που διαχρονικά έχει διαπιστωθεί στην κατασκευή τους. Παρόλα αυτά, η προσεκτική παρατήρηση σε αγγεία που βρίσκονται σε καλά στρωματογραφημένο και χρονολογημένο περιβάλλον, δείχνει ότι τα σχήματα και τα

7. Χατζή-Σπηλιοπούλου 1991, 356-360.

8. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη – Ακαμάτης 2001, 590-592.

9. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 1984, 148.

Εικ. 3. Χείλος πίου με την επιγραφή COYTHPIΔΗΣ. Καλλίθυρο Καρδίτσας (Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 1984, 148).

μεγέθη αλλάζουν κατά την κλασική και ελληνιστική εποχή, όχι όμως τόσο συχνά όσο τα αντίστοιχα της λεπτής κεραμικής.

Από την έως τώρα εξέταση λίγων δειγμάτων φαίνεται ότι κατά την ελληνιστική περίοδο συνυπάρχουν δύο βασικοί τύποι πίων: οι μεγάλου μεγέθους χωρίς λαιμό και οξυπύθμενη βάση (εικ. 2) και οι μικρότερου μεγέθους με κοντό λαιμό και επίπεδη ή δακτυλιόσχημη βάση.

Συχνή τις περιόδους αυτές είναι η τοποθέτηση των πίων μέσα στο έδαφος που σχετίζεται με αποθηκευτικές και χρηστικές ανάγκες και αφορά αυτούς που έχουν οξυπύθμενη απόληξη. Ο τύπος αυτός μπορεί να συνυπάρχει ακόμη και στον ίδιο χώρο με μικρότερα αποθηκευτικά αγγεία με επίπεδη ή δακτυλιόσχημη βάση.

Από τα έως τώρα ανασκαφικά δεδομένα μπορεί με ασφάλεια να υποστηριχτεί ότι οι πίοι της ελληνιστικής περιόδου εμφανίζουν απόλυτη ευθυγράμμιση με τις αρχές που διέπουν την τεχνολογία των αποθηκευτικών αγγείων. Σε όλες τις περιόδους στην κατασκευή αποθηκευτικών αγγείων μεγάλου μεγέθους διαπιστώνεται η χρήση χονδρόκοκκων πηλών, η προσθήκη μη πλαστικών

υλών και πολλές φορές και η ανάμιξη διαφορετικών αργιλοχωμάτων¹⁰. Ωστόσο, ακόμη και στην ίδια θέση διαπιστώνεται η χρήση διαφορετικών πηλών. Η ποικιλία στην επιλογή των πρώτων υλών είναι εύλογη, δεδομένου ότι εξαρτάται από τη γεωλογική ποικιλομορφία σε μια περιοχή, τις προτιμήσεις των αγγειοπλαστών, την απόσταση του κάθε εργαστηρίου από τις πρώτες ύλες, το είδος των προς κατασκευή αντικειμένων, τη χρήση των αγγείων, την εξέλιξη της τεχνολογίας σε κάθε εποχή και την ανακάλυψη νέων πηγών αργιλοχωμάτων ή την κατάργηση άλλων¹¹. Σημαντική παράμετρος είναι και το τεχνολογικό στυλ που έχει διαμορφωθεί σε μια περιοχή μέσα από επαναλαμβανόμενες «συνταγές» πηλών και πρακτικών από γενιά σε γενιά καθώς και το γενικότερο οικονομικό πλαίσιο¹². Η ισχύς αυτών των παραμέτρων έχει επαληθευθεί και από τις εθνογραφικές έρευνες¹³.

Από τη διαχρονική μελέτη του αρχαίου υλικού προκύπτει ότι στην κατασκευή των αποθηκευτικών αγγείων δεν υπήρξε ποτέ μια δεδομένη συνταγή αλλά ένας συνεχής πειραματισμός με διαφορετικά είδη πηλών και μη πλαστικών υλών¹⁴.

Η Boggess για τους αττικούς πίθους από την υπομυκηναϊκή περίοδο έως τον 1ο αιώνα π.Χ. διαπιστώνει τη χρήση διαφορετικών ειδών πηλού και μη πλαστικών υλών. Είναι πολύ ενδιαφέρουσα η αλλαγή που παρατηρήθηκε στη χρήση μη πλαστικών υλών σε διαφορετικές περιόδους, καθώς στην υπομυκηναϊκή εποχή παρατηρείται η χρήση άμμου, χαλικιών και μαρμαρυγιών, στη γεωμετρική περίοδο μειώνεται σημαντικά το μέγεθος των μη πλαστικών υλών στην κεραμική ύλη των πίθων και στην κλασική περίοδο χρησιμοποιείται ως μη πλαστική ύλη θρυμματισμένη κεραμική, λιγότερο χονδρόκοκη πηλόμαζα με αποτέλεσμα η κεραμική ύλη να είναι περισσότερο πορώδης. Και οι τρεις αλλαγές συνέβαλλαν στην παραγωγή πιο ανθεκτικών αποθηκευτικών αγγείων¹⁵.

Στο ζήτημα της τεχνικής κατασκευής των αποθηκευτικών αγγείων, η τεχνική των «κουλούρων» μπορεί να χαρακτηριστεί ως η κατεξοχήν τεχνική κατασκευής των μεγάλων αποθηκευτικών αγγείων διαχρονικά¹⁶ (εικ. 4). Στον ελληνικό χώρο η τεχνική αναγνωρίζεται σε αρχαιολογικό υλικό αποθηκευτικών αγγείων της νεολιθικής εποχής, της εποχής του Χαλκού και όλων των μεταγε-

10. Γιαννοπούλου 2002, 120-139.

11. *Ο.π.*, 371-378.

12. Henrickson 1995, 570.

13. Γιαννοπούλου 2002, 343-346.

14. *Ο.π.*, 134.

15. Boggess 1989, 96.

16. Γιαννοπούλου 2002, 305-312.

Εικ. 4. Τεχνική των «κουλούρων». Μεσσηνιακός κόλπος 1993.

νέστερων περιόδων¹⁷.

Η Boggess θεωρεί σίγουρη τη χρήση αυτής της τεχνικής για την κατασκευή των μυκηναϊκών και γεωμετρικών πύθων¹⁸. Επίσης, έχει αναγνωριστεί ως η τεχνική κατασκευής κλασικών θασιακών πύθων και του ελληνιστικού πύθου από το Γόδιον¹⁹. Η τεχνική των «κολλήσεων», από μόνη ή σε συνδυασμό με αργό τροχό προτείνεται για την κατασκευή των ελληνιστικών πύθων της Κορίνθου²⁰. Η ίδια τεχνική, όπως προκύπτει από την εξέταση στα σημεία αποκόλλησης των στομιών από το υπόλοιπο σώμα, έχει εφαρμοστεί για την κατασκευή των πύθων από το Μητρώο της Βεργίνας και των πύθων της αρχαίας Μεσσήνης.

Τέλος, σταθερή πρακτική στους ελληνιστικούς χρόνους όπως και στους κλασικούς ήταν η επιδιόρθωση πύθων με μολύβδινους συνδέσμους που αποδεικνύει την αξία και τη δυσκολία στην απόκτησή τους.

17. Boggess 1989, 106.

18. Ο.π., 106.

19. Henrickson 1995, 567.

20. Boggess 1970, 75.

Η συνέχιση της έρευνας

Η μελλοντική εξειδικευμένη έρευνα με τίτλο «Συμβολή στην έρευνα της οικονομίας στους ελληνιστικούς χρόνους: Η αποθήκευση της πρωτογενούς παραγωγής σε πίθους. Εξέταση της τυπολογίας, της χρονολόγησης και της τεχνολογίας των αγγείων» θα είναι το αντικείμενο μεταδιδακτορικής μελέτης με στόχο τη δημοσίευση ειδικής μονογραφίας για το ζήτημα αυτό.

Η εν λόγω έρευνα περιλαμβάνει:

- Συγκέντρωση και καταγραφή όσο το δυνατόν περισσότερων πύθων από διαφορετικές ελληνιστικές θέσεις του ελλαδικού χώρου.
- Ταξινόμηση του υλικού με βάση τον τόπο εύρεσης, τα μεγέθη και τη χωρητικότητα.
- Σύνδεση τύπων και μεγεθών με διαφορετικές χρήσεις.
- Τεχνολογικό σχολιασμό κλειστών συνόλων.
- Πλήθος και χωρητικότητα των αποθηκευτικών αγγείων.
- Δυνατότητες αποθήκευσης, με βάση το είδος του οικισμού και της κατοικίας (αστικής-αγροικίας).
- Γεωμορφολογία κάθε περιοχής.
- Παραγωγικότητα και τις βιοτεχνικές εργασίες κάθε οικισμού.
- Εξέταση σχετικών συνευρημάτων.
- Μελέτη επιγραφών και πηγών.

Απώτερος στόχος αυτής της έρευνας είναι η αξιολόγηση της αποθήκευσης σε πίθους ενταγμένης στην ευρύτερη οικονομία αστικών και αγροτικών περιοχών της ελληνιστικής εποχής.

Βιβλιογραφία

1. Π. Αδάμ-Βελένη, «Πέτρες Φλώρινας. Πρώτη προσέγγιση στην τοπική κεραμική παραγωγή», *Πρακτικά συνεδρίου, Δ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Μυτιλήνη-Μάρτιος 1994*, Υπουργείο Πολιτισμού, Κ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Αθήνα 1997.
2. Π. Αδάμ-Βελένη – Ε. Πουλάκη – Κ. Τζαναβάρη, *Αρχαίες Αγροικίες σε Σύγχρονους Δρόμους*, Υπουργείο Πολιτισμού, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, ΙΣΤ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων, Αθήνα 2003.
3. E. T. Boggess, *The Development of the Attic Pithos*, University of Michigan 1989.
4. Μ. Γιαννοπούλου, *Η τεχνολογία των χειροποίητων αποθηκευτικών αγγείων στον ελλαδικό χώρο. Διαχρονική έρευνα της τεχνολογίας αυτής με βάση τα χειροποίητα αποθηκευτικά αγγεία στα νεότερα εργαστήρια του μεσσηνιακού κόλπου* [Διδακτορική διατριβή], Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης 2002.
5. J. Cullen – D. Keller, «The Greek Pithos through Time: Multiple Functions and Diverse Imagery», στο W.D. Kingery (ed.), *Ceramics and Civilisation*, τ. 5, *The American Ceramic Society*, Westerville, Ohio 1990, 183-209.
6. Αργ. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, «Καλλίθηρο», *ΑΔ* 39 (1984), Χρονικά, 148.
7. M. I. Finley. *The Ancient Economy*, Berkeley, University of California Press, 1985.
8. R. C. Henrickson, «A comparison of Production of Large Storage Vessels in Two Ancient Ceramic Traditions» *Issues in Art and Archaeology IV*, P. B. Vandiver, J. Druzik, J. L. Galavan, I. A. Freestone, A. Wheeler PD. T53-572, *Materials Research Society Symposium Proceeding*, Vol. 352, Pittsburgh Research Society, 1995.
9. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη – Ι. Ακαμάτης, «Η Ελληνιστική Πόλη της Φλώρινας», *Αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 13 (1999), Υπουργείο Πολιτισμού, Υπουργείο Μακεδονίας και Θράκης, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2001.
10. Γ. Χατζή-Σπηλιοπούλου, «Ταφικοί πύθοι στην Ηλεία κατά τον 4ο αι. π.Χ. και τους ελληνιστικούς χρόνους», «*Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία*», *Ανακοινώσεις κατά το πρώτο Διεθνές Συμπόσιο, 19-21 Μαΐου 1989*, Αθήνα, *Μελετήματα* 13, ΚΕΡΑ, Αθήνα 1991, 362.

ΣΤΕΛΛΑ ΔΡΟΥΓΟΥ

ΤΑ ΑΠΟΘΗΚΕΥΤΙΚΑ ΣΚΕΥΗ ΚΑΙ ΑΓΓΕΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ

Είναι γνωστό ότι η συγκέντρωση, η φύλαξη και η διακίνηση των αγαθών είναι ένα από τα κύρια γνωρίσματα της οικονομικής δραστηριότητας των ανθρώπων και των κοινοτήτων τους κατά την αρχαιότητα. Τα γεγονότα αυτά δεν επηρεάζουν μόνο τη δημιουργία του πλούτου και της περιουσίας, αλλά πέραν της οικονομίας συντελούν στη διαμόρφωση αρχιτεκτονικών μορφών, βιοτεχνικών έργων –όπως η κεραμική–, μεταφορικών μέσων κ.λπ. Οι τόποι και τα σκεύη αποθήκευσης και φύλαξης αγαθών, τα μέσα μεταφοράς και διανομής τους εκφράζουν με τον τρόπο τους τα βασικά οικονομικά γεγονότα της κοινότητας, παράλληλα όμως δημιουργούν εκφραστικούς και αισθητικούς τρόπους αυτής της κοινότητας. Οι αποθηκευτικοί χώροι των σπιτιών, τα μεγάλα πήλινα πιθάρια και οι αμφορείς του εμπορίου για τη μεταφορά του λαδιού και του κρασιού, τα εμπορικά πλοία, οι αποθήκες και τα λιμάνια είναι μερικά από όσα υλικά έργα προκύπτουν από τη θεμελιώδη αυτή δραστηριότητα. Τα λείψανα των έργων αυτών αποτελούν ένα ευρύ ερευνητικό πεδίο στην αρχαιολογική επιστήμη με πολύ ενδιαφέροντα θέματα.

Στο πλαίσιο της έρευνας της αρχαίας κεραμικής έχουν ήδη γίνει πολλά και αξιόλογα με τους εμπορικούς αμφορείς και ειδικά με εκείνους με τις ενσφράγιστες λαβές. Τα πήλινα πιθάρια είναι πολύ γνωστό και συνηθισμένο εύρημα των ανασκαφών, ωστόσο, παραμένουν μια σχετικά άγνωστη κατηγορία πήλινων σκευών, με εξαίρεση λ.χ. τα διακοσμημένα παραδείγματα των αρχαϊκών χρόνων, στα οποία το ενδιαφέρον συγκεντρώνεται ακριβώς στη διακόσμηση. Η τεχνολογία των πιθαριών, η αναπαραγωγή του «συντηρητικού» σχήματος, οι ποικίλοι τρόποι χρήσης, οι τοπικές παραγωγές είναι επιμέρους θέματα ενός σύνθετου προβλήματος που έχει άμεση σχέση με την οικονομική και κοινωνική ζωή των ανθρώπων.

Η έρευνα της ελληνιστικής κεραμικής με τα ξεχωριστά χαρακτηριστικά της οδηγεί σε ενδιαφέροντα θέματα και ερωτήματα. Η σχέση της με το

εμπόριο και την οικονομική ζωή της καθημερινής ζωής είναι περισσότερο ορατή από ό,τι στην κοσμημένη κεραμική των προηγούμενων εποχών. Στην έρευνα αυτή η εξέταση των πιθαιριών προσφέρει πολλά. Μπορεί να περιλάβει ολόκληρη την ιστορική περίοδο έως τα ρωμαϊκά αυτοκρατορικά χρόνια, τη σπουδαία τεχνολογία τους, τις χρήσεις τους, τη διακίνησή τους κ.λπ. Η έμφαση δίνεται στους ελληνιστικούς χρόνους, δεδομένου ότι υπάρχει πολυπληθέστερο προς έρευνα υλικό και υπάρχουν περισσότερες συγγενείς γνώσεις.

Το προτεινόμενο από την κα Δ. Γιαννοπούλου πρόγραμμα έχει μεγάλη σημασία για την αρχαιολογική και την αρχαιοοικονομική έρευνα. Θέτει σαφείς στόχους, δοκιμάζει μεθοδολογικούς τρόπους προσέγγισης των θεμάτων και συγκεντρώνει ένα πλούσιο πρωτογενές υλικό. Η μεταδιδασκτορική αυτή έρευνα δε χρηματοδοτείται, δυστυχώς, από κανένα φορέα, ωστόσο, θα πραγματοποιηθεί για την ιδιαίτερη σημασία της. Η βοήθεια που μπορούν να προσφέρουν οι ανασκαφές με πληροφορίες για άγνωστο υλικό θα είναι πολύτιμη για ένα καλό αποτέλεσμα. Για το σκοπό αυτό γνωστοποιείται το ερευνητικό αυτό μεταδιδασκτορικό πρόγραμμα και εκφράζεται η παράκληση για τη συνδρομή των ανασκαφών.

ΧΑΛΚΙΝΟ ΠΑΙΔΙΚΟ ΠΟΡΤΡΕΤΟ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΦΙΛΙΠΠΟΥΣ*

Ένα χάλκινο αρχαίο γλυπτό είναι σπάνιο εύρημα σε μία ανασκαφή, ενώ ακόμη σπανιότερο είναι ένα χάλκινο πορτρέτο. Έτσι, αισθανθήκαμε πολύ τυχεροί, όταν στην πανεπιστημιακή ανασκαφή των Φιλίππων κατά την ανασκαφική περίοδο του 1997 ανασύρθηκε ένα αποσπασματικά, βέβαια, σωζόμενο χάλκινο παιδικό πορτρέτο¹, ένα από τα πολύ λίγα χάλκινα παιδικά πορτρέτα που έχουν σωθεί². Το γλυπτό βρέθηκε στην οικοδομική νηίδα νότια της Διαγώνιας οδού (εικ. 1-2), στο κτίριο της οποίας έχει αποκαλυφθεί και ψηφι-

* Για την άδεια δημοσίευσης του αντικειμένου θα ήθελα να ευχαριστήσω τον διευθυντή της ανασκαφής καθηγ. Βυζαντινής Αρχαιολογίας Γ. Γούναρη. Επίσης, για τις συμβουλές και τις συζητήσεις καθώς και για τον χρόνο που αφιέρωσε στην ανάγνωση του κειμένου θα ήθελα να ευχαριστήσω την καθηγ. Κλασικής Αρχαιολογίας Θ. Στεφανίδου-Τιβεριίου.

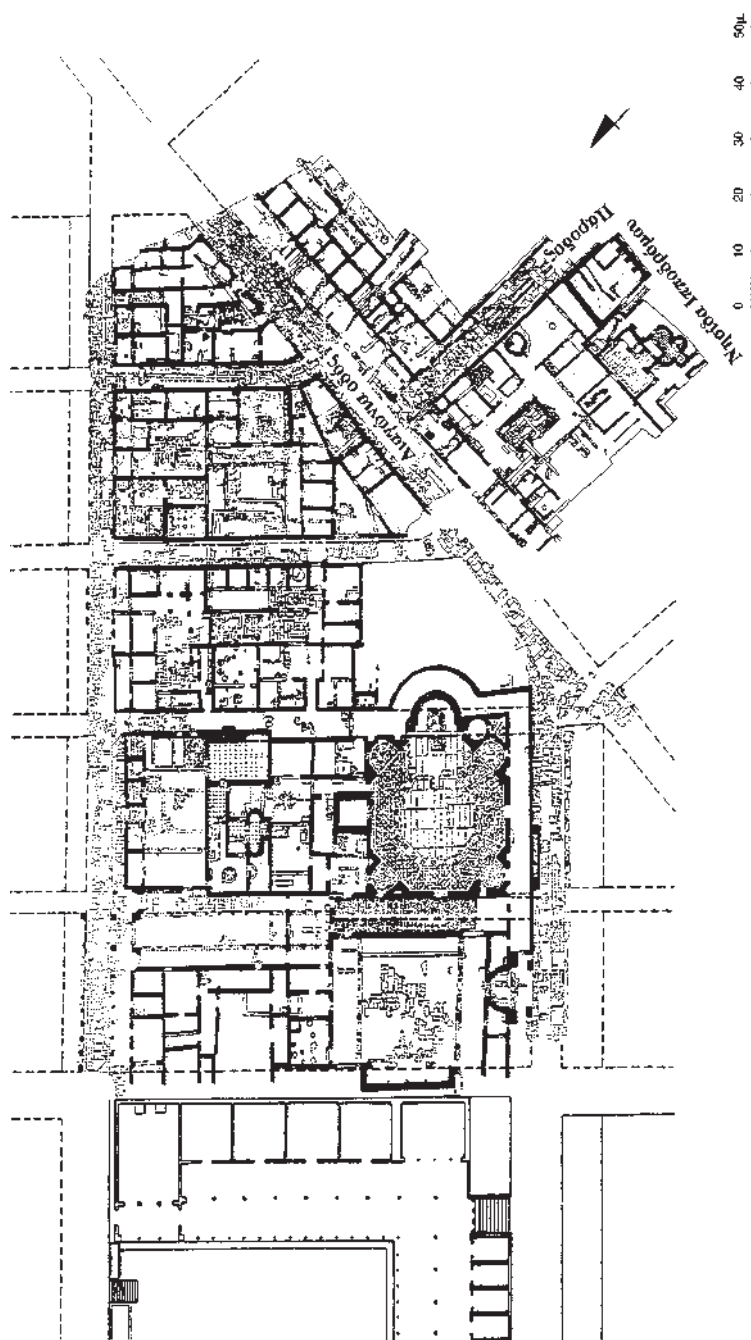
Στις παραπομπές εκτός από τις συνήθεις συντομογραφίες χρησιμοποιούνται και οι παρακάτω:

Lahusen – Formigli 2001: G. Lahusen – E. Formigli, *Römische Bildnisse aus Bronze. Kunst und Technik*, Μόναχο 2001.

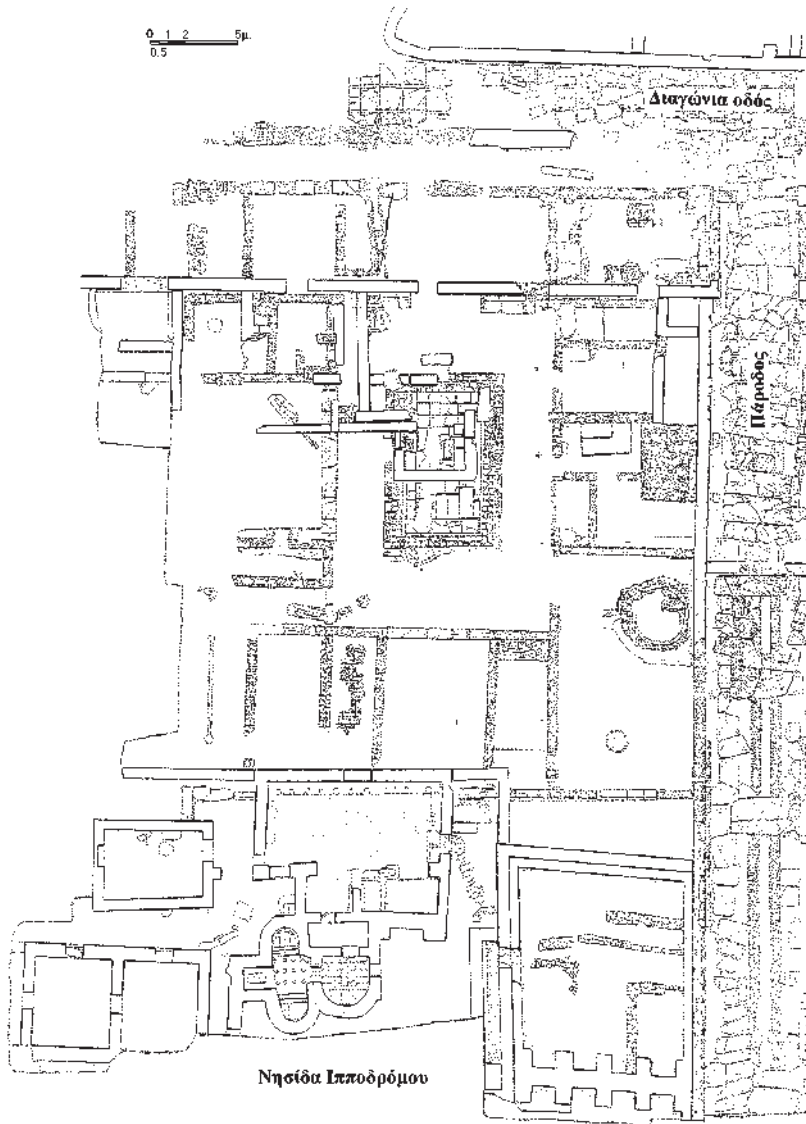
Gonzenbach 1969: V. von Gonzenbach, «Der griechisch-römische Scheitelschmuck und die Funde von Thasos», *BCH* 93 (1969) 885 κ. (ιδιαίτερα 912 κ.).

1. Έχει αριθμό ευρετηρίου της ανασκαφής 926/97.

2. H W. B. Gercke, *Untersuchungen zum römischen Kinderporträt von den Anfängen bis in hadrianische Zeit*, Αμβούργο 1968, 161 με σημ. 204-207, αναφέρει μόνο πέντε πορτρέτα αγοριών και ένα κοριτσιού, ενώ άλλα τρία τα θεωρεί πλαστά. Οι Lahusen – Formigli 2001 περιλαμβάνουν στον κατάλόγό τους επτά ιδιωτικά πορτρέτα παιδιών και εφήβων. Αλλά και αυτοκρατορικά πορτρέτα χάλκινα σώζονται πολύ λίγα. Συγκεκριμένα, οι Lahusen – Formigli 2001 περιλαμβάνουν τρία μόνο στον κατάλόγό τους, όλα της πρώιμης αυτοκρατορικής περιόδου. Ο K. Fittschen, *Prinzenbildnisse antoninischer Zeit*, Mainz 1999, 50 αφ. G3, πίν. 79α-80, αναφέρει ένα ακόμη χάλκινο άγαλμα με *paludamentum*, ενός διαδόχου των Αντωνίων (ίσως του Μάρκου Γαλέριου Αυρήλιου Αντωνίνου), που είναι γνωστό ως τύπος *Borghese* και βρίσκεται στη *Villa Borghese* με αριθμό ευρετηρίου CCLII αφ. 829.

Εικ. 1. Φίλιπποι. Κάτοψη των πανεπιστημιακών ανασκαφών (1958-2001).

Εικ. 2. Φίλιπποι. Κάτοψη της νησίδας του Ιπποδρόμου.

Εικ. 3. Χάλκινο κεφάλι Φιλίππων.
Πριν τον καθαρισμό.

χαλκού κυμαίνεται από 2 έως 4 χιλ.⁶ Σώζεται το μεγαλύτερο μέρος του προσώπου με μικρό τμήμα του πρόσθιου μέρους του κρανίου και τμήμα του αριστερού κροτάφου, καθώς επίσης και το μπροστινό τμήμα του λαιμού μέχρι τη σφαγή περιπίου. Λείπουν δηλαδή τα αυτιά, τμήματα των παρειών και του

δωτό δάπεδο με παράσταση Ιπποδρόμου³ καθώς και άλλα ψηφιδωτά, με γεωμετρικά μοτίβα. Συγκεκριμένα, η κεφαλή (εικ. 3) ανασύρθηκε από το χώρο όπου βρίσκεται ο μεγάλος κλίβανος, ο οποίος ανήκει στη δεύτερη φάση της νησίδας, κατά την οποία αυτή καταλήφθηκε από εργαστήρια⁴. Το σημείο όπου βρέθηκε το γλυπτό αλλά και η κατάστασή του, όπως θα δούμε στη συνέχεια, δε μας επιτρέπουν να συμπεράνουμε ότι βρέθηκε κοντά στην αρχική του θέση, γιατί θα μπορούσαν να το είχαν μεταφέρει εδώ από οποιοδήποτε άλλο σημείο της πόλης με σκοπό να το λιώσουν για να ξαναχρησιμοποιήσουν το μέταλλο, χωρίς ωστόσο, να αποκλείεται η αρχική του θέση να ήταν σχετικά κοντά⁵.

Το συνολικό σωζόμενο ύψος του γλυπτού (εικ. 4-6) είναι 18 εκ. ενώ το ύψος του προσώπου 11,5 εκ. και το πάχος του

3. Γ. Γούναρης, «Πανεπιστημιακή ανασκαφή Φιλίππων 2000-2002» *Εγνατία* 5 (1995-2000) 323 κε., κυρίως 337 κε.

4. *Ό.π.*, 323 κε. *Ο ίδιος*, «Εγκαταστάσεις υαλοποιίας και ναλονογίας στους Φιλίππους», στον τόμο: *Αρχαιολογικά τεκμήρια βιοτεχνικών εγκαταστάσεων κατά τη βυζαντινή εποχή 5^{ος}-15^{ος} αι. 22^ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής τέχνης. Αθήνα 17-19 Μαΐου 2002*, Αθήνα 2004, 73-87. Κατά τον ανασκαφέα μέσα σ' αυτόν τον κλίβανο παρασκευαζόταν η ύαλος, η πρώτη δηλαδή ύλη που χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή των γυάλινων αντικειμένων στα εργαστήρια υαλονογίας που υπήρχαν στο βόρειο τμήμα της νησίδας στην ίδια φάση.

5. Το κτίριο, μέσα στο οποίο βρέθηκε, στην αρχική του φάση ήταν πιθανόν έδρα της συντεχνίας των αρματοδρόμων της πόλης. Στην περίπτωση αυτή ένα παιδικό πορτρέτο δε θα είχε θέση μέσα σ' αυτό. Για τη λειτουργία του κτιρίου βλ. Γούναρης, *ό.π.* (σημ. 3).

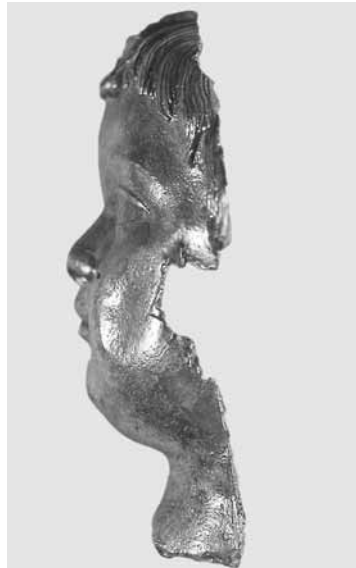
6. Αυτό το πάχος τοιχωμάτων είναι το συνηθισμένο για τα ρωμαϊκά χρόνια. Σχετικά βλ. Lahusen – Formigli 2001, 498. Για το πάχος του χαλκού γενικά βλ. επίσης: K. Kluge – K. Lehmann-Hartleben, *Die antiken Grobbronzen I*, Βερολίνο – Λειψία 1927, 116 κε.

Εικ. 4. Χάλκινο κεφάλι Φιλίππων.
Μετά τον καθαρισμό.

Εικ. 5. Χάλκινο κεφάλι Φιλίππων.
Δεξιά πλάγια όψη.

Εικ. 6. Χάλκινο κεφάλι Φιλίππων. Αριστερή πλάγια όψη.

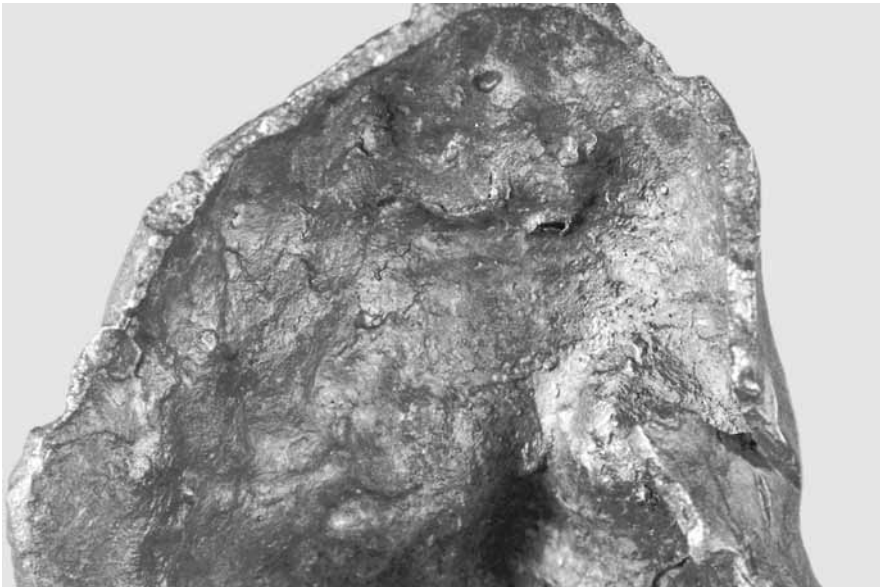
*Εικ. 7. Χάλκινο
κεφάλι Φιλίππων.
Το εσωτερικό.*

δεξιού κροτάφου, ολόκληρο το άνω και πίσω τμήμα του κρανίου καθώς και το πίσω μέρος του λαιμού. Περιμετρικά είναι σπασμένο ακανόνιστα. Επίσης, σε διάφορα σημεία φέρει παραμορφώσεις που θα μπορούσαν να έχουν προκληθεί πιθανόν από χτυπήματα με σφυρί. Συγκεκριμένα, το άκρο της δεξιάς παρειάς και του κροτάφου έχει γυρίσει προς τα μέσα (εικ. 7), η αριστερή παρειά φέρει μία βύθυνση στο μέσο περίπου (εικ. 6), ενώ ο αριστερός κρόταφος είναι γυρισμένος προς τα έξω και είναι σχεδόν επίπεδος (εικ. 4, 7). Στο άνω τμήμα του μετώπου τέλος, στο μέσο, υπάρχει μία ακόμη βύθυνση.

Παρά την αποσπασματική κατάσταση διατήρησής της διακρίνονται στην κεφαλή ορισμένα τεχνικά χαρακτηριστικά που σχετίζονται με την κατασκευή του χάλκινου έργου. Συγκεκριμένα, στο μέσο περίπου του μετώπου υπάρχει μία διαμπερής ορθογώνια οπή (εικ. 8), διαστάσεων 5×7 χιλ., τα χείλη της οποίας είναι στραμμένα προς τα μέσα (εικ. 9), ενώ στο μέσο του λαιμού υπάρ-

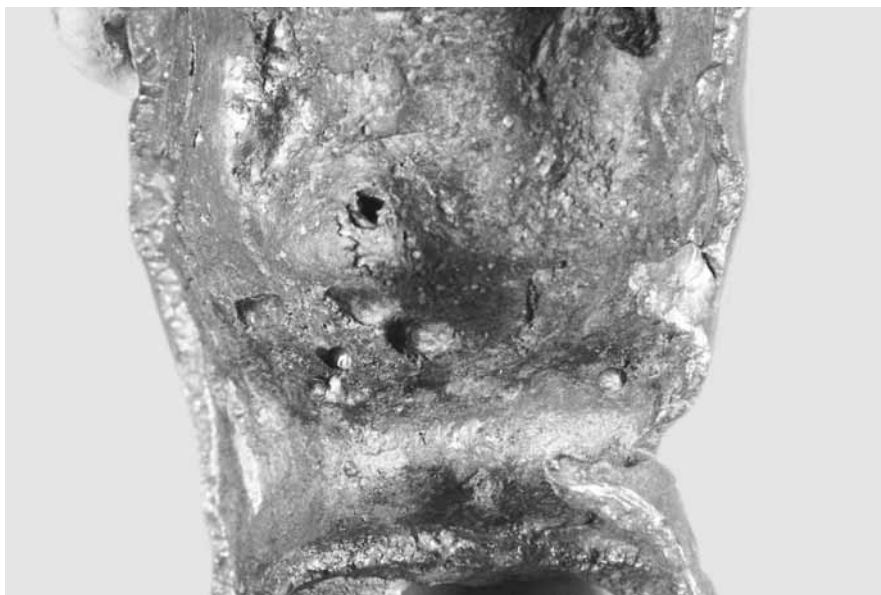
Εικ. 8. Χάλκινο κεφάλι Φιλίππων. Λεπτομέρεια προσώπου.

Εικ. 9. Χάλκινο κεφάλι Φιλίππων. Εσωτερικό, λεπτομέρεια-μέτωπο.

Εικ. 10 Χάλκινο κεφάλι Φιλίππων. Εξωτερικό, λεπτομέρεια-λαιμός.

Εικ. 11. Χάλκινο κεφάλι Φιλίππων. Εσωτερικό, λεπτομέρεια-πηγούνι, λαιμός.

χει μία ορθογώνια βάθυνση παρόμοια στο σχήμα με την προηγούμενη (εικ. 4, 10). Στη δεξιά παρειά πάνω στο ζυγωματικό, εσωτερικά, σώζεται ένα εξόγκωμα (εικ. 7) και στο αντίστοιχο σημείο εξωτερικά είναι ορατό ένα μπάλωμα. Στο πηγούνι επίσης, εσωτερικά, διακρίνεται το υπόλειμμα μίας ακόμη οπής, τετράγωνης διατομής, με τα χείλη προς τα μέσα (εικ. 11), ενώ στο ίδιο σημείο εξωτερικά σώζεται και το μπάλωμα. Στο κάτω τμήμα της σιαγόνας, τέλος, εσωτερικά, διακρίνονται μεγαλύτερα και μικρότερα εξογκώματα (εικ. 11). Όλα τα παραπάνω στοιχεία, τόσο τα εξωτερικά όσο και τα εσωτερικά, μαρτυρούν ότι το έργο κατασκευάστηκε με την τεχνική του χαμένου κεριού (*cire perdue*). Συγκεκριμένα, οι οπές, ορισμένα από τα μπαλώματα, καθώς επίσης και το εξόγκωμα στην εσωτερική επιφάνεια της δεξιάς παρειάς αποτελούν τα υπολείμματα από τη στερέωση του εξωτερικού πήλινου περιβλήματος στον εσωτερικό πήλινο πυρήνα με σιδερένια καρφιά κατά τη διαδικασία κατασκευής της μορφής⁷. Τα καρφιά αυτά είχαν διατομή τετράγωνη-ορθογώνια, όμοια με αυτή των οπών. Μετά την αφαίρεση των καρφιών, του πυρήνα και του εξωτερικού περιβλήματος, οι οπές είχαν καλυφθεί με μπαλώματα, όμως στην περίπτωση της οπής του μετώπου αυτό έχει χαθεί. Άλλα πάλι μπαλώματα, όπως εκείνο που θα κάλυπτε την τετράγωνη βάθυνση στην αριστερή παρειά, τμήμα της οποίας σώζεται πάνω στο σπάσιμο (εικ. 6), αλλά και εκείνη στο λαιμό⁸, κάλυπταν λάθη που είχαν προκύψει κατά την έγχυση του χαλκού⁹. Σε λάθη επίσης, κατά την έγχυση του χαλκού, οφείλονται προφανώς και οι μικρές κυκλικές οπές που υπάρχουν σε διάφορα σημεία και μοιάζουν με αποκρούσεις, όπως αυτές που είναι ορατές στο μέτωπο (εικ. 8). Και αυτές θα είχαν καλυφθεί με μπαλώματα, τα οποία σήμερα έχουν χαθεί¹⁰. Εσωτερικά, τέλος, το γλυπτό έχει όψη αδρή και παρουσιάζει σφαιρικές προεξοχές που οφείλονται σε σταγόνες κεριού, οι οποίες εμφανίζονται σε έργα που είναι κατασκευασμένα με την τεχνική της έγχυσης του χαλκού σε μήτρες που είχαν επαλειφθεί με κεριό¹¹.

7. Για την τεχνική κατασκευής των μεγάλων χάλκινων έργων βλ. Kluge – Lehmann-Hartleben, *ό.π.*, 93-94. P. C. Bol, *Antike Bronztechnik. Kunst und Handwerk antiker Erzbildner*, Μόναχο 1985, 118 κε. C. C. Mattusch, *Greek Bronze Statuary from the Beginnings through the 5th century*, Ithaca – Λονδίνο 1988, 15 κε.

8. Το ότι δεν πρόκειται για οπή στερέωσης σιδερένιου καρφιού συνελπάζεται από το ότι δεν είναι ορατή εσωτερικά, επομένως, η οπή που βλέπουμε σήμερα οφείλεται σε χαμένο μπάλωμα που κάλυπτε ένα λάθος. Σχετικά βλ. Lahusen- Formigli 2001, 416 εικ. 148, 14-17.

9. Για τα μπαλώματα που κάλυπταν λάθη βλ. Lahusen – Formigli 2001, 493.

10. Σχετικά βλ. Lahusen – Formigli 2001, 484 και 442 εικ. 196.5-6. Επίσης, E. Formigli, «The bronze torso in the Museo Archeologico, Florence: Greek original or roman copy?» *AJA* 85 (1981) 77 κε.

11. Σχετικά βλ. Kluge – Lehmann-Hartleben, *ό.π.* (σημ. 6) 103 κε. και 120. Lahusen – Formigli 2001, 497-98, εικ. 75.

Εκτός από τις οπές που αναφέραμε παραπάνω και τα χτυπήματα, η επιφάνεια του γλυπτού σώζεται σε αρκετά καλή κατάσταση. Μετά τον καθαρισμό του από το ίζημα και τα άλατα που έφερε είναι ορατή η πράσινη πατίνα που πήρε ο χαλκός με το πέρασμα των αιώνων και σε ορισμένα σημεία η οξείδωση ερυθρού χρώματος¹².

Η εικονιζόμενη μορφή είναι ένα παιδί ηλικίας 2-4 ετών, του οποίου το φύλο δε μπορεί να προσδιοριστεί. Η κεφαλή της μορφής ήταν στραμμένη προς τα δεξιά της, όπως γίνεται φανερό από τους μυς του λαιμού, ο οποίος είναι κοντός. Το πρόσωπο είναι σχεδόν στρογγυλό με μαλακά περιγράμματα, το πηγούνι μικρό όπως και το στόμα, το οποίο είναι σαρκώδες και έχει χείλη μισάνοιχτα. Η μύτη είναι λεπτή στη ρίζα της αλλά τα πτερυγία της αρκετά πλατιά. Η μορφή έχει μεγάλα αμυγδαλόσχημα μάτια με ταινωτό βαρύ άνω βλέφαρο, το άκρο του οποίου καλύπτει το κάτω, που είναι τονισμένο. Ο βολβός είναι σχετικά επίπεδος και η ίριδα, που υποδηλώνεται με εγχάραξη, έχει σχήμα τόξου, ενώ η κόρη υποδηλώνεται με βάθυνση κάτω από το βλέφαρο. Το βλέμμα της μορφής είναι στραμμένο και αυτό προς τα δεξιά του. Τα τόξα των φρυδιών είναι υπερυψωμένα, έχουν πλαστική έξαρση και οι τρίχες τους υποδηλώνονται με παράλληλες χαρακιές. Το μέτωπο της μορφής είναι υψηλό και καμπύλο. Οι φουσκωμένες παρειές και το διπλοσάγονο, τέλος, όπως επίσης και οι μικρές πτυχές που ξεκινούν από τα άκρα του στόματος και τη μύτη αποτελούν τα χαρακτηριστικά που οδηγούν στην ταύτιση της μορφής με ένα νήπιο που έχει ακόμη έντονα τα χαρακτηριστικά της πρώτης παιδικής ηλικίας.

Η καταστροφή του μεγαλύτερου τμήματος του κρανίου έχει ως αποτέλεσμα και την καταστροφή της κόμμωσης κατά το μεγαλύτερο μέρος της. Διακρίνεται, πάντως, ότι τα μαλλιά πρέπει να είχαν αρκετό πλαστικό όγκο, χωρίζονταν στο μέσο με χωρίστρα και κατευθύνονταν προς τα πλάγια σε σχεδόν παράλληλους μνηοειδείς βόστρυχους¹³, οι οποίοι αναλύονται στο εσωτερικό τους με πυκνές εγχαράξεις. Σώζονται πέντε βόστρυχοι στην αριστερή πλευρά, στο μέτωπο και τον κρόταφο, και μόνο τρεις στη δεξιά, στο μέτωπο. Στην αριστερή πλευρά οι δύο βόστρυχοι του κροτάφου έχουν κατεύθυνση αντίθετη από

12. Μέχρι τώρα δε στάθηκε δυνατό να γίνει η ανάλυση του μετάλλου, γι' αυτό τα αποτελέσματά της με την ακριβή σύσταση του κράματος θα δοθούν στην τελική δημοσίευση των γλυπτών της ανασκαφής.

13. Αυτού του είδους η κόμμωση με παράλληλους βόστρυχους που κατεβαίνουν από την κορυφή του κρανίου προς το μέτωπο είναι μία συνηθισμένη παιδική κόμμωση που συναντάται από την εποχή των Ιουλιών έως τον 4^ο αι. μ.Χ. Σχετικά βλ. H. R. Goette, «Beobachtungen zu römischen Kinderporträts», AA 1989, 454.

τους υπόλοιπους, στρέφονται δηλαδή προς την παρειά. Ακριβώς πάνω στη χωρίστρα η μορφή έφερε ένα κόσμημα, που ξεκινούσε από την κορυφή και κατέληγε στο μέτωπο. Από αυτό σώζεται μόνο η απόληξη, η οποία αποτελείται από ένα αποσπασματικά σωζόμενο ορθογώνιο πλακίδιο με υπερυψωμένο χείλος, από το οποίο κρέμονται με μικρές αλυσίδες τρία μαρογαριτάρια. Το κόσμημα αυτό αποτελεί και το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της μορφής.

Όπως αναφέραμε, η κατάσταση διατήρησης του έργου δυσκολεύει τη χρονολόγησή του. Όμως ο τρόπος με τον οποίο είχαν κατασκευαστεί τα μάτια, το ότι δηλαδή δεν είναι ένθετα από άλλο υλικό, μπορεί να μας βοηθήσει. Όπως παρατηρούν οι G. Lahusen και E. Formigli¹⁴, μέχρι τα χρόνια του Αδριανού τα μάτια ήταν συνήθως ένθετα, ενώ από την εποχή αυτή άρχισαν να κατασκευάζονται χυτά μαζί με το υπόλοιπο κεφάλι και η ίριδα με την κόρη να αποδίδονται στη συνέχεια με χάραξη εν ξηρώ. Αυτό μπορεί να αποτελέσει μία αφετηρία για τη χρονολόγηση της κεφαλής των Φιλίππων από τα χρόνια του Αδριανού και εξής. Στα μάτια, λοιπόν, μπορεί να συγκριθεί το έργο μας με το πορτρέτο νεαρού άνδρα από τους Σόλους της Κύπρου, που χρονολογείται γύρω στο 160 μ.Χ.¹⁵, στο οποίο τα μάτια είναι επίσης χυτά και οι λεπτομέρειες αποδοσμένες με χάραξη εν ξηρώ. Επίσης, η πλαστική απόδοση των τριχών στα φρύδια με παράλληλες χαρακιές, όπως στην κεφαλή των Φιλίππων, εμφανίζεται πιο συχνά από την εποχή αυτή και εξής και μέχρι τα χρόνια των Σεβήρων¹⁶. Με το πορτρέτο από τους Σόλους μπορεί να συγκριθεί το έργο των Φιλίππων και στον τύπο της κόμμωσης. Και στα δύο υπάρχει διχάλα στο μέσο

14. G. Lahusen – E. Formigli, «Der Augustus von Meroë und die Augen der römischen Bronzenbildnisse», *AA* 1993, 655 κε. (κυρίως 670-672) και Lahusen – Formigli 2001, 462 κε. Κατά τους παραπάνω μελετητές, η αλλαγή στην τεχνική συμπίπτει με την αλλαγή στην τεχνική της απόδοσης των ματιών στα μαρμάρινα έργα στην ύστερη περίοδο του Αδριανού. Έτσι, και στα δύο υλικά υπάρχει ομοιομορφία στην απόδοση των ματιών. Η αλλαγή της τεχνικής των χάλκινων έργων απλοποιεί και την κατασκευή τους. Παράλληλα, όμως, συνιστά, όπως παρατηρούν οι μελετητές, μία οπισθοδρόμηση, η οποία είχε ξεκινήσει από τον 1^ο αι. μ.Χ., όταν άρχισαν να κατασκευάζουν τα μάτια αποδίδοντας το βολβό με λευκό και την ίριδα με μαύρο υλικό, ενώ η κόρη αποδιδόταν μόνο με εγχάραξη. Επίσης, υπάρχουν και ορισμένα παραδείγματα, στα οποία τα μάτια είναι χυτά, αλλά δεν υποδηλώνονται η ίριδα και η κόρη. Σε αυτά τα έργα, κατά τους παραπάνω μελετητές, είτε τα μάτια αποτελούν νεότερες συμπληρώσεις είτε τα έργα ήταν επιχρυσωμένα. Τέλος ορισμένα έργα της πρώιμης αυτοκρατορικής περιόδου, στα οποία υποδηλώνεται με εγχάραξη η ίριδα και το κέντρο του ματιού, αποτελούν εξαιρέσεις και προέρχονται από κάποιες απομακρυσμένες επαρχίες. Βλ. επίσης E. Formigli, «La tecnica di costruzione delle statue di Riace», στον τόμο: *Due bronzi da Riace. Rinvenimento, analisi ed ipotesi di interpretazione, 1-3. BdA serie speciale 3* (1984) 133 κε.

15. L. Kahil, «Tête de bronze de Soloi (Chypre)», *AntK* 19 (1976) 41 κε. (κυρίως 46) πίν. 8-12.

16. Lahusen – Formigli 2001, 464-65.

του μετώπου και οι μνηοειδείς βόστρυχοι κατευθύνονται προς τα πλάγια, ενώ στους κροτάφους γυρίζουν προς την παρειά.

Αλλά και τα στιλιστικά χαρακτηριστικά του παιδικού πορτρέτου μπορούν να μας βοηθήσουν στη χρονολόγησή του. Η διευθέτηση των βοστρύχων είναι πιο ελεύθερη από αυτή που συναντάται στα πορτρέτα της εποχής του Τραϊανού και μπορεί να συγκριθεί με την οργάνωση της κόμης σε κεφαλές της εποχής του Αδριανού και μεταγενέστερες. Συγκρίνεται, λοιπόν, η κόμμωση του έργου μας με εκείνη των πορτρέτων του μαθητή του Ηρώδη του Αττικού Πολυδευκίωνα¹⁷, καθώς και σε εκείνα οι βόστρυχοι έχουν αρκετό όγκο και αναλύονται με εγχαράξεις χωρίς όμως να διαλύονται, όπως δηλαδή και στο δικό μας το έργο. Στιλιστική ομοιότητα έχει για τον ίδιο λόγο η κεφαλή των Φιλίππων και με το πορτρέτο από την Κύπρο. Δεδομένου, λοιπόν, ότι τα πορτρέτα του Πολυδευκίωνα χρονολογούνται στα χρόνια 148-178 μ.Χ. και το πορτρέτο της Κύπρου γύρω στο 160 μ.Χ. δεν θα πρέπει και το πορτρέτο των Φιλίππων να απέχει πολύ χρονικά.

Και τα δύο έργα με τα οποία συγκρίναμε ως τώρα το κεφάλι από τους Φιλίππους εικονίζουν νεαρούς άνδρες, ενώ το δικό μας εικονίζει ένα παιδί. Από τις γνωστές και ασφαλώς χρονολογημένες παιδικές μορφές μπορεί να συγκριθεί το πορτρέτο των Φιλίππων με μία κεφαλή του Κομμόδου στη Γενεύη, στην οποία ο διάδοχος εικονίζεται σε ηλικία περίπου πέντε ετών¹⁸. Οι δύο μορφές έχουν, βέβαια, διαφορετική κόμμωση, μοιάζουν όμως στο γενικό σχήμα του προσώπου, το υψηλό μέτωπο, τα μεγάλα μάτια με τα παχιά βλέφαρα και τα φρύδια που σχηματίζουν μεγάλα ανοιχτά τόξα, των οποίων οι τρίχες υποδηλώνονται με εγχαράξεις, καθώς επίσης και στο μικρό σαρκώδες στόμα. Επομένως, έπειτα και από αυτή τη σύγκριση, μπορούμε να χρονολογήσουμε με ασφάλεια και την κεφαλή των Φιλίππων στα χρόνια γύρω στο 170 μ.Χ.

Το κόσμημα που υπάρχει πάνω στη χωρίστρα των μαλλιών του παιδιού, εντάσσει τη μορφή στη μεγάλη ομάδα παραστάσεων που φέρουν αυτό το κόσμημα και προέρχονται τόσο από την Ανατολή όσο και από τη Δύση. Πρόκειται για ανάγλυφα και ολόγλυφα μαρμάρινα έργα, τερρακόττες αλλά και πορτρέτα σε μούμιες από την Αίγυπτο. Οι παραστάσεις στην πλειονότητά

17. Μπορεί να συγκριθεί π.χ. με το πορτρέτο του Πολυδευκίωνα από την Κηφισιά, σήμερα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών, με αριθμό ευρετηρίου 4811. Βλ. Αικ. Ρωμοπούλου, *Ελληνορωμαϊκά Γλυπτά του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου*, Αθήνα 1997, αριθ. 90 και Ν. Καλτσάς, *Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Τα Γλυπτά*, Αθήνα 2001, αρ. 735.

18. Fittschen, *ό.π.* (σημ. 2) 55 H1 πίν. 84. Πρόκειται για το λεγόμενο τύπο της Γενεύης, ο οποίος δημιουργήθηκε με την ευκαιρία της απονομής του τίτλου του καίσαρα στον Κόμμοδο και τον αδελφό του Άννιο Βήρο το 166 μ.Χ.

τους είναι παιδικά πορτρέτα¹⁹, ορισμένα από τα οποία είναι σίγουρα ταφικά²⁰. Υπάρχουν όμως και αναθήματα, όπως οι παραστάσεις μιας τριάδας γερμανικών γυναικείων μητροπρεπών θεοτήτων²¹.

Επειδή ακριβώς το κόσμημα αυτό απαντά κυρίως σε πορτρέτα παιδιών πρέπει να συνδέεται με την παιδική ηλικία²² και να έχει κάποιο συμβολισμό²³ που να σχετίζεται με αυτή. Με βάση τα ευρήματα²⁴, φαίνεται ότι το κόσμημα συνέδεε το παιδί που το έφερε με κάποια θεότητα που είτε ήταν μητέρα η ίδια, όπως η Αφροδίτη και η Ίσιδα, είτε είχε την υπόσταση της κουροτρόφου, όπως η Άρτεμις, οι γερμανικές *Matronae* ή οι Νύμφες, που ήταν κουροτρόφοι του Διονύσου, καθώς επίσης και με τον ίδιο τον Διόνυσο. Η θεότητα αυτή προστάτευε το παιδί όσο ζούσε αλλά και μετά θάνατον, σε περίπτωση πρόωγου θανάτου του.

Ορισμένες από αυτές τις θεότητες-προστάτες των παιδιών δέχονταν μυστηριακή λατρεία, όπως η Ίσιδα και ο Διόνυσος, όμως τα παιδιά δε συνδέονταν με αυτές εξαιτίας αυτής της λατρείας αλλά επειδή οι οικογένειές τους λάτρευαν τις συγκεκριμένες θεότητες²⁵. Άλλωστε, στην αυτοκρατορική εποχή

19. Το κόσμημα στην Ανατολή απαντά και σε παραστάσεις εφήβων αλλά και σε μικρό αριθμό παραστάσεων ενηλίκων. Συγκεκριμένα, πρόκειται για γυναικεία ταφικά πορτρέτα από την Παλμύρα, που χρονολογούνται από το 2^ο αι. μ.Χ. κε., και για πορτρέτα σε μούμιες από την Αίγυπτο από τον 4^ο αι. μ.Χ. κε.

20. Πρόκειται για τις παραστάσεις παιδιών σε επιτύμβιες στήλες, όπως π.χ. στη στήλη του Ηρακλείδη από την Αττική των μέσων του 2^{ου} αι. μ.Χ. Βλ. D. V. von Moock, *Die figürlichen Grabstelen Attikas in der Kaiserzeit*, Mainz 1998, 174 σφ. 469.

21. Σχετικά βλ. L. Hahl, «Zur Erklärung der niedergermanischen Matronendenkmäler», *BJb* 160 (1960) 9-49.

22. Η παρουσία του στα πορτρέτα των γυναικών από την Παλμύρα έχει σχέση με τον πλούτο των μορφών αυτών, που είναι φανερός και από τα ενδύματά τους αλλά και τα υπόλοιπα κοσμήματά τους.

23. Κατά τον W. Trillmich, «Das Torlonia Mädchen. Zu Herkunft und Entstehung des kaiserzeitlichen Frauenporträts», *AbhGöttingen* 99 (1976) 13 με σημ. 7 και τον A. Linfert, «Die antiken Skulpturen des Museums Municipal von Château-Gontier» *MAR XIX* (Mainz 1992) σφ. 19, το κόσμημα δεν έχει κάποιον ιδιαίτερο συμβολισμό.

24. Σχετικά βλ. Gonzenbach 1969, 885 κε. (ιδιαίτερα 912 κε.). Συγκεκριμένα, μπορούμε να αναφέρουμε την ύπαρξη παράστασης Αφροδίτης και Έρωτα στο κόσμημα που βρέθηκε στον ελληνιστικό τάφο των Φιλίππων, τις μάσκες που εικονίζονται στο κόσμημα ενός από τα πορτρέτα της Θάσου, οι οποίες συνδέουν τη μορφή με το διονυσιακό χώρο αλλά και την εύρεση των αναθημάτων στα ιερά των γερμανικών μητροπρεπών θεοτήτων.

25. Κατά τον Cl. Rolley, «Les cultes égyptiens à Thasos. A propos de quelques documents nouveaux», *BCH* 92 (1968) 187 κε., το κόσμημα συνδέεται με θεότητες που δέχονται μυστηριακή λατρεία και χαρακτηρίζει όσους το φέρουν ως μύστες, άποψη όμως που δε μπορεί να γίνει αποδεκτή αφού τουλάχιστον οι γερμανικές *Matronae* δε δέχονται τέτοιου είδους λατρεία.

η σημασία αυτού του είδους των ανατολικών θεοτήτων και των μυστηριακών λατρειών αυξάνεται συνεχώς όπως και ο αριθμός των πιστών τους.

Το κόσμημα αυτό, με βάση τα υπάρχοντα δεδομένα, εμφανίστηκε στον ελληνικό χώρο κατά την ελληνιστική περίοδο²⁶. Στην πρώιμη περίοδο του Αυγούστου (ύστερος 1^ο αι. π.Χ.) πέρασε στην Ιταλία και στη συνέχεια διαδόθηκε σε ολόκληρη την αυτοκρατορία. Σύμφωνα με τους μελετητές αποτελεί την εξέλιξη από μία πλεξίδα που υπήρχε στην κορυφή του κεφαλιού σε πολλές παιδικές κεφαλές αλλά και σε κεφαλές των θεών Έρωτα και Αρποκράτη. Αυτή αποτελούσε μία συνήθη παιδική κόμμωση²⁷, η οποία εμφανίζεται στον 5^ο αι. π.Χ.²⁸ σε κάποια μεμονωμένα παραδείγματα αλλά αποκτά ιδιαίτερη διάδοση στην ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο²⁹. Παράλληλα, όμως, η πλεξίδα αυτή έχει συνδεθεί και με αρχαία ελληνικά έθιμα κουράς και ανάθεσης των μαλλιών σε κάποια θεότητα στο τέλος της παιδικής ηλικίας³⁰. Πάντως, και μετά την εμφάνιση του κοσμήματος υπάρχουν παραστάσεις παιδιών με πλεξίδα³¹, γεγονός που εξηγείται πιθανότατα από το ότι αυτό το κόσμημα ήταν κατασκευασμένο από πολύτιμα υλικά, όπως φανερώνουν και τα πραγματικά παραδείγματα που έχουν βρεθεί³², και κατά συνέπεια μόνο παιδιά πλουσίων οικογενειών μπορούσαν να το έχουν. Για τα υπόλοιπα παιδιά η πλεξίδα συνέχισε να παίζει τον αντίστοιχο ρόλο, τον οποίο άλλωστε έπαιξε και πριν την εμφάνιση του κοσμήματος³³. Φαίνεται, τέλος, ότι αυτό το κόσμημα ήταν διαδεδομένο στην περιοχή της Μακεδονίας, αφού, εκτός από το πραγματικό κόσμημα που είχε βρεθεί παλαιότερα στον τάφο των Φιλίππων και το πορτρέτο από την ίδια πόλη που εξετάζουμε, έχουν αποκαλυφθεί τρία πορτρέτα με παρόμοιο

26. Gonzenbach 1969, 911. Η προέλευση από τον ελληνικό χώρο αλλά και η χρονολόγηση επιβεβαιώνονται από ευρήματα, όπως το κόσμημα από τον ελληνιστικό τάφο αγοριού στο Οκάγωνο των Φιλίππων, ο οποίος χρονολογείται στον 3^ο-2^ο αι. π.Χ. (Καβάλα, Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθμός ευρετηρίου 577: Gonzenbach 1969, 941 αρ. 20).

27. RE VII (1912) 2125 λ. Haartracht und Haarschmuck (Steininger). Ch. Vorster, *Griechische Kinderstatuen*, Κολωνία 1983, 22-23.

28. H. Diepolder, *Die attischen Grabreliefs des 5. und 4. Jhs.*, Βερολίνο 1931, 43 κε. πίν. 40.

29. I. Spiliopoulou-Donderer, «Das Grabrelief der Apollonia», *Roman Funerary Monuments in the J.P. Getty Museum 1*, Occasional Papers 6 (1990) 10 κε.

30. Gonzenbach 1969, 921 κε. S. B. Thompson, «A Dove for Dione», στον τόμο: *Studies in Athenian Architecture, Sculpture and Topography presented to H.A. Thompson*, Hesperia Suppl. 20 (1982) 155 κε. και S. F. Schröder, «Der Apollon Lykeios und die attische Ephebie des 4. Jhs.», *AM* 101 (1986) 176.

31. Moock, *ό.π.* (σημ. 20) 146 αρ. 320: στήλη από τα τέλη του 2^{ου} αι. μ.Χ., 166 αρ. 433: στήλη του 1^{ου} μισού 3^{ου} αι. μ.Χ.

32. Hahl, *ό.π.* (σημ. 21) 22-25 αρ. 75-82.

33. Gonzenbach 1969, 919.

κόσμημα στη γειτονική Θάσο³⁴, ενώ δύο ακόμη βρίσκονται στο Μουσείο της Θεσσαλονίκης³⁵.

Η χρήση του παιδικού πορτρέτου των Φιλίππων δεν είναι γνωστή, καθώς δεν μας βοηθούν τα ανασκαφικά συμφοραζόμενα ή ο τόπος εύρεσης. Η έκφρασή του, που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως «θλιμμένη», δε θα πρέπει να μας οδηγήσει αυτόματα στο συμπέρασμα ότι είχε ταφική χρήση³⁶. Η έκφραση αυτή οφείλεται, πιθανόν, στο ότι οι καλλιτέχνες απέδιδαν και στο παιδικό πρόσωπο τη σοβαρότητα που ήταν χαρακτηριστική για τα πρόσωπα των ενηλίκων³⁷. Δεν αποκλείεται λοιπόν να ήταν ανάθημα από κάποιο ιερό³⁸, πιθανόν κάποιας κουροτρόφου θεότητας. Ωστόσο, δε θα πρέπει να αποκλειστεί και η περίπτωση να βρισκόταν μέσα σε κάποια οικία εικονίζοντας ένα μέλος της οικογένειας³⁹. Πάντως, όποια και αν ήταν η χρήση του πορτρέτου, θα πρέπει το εικονιζόμενο παιδί να ανήκε σε μια πλούσια οικογένεια, αφού όπως ανα-

34. Το ένα από αυτά βρίσκεται στο Λούβρο με αριθμό ευρετηρίου 976. Αυτό κατά τον Trillmich, *ό.π.* (σημ. 23) 13 κε., χρονολογείται στον 1^ο αι. μ.Χ. (εποχή Κλαυδίου) ενώ κατά τη Gonzenbach 1969, αρ. 23, στον 2^ο αι. μ.Χ. Το δεύτερο βρίσκεται στο Μουσείο της Θάσου με αριθμό ευρετηρίου 2435 και χρονολογείται κατά τη Gonzenbach 1969, αρ. 24, στο β' μισό του 2^{ου} αι. μ.Χ. Το τρίτο, τέλος, επίσης στη Θάσο, με αριθμό ευρετηρίου 2354, ανήκει κατά τη Gonzenbach 1969, αρ. 25, στον πρώιμο 3^ο αι. μ.Χ. ενώ κατά τον Trillmich, *ό.π.* (σημ. 23) 13 κε., χρονολογείται και αυτό στο β' μισό του 2^{ου} αι. μ.Χ.

35. Πρόκειται για τα πορτρέτα με αριθμούς ευρετηρίου ΜΘ 1021 και ΜΘ 1052 (Γ. Δεσπίνης – Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού – Εμμ. Βουτυράς, *Κατάλογος Γλυπτών Μουσείου Θεσσαλονίκης II*, Θεσσαλονίκη 2003, αρ. 258 και 278). Στο ευρετήριο του Μουσείου η προέλευση τους χαρακτηρίζεται ως άγνωστη, πιθανόν όμως προέρχονται και αυτά από τη Μακεδονία.

36. Κατά τον K. Fittschen, «Ritratto ufficiale e ritratto privato» στον τόμο: *Atti della II Conferenza sul ritratto romano*. Ρώμη 26-30/9/1984, Ρώμη 1988, 306, τα περισσότερα παιδικά πορτρέτα έχουν νεκρική χρήση εξαιτίας της «θλιμμένης έκφρασής» τους.

37. M. Flashar, «Kleiner June im Hemd», στον τόμο: M. Strocka (επιμ.), *Römische Bildnisse. Porträts der Berliner Antikensammlung in Freiburg*, Μόναχο 2000, 65-72 (ιδιαίτερα 69). H. Wrede, «Der Sarkophagdeckel eines Mädchens in Malibu und die frühen Klinensarkophage Roms, Athens und Kleinasiens» στον τόμο: *Roman Funerary Monuments in the J.P. Getty Museum I*, Occasional Papers 6 (1990) 20.

38. Στην ελληνική περίοδο τα παιδικά αγάλματα ήταν στην πλειοψηφία τους αναθήματα, ενώ ήταν σπάνια τα ταφικά αγάλματα παιδιών (Vorster, *ό.π.* [σημ. 27] 48). Χαρακτηριστική είναι η παρουσία πολλών πορτρέτων κοριτσιών στο ιερό της Αρτέμιδος στη Βραυρόνα. Υπάρχουν όμως και περιπτώσεις, όπου η παρουσία παιδικών πορτρέτων στο ιερό οφείλεται στο ρόλο που έπαιζαν στη λατρεία, όπως στην περίπτωση του ιερού της Δήμητρας στην Ελευσίνα. Σχετικά βλ. P. A. Pantos, «Der Kopf einer Mädchenstatuette aus Eleusis» *AM* 104 (1989) 200.

39. Κατά τον Flashar, *ό.π.* (σημ. 37) 69, αφού η συγκλητική και η μεσαία τάξη μιμούσαν την αυτοκρατορική οικογένεια θα πρέπει να υπήρχαν και στα δικά τους σπίτια πορτρέτα των ζωντανών παιδιών τους, αφού αυτά αποτελούσαν το μέλλον της οικογένειας.

φέραμε το κόσμημα ήταν κατασκευασμένο από πολύτιμα υλικά.

Η εργαστηριακή προέλευση του πορτρέτου που εξετάζουμε είναι πολύ δύσκολο να εντοπιστεί, δεδομένου ότι υπάρχουν πολύ λίγα χάλκινα πορτρέτα γενικά και από τη Μακεδονία ειδικότερα. Εκτός από το πορτρέτο της νέας πανεπιστημιακής ανασκαφής, είχε βρεθεί στην πόλη των Φιλίππων, στις ανασκαφές του Forum το 1931, ένα ακόμη χάλκινο πορτρέτο⁴⁰ που εικόνιζε έναν άνδρα με διάδημα. Εκείνο το πορτρέτο, κατά τον E. Lapalus⁴¹, εικόνιζε κάποιον αυτοκράτορα της τελευταίας εικοσαετίας του 4^{ου} αι. μ.Χ., πιθανότατα τον Γρατιανό. Το έργο εκείνο είχε θεωρηθεί τότε από τον μελετητή ως κατώτερης ποιότητας. Η κεφαλή όμως αυτή είναι χαμένη από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ενώ δεν υπάρχουν και καλές φωτογραφίες της. Για το λόγο αυτό δεν είναι δυνατό να συγκρίνουμε τις δύο κεφαλές και να ανιχνεύσουμε τυχόν σχέσεις τους.

Άγνωστη, επίσης, παραμένει και η αιτία καταστροφής του νέου πορτρέτου. Ο τρόπος που έχει σπάσει και το γεγονός ότι λείπει το μισό κεφάλι επιτρέπει την υπόθεση ότι καταστράφηκε προκειμένου να το λιώσουν και να ξαναχρησιμοποιήσουν την πρώτη ύλη⁴². Ωστόσο, δε μπορούμε να αποκλείσουμε την περίπτωση να είχε ήδη υποστεί κάποιες φθορές από το χρόνο ή από κάποια άλλη αιτία, όπως για παράδειγμα από ένα σεισμό που κατέστρεψε το κτίριο στο οποίο βρισκόταν. Ό,τι και να συνέβη πάντως, παρά την αποσπασματική κατάσταση διατήρησής του και ανεξάρτητα από την εργαστηριακή του προέλευση, το έργο ανήκει σε έναν ικανό καλλιτέχνη και η ποιότητά του είναι υψηλή. Αποτελεί έτσι, ένα σημαντικό έργο της μέσης αυτοκρατορικής περιόδου, της εποχής δηλαδή που η πόλη των Φιλίππων βρισκόταν σε ιδιαίτερη άνθηση, και μία ακόμη απόδειξη της ευμάρειας των κατοίκων της.

40. E. Béquignon, «Chronique des fouilles et découvertes archéologiques» *BCH* 55 (1931) 501. H. von Heinze, «Ein Bronzebüstchen des Kaisers Gratianus», στον τόμο: *Vivarium. Festschrift Th. Klauser, JbAChr_Erg.* 11 (1984) 158 με σημ. 75 πίν. 21a-c.

41. E. Lapalus, «Tête de bronze de Philippes (Macédoine)», *BCH* 56 (1932) 360-374.

42. Τα έργα που κατάστρεφαν οι αρχαίοι προκειμένου να χρησιμοποιήσουν ξανά το υλικό, τα έσπαζαν συστηματικά με σφυρί σε μικρά κομμάτια, όπως φαίνεται να καταστράφηκε και το δικό μας έργο. Σχετικά βλ. Lahusen – Formigli 2001, 499 κε.

BRONZE HEAD OF A CHILD FROM FILIPPOI (MACEDONIA)

EMMANOUELA G. GOUNARI

The article deals with the bronze head of a child from the new excavation of the University of Thessaloniki at Filippi. The sculpture was found in 1997 in an insula with many mosaic floors from its first phase. Only the face with a small part of the front of the head and the front part of the neck is saved. The markings on the inner and the outer surfaces lead to the conclusion that it was crafted by the indirect lost-wax casting technique. The state of preservation of the object and the fact that it was found near a big kiln belonging to the second phase of the building lead to the conclusion that it cannot have been found near its original place. It seems that it was destroyed so that the melted bronze would be re-used. It is possible though that the sculpture was already damaged, probably by an earthquake.

The head represents a child of 2-4 years of age. It is compared to its technical features, the style and the hair-style with a bronze portrait of a youth from Cyprus (± 160 AD.), a portrait of Polydeukion (148-178 AD.), as well as with a portrait of young Commodus at the age of 5. Consequently, the portrait can be dated to the third quarter of the 2nd century A.D. and maybe between 160 and 170 A.D.

A special feature of the figure is the jewel in the middle of the head. Jewels of that kind are common on representations of children, from all-over the empire, but also on representations of the Matronae, some divinities from the West who watched over children, and on funerary portraits of adults from the East. It is believed that it connected the child who wore it with deities, who protected it while alive as well as after death. These deities sometimes received mystic cult but the jewel does not characterize the child as a member of such a cult. It is possible that it originates from a plait worn by many children, which was often reserved for dedication to one of the divinities who watched over children. This plait and consequently the jewel were connected with ancient Greek rites of transition. Finally, it seems that this jewel was quite common in the area of Macedonia because quite a few portraits of children were found here, as well as a jewel in the tomb in the Oktagon at Filippi.

The portrait from Filippi could have been a grave portrait or a votive offering but it could also have been exposed in a house. We cannot say where it was created because bronze portraits are not very common. But we can say for sure that the portrait we found is a work of art from the time of the Antonines and it shows that the city of Filippi was a flourishing city at that time.

ΘΕΟΔΟΣΙΑ ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ-ΤΙΒΕΡΙΟΥ

ΤΟ ΑΝΑΚΤΟΡΙΚΟ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑ
ΤΟΥ ΓΑΛΕΡΙΟΥ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ*

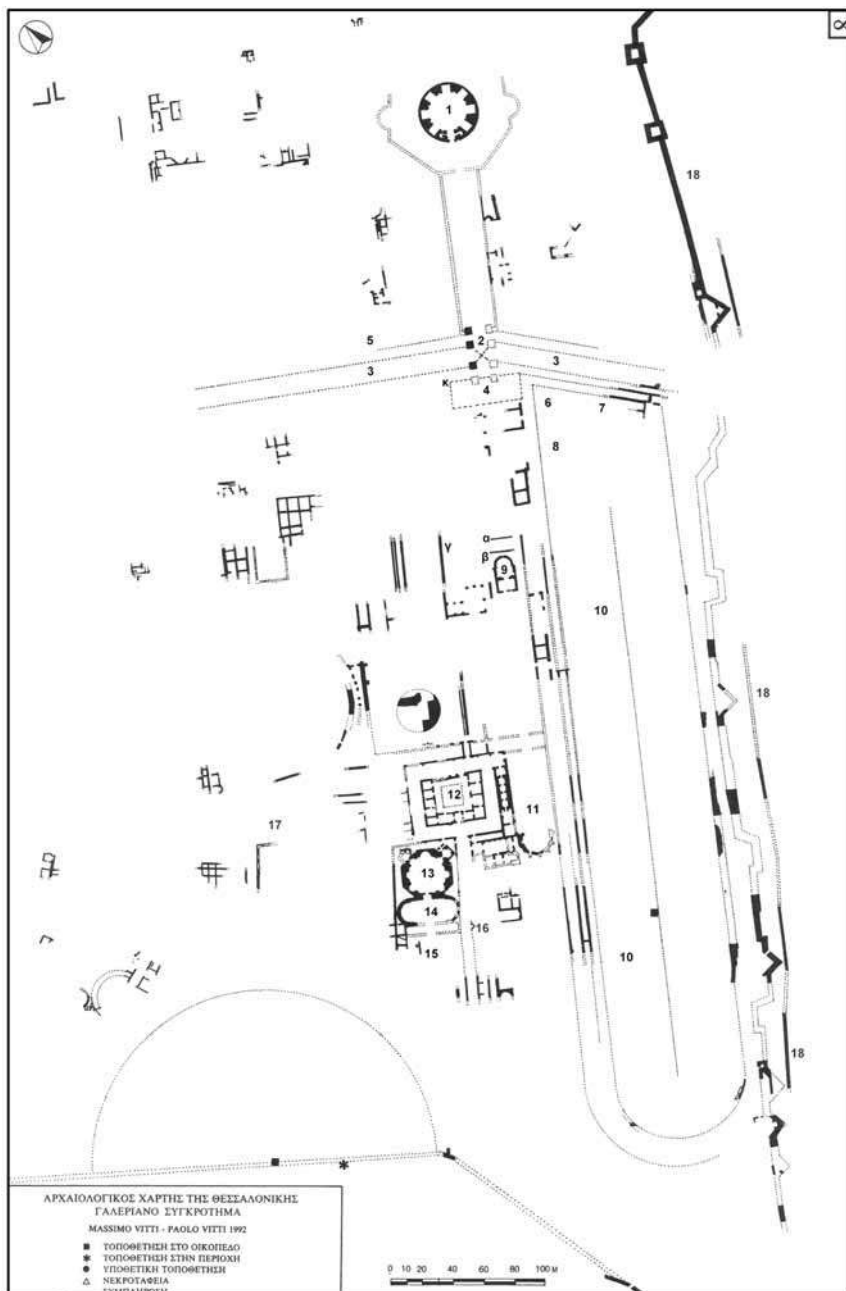
Η απόλυτη χρονολόγηση του γαλεριανού συγκροτήματος στη Θεσσαλονίκη (εικ. 1) είναι ένα ζήτημα δύσκολο λόγω της απουσίας φιλολογικών πηγών¹ και επιγραφών αλλά και λόγω έλλειψης ανασκαφικών δεδομένων. Εξάλλου, και η διάκριση των οικοδομικών του φάσεων, που είναι αναμενόμενο να υπάρχουν, είναι αρκετά περίπλοκη λόγω της έκτασης του συγκροτήματος και της αποσπασματικότητας της ανασκαφικής έρευνας, η οποία άρχισε το 1917 και συνεχίζεται μέχρι σήμερα με χαρακτηριστικά άλλοτε σωστικό και άλλοτε συστηματικό². Παρά ταύτα θα επιχειρήσω να τεκμηριώσω μια πρόταση για τις

* Η μελέτη αυτή αποτελεί την ελληνική έκδοση μιας ανακοίνωσης που έκανα στη γεωμανική γλώσσα το Σεπτέμβριο του 2005 στο συνέδριο του Split «Diocletian, Tetrarchy and Diocletian's Palace on the 1700th Anniversary of Existence» (Πρακτικά υπό έκδοση). Λόγω του ιδιαίτερου ενδιαφέροντος του επιστημονικού κοινού της Θεσσαλονίκης για το θέμα έκρινα σκόπιμη τη δημοσίευσή της και στα ελληνικά.

Για κάθε είδους βοήθεια στη διάρκεια της έρευνάς μου είμαι υποχρεωμένη στη διευθύντρια της 16ης Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων κ. Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου. Για συζήτηση ευχαριστώ τους Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, Φ. Αθανασίου, Δ. Χριστοδούλου, W. Kuhoff, Ε. Μαρκή και Α. Μέντζο.

1. Για τις όψιμες πηγές όπου αναφέρεται το ανάκτορο του Μαξιμιανού στη Θεσσαλονίκη βλ. τελευταία Mayer 2002, 39 με σημ.148.

2. Για την ιστορία της έρευνας βλ. H. P. Laubscher, *Der Reliefschmuck des Galeriusbogens in Thessaloniki*, Βερολίνο 1975, 4 κε., 9 κε., 14 σημ. 78. Στεφανίδου-Τιβεριού 1995, 13 κε. με σημ. 1-5. Για τις παλιότερες έρευνες τελευταία Τορ 2003, 240 κε. J. Mühlenbrock, *Tetrapylon. Zur Geschichte des viertorigen Bogenmonumentes in der römischen Architektur*, Münster 2003, 278, 279 σημ. 3010. Η νεότερη ανασκαφική περίοδος και οι αναστηλωτικές εργασίες άρχισαν το 1993 και συνεχίζονται, βλ. Φ. Αθανασίου – Κ. Γεωργιουσάδη – Μ. Μίτζα – Μ. Σαραντίδου – Μ. Χατσέρας, *AEMΘ* 8 (1994) 169 κε. Μ. Καραμπέρη – Ε. Χριστοδουλίδου, *AEMΘ* 9 (1995) 219 κε. Μ. Καραμπέρη – Ε. Χριστοδουλίδου – Α. Καϊάφα, *AEMΘ* 10B (1996) 533 κε. Μ. Καραμπέρη – Ε. Χριστοδουλίδου, *AEMΘ* 11 (1997) 393 κε. Α. Λιούτας –

Εικ. 1. Χάρτης των οικοδομικών λειψάνων του Γαλεριανού συγκροτήματος. Vitti 1996, χάρτης 8.

κύριες φάσεις του συγκροτήματος και για τη χρονολόγησή τους, ανασυνθέτοντας τα δεδομένα υπό το πρίσμα και των νέων στοιχείων που έγιναν πρόσφατα γνωστά. Πιο συγκεκριμένα, θα λάβω υπόψη μου κυρίως τα συμπεράσματα που προέκυψαν: α) από τις ανασκαφές και τις έρευνες των τελευταίων δώδεκα χρόνων τόσο στο βόρειο όσο και στο νότιο τμήμα του συγκροτήματος³, τα αποτελέσματα των οποίων δεν έχουν γίνει ακόμη ευρύτερα γνωστά, β) από τη συστηματική δημοσίευση τόσο των ψηφιδωτών δαπέδων του⁴ όσο και των αρχιτεκτονικών γλυπτών του και κυρίως του μικρού τόξου του Γαλερίου⁵ (εικ. 2) και γ) από την πρόσφατη δημοσίευση από τον H. Torp των καταλοίπων του E. Dyggve, η οποία ρίχνει φως στην εκτεταμένη ανασκαφική έρευνα του Δανού αρχιτέκτονα και αρχαιολόγου στο συγκρότημα το 1939⁶.

Θα υπενθυμίσω καταρχήν ότι δύο μνημεία του συγκροτήματος μάς προσφέρουν με τη βοήθεια ιστορικών κριτηρίων απόλυτες χρονολογίες γενικά αποδεκτές σήμερα: η μνημειακή ασπίδα του Γαλερίου στο βόρειο τμήμα του (εικ. 1 και 5: αρ. 2) και το μικρό τόξο του Γαλερίου (εικ. 2) που προέρχεται από το μεγάλο νότιο περιστύλιο του ανακτόρου (εικ. 1 και 3: αρ. 16). Η ασπίδα κατασκευάστηκε μετά την επιτυχή έκβαση των περσικών πολέμων του Γαλερίου το 298 μ.Χ. και εγκαινιάστηκε κατά πάσα πιθανότητα το 303 μ.Χ. με αφορμή τις εορταστικές εκδηλώσεις για τα είκοσι χρόνια των Αυγούστων και τα δέκα των Καισάρων (ή ως το 305 μ.Χ. το αργότερο)⁷. Θα ήθελα εδώ να

M. Μανδάκη, *AEMΘ* 11 (1997) 365 κε. Φ. Αθανασίου – Β. Μάλαμα – Μ. Μίτζα – Μ. Σαραντίδου, *AEMΘ* 11 (1997) 365 κε. Καρούδας 1997, 439 κε. Μ. Καραμπέτη, *AAA* 23-28 (1990-1995) 116 κ.ε. Μ. Καραμπέτη – Ε. Χριστοδουλίδου, *AEMΘ* 12 (1998) 103 κε. Φ. Αθανασίου – Β. Μάλαμα – Μ. Μίτζα – Μ. Σαραντίδου, *AEMΘ* 12 (1998) 113 κε. και οι ίδιες, *ό.π.* 127 κε. Φ. Αθανασίου – Β. Μάλαμα – Μ. Μίτζα – Μ. Σαραντίδου, *AEMΘ*, *AEMΘ* 13 (1999) 191 κε. Μ. Καραμπέτη, *AEMΘ* 15 (2001) 205 κε. Μ. Καραμπέτη – Ε. Χριστοδουλίδου, *AEMΘ* 16 (2002) 307 κε. Μ. Καραμπέτη, *AEMΘ* 17 (2003) 227 κε. Αθανασίου κ.ά. 2004, 239 κε. Φ. Αθανασίου – Β. Μάλαμα – Μ. Μίτζα – Μ. Σαραντίδου, *AEMΘ* 18, 2004, 255 κε.

3. *Ο.π.*

4. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1998.

5. Βλ. κυρίως την αναλυτική μονογραφία Στεφανίδου-Τιβεριού 1995. Η *ίδια*, *ArchCl* 46 (1994) 279 κε. Η *ίδια*, στον τόμο: Γ. Δεσπίνης – Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού – Εμμ. Βουτυράς, *Κατάλογος Γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης I* (1997) αρ. 141-146. Με συντομία η *ίδια*, *Το μικρό τόξο του Γαλερίου στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Θεσσαλονίκης*, Αθήνα 1996.

6. Torp 2003. Είναι ευτύχημα το γεγονός ότι τα σωζόμενα σχέδια του E. Dyggve βρίσκονται σήμερα στο Μουσείο Εκμαγείων του Αρχαιολογικού Τομέα του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, χάρη στην ευγενή προσφορά της κ. Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, στην οποία δωρήθηκαν από τον H. Torp.

7. Laubscher, *ό.π.* (σημ. 2) 107. Για τις νεότερες απόψεις βλ. Στεφανίδου-Τιβεριού 1995, 52 σημ. 149. Βλ. και τελευταία Torp 2003, 268 σημ. 130. Mühlenbrock, *ό.π.* (σημ. 2) 282.

Εικ. 2. Το μικρό τόξο του Γαλερίου. Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης αρ. ευρ. 2466. Φωτ. ΑΓΜΕ 12 Α (Μ. Σκιαδαρέσης).

τονίσω το γεγονός ότι οι παραπάνω χρονολογίες συμπίπτουν με εκείνες που προκύπτουν από τις νομισματικές μαρτυρίες για την εγκαθίδρυση αυτοκρατορικής έδρας στη Θεσσαλονίκη από το 299 έως το 303 μ.Χ. Το 298/99 μ.Χ. ανοίγει δηλαδή το αυτοκρατορικό νομισματοκοπείο της Θεσσαλονίκης, η οποία γίνεται, όπως δέχεται σήμερα η ιστορική έρευνα, έδρα του Καίσαρα Γαλερίου⁸. Το 303 μ.Χ. το νομισματοκοπείο μεταφέρεται μαζί με την έδρα, προφανώς για στρατιωτικούς λόγους, στη Σερδική⁹. Με βάση αυτό το τελευταίο γεγονός δεν φαίνεται πιθανή η οψιμότερη χρονολόγηση εγκαινίασης της αφίδας στο 305 μ.Χ.¹⁰

Το μικρό μαρμάρινο τόξο (εικ. 2), επίστεψη μιας *aedicula* που στέγαζε ένα χαμένο σήμερα άγαλμα, ήταν ενταγμένο σε έναν επίσημο χώρο του νοτιότερου τμήματος του ανακτόρου¹¹ (εικ. 1 και 3: αρ. 16). Η *aedicula* διαμορφωνόταν δηλαδή στην ανατολική στοά του μεγάλου νότιου περιστυλίου (εικ. 1 και 3: αρ. 15) –ίσως σε αντιστοιχία με μια άλλη στα δυτικά–, το οποίο είχε την είσοδό του στα νότια, προς την πλευρά της θάλασσας, αλλά επικοινωνούσε προς βορράν μέσω μεγάλου προθαλάμου με το πολυτελές κτίριο που είναι γνωστό

8. Στεφανίδου-Τιβεριού 1995, 53 με σημ. 153.

9. Στεφανίδου-Τιβεριού 1995, 53.

10. Βλ. Στεφανίδου-Τιβεριού 1995, 52 σημ. 149, όπου οι σχετικές απόψεις.

11. Βλ. παραπάνω σημ. 5.

ως Οκτάγωνο (εικ. 1 και 3: αρ. 13-14). Επιπλέον, η ανατολική στοά του περιστευλίου οδηγούσε από τη νότια είσοδο του ανακτόρου στο μικρότερο, βόρειο περιστύλιο¹² (εικ. 1 και 3: αρ. 12). Το τόξο ήταν, επομένως, τοποθετημένο σε μια εξέχουσα θέση του ανακτόρου. Η αναλυτική μελέτη του πριν από μερικά χρόνια με οδήγησε σε ορισμένα, σημαντικά, νομίζω, συμπεράσματα, τα οποία έχουν γίνει ήδη δεκτά από τους ειδικούς¹³: α) Ότι στην αρχική φάση του μνημείου εικονίζονταν στο δεξιό μέταλλιο ο Γαλέριος και στο αριστερό η σύζυγός του Galeria Valeria που έφερε αυτοκρατορικά *insignia*, τα οποία απολαξεύτηκαν σε μια δεύτερη φάση, κατά τη μετατροπή της μορφής σε Τύχη της πόλης¹⁴. β) Ότι η απεικόνιση αυτή δεν είναι δυνατό να νοηθεί πριν από τη σύνοδο του Carnuntum το Νοέμβριο του 308 μ.Χ., όταν για πρώτη φορά η Galeria Valeria έγινε επίσημα αποδεκτή ως Αυγούστα στην *domus divina* των Τετραρχών ή έστω λίγους μήνες πριν, όταν έλαβε τον τίτλο της Αυγούστας, όπως δείχνουν οι νομισματικές κοπές που προηγούνται της συνόδου¹⁵. Επιπλέον, σε καμιά περίπτωση η απεικόνισή της δεν μπορεί να τοποθετηθεί μεταγενέστερα από το θάνατο του Γαλερίου, που συνέβη την άνοιξη του 311¹⁶. Το μικρό τόξο και κατά συνέπεια η *aedicula* και το νότιο περιστύλιο συνδέονται έτσι με μια οικοδομική φάση του συγκροτήματος νεότερη από εκείνη της μεγάλης αφίδας. Δεν μπορεί να είναι τυχαίο το γεγονός ότι η φάση αυτή συμπίπτει χρονικά με την εκ νέου μεταφορά του νομισματοκοπείου – και της έδρας του Γαλερίου – στη Θεσσαλονίκη που έγινε το Δεκέμβριο του 308¹⁷. Θεωρώ, λοιπόν, ότι ένα τμήμα της νότιας περιοχής του συγκροτήματος κατασκευάστηκε στην ύστερη περίοδο του Γαλερίου, μετά την εδραίωση της θέσης του Αυγούστου στη σύνοδο του Carnuntum.

Με άξονα τις παραπάνω χρονολογίες μπορούμε να θεωρήσουμε ως δεδομένο ότι η οικοδόμηση του συγκροτήματος, όχι όμως αναγκαστικά και η σχεδίαση, έγινε σε δύο κύριες φάσεις που αντιστοιχούν και σε δύο διαφορετικές ιστορικές φάσεις της Τετραρχίας. Θα επικεντρώσω την προσοχή μου καταρχήν στο βόρειο τμήμα του και ειδικότερα στη σχέση της αφίδας (τετραπύλου) με τον κύριο οριζόντιο άξονα της πόλης, τη *Via Regia*, και συνακόλουθα στον

12. Στεφανίδου-Τιβεριού 1995, 15 κ.ε., σχ. 1-3. Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, *AEMΘ* 6 (1992) 295 κ.ε.

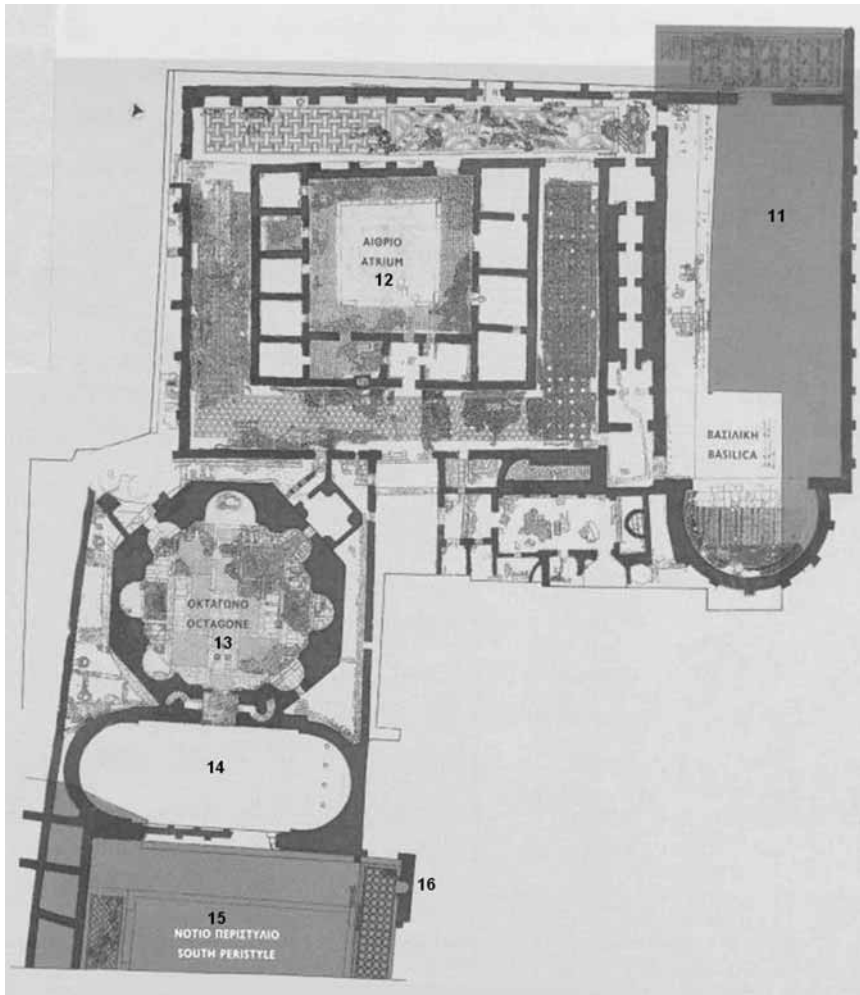
13. H. P. Laubscher, *JdI* 114 (1999) 235. Mayer 2002, 65 κ.ε. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1998, 100.

14. Στεφανίδου-Τιβεριού 1995, 39 κ.ε.

15. Στεφανίδου-Τιβεριού 1995, 52 κ.ε.

16. Στεφανίδου-Τιβεριού 1995, 54.

17. Στεφανίδου-Τιβεριού 1995, 53.

Εικ. 3. Κάτοψη του νότιου τμήματος του ανακτόρου του Γαλερίου. Το ανακτορικό συγκρότημα του Γαλερίου, Υπουργείο Πολιτισμού (ενημερωτικό φυλλάδιο).

τρόπο σύνδεσής του με το νότιο τμήμα (εικ. 1, 4 και 5). Πρόκειται για ένα κεντρικό ζήτημα που τροφοδότησε την αντιπαράθεση μεταξύ των μελετητών¹⁸. Εάν η *Via Regia* αποτελεί διαχωριστική γραμμή, δηλαδή τομή ανάμεσα στα δύο τμήματα του συγκροτήματος, τότε αυτά έχουν μια αυτοτέλεια το ένα από

18. Για τις διάφορες απόψεις βλ. Στεφανίδου-Τιβεριίου 1995, 52 σημ. 150. Βλ. και Ασημακοπούλου-Ατζακά 1998, 181 σημ. 1.

το άλλο και μπορούν να θεωρηθούν ως δύο ξεχωριστά οικοδομικά προγράμματα με χαλαρή σύνδεση μεταξύ τους. Εάν αντίθετα η *Via Regia* αποτελεί συνδυαστικό κρικό μεταξύ των δύο τμημάτων που το ένα λαμβάνει σοβαρά υπόψη το άλλο, τότε έχουμε να κάνουμε με ένα ενιαίο πρόγραμμα, ακόμη και αν αυτό δεν εκτελέστηκε σε μία μόνο οικοδομική φάση.

Κρίσιμες για το παραπάνω ζήτημα είναι οι απαντήσεις σε δύο επιμέρους ερωτήματα: α) Πότε πέρασε η *Via Regia* κάτω από την αφίδα και β) πότε κατασκευάστηκε και ποιος ήταν ο ρόλος του μεγάλου κτίσματος με τα μωσαϊκά, του λεγόμενου *vestibulum* (εικ. 1, 4 και 5: αρ. 4) που βρίσκεται αμέσως προς νότον της αφίδας.

Θα ξεκινήσω από το πρώτο ερώτημα. Οι πρόσφατες ανασκαφές του Ν. Καρύδας δυτικά της αφίδας του Γαλερίου και οι αξιοπροσεκτές τοπογραφικές παρατηρήσεις του για την πολεοδομική οργάνωση στην περιοχή νοτιοδυτικά της Ροτόντας¹⁹ (εικ. 5) μπορούν να αποτελέσουν, κατά τη γνώμη μου, μια νέα βάση για τη μελέτη του βορείου τμήματος του συγκροτήματος. Καταρχήν, επιβεβαιώθηκε ότι η περιοχή αυτή της Θεσσαλονίκης ήταν από την ελληνιστική ως τη μέση αυτοκρατορική περίοδο περιοχή νεκροταφείου και εργαστηριακών εγκαταστάσεων. Έτσι, το ανατολικό τείχος της πόλης στην ελληνιστική του φάση που περνούσε από την περιοχή αυτή²⁰ θα πρέπει τώρα να τοποθετηθεί λίγο δυτικότερα από τη Ροτόντα²¹. Μόλις στα μέσα του 3^{ου} αι. μ.Χ. το νέο τείχος που χτίστηκε υπό την απειλή του γοθτικού κινδύνου μετατοπίστηκε ανατολικότερα, έτσι ώστε 50 περίπου χρόνια αργότερα να αποτελέσει το ανατολικό όριο του νεόδμητου γαλεριανού συγκροτήματος²² (εικ. 1: αρ. 18). Σύμφωνα με τα πρόσφατα ανασκαφικά δεδομένα ο πολεοδομικός κάρναβος επεκτάθηκε σε αυτή την περιοχή για πρώτη φορά στο τέλος του 3^{ου} με αρχές 4^{ου} αι. μ.Χ. ακολουθώντας κατά βάση τους κανόνες της παλιότερης χάραξης²³. Ειδικότερα, κατά την ανασκαφή σε οικόπεδο ευρισκόμενο στη διασταύρωση των οδών Εγνατίας και Ιασωνίδου αρ. 2 (εικ. 1 και 5: αρ. 5), δηλαδή στη νοτιοδυτική γωνία του οικοδομικού τετραγώνου που βρίσκεται αμέσως δυτικά της

19. Καρύδας 1997, 439 κε.

20. Βλ. σχετικά ήδη J. M. Spieser, *Thessalonique et ses monuments du IV au VI siècle*, Παρίσι 1984, 60 κε., 80, πίν. XII, 1. Vitti 1996, 105 κε. με σημ. 142-143, 122 με σημ. 230-232.

21. Καρύδας 1997, 445. Μέρος του ρωμαϊκού, προγαλεριανού νεκροταφείου ανασκάφηκε και νοτίως της Εγνατίας στην οδό Αγαπηνού από την Ε. Μαρκή, στη θέση του κατοπινού Ιπποδρόμου, βλ. παρακάτω σημ. 72.

22. Βλ. Spieser, *ό.π.* (σημ. 20) 59 κε. Πρβλ. Vitti 1996, 125. Γ. Βελένης, *Τα τείχη της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1998, 17 κε.

23. Καρύδας 1997, 445 κε., σχ. 5.

αψίδας του Γαλεριού, διαπιστώθηκε ότι η παλιότερη οικοδομική φάση του ανάγεται στην περίοδο της Τετραρχίας²⁴. Επιπλέον, έγινε σαφές ότι η οικοδομική γραμμή του τετραγώνου προς την πλευρά της Εγνατίας είναι λοξή, προσαρμοζόμενη στη λοξή πορεία που ακολουθεί, ως γνωστόν, η *Via Regia*, προκειμένου να διέλθει κάτω από την αψίδα²⁵ (εικ. 1 και 5: αρ. 3). Η λοξή αυτή πορεία της οδού αρχίζοντας από το ύψος της οδού Κ. Παλαιολόγου (εικ. 5: - - - -) με κατεύθυνση προς ανατολάς²⁶, διατηρήθηκε και επί τουρκοκρατίας, όπως συμπεραίνουμε από παλιές αεροφωτογραφίες και σχέδια της περιοχής²⁷. Κάτω από την αψίδα, το λοξό αυτό σκέλος της *Via Regia* κάμπτεται για να κατευθυνθεί με μια νέα λοξή πορεία προς την Κασσανδρεωτική πύλη του ανατολικού τείχους²⁸. Η τελευταία αυτή πορεία έχει βεβαιωθεί και από μια παλιότερη ανασκαφή, του 1969, στην άμεση περιοχή της πύλης²⁹ αλλά ήδη και από την έρευνα του E. Dyggve το 1939³⁰. Η λοξή κατεύθυνση της οικοδομικής γραμμής δυτικά της Ροτόντας, που χρονολογείται στην παλιότερη φάση ανοικοδόμησης της περιοχής αυτής, δηλαδή στην εποχή του Γαλεριού, και το γεγονός ότι η επίσης λοξή καιγωνιώδης πορεία της *Via Regia* που εκτείνεται ως το ανατολικό τείχος σε μήκος 335 μ. περίπου, δείχνουν ότι έχουμε να κάνουμε με έναν ευρύτερο σχεδιασμό ολόκληρης της περιοχής που έγινε κατά την αρχική φάση του Γαλεριανού συγκροτήματος και δεν πρόκειται για μια εκ των υστέρων διορθωτική παρέμβαση. Στο σχεδιασμό αυτό εντάσσεται και παίζει κεντρικό ρόλο η θριαμβική αψίδα του Γαλεριού, πράγμα αναμφισβήτητο, αφού η *Via Regia* πέρασε κάτω από αυτήν, όπου και «έσπασε» σε δύο διαφορετικές κατευθύνσεις σκέλη.

Αν συνοψίσουμε όλα τα παραπάνω, μπορούμε να υποστηρίξουμε πλέον με βεβαιότητα ότι η ανέγερση της θριαμβικής αψίδας στην περίοδο 298/9-303 μ.Χ. συνοδεύεται από ένα σημαντικό πολεοδομικό πρόγραμμα που επέφερε την αναδιαμόρφωση ολόκληρης της περιοχής γύρω από αυτήν. Η *Via Regia*, η οποία κατέληγε έως τότε με ευθύγραμμη πορεία στην Κασσανδρεωτική πύλη,

24. Καρύδας 1997, 443, σχ. 3 και 5.

25. Καρύδας 1997, 443 κ.ε., 447 κ.ε. σχ. 5.

26. Καρύδας 1997, 448, σχ. 5. Αξίζει να επισημάνουμε εδώ ότι ο αρχαίος κάθετος δρόμος στη θέση αυτή έχει πλάτος 6 μ. (είναι δηλαδή πλατύτερος από τις άλλες καθετους της περιοχής που έχουν πλάτος 4,50 μ.) Καρύδας 1997, 448 με σημ. 5.

27. Α. Καραδήμου-Γερόλυμπτου, *Μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Θεσσαλονίκη και βορειοελλαδικές πόλεις στο τέλος του 19^{ου} αιώνα*, Θεσσαλονίκη 2004², σχ. σελ. 147, 167 (αεροφωτογραφία 1916). Βλ. και Vittì 1996, χάρτης 2 (σύμφωνα με το κτηματολόγιο του 1912).

28. Καρύδας 1997, 446, σχ. 5.

29. Βλ. και παρακάτω 178 με σημ. 64.

30. Βλ. παρακάτω 179 με σημ. 70.

άλλαξε πορεία προκειμένου να περάσει κάτω από την αψίδα που αρχικά τουλάχιστον είχε σχεδιαστεί, όπως θα αναφέρουμε στη συνέχεια, ως τετράπυλο αλλά μετατράπηκε εκ των υστέρων σε μνημείο με τρία τοξωτά ανοίγματα. Η αλλαγή πορείας της οδού συνοδεύτηκε και από μικρή ανύψωση του επιπέδου της –το αρχικό της επίπεδο, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, βρίσκεται λίγο χαμηλότερα³¹–, πράγμα που μπορεί να ερμηνευτεί σε συνδυασμό και με τη θέση που κατέλαβε η αψίδα ως αποτέλεσμα ενός, ευρείας κλίμακας, πολεοδομικού σχεδιασμού που επέβαλε μια τόσο σημαντική αλλαγή: την αλλαγή πορείας του κεντρικού άξονα της πόλης στο ανατολικό του τμήμα. Ο χώρος που εξοικονομήθηκε με τον τρόπο αυτό δεν ήταν αμελητέος³², δεδομένου του σχετικά περιορισμένου διαθέσιμου χώρου στο εσωτερικό της πόλης κατά μήκος της οχύρωσης³³ (εικ. 1). Επιπλέον, η χωροθέτηση του θριαμβικού μνημείου σε ένα σημείο υψηλότερο από την παλιά *Via Regia* και η αμεσότερη σύνδεσή του με τη Ροτόντα (εικ. 1 και 5: αρ. 1-2), με την οποία βρίσκεται στο ίδιο περίπου επίπεδο³⁴ αποτελώντας έτσι με αυτήν ένα ευσύνοπτο αρχιτεκτονικό σύνολο, έχει και μια ιδεολογικού χαρακτήρα σημασία. Καταλήγουμε, επομένως, στο συμπέρασμα ότι η θριαμβική αψίδα ποτέ δεν σχεδιάστηκε ως μεμονωμένο μνημείο που ανίδρυσε κατά την κρατούσα άποψη η πόλη προς τιμήν του Γαλεριού³⁵. Ακόμη και αν πρόκειται για ανάθεση της πόλης, πρέπει να δεχτούμε ότι χρηματοδοτήθηκε από τον αυτοκράτορα. Και αυτό όχι μόνον επειδή το πολυτελές αυτό μνημείο θα ξεπερνούσε τις οικονομικές δυνατότητες της πόλης, αλλά και επειδή αποτέλεσε κομβικό στοιχείο στο πλαίσιο ενός ευρύτερου σχεδιασμού στην περιοχή αυτή της Θεσσαλονίκης. Το συμπέρασμα αυτό είναι σύμφωνο με το ρόλο των νέων τετραρχικών εδρών να δημιουργήσουν ένα νέο μνημειακό πλαίσιο, ένα «σκηνικό» κατάλληλο να υποδεχτεί τον αυτοκράτορα και να τον προβάλλει με τη βοήθεια μεγαλόπρεπων μνημείων ισάξια των οποίων υπήρχαν έως τώρα μόνο στη Ρώμη³⁶.

31. Βλ. παρακάτω 176 με σημ. 56.

32. Ωστόσο, ο Mayer 2002, 56 δέχεται ότι η εκτροπή της οδού είχε σκοπό να τονίσει την είσοδο του ανακτόρου.

33. Σημειωτέον ότι η περιοχή την οποία κατέλαβε το νοτιότερο τμήμα του ανακτόρου, ήταν ήδη από παλιότερα κατοικημένη, βλ. παρακάτω 184 με σημ. 93-94.

34. Vitti 1996, χάρτης 5.

35. Laubscher, *ό.π.* (σημ. 2) 18 κε., κυρίως 21. Έτσι, ερμηνεύονται ευκολότερα και τα άπεργα τμήματα των αναγλύφων στη δυτική όψη των δύο πεσσών, εκεί όπου επρόκειτο να ακουμπήσουν οι κιονωτές στοές: Laubscher, *ό.π.* (σημ. 2) 20-21.

36. Mayer 2002, σποραδικά και κυρίως 38 κε., όπου το τόξο του Γαλεριού στη Θεσσαλονίκη χαρακτηρίζεται ως «*Staatsdenkmal*».

Η απάντηση στο δεύτερο από τα ερωτήματα που θέσαμε παραπάνω, δηλαδή της σχέσης του τετραπύλου με το *vestibulum*³⁷ (εικ. 4: αρ. 4), είναι αποφασιστικής σημασίας, προκειμένου να κατανοήσουμε και τη σχέση των κτισμάτων αυτών με το ευρισκόμενο νοτιότερα κυρίως ανάκτορο. Με βάση τα στοιχεία που προέκυψαν από την έρευνα του E. Dygge (εικ. 4), ο H. Torp³⁸ προχώρησε σε μια σειρά από παρατηρήσεις σχετικά με το σχεδιασμό της αφίδας, της λοξής οδού που οδηγούσε από δύο κατευθύνσεις προς αυτήν και που, ως γνωστόν, πλαισιωνόταν από στοές με κιονοστοιχίες καθώς και του *vestibulum* αμέσως προς νότον³⁹. Ένα σημαντικό για τις κατασκευαστικές φάσεις συμπέρασμα είναι ότι οι ραχιαίοι τοίχοι των νότιων στοών της οδού, (εικ. 4: δ-δ) αποτελούν προέκταση του βόρειου τοίχου του *vestibulum* (εικ. 4: ε) και ακουμπούν στις δύο εξωτερικές γωνίες του χωρίς, ωστόσο, να δένονται με αυτές⁴⁰. Με άλλα λόγια, η κατασκευή των στοών προϋποθέτει την ύπαρξη του *vestibulum*, το οποίο, κατασκευαστικά τουλάχιστον, προηγείται από αυτές. Το συμπέρασμα αυτό δεν έχουμε λόγο να το αμφισβητήσουμε, το αντίθετο όμως μπορούμε να πούμε για ένα άλλο συμπέρασμα του H. Torp: ότι ο βόρειος τοίχος του *vestibulum* δένεται οργανικά με το νότιο πλάγιο τόξο⁴¹ (εικ. 4: ζ) μέσω του οποίου η αφίδα, που όπως αναφέραμε είχε αρχικά τη μορφή τετραπύλου, συνδέθηκε με το ορθογώνιο αυτό κτίριο. Σύμφωνα με το σωζόμενο σχέδιο του E. Dygge το μικρότερο αυτό τόξο στηρίζεται προς νότον σε δύο προβολές του βόρειου τοίχου του *vestibulum* (εικ. 4: η-η) που αντιστοιχούν στους δύο μεγάλους νότιους πεσσούς του τετραπύλου. Στο σχέδιο αυτό οι δύο προβολές η-η –είχε ανασκαφεί, όπως αναφέρεται, μόνο η νοτιοδυτική (*pillier b*)⁴²– αποδίδονται σχηματικά και δεν προκύπτει έτσι οργανική σύνδεση με το κτίριο. Ο H. Torp θεωρεί παρά ταύτα ότι το νότιο πλευρικό τόξο «le pilier latéral sud-ouest de l'arc fait partie intégrale du mur septentrionale de la salle»⁴³ και άρα είναι σύγχρονο με το *vestibulum*. Καταλήγει έτσι

37. Torp 2003, κυρίως 248 κε. Βλ. και τα στοιχεία που προέκυψαν για την αίθουσα από την πρόσφατη σωστική ανασκαφή: Λιούτας – Μανδάκη, *ό.π.* (σημ. 2) 365 κε.

38. Torp 2003, 239 κε.

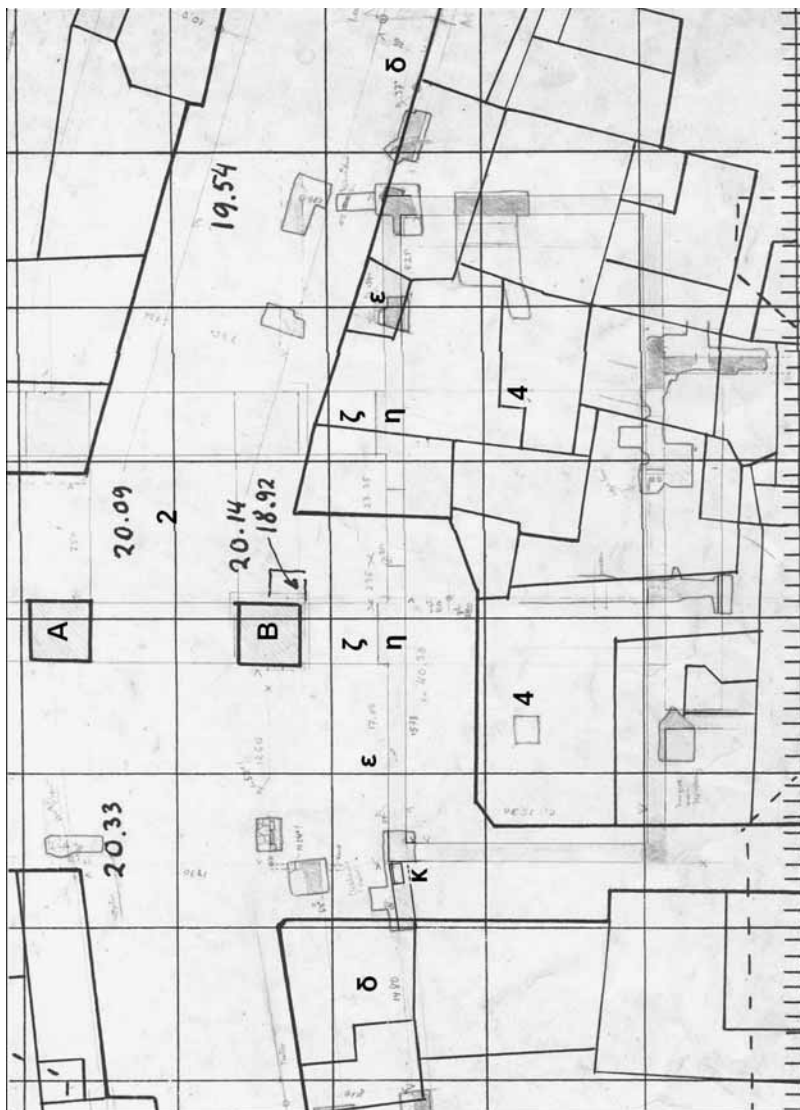
39. Torp 2003, 246 κε. Νεότερα στοιχεία για την οδό και τη νότια στοά της έχουμε τώρα από την πρόσφατη ανασκαφή που αναφέραμε παραπάνω στη σημ. 37: Λιούτας – Μανδάκη, *ό.π.* (σημ. 2) 365 κε., σχ. 1-5.

40. Torp 2003, 256 κε., εικ. 6 και 15.

41. Torp 2003, 256 κε., 268, όπου και οι παλιότερες απόψεις των Γ. Βελήνη και Η. Meyer, που θεωρούν ότι το πλευρικό νότιο τόξο αποτελούσε αναπόσπαστο τμήμα της αρχικής μορφής της θριαμβικής αφίδας του Γαλερίου.

42. Torp 2003, 256, εικ. 6 (τετράγωνα VIII.E/F, 11).

43. Torp 2003, 256.

Εικ. 4. Οικοδομικά λείψανα του Γαλεριανού συγκροτήματος στην περιοχή της αψίδας του Γαλεριού, σχέδιο Ε. Dyggve 1939. Τοπρ 2003, ειχ. 15.

στο συμπέρασμα ότι οι τέσσερις πεσσοί του τετραπύλου, οι δύο προβολές που στήριζαν το πλευρικό νότιο τόξο, η μεγάλη αίθουσα με τα μωσαϊκά και οι νότιες στοές της οδού αποτελούν στοιχεία ενός και του αυτού πολεοδομικού προγράμματος⁴⁴. Ο μελετητής υποτιμά όμως κάποια δεδομένα που δεν μας επιτρέπουν να δεχτούμε ότι το τετράπυλο ανήκει στην ίδια φάση με το πλευρικό τόξο προς νότον (όπως και με το προς βορράν), πράγμα που είχε επισημανθεί από παλιά. Πρόκειται για τον τρόπο σύνδεσης των μεγάλων πεσσών με τα πλευρικά τόξα, για επεμβάσεις στα μαρμάρινα γείσα των πεσσών προκειμένου να προσαρμοστούν στην προσθήκη των δύο πλάγιων τόξων⁴⁵, και, όπως τονίστηκε πρόσφατα, για επεμβάσεις στα ανάγλυφα τμήματα της διακόσμησης που δείχνουν ότι κόπηκαν, ενώ συγχρόνως πρέπει να αφαιρέθηκαν και οι δύο ανώτερες σειρές πλακών στις προς βορράν και προς νότον πλευρές των μεγάλων πεσσών Α και Β αντίστοιχα⁴⁶. Έτσι, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η ανωδομή του τετραπύλου είχε προχωρήσει πάνω από το επίπεδο των αναγλύφων ή ίσως και να είχε ολοκληρωθεί, όταν αποφασίστηκε η επέκταση της αφίδας. Φαίνεται εξαιρετικά δύσκολο η δραστική αυτή επέμβαση στη μορφή του τετραπύλου και η ακύρωση ενός μέρους του γλυπτού διακόσμου του να αποτελεί μια απλή διόρθωση στη διάρκεια της ανοικοδόμησης του μνημείου, όπως δέχεται ο Η. Τορν⁴⁷, πράγμα που τόνισαν πρόσφατα ο Α. Μέντζος⁴⁸ και ο Ε. Μάιερ⁴⁹. Θα περίμενε κανείς να είχε προβλεφτεί εξασχώς ο τρόπος σύνδεσης του τετραπύλου με το *vestibulum*, αν το σύνολο των κτισμάτων κατασκευάστηκαν στη διάρκεια μιας μόνο οικοδομικής φάσης. Μια ανασκαφική φωτογραφία (*DAI Sal 302*), που δημοσιεύτηκε πρόσφατα από τον Ε. Μάιερ, δείχνει όμως ότι η προβολή *b* (*Pfeiler b*) (εδώ εικ. 4: η), δεν συνδέεται με το βόρειο τοίχο του *vestibulum*, αλλά αντίθετα υπάρχει ανάμεσά τους αρμός⁵⁰.

44. Τορν 2003, 256 κε.

45. Για τις σχετικές παρατηρήσεις βλ. Laubscher, *ό.π.* (σημ. 2) 20 κε. Α. Μέντζος, «Το ανάκτορο και η Ροτόντα της Θεσσαλονίκης. Νέες προτάσεις για την ιστορία του συγκροτήματος», *Βυζαντινά* 18 (1995-96) 344, 346. Μάιερ 2002, 50 κε., εικ. 10 κε.

46. Μάιερ 2002, 50 κε., εικ. 13.

47. Τορν 2003, 268 («*un repentir pendant l'érection du monument*»). Αλλαγή σχεδίου πριν από την αποπεράτωση του τόξου δέχτηκε και ο Laubscher, *ό.π.* (σημ. 2) 21 κε.

48. Μέντζος, *ό.π.* (σημ. 45) 346, 349 κε., όπου υποστηρίζεται ότι πρόκειται για μια κατασκευαστική φάση νεότερη και μάλιστα μετά το θάνατο του Γαλερίου, αφού «κατέστρεψε το μεγαλύτερο μέρος της νότιας πρόσοψης». Έτσι, θεωρείται ότι και το *vestibulum*, που χρονολογείται επίσης στην περίοδο αυτή, κατασκευάστηκε για να συνδεθεί το ανάκτορο με το τέμενος της Ροτόντας, που αρχικά ήταν ανεξάρτητο.

49. Μάιερ 2002, 52 κε.

50. Μάιερ 2002, 57, εικ. 17.

Επομένως, το πλάγιο νότιο τόξο – για να περιοριστούμε εδώ σε αυτό – συνδέσε μεταξύ τους δύο προϋπάρχοντα ήδη, όπως πιστεύω, κτίσματα: το τετράπυλο και το *vestibulum*. Τα δύο τελευταία μπορούν κάλλιστα να αποδοθούν στην ίδια φάση.

Συνεκτιμώντας όλα τα παραπάνω μπορούμε να καταλήξουμε στο εξής συμπέρασμα σε ό,τι αφορά τη σχεδίαση και την ανοικοδόμηση του συνόλου που μελετούμε. Ο νέος πολεοδομικός σχεδιασμός, δηλαδή η αλλαγή πορείας της *Via Regia*, η χάραξη των νέων οικοδομικών τετραγώνων παράλληλα σε αυτήν και η ανοικοδόμηση του τετραπύλου οπωσδήποτε, αλλά πιθανότατα και του *vestibulum* (ίσως και άλλων μνημείων του συγκροτήματος), έγιναν σε μια πρώιμη φάση της νέας πρωτεύουσας. Η ανοικοδόμηση του συγκροτήματος άρχισε με το τετράπυλο⁵¹, το μνημείο της εξύμνησης της περσικής νίκης του Γαλερίου και της προβολής των Τετραρχών, που έπρεπε να ολοκληρωθεί σε σύντομο χρονικό διάστημα, πιθανότατα ως τις εορταστικές εκδηλώσεις το 303 μ.Χ., οπότε και εγκαινιάστηκε. Το χώρο που δημιούργησε η κάμψη της οδού που πέρασε κάτω από το τετράπυλο⁵² ήλθε να καταλάβει το μεγάλο ορθογώνιο πολυτελές κτίσμα με τα μωσαϊκά δάπεδα⁵³, το οποίο θα εξυπηρετούσε, εκτός των άλλων, και τη σύνδεση με το χαμηλότερο επίπεδο προς νότον, όπου θα εκτεινόταν το ανάκτορο. Μετά από κάποιο διάστημα, που δεν μπορούμε να το προσδιορίσουμε με ακρίβεια αλλά που πιθανόν δεν ήταν μεγάλο, κατασκευάστηκαν οι νότιες στοές της οδού εκατέρωθεν του *vestibulum* και τότε πιθανότατα έγινε η σύνδεση του τελευταίου με το τετράπυλο. Το χαμηλό πλάγιο τόξο μέσω του οποίου επιτυγχάνεται η σύνδεση αυτή κατασκευάστηκε για να συνδεθούν αρχιτεκτονικά οι προς δυσμάς και προς ανατολάς στοές της οδού μέσω των αντίστοιχων τοξωτών ανοιγμάτων του. Με άλλα λόγια, η ανάγκη της κατασκευής του νότιου τόξου προέκυψε συγχρόνως με την κατα-

51. Για τα προς βορράν του τετραπύλου δεδομένα από την ανασκαφή του E. Dyggve θα πρέπει να περιμένουμε την αναγγελθείσα δημοσίευσή τους από τον H. Torp: Torp 2003, 241, 246 σημ. 41. Ο ίδιος, ωστόσο, δέχεται ότι η Ροτόντα, το τέμενος που την περιέβαλλε, η οδός που οδηγούσε προς αυτήν και το βόρειο πλευρικό τόξο της αφίδας ανήκουν σε μια δεύτερη κατασκευαστική φάση: Torp 2003, 270 με σημ. 142.

52. Για τη σχέση των τετραπύλων με τον πολεοδομικό ιστό και ιδιαίτερα στις πόλεις της Ανατολής, όπου τοποθετούνται σε σημεία διασταύρωσης δύο δρόμων, βλ. Mühlenbrock, *ό.π.* (σημ. 2) 26 κε., 122.

53. Τα μωσαϊκά τοποθετούνται από την Ασημακοπούλου-Ατζακά 1998, 182 με σημ. 5, κυρίως 99 κε., στην εποχή της Τετραρχίας· η ίδια, λόγω έλλειψης ανασκαφικών δεδομένων και λόγω των διαφορετικών απόψεων των μελετητών σε ό,τι αφορά τη χρονολογική σχέση του κτίσματος με το τόξο και τη Ροτόντα, προτιμά μια χρονολόγηση των μωσαϊκών σε σχετικώς ευρύ πλαίσιο, δηλ. στο πρώτο τέταρτο του 4^{ου} αι. Πρβλ. το σχόλιο του Torp 2003, 267, που φαίνεται ότι δέχεται μια χρονολόγησή τους σύγχρονη με την αίθουσα.

σκευή των νότιων στοών της οδού προκειμένου να επιτευχθεί καλύτερη αρχιτεκτονική συνοχή μεταξύ όλων των στοιχείων. Θα ήθελα εδώ να επισημάνω και την ύπαρξη της δευτερεύουσας εισόδου στον ραχιαίο τοίχο της στοάς, αμέσως δίπλα στη βορειοδυτική γωνία του *vestibulum*, που τεκμηριώνεται, με βάση το σχέδιο του E. Dyggve, από την ύπαρξη κατωφλιού σε αυτό το σημείο⁵⁴ (εικ. 1 και 4: κ). Αξιοσημείωτο είναι ότι η θύρα άνοιγε όχι από τη στοά αλλά από την πλευρά του ανακτόρου, πράγμα που υπαγορεύει τη σκέψη ότι μαζί με την κατασκευή των στοών προχωρούσε και η ανοικοδόμηση του νοτιότερου μέρους του συγκροτήματος. Στο θέμα αυτό θα επανέλθω όμως και στη συνέχεια.

Καταλήγουμε έτσι στο συμπέρασμα ότι η εκτροπή της *Via Regia* στο πλαίσιο του νέου πολεοδομικού σχεδιασμού, το τετράπυλο και το *vestibulum* που τοποθετήθηκε στον άξονά του ανήκουν στην ίδια φάση, ενώ σε μία επόμενη κατασκευαστική φάση κτίστηκαν οι νότιες στοές της οδού εκατέρωθεν του θριαμβικού μνημείου όπως και το νότιο πλευρικό τόξο. Μέσω του τελευταίου συνδέθηκαν αρχιτεκτονικά μεταξύ τους όχι μόνο τα δύο παραπάνω μεγάλα κτίσματα αλλά και οι δύο νότιες στοές.

Η ανοικοδόμηση του *vestibulum*, οι εξωτερικές διαστάσεις του οποίου υπολογίζονται σε 42,70 × 17,65 μ.⁵⁵, προϋποθέτει όχι μόνο τη χάραξη της νέας λοξής *Via Regia* αλλά και την κατάργηση της παλιάς ευθείας οδού. Η τελευταία πρέπει να περνούσε κάτω από την αίθουσα. Αυτό το είχε επισημάνει ήδη ο H. Johannes παρατηρώντας ότι πριν από τον Γαλέριο η οδός περνούσε κατευθυνόμενη σε ευθεία πορεία προς την Κασσανδρεωτική πύλη, «unterhalb der Anlage mit dem Mosaik»⁵⁶. Το συμπέρασμα αυτό προκύπτει πράγματι με βάση τη χάραξη της Εγνατίας πριν από τη δεκαετία του 1950 (εικ. 5)⁵⁷. Επειδή το *vestibulum* μαζί με τη μνημειακή νότια κλίμακα και τους πλευρικούς της τοίχους που προεξείχαν προς νότον, υπολογίζεται ότι απείχε από το νότιο πεσσό Β του τετραπύλου 28 μ.⁵⁸, φτάνουμε πέρα από το νότιο κράσπεδο της σημερινής Εγνατίας, περίπου στο ύψος του ναού της Υπαπαντής⁵⁹ (εικ. 1: 6). Ανάμεσα στο τετράπυλο και το σημείο αυτό έχουμε μια βαθμιαία πτώση του επιπέδου. Η διαφορά στάθμης, που είναι μεταξύ των δαπέδων του τετραπύ-

54. Topr 2003, 247, 256, εικ. 9 και 15.

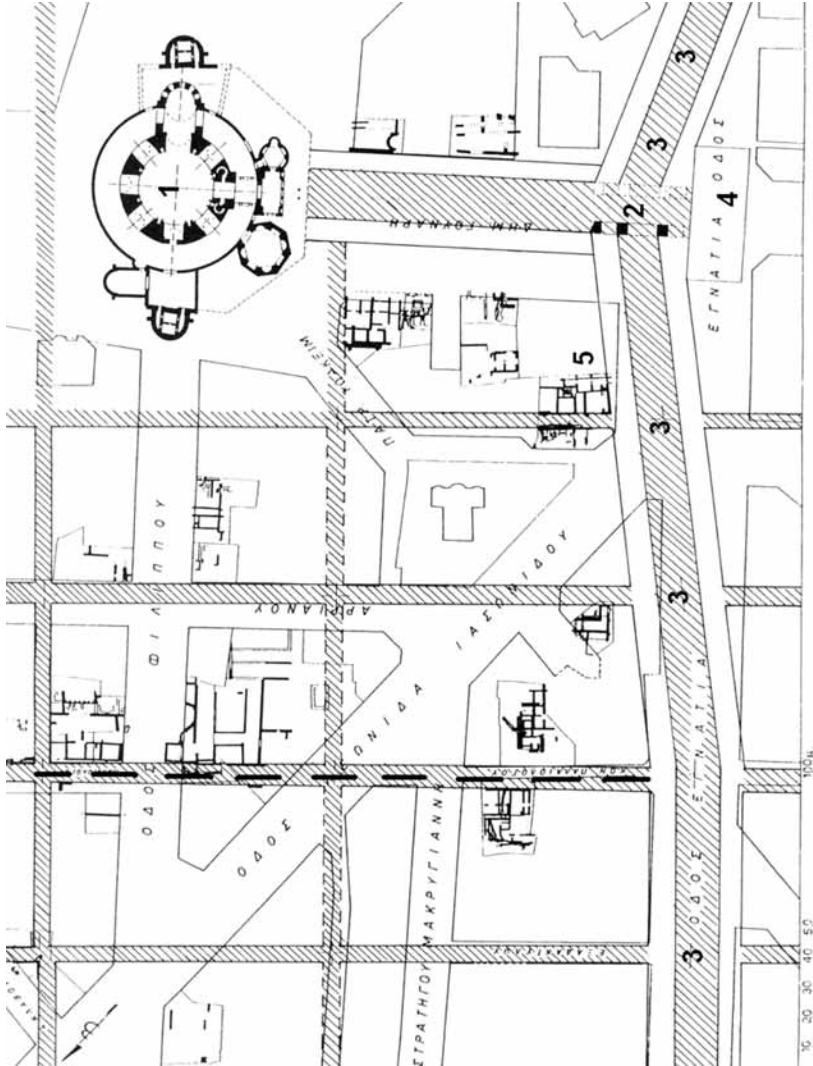
55. Topr 2003, 250. Λιούτσας – Μανδάκη, *ό.π.* (σημ. 2) 370.

56. Topr 2003, 269 με σημ. 134, 271, όπου υπολογίζεται σε 1,10 μ. περίπου χαμηλότερα από το επίπεδο της αφίδας.

57. Καρύδας 1997, 446 κε., σχ. 5.

58. Topr 2003, 256.

59. Βλ. Vitti 1996, χάρτης 1 (ο ναός σημειώνεται αμέσως προς τα νοτιοανατολικά του *vestibulum*, λίγα μέτρα νότια από το νότιο κράσπεδο της σημερινής Εγνατίας).

Εικ. 5. Χάρτης των οικοδομικών λειψάνων στην περιοχή της Ροτόντας και της αψίδας του Γαλερίου. Καριδάς 1997, σελ. 5.

λου και του *vestibulum* 90 εκ.⁶⁰, γεφυρώνεται με τρία σκαλοπάτια⁶¹, ενώ η στάθμη της παλιάς *Via Regia* υπολογίζεται ότι θα βρισκόταν λίγο χαμηλότερα από το μωσαικό δάπεδο της αίθουσας⁶². Η στάθμη προς νότον της αίθουσας –επομένως και προς νότον της ευθύγραμμης παλιάς *Via Regia*– ήταν όμως αρκετά χαμηλότερη δεδομένου ότι τα 11 σκαλοπάτια της 18 μ. πλάτους κλίμακας του *vestibulum* οδηγούσαν 2,40 μ. χαμηλότερα από το δάπεδό του και 3,30 μ. χαμηλότερα από το δάπεδο του τετραπύλου⁶³.

Το 1969 αποκαλύφθηκαν στη διασταύρωση της Εγνατίας με την οδό Καμβουνίων, πολύ κοντά στο ανατολικό τείχος, τμήματα τοίχων και λείψανα ενός δρόμου, ο οποίος κατά τη λακωνική αναφορά της ανασκαφώς ταυτιζόταν *περίπου* με τη σημερινή Εγνατία⁶⁴. Σύμφωνα με το μοναδικό τοπογραφικό σχέδιο της ανασκαφής αυτής όμως από τον Ν. Μουτσόπουλο, που δημοσιεύτηκε από τον ίδιο (και μάλιστα το 1969, τον ίδιο χρόνο κατά τον οποίο έλαβε χώρα η ανασκαφή), όλα τα παραπάνω λείψανα είχαν λοξή κατεύθυνση σε σχέση με τη σύγχρονη Εγνατία⁶⁵, είναι δηλαδή παράλληλα με τη λοξά κατευθυνόμενη *Via Regia*, η οποία, σύμφωνα με τα όσα εκθέσαμε παραπάνω, χρονολογείται στην εποχή του Γαλερίου. Με βάση το σχέδιο αυτό περάστηκαν τα λείψανα αυτά και στον χάρτη του Μ. Vitti (εικ. 1: σφ. 7), ο οποίος παρατηρεί ότι «η οδός αυτή ... συμπίπτει με τη διαδρομή της 'Εγνατίας' επί τουρκοκρατίας» –είναι επομένως λοξή– και ότι «τα λείψανα των τοίχων ... παρουσιάζουν προσανατολισμό παρόμοιο με εκείνων της 'Εγνατίας'»⁶⁶.

Αντίθετα, ο Γ. Βελένης δέχτηκε –ακολουθώντας τη γενική και γι' αυτό αμφισβητήσιμη αναφορά της ανασκαφικής έκθεσης και μη λαμβάνοντας

60. Τορπ 2003, 252 με σημ. 71, 255, εικ. 19 (Α-Β).

61. Βλ. Λιούτας – Μανδάκη, *ό.π.* (σημ. 2) 368 κε., σχ. 5. Πρβλ. Τορπ 2003, 250, εικ.8, όπου στην περιγραφή του Η. Johannes αναφέρονται 4 σκαλοπάτια.

62. Βλ. παραπάνω σημ. 56.

63. Τορπ 2003, 256, εικ. 19-20. Για την κλίση του εδάφους και τις υψομετρικές διαφορές των κτιρίων του συγκροτήματος βλ. Vitti 1996, Χάρτης 5.

64. Μ. Καραμανώλη – Σιγανίδου, *ΑΔ 25* (1970) Χρονικά, Β2, 377, πίν. 316β. Vitti 1996, 224 σφ. 107.

65. Ν. C. Moutsopoulos, «Contribution à l'étude du plan de la ville de Thessalonique à l'époque romaine», στον τόμο: *Atti del XVI Congresso di Storia dell' Architettura*, Atene, settembre-ottobre 1969 (1977) Pl. IX· στη σελ. 222 πληροφορούμαστε εξάλλου, ότι στη δεκαετία 1959-1969 το Εργαστήριο Μορφολογίας της Αρχιτεκτονικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης συγκέντρωσε ένα μεγάλο αριθμό σχεδίων και φωτογραφιών από τα λείψανα που αποκάλυπταν οι ανασκαφές σε αυτό το τμήμα της πόλης.

66. Vitti 1996, 116, 224 σφ. 107, Χάρτης 2. Βλ. και παλιότερα J. H. Humphrey, *Roman Circuses*, Λονδίνο 1986, 626 εικ. 301. Για την ερμηνεία των τοίχων αυτών ως αφέρες του Ιπποδρόμου βλ. παρακάτω 179 με σημ. 67 και κυρίως 180 με σημ. 71.

υπόψιν το σχέδιο του Ν. Μουτσόπουλου – ότι η οδός, τμήμα της οποίας αποκαλύφθηκε, έβαινε σχεδόν παράλληλα με τη σημερινή Εγνατία και ότι υπήρχε μεγάλη διαφορά επιπέδου ανάμεσα σε αυτήν και το τετράπυλο⁶⁷. Έτσι, οδηγήθηκε στην υπόθεση ότι η ανασκαφή του 1969 αποκάλυψε τμήμα του κύριου κλάδου της *Via Regia* (δηλαδή της παλιάς οδού), η οποία λόγω της υποτιθέμενης διαφοράς επιπέδου δεν μπορούσε να περνά κάτω από το Τετράπυλο αλλά θα διερχόταν νοτίως του *vestibulum*. Κατ' επέκταση, συμπέρανε ότι η οδός αυτή εξακολούθησε να λειτουργεί και στην εποχή του Γαλερίου και ότι συνυπήρχε μάλιστα με δύο λοξά σκέλη (ράμπες) που ξεκινούσαν εκατέρωθεν της αφίδας γεφυρώνοντας τη διαφορά επιπέδου με την οδό, όπως δείχνει και η σχεδιαστική αναπαράσταση του ίδιου⁶⁸.

Η παραπάνω πρόταση δεν μπορεί όμως να είναι είναι σωστή, γιατί, εκτός από τους λόγους που ήδη εκθέσαμε, η *Via Regia* δεν θα είχε καμιά ανταπόκριση με την Κασσανδρεωτική πύλη καθώς θα περνούσε νοτιότερα από αυτήν⁶⁹. Τα λείψανα της οδού που αποκαλύφτηκε το 1969 ανήκουν κατά πάσα πιθανότητα στο ανατολικό σκέλος της λοξής, δηλαδή της τετραρχικής *Via Regia*, που εκπορεύεται από το τετράπυλο, όπως προκύπτει από τον συνδυασμό παλιών και νεότερων ευρημάτων. Συγκεκριμένα, ο Ε. Dyggve παρακολούθησε κατ' αποστάσεις την πορεία του τοίχου της νότιας λοξής στοάς της οδού έως 125 μ. ανατολικά του πεσσού Β του τετραπύλου, δηλαδή, όπως παρατηρεί ο Η. Τορν, πολύ κοντά στο σημείο της ανασκαφής στην οδό Καμβουνίων⁷⁰. Με τη

67. Κατά τον Βελένη 1996, 494 στο οικόπεδο που ανέσκαψε η Μ. Καραμανώλη-Σιγανίδου «οι αφέτες του ιπποδρόμου [δηλ. οι λοξοί τοίχοι, βλ. παρακάτω] 180 με σημ. 71] βρίσκονται χαμηλότερα από το δάπεδο της Καμάρας κατά πέντε μέτρα. Στην ίδια περίπου στάθμη με τους αφέτες, αλλά ανατολικότερα, αποκαλύφτηκε το πλακόστρωτο του κεντρικού δρόμου που περνούσε μπροστά από τον ιππόδρομο και περιγράφεται από την ανασκαφέα Μ. Σιγανίδου». Και ο ίδιος λίγο πιο κάτω: «Οι ανασκαφικές φωτογραφίες δείχνουν πως η *Via Regia* περνούσε δίπλα από την Υπαπαντή βυθισμένη κάτω από το νότιο πεζοδρόμιο της Εγνατίας, σε βάθος γύρω στα τέσσερα με πέντε μέτρα. Αυτό σημαίνει πως η *Via Regia* περνούσε νότια από την αδιερεύνητη [sic!] εκείνη αίθουσα που συνδεόταν οργανικά με την Αψίδα του Γαλερίου». Βλ. επίσης ο ίδιος, *ό.π.* (σημ. 22) 92 με σημ. 8, όπου προστίθεται προφορική πληροφορία της ανασκαφής σε ό,τι αφορά στην παράλληλη κατεύθυνση της αρχαίας με τη σύγχρονη οδό. Θεωρώ όμως ότι η προφορική πληροφορία της Μ. Καραμανώλη-Σιγανίδου, και μάλιστα πολλά χρόνια μετά την ανασκαφή δεν μπορεί να ληφτεί σοβαρά υπόψη. Από την άλλη μεριά, η εκτίμηση του βάθους με βάση φωτογραφίες δεν είναι αξιόπιστη.

68. G. Velenis, *AA* 1979, 261 κε., εικ.16. Βελένης 1996, 494. Βελένης, *ό.π.* (σημ. 22) 110 κε. με σχ. 18.

69. Για κριτική στην άποψη του Βελένη βλ. Τορν 2003, 270 με σημ. 146, όπου η τοποθέτηση της πορείας της *Via Regia* 50 μ. νοτιότερα από το τόξο με παράλληλη μετατόπιση της Κασσανδρεωτικής πύλης χαρακτηρίζεται «sans fondement archéologique».

70. Τορν 2003, 247 με σημ. 55-57, εικ. 6.

στοά αυτή πρέπει να συνδεθούν κατά τη γνώμη μου οι λοξοί τοίχοι –τουλάχιστον ορισμένοι από αυτούς–. Η πρόταση του Μ. Vitti να ερμηνευτούν οι τοίχοι αυτοί ως αφέρες του Ιπποδρόμου⁷¹ φαίνεται να μην ευσταθεί πλέον μετά από τα τελευταία ευρήματα στην περιοχή αυτή. Σύμφωνα με τα στοιχεία μιας πρόσφατης, δημοσίευτης ακόμη, ανασκαφής της Ε. Μαρκή στην οδό Αγαπηνού, είναι πιθανό ότι οι *carceres* βρισκόνταν λίγο νοτιότερα, περίπου 40 μ. νότια από την Εγνατία (εικ. 1: αρ. 8), νοτιοανατολικά της Υπαπαντής⁷². Μπορούμε έτσι να διατυπώσουμε την υπόθεση ότι η νότια στοά της *Via Regia* θα έδινε πρόσβαση στον Ιππόδρομο από τα βόρεια, πιθανόν μέσω ενός βαθιού προθαλάμου.

Σύμφωνα με την πρόταση του Γ. Βελένη που αναφέραμε, η *Via Regia* θα αποτελούσε μια διαχωριστική τομή μεταξύ του βορείου και νοτίου τμήματος του συγκροτήματος. Η τεράστια και πολυτελής αίθουσα, το *vestibulum*, θα χρησίμευε αποκλειστικά για τη σύνδεση του τόξου με την οδό, την παλιά *Via Regia* που θα περνούσε νότια από αυτό. Αμέσως πιο κάτω θα δούμε ότι και άλλα στοιχεία από την περιοχή μεταξύ της σημερινής οδού Εγνατία και της Ι. Μιχαήλ αποκλείουν, εκτός από όσα ήδη εκθέσαμε, την περίπτωση να περνούσε τόσο νότια η *Via Regia*.

Το *vestibulum* πρέπει, κατά τη γνώμη μου, να κατανοηθεί ως στοιχείο μετάβασης, τοπογραφικής και λειτουργικής, ανάμεσα στο βόρειο μνημειακό σύνολο Ροτόντας – Τετραπύλου – *Via Regia* αφενός και στο κυρίως ανάκτορο που βρίσκεται νοτιότερα αφετέρου. Ήδη παλιότεροι μελετητές και κυρίως ο Ε. Dygge ερμήνευσαν το τεράστιο αυτό και πολυτελές κτίριο ως *vestibulum* που θα μπορούσε να εξυπηρετεί τη διεξαγωγή τελετουργικών πομπών από το ανάκτορο προς την αψίδα και τη Ροτόντα⁷³. Προτάθηκε μάλιστα, η αναπαράσταση του προπύλου του κατ' αναλογία προς τη μνημειακή πρόσοψη στο λεγόμενο περιστύλιο του ανακτόρου του Διοκλητιανού στο Σπαλάτο⁷⁴. Το επόμενο καλά σωζόμενο κτίριο του γαλεριανού συγκροτήματος προς νότον είναι η γνωστή αψιδωτή αίθουσα της Δημητρίου Γούναρη⁷⁵ –πιθανότατα

71. Vitti 1996, 116 με σημ. 196, 224 αρ. 107, ο οποίος ερμήνευσε μάλιστα τη λοξή πορεία της τετραρχικής *Via Regia* σε σχέση με τους αφέρες του Ιπποδρόμου. Βλ. ήδη Humphrey, *ό.π.* (σημ. 66) 627. Πρβλ. Βελένης (βλ. παραπάνω σημ. 67)· όμως, ο ίδιος, *ό.π.* (σημ. 22) 95, σημ. 25, εκφράζεται πολύ επιφυλακτικά για την ερμηνεία των τοίχων αυτών ως αφετών του Ιπποδρόμου και υποθέτει ότι πρόκειται για κατασκευές νεότερες της ρωμαϊκής εποχής.

72. Ε. Μαρκή, *ΑΔ* 49 (1994) Χρονικά, Β2, 514. Πρβλ. Βελένης 1996, 493 σημ. 14.

73. Torp 2003, 271 με σημ. 149.

74. Torp 2003, 255 με σημ. 78-79, όπου δίνονται παραπομπές σχετικές με τις διάφορες αποκαταστάσεις του.

75. Vitti 1996, 218 κε. αρ. 101. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1998, 205 κε. αρ. 1.3.6. με σημ. 59. Torp 2003, 245 με σημ. 29-31.

*triclinium*⁷⁶– (εικ. 1 και 6: αρ. 9) πάνω στο νοητό άξονα που ορίζουν η Ροτόντα και η αφίδα στο βορρά και η μεγάλη βασιλική στο νότο⁷⁷ (εικ. 1 και 3: αρ. 11). Όμως για την περιοχή μεταξύ της κλίμακας του *vestibulum* και του αφιδωτού κτιρίου ελάχιστα γνωρίζουμε⁷⁸. Οι ανασκαφικές τομές που έγιναν εκεί πενιχρά μόνο λείψανα απέδωσαν⁷⁹. Σε ένα από αυτά θα πρέπει όμως να σταθούμε με προσοχή. Πρόκειται για τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου διαστάσεων 1,58×1,22 μ. που βρέθηκε στην οδό Δημητρίου Γούναρη, βορείως του άξονα της Ι. Μιχαήλ και άρα, βορείως του παραπάνω αφιδωτού κτιρίου, σε βάθος 1.60 μ. από το πεζοδρόμιο. Σύμφωνα με την Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά χρονολογείται στο α' τέταρτο του 4^{ου} αι. μ.Χ. και «έχει εικονογραφική, τεχνοτροπική και χρωματική σχέση με τα υπόλοιπα ψηφιδωτά του (γαλεριανού) συγκροτήματος»⁸⁰. Η ίδια προβληματίζεται για τον «προορισμό των κτηρίων στα οποία ανήκουν τα λείψανα αυτά» καθώς και για «την ενδεχόμενη αρχιτεκτονική τους σύνδεση με τους προς βορράν και νότον χώρους του συγκροτήματος»⁸¹. Ο Η. Τορν προχωρώντας περισσότερο υποθέτει την ύπαρξη ενός διαδρόμου (*passage*), που από την κλίμακα του *vestibulum* θα οδηγούσε σε ένα μεγάλο κτίριο (στο οποίο θα ανήκε το ψηφιδωτό που προαναφέραμε) που φαντάζεται ότι θα αποτελούσε «*pendant*» με το *vestibulum*⁸². Σχεδόν βέβαιο είναι πάντως το συμπέρασμα ότι η περιοχή αυτή ήταν κατά την εποχή του Γαλερίου δομημένος χώρος και συνακόλουθα η συνέχεια του αρχιτεκτονικού συμπλέγματος προς νότον ήταν αδιάσπαστη. Έτσι, η υπόθεση ότι στην περιοχή αυτή υπήρχε μια πλατεία, ένα *forum*, που παρεμβάλλεται και διασπά την ενότητα μεταξύ του κυρίως ανακτόρου και του *vestibulum*⁸³, όχι μόνο δεν βασίζεται σε αρχαιολογικά δεδομένα αλλά έρχεται σε σύγκρουση με αυτά⁸⁴. Ο τοίχος πάχους 1,25 μ. που αποκαλύφθηκε 10 μ. περίπου βορείως του αφιδω-

76. Ν. Καρύδας, *AEMΘ* 10B (1996) 571 κε., κυρίως 583, σχ. 11. Πρβλ. Μ. Vitti, *JAT VIII* (1998) 175 σημ. 139.

77. Για τη βασιλική βλ. τελευταία κυρίως Αθανασίου κ.ά. 1998, ό.π. (σημ. 2) 113 κε.

78. Vitti 1996, 224 αρ.106. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1998, 207 κε. αρ. 1.4, πίν. 55-56, XIII, χάρτης. Πρβλ. Τορν 2003, 272.

79. Ό. Αλεξανδρή, *ΑΔ* 29 (1973-74) Χρονικά, Β3, 653 κε.

80. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1998, 74, 207 κε. αρ. 1.4.2 και σημ. 68.

81. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1998, 74.

82. Τορν 2003, 272 και σημ. 152, όπου όμως ο μακρὸς τοίχος των 100 μ. στον οποίο αναφέρεται, δεν αποκαλύφθηκε το 1940 προς νότον του τόξου και του *vestibulum* αλλά προς βορράν, βλ. Χ. Ι. Μακαρόνας, *Μακεδονικά* 2 (1941-52) 594.

83. Βελένης 1996, 494. Ο Μέντζος, ό.π. (σημ. 45) 345 κε. δέχεται την ύπαρξη μιας περιστευλης αυλής, που θα εκτεινόταν νοτίως του *vestibulum* ως τον παχύ τοίχο για τον οποίο γίνεται λόγος εδώ αμέσως παρακάτω.

84. Βλ. και Τορν 2003, 270 σημ. 145, 271 κε.

τού οικοδομήματος της Δημητρίου Γούναρη με κατεύθυνση από δυσμών προς ανατολάς⁸⁵ (εικ. 1 και 6: α) χρησιμοποιήθηκε ως επιχείρημα προκειμένου να υποστηριχτεί ότι το νότιο τμήμα του συγκροτήματος τερματιζόταν αμέσως προς βορράν του κτιρίου αυτού⁸⁶. Αντίθετος με την άποψη αυτή είναι ο Η. Τορν που υποθέτει την ύπαρξη δύο εισόδων στον τοίχο αυτόν, εκατέρωθεν της αφιδωτής αίθουσας που θα επέτρεπαν την επικοινωνία με το κυρίως ανάκτορο⁸⁷. Παρά το γεγονός ότι τα σημερινά δεδομένα δεν μας επιτρέπουν μια σίγουρη αποκατάσταση, δεν είναι πράγματι, κατά την άποψή μου, καθόλου πειστική η υπόθεση ότι το ανάκτορο απομονώνεται τελείως από το προς βορράν τμήμα του συγκροτήματος. Αντιθέτως, τα δύο μέρη του σχετίζονται νοηματικά άμεσα μεταξύ τους, όπως και αρχιτεκτονικά, αφού, όπως αναφέραμε, είναι τοποθετημένα επάνω στον ίδιο νοητό άξονα που αποτελεί τη σπονδυλική στήλη ολόκληρου του συμπλέγματος. Οι δύο μακριές πλευρές του, όπως είναι αναμενόμενο, ήταν σαφώς οριοθετημένες. Προς ανατολάς ο όγκος του ιπποδρόμου⁸⁸ (εικ. 1: αφ. 10) αποτελούσε το όριο του κυρίως ανακτόρου, ενώ προς δυσμάς, προς την πλευρά της πόλης, το όριό του είναι αποσπασματικά γνωστό⁸⁹. Θα ήθελα εδώ να επιστήσω την προσοχή σε έναν μακρύ τοίχο που έχει αποκαλυφτεί δυτικά του αφιδωτού κτίσματος της Δημητρίου Γούναρη (οικόπεδο Ι. Μιχαήλ), σε μήκος περίπου 50 μ. και σε απόλυτη παραλληλία με αυτό⁹⁰ (εικ. 1 και 6: γ), που θα μπορούσε κάλλιστα να αποτελεί εξωτερικό τοίχο του ανακτόρου. Η προέκταση του τοίχου αυτού προς βορράν ίσως έφτανε ως τη ράχη της νότιας κιονωτής στοάς της *Via Regia*. Έτσι, θα αποκτούσε νόημα και η μικρή είσοδος που βρίσκεται δίπλα στη βορειοδυτική γωνία του *vestibulum* (εικ. 4: κ) και που, όπως αναφέραμε ήδη πιο πάνω,

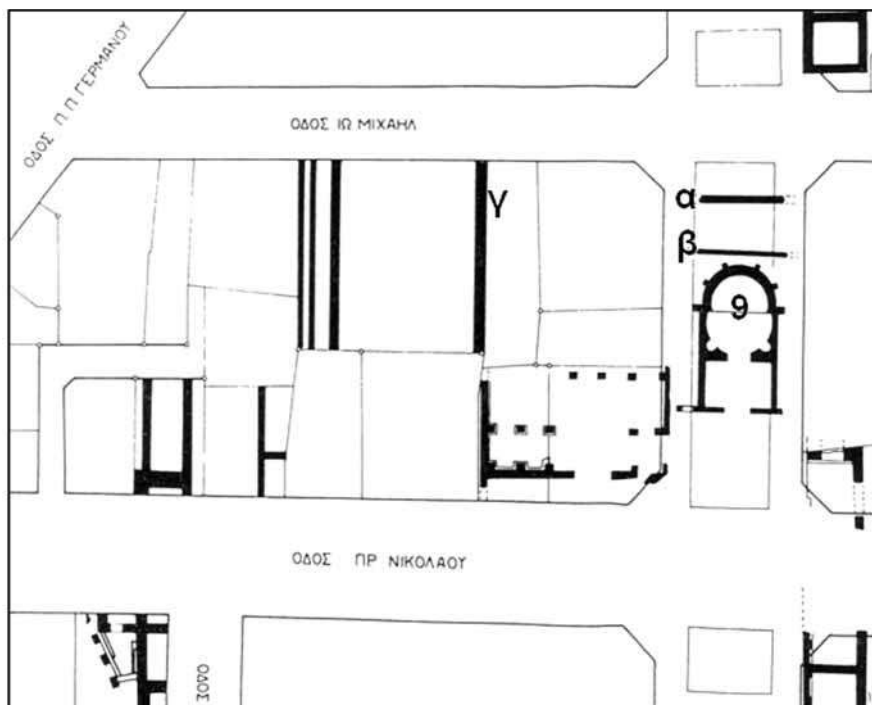
85. Α. Βαβρίτσας, *ΑΔ* 26 (1971) Χρονικά, Β2, 373, πίν. 366γ (στο κάτω μέρος της εικόνας). Ο τοίχος αυτός όπως και ο λεπτότερος αμέσως προς βορράν της αφίδας (εικ. 1 και 6: β) είναι αποτυπωμένοι στα σχέδια: Ασημακοπούλου-Ατζακά 1998, πίν. 42 και κυρίως πίν. 54α. Μια αδημοσίευτη σχεδιαστική τομή (B-B), στο αρχείο της ΙΣΤ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, κατά μήκος του αφιδωτού κτιρίου δείχνει με ακρίβεια τη σχέση των δύο τοίχων με το κτίριο αυτό.

86. Moutsopoulos, *ό.π.* (σημ. 65) 224-227. Γ. Βελένης, *ΑΕΜΘ* 10Β (1996) 493 με σημ. 13. 87. Τορν 2003, 270 σημ. 145, 272.

88. Vitti 1996, 111 κε., 216 κε. αφ.100. Τορν 2003, κυρίως 244 κε.

89. Φαίνεται ότι το όριο αυτό δεν ακολουθούσε μια απολύτως ευθύγραμμη πορεία προς νότον αλλά προσαρμοζόταν στο διαθέσιμο χώρο, τον οποίο μπορούσε να καταλάβει το ανάκτορο προς την πλευρά της πόλης, βλ. Vitti 1996, Χάρτης 1 και 8 (εδώ εικ. 1).

90. Βλ. Vitti 1996, χάρτης 1-4, 8. Δεν έχω βρει καμιά πληροφορία για τον τοίχο αυτόν ούτε και για τα λείψανα αμέσως νότια από αυτόν (τοίχοι και σειρές στηριγμάτων) στο ύψος της οδού Πιρίγκιπος Νικολάου, που είναι αποτυπωμένα στους παραπάνω χάρτες.

Εικ. 6. Οικοδομικά λείψανα στο οικόπεδο της οδού Ι. Μιχαήλ. Καρούδας 1997, σχ. 7. (Από το αρχείο της ΙΣΤ' Εφορείας).

άνοιγε από την πλευρά του ανακτόρου⁹¹. Επρόκειτο δηλαδή, για μια είσοδο υπηρεσίας που επέτρεπε την επικοινωνία από το εσωτερικό του ανακτόρου προς την οδό χωρίς να υπάρχει ανάγκη να γίνεται αυτή πάντοτε μέσω της επίσημης αίθουσας, δηλαδή του *vestibulum*.

Όλα τα παραπάνω μας πείθουν ότι το τμήμα του συγκροτήματος νότια από το *vestibulum* αποτελεί σχεδιαστικά και λειτουργικά μια ενότητα με το βόρειο – ίσως μάλιστα να πρόκειται και για οικοδομικά προγράμματα τα οποία, μερικώς τουλάχιστον, εκτελέστηκαν παράλληλα. Ο βασικός κριός της, δηλαδή το τετράπυλο, συνδέει τα προς βορράν με τα προς νότον και όλα μαζί τα στοιχεία υποτάσσονται στον κεντρικό επιμήκη άξονα, τη ραχοκοκαλιά θα λέγαμε του σχεδίου. Αλλά και ο ιππόδρομος πρέπει να θεωρηθεί ως μέρος αυτού του συνόλου, όχι μόνο εξαιτίας της λειτουργικής σχέσης που θα είχε με

91. Βλ. παραπάνω 176 με σημ. 54.

το ανάκτορο αλλά και εξαιτίας της θέσης του, αφού βρίσκεται τοποθετημένος στη στενή λωρίδα ανάμεσα στο ανάκτορο και το προϋπάρχον τείχος της πόλης (εικ. 1: αρ. 18).

Τα μόνα κτίσματα του συγκροτήματος που φαίνεται ότι ξεφεύγουν ελαφρώς από τον βασικό επιμήκη άξονα είναι τα νοτιοδυτικά, και κυρίως το Οκτάγωνο και το μεγάλο, νότιο περιστύλιο⁹² (εικ. 1 και 3: αρ. 13-15). Στην περιοχή αυτή σημειώτεον το ανάκτορο δεν υψώθηκε σε παρθένο έδαφος, όπως είχε υποστηριχτεί παλιότερα, αλλά διαδέχθηκε προγενέστερες οικοδομικές φάσεις της ελληνιστικής και της αυτοκρατορικής περιόδου, όπως έδειξαν τα ευρήματα των πρόσφατων ανασκαφών σε βαθύτερα στρώματα⁹³. Δεν αποκλείεται, επομένως, να ακολουθείται εδώ ο προγενέστερος κάρναβος και η μικρή απόκλιση του άξονα προς τα νοτιοδυτικά να σχετίζεται επιπλέον με την είσοδο του ανακτόρου από νότο που δεν έχει εντοπιστεί μέχρι σήμερα⁹⁴. Δεν είναι, βεβαίως, απαραίτητο εξαιτίας της απόκλισης αυτής να θεωρήσουμε ότι έχουμε να κάνουμε με μια νεότερη, ανεξάρτητη ως προς τη σχεδιάσή της φάση. Όπως έδειξαν οι πρόσφατες ενδεδειγμένες παρατηρήσεις της ομάδας αρχιτεκτόνων υπό τη Φ. Αθανασίου στο βόρειο περιστύλιο του ανακτόρου (εικ. 1 και 3: αρ. 12), «η κτιριακή ενότητα παρά τις αλλεπάλληλες οικοδομικές φάσεις και επισκευές, διατηρεί τα βασικά στοιχεία μιας ενιαίας οργάνωσης και υποτάσσεται σε κάποιες βασικές χαράξεις...», θα πρέπει όμως να περιμένουμε την ολοκλήρωση της μελέτης για την αποσαφήνιση των επιμέρους οικοδομικών φάσεων⁹⁵. Η ίδια ομάδα σε πρόσφατη ανακοίνωσή της δέχτηκε επίσης ότι η πρώτη φάση του Οκταγώνου, που έφτασε σε ύψος μόλις 1,20 μ., ανήκει στην εποχή του Γαλερίου, αλλά ότι το κτίριο υπέστη αλλαγές πριν από την ολοκλήρωσή του⁹⁶, που τοποθετείται στην εποχή του Κωνσταντίνου⁹⁷. Θεωρώ

92. Στεφανίδου-Τιβεριού 1995, 13 κε. σχ. 3. Για το Οκτάγωνο και τις φάσεις του τελευταία: Αθανασίου κ.ά. 2004, 239 κε.

93. Μ. Καραμπέρη, *ΑΑΑ* 23-28 (1990-95) 116 κε. Μ. Καραμπέρη – Ε. Χριστοδουλίδου – Α. Καϊάφα, *ΑΕΜΘ* 10Β (1996) 533 κε. Μ. Καραμπέρη – Ε. Χριστοδουλίδου, *ΑΕΜΘ* 11 (1997) 393 κε. Μ. Καραμπέρη – Ε. Χριστοδουλίδου, *ΑΕΜΘ* 12 (1998) 103 κε. Μ. Καραμπέρη – Ε. Χριστοδουλίδου, *ΑΕΜΘ* 16 (2002) 310 κε. Μ. Καραμπέρη, *ΑΕΜΘ* 17 (2003) 227 κε. Πρβλ. Τορν 2003, 240 σημ. 5. Αθανασίου κ.ά. 2004, 244 με σημ. 28.

94. Στεφανίδου-Τιβεριού 1995, 21 με σημ. 29. Ότι η ύπαρξη προγενέστερων τοιχοποιιών επηρέασε τη σχεδίαση του ανακτόρου, βλ. Αθανασίου κ.ά. 2004, 245. Η απόκλιση εξάλλου του τοίχου που πλαισιώνει το Οκτάγωνο από τα δυτικά σε σχέση με τον ορθογώνιο κάρναβο ταυτίζεται με αυτήν που διαπιστώνεται στα παραλιακά οικοδομικά τετράγωνα της πόλης: Αθανασίου κ.ά. 2004, 240 κ.ε. με σημ. 16.

95. Αθανασίου κ.ά. 1997, ό.π. (σημ. 2) 401 κε., κυρίως 414 κε.

96. Αθανασίου κ.ά. 2004, 251 κ.ε. Εξάλλου, και η μελέτη της βασιλικής έδειξε ότι το κτίριο ολοκληρώθηκε σε στάδια, Αθανασίου κ.ά. 1998, ό.π. (σημ. 2) 113 κε., κυρίως 125.

97. Αθανασίου κ.ά. 2004, 252. Ωστόσο, αν οι αλλαγές αυτές συνδέονται με τη μετατροπή

έτσι πιθανότερο ότι το νοτιότερο τμήμα του ανακτόρου εκτελέστηκε σταδιακά – με τις αλλαγές που αυτό συνεπάγεται – χωρίς αυτό να σημαίνει ότι σχεδιάστηκε αργότερα, δηλαδή κατά τη δεύτερη περίοδο του Γαλερίου στη Θεσσαλονίκη (308-311 μ.Χ.). Στο νότο βρισκόταν προφανώς και η είσοδος του ανακτόρου από την πλευρά της θάλασσας, ενώ η νέα μαρμαρόστρωτη είσοδος πλάτους 10 μ. που αποκαλύφτηκε πρόσφατα στα δυτικά του ανακτόρου⁹⁸ (εικ. 1: αρ. 17), το συνέδεε με την πόλη οδηγώντας κατευθείαν στο βόρειο, μικρό περιστύλιο⁹⁹. Δεδομένου ότι η βόρεια είσοδος, δηλαδή το *vestibulum*, αποτελεί κυρίως μια τελετουργική είσοδο, γίνεται προφανές ότι το ανάκτορο είναι ένα σαφώς περιγεγραμμένο και κλειστό σύνολο περιλαμβανομένου και του βορείου υποσυνόλου ως τη Ροτόντα. Οι αρχιτέκτονες του Καίσαρα Γαλερίου κατόρθωσαν να δημιουργήσουν ένα αρχιτεκτόνημα που θα επιβαλλόταν με το μνημειακό του μέγεθος αλλά και τον ενιαίο όγκο του, προκειμένου να δηλωθεί η παρουσία του αυτοκράτορα. Σχεδίασαν δηλαδή στη διαθέσιμη επιμήκη λωρίδα κατά μήκος της εσωτερικής πλευράς του ανατολικού τείχους της πόλης ένα οικοδομικό σύμπλεγμα που να οργανώνει με τον καταλληλότερο τρόπο τα απαραίτητα για τη λειτουργία της αυτοκρατορικής έδρας στοιχεία: επίσημες αίθουσες ακροάσεων και ιδιωτικού χαρακτήρα ενδιαίτηματα στη νότια και νοτιοδυτική πλευρά, τον ιππόδρομο στην ανατολική, τα ιδεολογικού χαρακτήρα κτίσματα, δηλαδή το θριαμβικό τόξο και το ναό¹⁰⁰, στη βόρεια

πή του Οκταγώνου σε εκκλησία, όπως δέχεται η ερευνητική ομάδα, αυτό είναι ένα ζήτημα που χρίζει ιδιαίτερης συζήτησης. Εκτός άλλων προβλημάτων που πιθανόν να δημιουργούνται, αυτό έχει ως συνέπεια και την αποσυσχέτιση των επιζώνων με ανάγλυφες παγανιστικές μορφές από τον διάκοσμο του κτιρίου, τα οποία οι ίδιες μελετήτριες δεν θεωρούν συμβατά με τη μαρμάρινη διακόσμηση του κτιρίου, βλ. Αθανασίου κ.ά. 2004, 260 με σημ. 13. Σε μια τέτοια περίπτωση είναι όμως άκρως ανιγμιακό το γεγονός ότι τα τέσσερα ακέραια επίγραμμα βρέθηκαν στο δάπεδο του Οκταγώνου σκεπασμένα από τις επιχώσεις του, βλ. για τα ανασκαφικά δεδομένα εκτενώς Στεφανίδου-Τιβεριού 1995, 99 κε. Πρβλ. η ίδια στον τόμο: Δεσπίνης – Στεφανίδου-Τιβεριού – Βουτυράς, *ό.π.* (σημ. 5) 189 στον αρ. 142-147.

98. Μ. Καραμπέρη – Ε. Χριστοδουλίδου, *ΑΕΜΘ* 16 (2002) 307 κε. σχ. 1, εικ. 1-2.

99. Η αναφορά των Καραμπέρη – Χριστοδουλίδου, *ό.π.* (σημ. 98) 310 ότι η οδός «ξεκινά από τον αυτοκρατορικό λιμένα κατευθυνόμενη προς τον κεντρικό πυρήνα του ανακτόρου» δεν είναι κατανοητή, αφού, σύμφωνα με τη θέση του άξονα της οδού στο οικόπεδο, αυτός είχε κατεύθυνση εγκάρσια προς τον δυτικό τοίχο του μικρού περιστυλίου. Αν κατέληγε ακριβώς στην είσοδο, της οποίας διατηρείται το κατώφλι (Vitti 1996, 214 εικ. XXIX), δεν είμαι σε θέση να το γνωρίζω, δεδομένου ότι το επιμέρους σχέδιο δεν έχει δημοσιευτεί τοποθετημένο στο τοπογραφικό της ευρύτερης περιοχής.

100. Για τις διαφορετικές απόψεις σχετικά με τον προορισμό της Ροτόντας βλ. τελευταία Mühlenbrock, *ό.π.* (σημ. 2) 279 σημ. 3009. Ότι μετά τα ευρήματα της Ρομυλιανής δεν μπορεί πλέον η Ροτόντα να θεωρείται Μουσωλείο, βλ. D. Srejonc – C. Vasic, *Imperial Mausolea and Consecration Memorials in Felix Romuliana Gamzigrad, East Serbia*, Βελιγρά-

και υψηλότερα ευρισκόμενη περιοχή του συγκροτήματος.

Τα παραπάνω μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η ίδρυση της νέας τετραρχικής έδρας στη Θεσσαλονίκη το 299 μ.Χ. συνοδεύτηκε από τη σχεδίαση ενός μεγάλου οικοδομικού προγράμματος που κατά την άποψή μου προϋποθέτει και παραμονή του ίδιου του Καίσαρα Γαλερίου στη Θεσσαλονίκη. Η υλοποίηση του σχεδίου άρχισε στην περίοδο 299-303 μ.Χ. και είναι πιθανό να είχε προχωρήσει παράλληλα όχι μόνο στο βόρειο αλλά πιθανότατα και στο νότιο υποσύνολο, όταν λόγοι στρατιωτικοί ανάγκασαν τον αυτοκράτορα να εγκαταλείψει την πόλη. Οι κατασκευαστικές φάσεις δηλώνουν την πορεία των εργασιών και δεν αντιστρατεύονται την ιδέα ενός ενιαίου αρχικού σχεδίου. Ο Γαλέριος επανήλθε ως Αύγουστος πλέον στην πόλη και μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα ολοκλήρωσε με τις απαιτούμενες τροποποιήσεις το οικοδομικό του πρόγραμμα, το οποίο ίσως και να μην είχε ποτέ διακοπεί τελείως στο διάστημα της απουσίας του.

δι 1994, 156. Για λεπτομερή επιχειρηματολογία σχετικά με την άποψη ότι η Ροτόντα είναι ναός βλ. τελευταία Δ. Χριστοδούλου, *Οικοδομικά προγράμματα της Τετραρχίας στα Βαλκάνια* (αδημ. διδακτορική διατριβή), Θεσσαλονίκη 2004.

Συντομογραφίες

Εκτός από τις καθιερωμένες συντομογραφίες του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου και οι παρακάτω:

- ΑΓΜΕ: Φωτογραφικό Αρχείο Γλυπτών Μουσείου Εκμαγείων Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.
- Αθανασίου κ.ά. 2004: Φ. Αθανασίου – Β. Μάλαμα – Μ. Μίζα – Μ. Σαραντίδου, «Οι οικοδομικές φάσεις του Οκταγώνου των ανακτόρων του Γαλερίου στη Θεσσαλονίκη», *AEMΘ* 18 (2004) 239 κε.
- Ασημακοπούλου-Ατζακά 1998: Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Σύνταγμα των παλααιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδας III, 1: Τα ψηφιδωτά δάπεδα της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1998.
- Καρύδας 1997: Ν. Καρύδας, «Τοπογραφικές παρατηρήσεις και πολεοδομική οργάνωση της περιοχής νοτιοδυτικά της Ροτόντας», *AEMΘ* 11 (1997) 440 κε.
- Mayer 2002: E. Mayer, *Rom ist Dort, wo der Kaiser ist. Untersuchungen zu den Staatsdenkmälern des dezentralisierten Reiches von Diokletian bis zu Theodosius II*, Mainz 2002.
- Στεφανίδου-Τιβεριού 1995: Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, *Το μικρό τόξο του Γαλερίου στη Θεσσαλονίκη*, Αθήνα 1995.
- Torp 2003: H. Torp, «L'entrée septentrionale du Palais impérial de Thessalonique: L'arc de triomphe et le vestibulum d'après les fouilles d'Ejnar Dyggve en 1939», *An Tard* 11 (2003) 239 κε.
- Βελένης 1996: Γ. Βελένης, «Πολεοδομικά Θεσσαλονίκης», *AEMΘ* 10B (1996) 491 κε.
- Vitti 1996: M. Vitti, *Η πολεοδομική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης από την ίδρυσή της έως τον Γαλέριο*, Αθήνα 1996.

Η αρίθμηση των αρχιτεκτονικών λειψάνων στα σχέδια των εικ. 1 και 3-6 είναι της συγγραφέως.

PLANUNG DER KAISERLICHEN ANLAGE DES GALERIUS
IN THESSALONIKI UND IHRE DATIERUNG

THEODOSIA STEFANIDOU-TIVERIOU

Anhaltspunkte für die Datierung des galerischen Baukomplexes in Thessaloniki geben zwei fest datierte Monumente, die zwei historischen Phasen der Tetrarchenresidenz entsprechen: 1. Der große Triumphbogen in seinem Nordteil, der zwischen 298 und 303 n. Chr. datiert wird, d. h. in die Zeit, als die kaiserliche Münzstätte Thessalonikis eröffnet wurde. 2. Der kleine Bogen im Südperistyl der Palastanlage, der zwischen 308 und 311 n. Chr. datiert wird. In das Jahr 308 wird auch die erneute Verlegung der kaiserlichen Münzstätte von Serdica nach Thessaloniki nach der Kaiserkonferenz in Carnuntum gesetzt.

Auf der Grundlage der jüngsten Ausgrabungen westlich des Triumphbogens des Galerius schließen wir, daß dieser nie als isoliertes Monument geplant war, das nach vorherrschender Meinung die Stadt zu Ehren des Galerius errichtet hatte, sondern wohl eher als ein Staatsmonument, das der Knotenpunkt eines ausgedehnteren Bauprogramms in diesem Gebiet war. Dasselbe Programm, das zur ersten der obigen Phasen gehört, umfaßte die Änderung des Verlaufs der Via Regia, die nun unter dem Bogen –ursprünglich in Gestalt eines Tetrapylon– durchführte, das Erschließen neuer Insulae parallel zur Straße, das *vestibulum* sowie auch Teile des Palastes südlich der Via Regia. Das *vestibulum* ist von Anfang an ein sowohl topographisch als auch funktional überleitendes Element zwischen dem nördlichen monumentalen Komplex Rotunde –Tetrapylon– Via Regia einerseits und dem eigentlichen, weiter südlich gelegenen Palast andererseits. Der Palast bildet folglich keinen von dem Nordteil getrennten Komplex der Anlage, mit dem er darüber hinaus bedeutungsmäßig direkt zu verbinden ist, sondern ist in direkter Abhängigkeit von diesem und auf derselben imaginären Achse geplant, die das Rückgrat der gesamten Anlage bildet.

Bauphasen, die sowohl im Nord- als auch im Südteil der Anlage festgestellt wurden und die den zwei historischen Phasen des tetrarchischen Thessaloniki zuzuordnen sind, weisen auf Eingriffe im Verlauf der Arbeiten und widersprechen nicht der Vorstellung eines ursprünglich einheitlichen Plans.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ

ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΚΑΙ ΔΥΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ:
ΤΑΞΙΔΙΑ ΕΝΝΟΙΩΝ¹

Βυζάντιο και Δύση στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα: δύο ιστορικοί τόποι ερμηνεύονται σε μια περίοδο κρίσιμη για την Ελλάδα αλλά και σημαντική για την ίδια την ιστοριογραφία, που μετά τα μέσα του αιώνα από τη μια προσδοκά να γίνει καθρέφτης της παρελθούσης πραγματικότητας (von Ranke) κι από την άλλη αναστοχάζεται πάνω στις δυνατότητες του καθρεφτίσματος εισάγοντας το ζήτημα της ερμηνείας (Dilthey). Η εγχώρια ιστοριογραφική πρόσληψη του ζεύγους «Βυζάντιο-Δύση» κατά τον 19^ο αιώνα επηρεάζεται από δύο κυρίως παράγοντες: αφενός από την ανάγκη αφήγησης της διαχρονικής συνέχειας του Ελληνισμού, αφετέρου από την ιστορικιστική τροπή που σταδιακά πήρε η μελέτη του παρελθόντος και στην Ελλάδα.

Το θέμα είναι εκτεταμένο και επιλέγω να το παρουσιάσω σταματώντας, μάλλον ενδεικτικά, σε ορισμένους σταθμούς. Θα θυμίσω απλώς, προκαταρκτικά, ότι για το μεγαλύτερο μέρος του αιώνα Βυζάντιο και Δύση λειτουργούν για τους περισσότερους λογίους αντιθετικά. Μιλώντας για τους δύο πόλους θα πρέπει κανείς να πάρει οπωσδήποτε θέση, θέση που μέχρι και γύρω στα 1850 είναι πάντα εχθρική έναντι του Βυζαντίου. Η συμβολή του Σπ. Παπαρηγόπουλου και του Κ. Ζαμπέλιου στην αλλαγή της αντιμετώπισης αυτής και στην αποκατάσταση της περιόδου μέσα στο συνεχές της ελληνικής ιστορίας είναι λίγο πολύ γνωστή και δε θα επιμείνω σε περαιτέρω ανάδειξή της. Θα προτιμήσω να σταθώ σε σειρά ζητημάτων ερμηνευτικής υφής αναδεικνύοντας ψήγματα λόγου από προσωπικότητες της εποχής λιγότερο γνωστές σήμερα. Η αναδίφηση γίνεται στο σώμα γραπτών του 19^{ου} αιώνα που αναφέρονται στη

1. Το κείμενο αποτελεί ελαφρώς αναθεωρημένη έκδοχή εισήγησης που παρουσιάστηκε στην Ε' Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου (Κέρκυρα, Οκτώβριος 2003).

βυζαντινή τέχνη.

Ένα από τα πρώτα κείμενα που σηματοδοτούν την αλλαγή από μια περί τεχνών ιστοριογραφία κανονιστική (ή δεοντολογική), όπου κύριος στόχος είναι να εξορκιστεί ή απλώς να αποσιωπηθεί το βυζαντινό παρελθόν προκειμένου να πλησιάσουμε το δέον, δηλαδή τη Δύση, προς μια ιστοριογραφία περισσότερο γνωστική, η οποία δείχνει να μη νοιάζεται τόσο για το παρόν όσο για αυτό καθ' αυτό το παρελθόν, φυσικά βέβαια και για τη συνέχεια του έθνους, είναι το «Περί Βυζαντινής Ζωγραφικής» του ξεχασμένου σήμερα αλλά αρκετά σημαντικού λογίου Σ. Ν. Καλούτση. Δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Πανδώρα* μεταξύ Οκτωβρίου και Νοεμβρίου του 1855². Εδώ, ο συγγραφέας επιχειρεί να αποκαταστήσει το κύρος του Βυζαντίου από ένα δρόμο πολύ γνωστό έκτοτε: τονίζοντας τη βυζαντινή συνεισφορά στην ιταλική Αναγέννηση. Η συζήτηση, ήδη από τότε και σχεδόν αναπόφευκτα, γίνεται με όρους όπως «προβάδισμα» και «μετάβαση» ή με όρους βιολογικούς όπως «καταγωγή». Η τέχνη «αναφύεται» και σταδιακά «τελειοποιείται». Η σειρά αυτή των μεταφορών που υποδηλώνουν εξέλιξη και κίνηση εξακολουθεί ακόμη και σήμερα να καθορίζει σε μεγάλο βαθμό τον τρόπο που αντιλαμβανόμαστε τα ιστορικά φαινόμενα. Ειδικά δε, στη συζήτηση που μας ενδιαφέρει, η «κίνηση ιδεών» μεταξύ Βυζαντίου και Δύσης έχει εδώ και αρκετά χρόνια αντικαταστήσει τα περί «προβαδίσματος» και «γέννησης». Η μεταφορά της «κίνησης ιδεών» όμως μόνο επιφανειακά είναι αθώα και ουδέτερη. Κι αυτό γιατί η ίδια η έννοια της «ιδέας» προϋποθέτει πατρότητα: κάποιος είχε την ιδέα, την οποία ακολουθώντας μετέδωσε και αλλού. Υποβάλλεται με άλλα λόγια και πάλι το «προβάδισμα» που χρησιμοποιώντας την «κίνηση» επιδιώξαμε ν' αποφύγουμε.

Σε ό,τι ακολουθεί προτείνω κατ' αρχάς μιαν άλλη μεταφορά στη θέση της «κίνησης των ιδεών» και ακολουθώντας θα προσπαθήσω να αναδείξω τη χρησιμότητα της νέας αυτής μεταφοράς εξετάζοντας τη συζήτηση «Δύση και Βυζάντιο» μέσω της έννοιας του συμβόλου, η οποία από ένα σημείο και πέρα αποτελεί συνήθη ερμηνευτικό τόπο στο 19^ο αιώνα προκειμένου να κατανοηθεί η απόκλιση της βυζαντινής εικονογραφίας από εκείνη της Δύσης.

Η μεταφορά που θα ήθελα να προτείνω είναι το «ταξίδι των εννοιών». Το «ταξίδι», καλύτερα από την «κίνηση», αποδίδει αυτό το ασταμάτητο πήγαινε έλα από τον έναν ιστορικό τόπο στον άλλο. Επιπλέον, υποβάλλει και ένα ακόμη βασικό χαρακτηριστικό: όπως το ταξίδι δε μας αφήνει αμετάβλητους, έτσι και οι έννοιες –που, παρεμπιπτόντως, η αρχή τους είναι σχεδόν αδύνα-

2. Σ. Ν. Καλούτσης, «Περί Βυζαντινής Ζωγραφικής», *Πανδώρα* 134 (15 Οκτωβρίου 1855) 374-379 και *Πανδώρα* 135 (1 Νοεμβρίου 1855) 398-404.

τον να αποδοθεί δουλικά σε κάποιον, όπως συνήθως γίνεται με τις ιδέες— μεταβάλλονται συνεχώς μέσα από τη διαρκή τους χρήση εντός πάντα της ιστορίας.

Ξεκινώντας λοιπόν το ταξίδι τούτο μαζί με την έννοια του συμβόλου, μια έννοια από τις πιο κεντρικές στη θεωρία της Ερμηνευτικής, θα έπρεπε να πάμε πολύ πίσω. Από την αρχαιότητα ακόμη, όταν ο επίδοξος ερμηνευτής μιας εικόνας ή ενός κειμένου δεν κατανοεί αυτόματα το έργο που έχει μπροστά του, θεωρεί ότι ένα ημιδιάφανο πέπλο τον χωρίζει από το αντικείμενό του. Πρόκειται για το σύμβολο ή την αλληγορία, δύο έννοιες που ξεκίνησαν την περιπέτειά τους σαφώς διαφοροποιημένες: η μεν αλληγορία, ως αμιγώς ρητορικό σχήμα, περιοριζόταν στο επίπεδο του λόγου. Είναι τεχνική με την οποία κάτι λέγεται με τρόπο διαφορετικό απ' ό,τι σημαίνει³. Το σύμβολο πάλι είναι απτό, είναι αντικείμενο και δε χρησιμοποιείται αποκλειστικά στο πλαίσιο του λόγου. Συνοψίζοντας: και το σύμβολο και η αλληγορία αποσκοπούν ουσιαστικά σε μια έμμεση επικοινωνία-κατανόηση, αλλά η διαφορά τους, τουλάχιστον στην αρχαία γραμματεία, έγκειται στο ότι το πρώτο σε αντίθεση με την αλληγορία έχει φυσική παρουσία. Στην ύστερη αρχαιότητα το σύμβολο αρχίζει να πλουτίζεται, να βαθιάνει ως έννοια καθώς σταδιακά προϋποθέτει μια μεταφυσική σύνδεση ορατού και αοράτου· η συζήτηση περί των δυνατοτήτων απόδοσης των θείων προσώπων στον *Ολυμπικό* του Δίωνα (40-112 μ.Χ.) είναι ενδεικτική της συγκεκριμένης τάσης που βλέπει το σώμα, το εικαστικό μίμημα γενικά, ως σύμβολο κι όχι ως ουσία του θείου⁴. Μια παρόμοια αποστολή καλείται να επωμιστεί με την επικράτηση του Χριστιανισμού και η αλληγορία στην προσπάθεια να εξωραϊστούν τα θεωρούμενα ως άσεμνα και ασεβή στοιχεία των ομηρικών, κυρίως, κειμένων για να αναγνωριστεί κατόπιν από τον μελετητή η βαθύτερη (θεολογική) αλήθεια πίσω τους⁵.

Από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα και μετά στις περιπτώσεις όπου σύμβολο και αλληγορία δε χρησιμοποιούνται ως συνώνυμα και με χροιά μάλλον αρνητική, όπως μεταξύ άλλων γίνεται από τον Lessing, η τάση είναι να ενισχύεται η υπόληψη που το σύμβολο απολαμβάνει καθώς σταδιακά η τέχνη «απελευθερώνεται» από τις συμβάσεις και οδεύει προς την έκφραση της ιδιοφυΐας ή της υποκειμενικότητας του καλλιτέχνη. Μέσα στο πνεύμα αυτό, η αλληγορία θεωρεί-

3. H. G. Gadamer, *Truth and Method* (αγγλ. μετφ. από τους J. Weinsheimer και D. G. Marshall), Λονδίνο 1989² (1960) 72.

4. Για μια εκτενή επισκόπηση των σχετικών ζητημάτων σε ό,τι αφορά στην αρχαιότητα βλ. Σ. Ράγκου, «Ιστοριοφιλοσοφική επισκόπηση της αλληγορίας στην ελληνική αρχαιότητα», *Ινδικτός* 15 (Δεκέμβριος 2001) 18-77.

5. Gadamer, *ό.π.* (σημ. 3) 73.

ται δέσμια τεχνητών διακρίσεων, αιχμάλωτη της παράδοσης, καθώς εξακολουθεί να δεσμεύει το σημείο περιορίζοντας τη «συμβολοποιητική» δράση των καλλιτεχνών⁶.

*Είναι άρα δίκαιον να ομολογήσωμεν ότι η τέχνη εν τοις τοιούτοις [εννοεί την τέχνη των βυζαντινών εικόνων] δεν φαίνεται ειμή ως μηχανισμός τις δι' ου πάντοτε αι αυταί ιστορίαί παριστάνονται, αι αυταί εικόνες, αι αυταί στάσεις ή τα αυταί σχήματα. Η γραφίς επομένως είναι ακανόνιστος, η μιμηλότης εκλείπει, τα κινήματα τραχέα και βεβιασμένα [...] η σύνθεσις άρρυθμος και, εν κεφαλαίω ειπείν, η τέχνη δεν φαίνεται απομιμούμενη την φύσιν, ουδέ παραλλάσσει κατά την ευφυΐαν και την δεξιότητα του τεχνίτου αλλ' είναι πάντοτε τέχνη στάσιμος, τέχνη κατά παράδοσιν [...]*⁷.

Οι πιο πάνω γραμμές προέρχονται από άρθρο του Ανδρέα Μουστοξύδη αφιερωμένο στον Παναγιώτη Δοξαρά από το πρώτο τεύχος του *Ελληνομήμονα*. Εκτίθενται εδώ τα σημεία που καθιστούν τη βυζαντινή τέχνη παρεκκλίνουσα περίπτωση σε σχέση με το δυτικότερο κλασικιστικό δέον, στο οποίο, μέσω της μετακένωσης, το νεοσύστατο κράτος θα πρέπει να αρθεί: μηχανική επανάληψη, τραχιές και βεβιασμένες κινήσεις, άρρυθμη σύνθεση, απουσία μίμησης της φύσης και στασιμότητα λόγω υποταγής της υποκειμενικότητας στην παράδοση. Μέχρις εδώ όλα αναμενόμενα λίγο-πολύ για το κλίμα της εποχής.

*Εις τούτο δε συνετέλεσε πιθανώς αυτή η κυριότης της εκκλησίας, εξ αυστηρού μεν, αλλά συνετού βουλευμάτος ωρμημένης· διότι η απόστασις από της καθ' υπογραμμόν τινα μονοτυπίας, η αλλοίωσις της ιδέας των εικονιζομένων, η περί τον ιματισμόν καινοτομία, η κατ' αρέσκειαν του ζωγράφου παράστασις, και ο ινδαλματισμός των μελών του σώματος είτε γυμνών, είτε περιπτώς κομψομένων και αβρυνομένων, ταύτα προσελκύουσι, πλέον ή θέμις, εις γήινα αντικείμενα την προσοχήν των θεωμένων και εμπνέουσι τέρψιν μάλλον ή ευσέβειαν*⁸.

Είναι η πρώτη φορά⁹, απ' όσο τουλάχιστον γνωρίζω, που προτείνεται μια

6. Gadamer, *ό.π.* (σημ. 3) 79.

7. Α. Μουστοξύδης, «Παναγιώτης Δοξαράς», *Ελληνομήμων ή Σύμμικτα Ελληνικά* 1 (Ιανουάριος 1843) 17-40 και ειδικά 39-40.

8. Μουστοξύδης, *ό.π.* (σημ. 7) 40.

9. Αναφέρομαι βέβαια, στη νεοελληνική περί τεχνών γραμματεία, καθώς η ιδέα αυτή ήταν αρκετά παλιά. Χρονολογείται στα τέλη του 17^{ου} και στις αρχές του 18^{ου} αιώνα και η

ερμηνεία της παρέκκλισης από τον κανόνα, η οποία προσπαθεί να δει την «τέχνη της βυζαντινής παρακμής» όχι αμιγώς κανονιστικά αλλά και γνωστικά-ερμηνευτικά και φτάνει μάλιστα σε σημείο να τη δικαιολογήσει εντάσσοντάς την σε ευρύτερο πλαίσιο¹⁰. Για να καταλήξει λίγο παρακάτω:

[...] εν ω [εννοείται στη βυζαντινή τέχνη] αι εικόνες ουδέν άλλον πρέπει να ήναι, ειμή σύμβολα τινα, ή αφορμαί προς μετεωρισμόν της διανοίας των θνητών εις ουρανίους θεωρίας¹¹.

Προκειμένου, λοιπόν, οι εικόνες να μη σκανδαλίζουν με τη φυσιοκρατική, γήινη και αισθησιακή παρουσία του σώματος είναι ανάγκη να μην απεικονίζουν τελικά το αντικείμενο εξιδανικευμένο («ινδαλματισμός») ή έστω κοντά στη φύση αλλά απαλλαγμένο από την ύλη, κατάφορτο μόνο με την ιδέα. Η πανάρχαια παράδοση του συμβολικού ή αλληγορικού στοιχείου που συνδέει την ύλη με το θείο ξαναζωντανεύει λίγο πριν τα μέσα του αιώνα στο γραπτό ενός ιταλοθρεμμένου Επτανήσιου. Η βυζαντινή αναπαραστατική τεχνική, μας λέει ο Μουστοξύδης, απομακρύνεται από τη φύση σκόπιμα, δε δηλώνει άμεσα, δίνοντας με τον τρόπο αυτό αφορμές «προς μετεωρισμόν» της διανοίας εις ουρανίους θεωρίας». Για να εξηγηθεί η προβληματική, για τη δυτικής έμπνευσης κλασικιστική αισθητική, βυζαντινή μορφή ο συγγραφέας τη θεωρεί ως εμμέσως σημαίνουσα και πλήρη λανθάνοντων νοημάτων.

Την έννοια του συμβόλου όμως χρησιμοποιεί τριάντα χρόνια μετά τον Μουστοξύδη ένας ακόμη κλασικιστής, πολέμιος της βυζαντινής τέχνης, ο Γρηγόριος Παπαδόπουλος. Στην *Πανδώρα* της 1^{ης} Ιουνίου του 1870 ο συνοδοιπόρος του Καυταντζόγλου στο Σχολεϊόν των Τεχνών γράφει «Περί της καθ’

πατρότητά της θα πρέπει μάλλον να αποδοθεί στον Ιταλό λόγιο Filippo Buonarroti. Στο πρώτο του βιβλίο, που εκδόθηκε το 1698, μιλώντας για έργα αιγυπτιακής τέχνης διατύπωσε την άποψη ότι η ατέλεια του σχεδίου που τα χαρακτηρίζει δεν οφείλεται σε έλλειψη τεχνικής ικανότητας, αλλά αποτελεί σκόπιμη μίμηση παλαιότερων καθαγιασμένων μορφών και αποσκοπεί στην ενίσχυση του λατρευτικού δυναμικού τους. Το 1716 στο δεύτερο βιβλίο του μιλώντας για την τέχνη των πρώτων χριστιανών στις κατακόμβες ισχυρίστηκε ότι η απλότητα αυτών των μορφών συνδράμει τη λατρεία, καθώς η ομορφιά ή κάποια περαιτέρω διακόσμηση θα αποσπούσε το πνεύμα από τον πραγματικό στόχο που οι εικόνες αυτές έχουν, δηλαδή την ανύψωση της διάνοιας στο θείο. Για τον Buonarroti βλ. F. Haskell, *History and Its Images. Art and the Interpretation of the Past*, New Heaven – Λονδίνο 1993, 124-127.

10. Δύο χρόνια μετά ακολουθεί η γνωστή πραγματεία του Σ. Α. Κουμανούδη, *Που σπεύδει η τέχνη των Ελλήνων την σήμερα*, Βελιγράδι 1845, που κάνει χρήση του όρου «αλληγορική παράσταση» αναφερόμενη στην εικονογραφία του Χριστού και παραπέμποντας στον Emeric-David (11-12).

11. Μουστοξύδης, *ό.π.* (σημ. 7) 40. Ενδεχομένως, στις απόψεις αυτές να μπορούν να ανιχνευτούν και κάποιοι εγγελιανοί απόηχοι.

ημάς εκκλησιαστικής τέχνης και ιδιαιτέρως περί ελληνικής αγιογραφίας»¹². Στο πρώτο μέρος της μελέτης εξετάζει αναλυτικά όλες τις «εκκλησιαστικές» τέχνες (αρχιτεκτονική, πλαστική, ποίηση, μουσική, ρητορική) πλην της αγιογραφίας, με την οποία καταπιάνεται διεξοδικά στο δεύτερο μέρος. Τα σύμβολα χρησιμοποιήθηκαν κατά τον Παπαδόπουλο ήδη από τους πρώτους χριστιανούς για να δηλώσουν «μυστικόν τι αίσθημα, όπερ είναι αχώριστον από πάσης ισχυράς θρησκευτικής ενεργείας»¹³. Ως παραδείγματα παρατίθενται η «ουρανοδρομούσα ναυς» δια της οποίας «εικονίζετο» η εκκλησία, όπως και «δια του ταώ η αθανασία, δια του φοίνικος η ειρήνη κ.τ.λ.»¹⁴. Το σύμβολο εδώ έχει την έννοια ακριβώς που του έδινε και ο Lessing, στηριγμένος βέβαια κι αυτός σε αρχαιότερη παράδοση, την έννοια του άμεσα αντιληπτού, απτού, αντικειμένου μέσω του οποίου καθίσταται ορατό το αφηρημένο και μάλιστα το θείο. Ο όρος «συμβολικός» ξαναχρησιμοποιείται, όταν ο Παπαδόπουλος περιγράφει αναλυτικά τα σφάλματα της βυζαντινής τέχνης, τα οποία, υποστηρίζει, θα μπορούσαν να «διορθωθούν» και τότε η εκκλησιαστική αγιογραφία θα αποδείκνυε την ελληνική ουσία που κρύβει κάτω από την παραμόρφωση. Τα σφάλματα αυτά, ειδικά σε ό,τι αφορά την προοπτική, εντοπίζονται στα εξής:

*[...] η προοπτική του τοπίου αποβαίνει σχεδόν κατά συνθήκην και συμβολική, αλλ' ουχι σπανίως και παρ' ελπίδα ανακαλεί την αρχαία απλότητα και συνθήκην· [...] Η αρχιτεκτονική προοπτική αποβαίνει έτι συνηθέστερον συμβολική, πολλάκις δε και λίαν νηπιοπρεπής*¹⁵.

Το σύμβολο στις παραπάνω γραμμές καταδικάζεται γιατί αποκλίνει από τον φυσιοκρατικό, επιστημονικό τρόπο δημιουργίας ψευδαίσθησης, που κατά τον Παπαδόπουλο έχει τις ρίζες του στην αρχαία τέχνη. Η καταδίκη όμως δεν είναι τελεσίδικη. Κι αυτό γιατί κάτω από τον «τύπο» και το σύμβολο λανθάνουν «προσόντα» που απαντούν «και εις την αιγυνητικήν ή αρχαϊκήν τεχνοτροπίαν»¹⁶. Και συνεχίζει:

12. Γρ. Γ. Παπαδόπουλος, «Περί της καθ' ημάς εκκλησιαστικής τέχνης και ιδιαιτέρως περί ελληνικής αγιογραφίας», *Πανδώρα* 485 (1 Ιουνίου 1870) 93-103.

13. Παπαδόπουλος, *ό.π.* (σημ. 12) 97-98.

14. Παπαδόπουλος, *ό.π.* (σημ. 12) 98.

15. Παπαδόπουλος, *ό.π.* (σημ. 12) 100.

16. Παπαδόπουλος, *ό.π.* (σημ. 12) 100. Ο όρος «αιγυναία» ή «αιγυνητική» τέχνη χρησιμοποιείται κατά το μεγαλύτερο μέρος του 19^{ου} αιώνα αντί για το μεταγενέστερο «αρχαϊκός» και σχετίζεται με τα αετώματα του ναού της Αφάιας στην Αίγινα. Βλ. και Σ. Γ. Λογιοτατίδης, *Ονάτας, τα αιγυνητικά αγάλματα και η αιγυναία τέχνη*, Βερολίνο χ.χ. (1862;). Ο Λογιο-

*Καλλιτέχνημα λοιπόν αξιόλογον υπελάνθανεν εν τη δοκούση κακο-
τέχνω εκείνη εικόνη, εξ ου η επιστήμη και η τέχνη των διορθωτών αφεί-
λον το επικείμενον σάβανον και ανέθορεν η καθειργμένη ζωή [...]*¹⁷

Το σύμβολο, απόλυτα συνδεδεμένο κατά τον Παπαδόπουλο με τη θρησκεία, λόγω της προσήλωσής του στην επανάληψη, στην παράδοση – γιατί μόνο έτσι λειτουργεί ένα σύμβολο για να παραμείνει αναγνωρίσιμο, αφού κατά τα άλλα αποκλίνει από την ακριβή μίμηση της φύσης – είναι ουσιαστικά, αυτό που κρατούσε τη βυζαντινή τέχνη δέσμια της «τεχνοτυπίας», από την οποία η «επιστήμη» καλείται να την απελευθερώσει «διορθώνοντας» τα σφάλματα και επιτρέποντας έτσι στις ιδέες να «ανατείλωσι φωτεινά».

Ο Κ. Γ. Ξένος είναι μια ελάχιστα γνωστή σήμερα προσωπικότητα της εποχής¹⁸. Το μόνο ίσως πράγμα για το οποίο μπορούμε να είμαστε σίγουροι είναι ότι διετέλεσε τακτικός πρόεδρος του φιλολογικού συλλόγου «Βύρων»¹⁹. Στο περιοδικό του *Βύρωνα*, ο Ξένος δημοσίευσε το 1880 τη μελέτη «Η εικών του Σωτήρος»²⁰, που προέρχεται μάλιστα από «ανέκδοτη ιστορία των τεχνών». Ο Ξένος χρονολογεί τη γέννηση του «νέου ρυθμού» (του βυζαντινού) στην εποχή του Αρχαδίου και του Ονώριου. Από δω και πέρα το χρωστήρα του ζωγράφου «διευθύνουν» οι παραδόσεις της Εκκλησίας, οι Σύνοδοι και τα απόκρυφα Ευαγγέλια. Η διαφορά που προκύπτει αμέσως σε σχέση με την κλασική τέχνη είναι προφανώς η απόλυτη ελευθερία που απολάμβανε ο αρχαίος καλλιτέχνης,

τατίδης ήταν φιλόλογος, καθηγητής Γυμνασίου, και μεταξύ 1863-1867 δίδαξε το μάθημα της «Καλλιτεχνολογίας και Μυθολογίας» στο Σχολείον των Τεχνών αντικαθιστώντας τον Γηγόριο Παπαδόπουλο. Βλ. Κ. Η. Μπίρη, *Ιστορία του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου (1836-1916)*, Αθήνα 1957, 502-503. Πάντως ο όρος «αιγυπτιακή» τέχνη απαντά μέχρι και τα τέλη του αιώνα. Βλ. για παράδειγμα το σχετικό λήμμα του Θ. Σοφούλη στο *Λεξικόν Εγκυκλοπαιδικόν των Μπάρτ και Χίρστ*, (εκδ. επιμ. Ν. Γ. Πολίτου), τ. 1, Αθήναι 1889-1898, 253. Τον όρο «αιγυπτιακή σχολή» είχε εξάλλου χρησιμοποιήσει και ο E. Quinet (1803-1875) στο γνωστό βιβλίο του (πρωτοεκδόθηκε το 1830), *Η Ελλάδα του 1830 και οι σχέσεις της με την αρχαιότητα*, Αθήνα 1988, 199-204.

17. Παπαδόπουλος, *ό.π.* (σημ. 12) 101.

18. Με βάση διάφορα βιογραφικά στοιχεία, προκύπτει ότι δεν πρόκειται για τον Κωνσταντίνο Ξένο (Κωνσταντίνος Σακελλαρίου, 1800-1882) από τη Νίσυρο, μαθητή του Καΐρη, μια πολύ ενδιαφέρουσα λόγια προσωπικότητα του 19^{ου} αιώνα. Για εκείνον βλ. σχετικά Κ. Σακελλαρίδης, *Κωνσταντίνος Σακελλαρίου, ο μετέπειτα Κωνσταντίνος Ξένος*, Αθήνα 1993.

19. Αναφέρεται σε κατάσταση μελών του συλλόγου δημοσιευμένη στο *Αθηναϊκόν Ημερολόγιον του έτους 1874*, Αθήνα 1874, 67.

20. Κ. Γ. Ξένος, «Η εικών του Σωτήρος», *Βύρων* 6 (29 Φεβρουαρίου 1880) 42-45. Ο Ξένος υπογράφει και ένα ακόμη ενδιαφέρον άρθρο: Κ. Γ. Ξένος, «Μιχαήλ Αγγελος», *Αττικόν Ημερολόγιον του έτους 1877*, Αθήνα 1876, 236-269. Στο εκτεταμένο αυτό, βιογραφικό επί το πλείστον χαρακτηριστικά, κείμενο ο συγγραφέας κάνει συστηματική χρήση του *Vasari*.

η γνωστή δηλαδή άποψη του Winckelmann που ειδικά κατά τον 19^ο αιώνα είχε κερδίσει την ισχύ κοινού τόπου. Τα όρια και οι περιορισμοί στο πεδίο της βυζαντινής τέχνης ήταν τόσο αυστηρά προδιαγεγραμμένα που η φαντασία του καλλιτέχνη δε μπορούσε να τα διαρρήξει. Ο Ξένος ταυτίζει απόλυτα την αλληγορία με το σύμβολο στη μελέτη του, η οποία έχει ως βασικό άξονα την ιστορική ερμηνεία των διαφόρων συμβόλων με βάση την παράδοση²¹. Προς το τέλος όμως, εκεί που γράφει για τις παραστάσεις του πάθους, έχουμε ίσως και το πιο ενδιαφέρον σημείο του κειμένου:

Επί του μαρτυρίου ο Χριστός παρίστατο πλέον συντεθλιμμένος· υπό την αγωνίαν το κάλλος φαίνεται καταπίπτον. Οι μοναχοί Έλληνες παρημέλουν επίτηδες του κάλλους όπως δείξωσι το πάθος²².

Όλα όσα με πλάγιο, υπαινικτικό τρόπο δηλώνονταν ήδη από την εποχή του Μουστοξύδη, τώρα, προς το τέλος του αιώνα, τολμά ο Ξένος ανοιχτά να θίξει επιχειρώντας να ερμηνεύσει τη βυζαντινή μορφή ιστορικά κι όχι κανονιστικά και ισχυριζόμενος ότι κάποιος μπορεί εσκεμμένα να παραμελήσει το κάλλος για να δείξει το πάθος. Να θυμίσω ότι για την κλασικιστική αισθητική του Lessing για παράδειγμα, ειδικά η έκφραση του πόνου δεν πρέπει ποτέ να ξεπερνά κάποια αυστηρά τοποθετημένα όρια για να μην καταλήξει το έργο στην κατηγορία του γκροτέσκου ή απλώς για να μην πληγεί η έννοια του *decorum*. Βρισκόμαστε όμως στη δεκαετία του 1880. Ο ιστορικισμός παρουσιάζεται πλέον ως κυρίαρχη τάση και δεν έρχεται μόνος του αλλά χέρι-χέρι με το ρομαντισμό. Το «κάλλος» θυσιάζεται για το «πάθος», το σύμβολο αρχίζει να απελευθερώνεται από τον ασφυκτικό εναγκαλισμό της παράδοσης αφήνοντας τόπο στην υποκειμενικότητα του δημιουργού.

Μέσα από τις γραμμές τριών κυρίως κειμένων του 19^{ου} αιώνα προσπάθησα να διανύσω τη διαδρομή από την κανονιστική ιστοριογραφία του κλασικισμού στη γνωστική του ιστορικισμού. Τη διαδρομή από την παντελή απαξίωση της βυζαντινής τέχνης, λόγω της σύγκρισής της με το κλασικιστικό δέον, μέχρι την προσπάθεια ιστορικής κατανόησης και σταδιακής δικαίωσής της με τη συνδρομή ενός αρκετά αναπάντεχου συμμάχου: του ρομαντισμού. Η έννοια που ακολουθήσαμε ήταν εκείνη του συμβόλου. Από τους φιλολόγους της ελλη-

21. Είναι ενδιαφέρον μάλιστα να παρατηρηθεί ότι στο προαναφερθέν κείμενο του Ξένου για τον Μιχαήλ Άγγελο (ό.π. σημ. 20) σε καμία περίπτωση δεν απαντά ανάλογη ερμηνεία. Ο «συμβολικός» είναι χαρακτηρισ που προσάπτεται στη βυζαντινή τέχνη σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα.

22. Ξένος, ό.π. (σημ. 20) 45.

νιστικής περιόδου στους ρομαντικούς του 19^{ου} αιώνα το σύμβολο επανερμηνεύεται αναλόγως των ιστορικών συνθηκών και αναγκών για να οδηγήσει τελικά στη ριζική επαναξιολόγηση της βυζαντινής τέχνης. Στη διαδικασία αυτή τα χρονικά και τοπικά όρια καταρρέουν. Βυζάντιο και Δύση δεν αποτελούν παρά δύο ρευστές έννοιες που ερμηνεύονται μεν στο παρόν μέσα όμως και από το παρελθόν. Έτσι γινόταν στο 19^ο αιώνα, το ίδιο όμως γίνεται και σήμερα. Το ταξίδι των εννοιών συνεχίζεται.

BYZANTIUM AND THE WEST IN 19th CENTURY GREEK ARTWRITING: TRAVELLING CONCEPTS

KONSTANTINOS IOANNIDIS

In this essay I trace the development of 19th century Greek art historical writing that is related to the comparison made between Byzantine and Western Art. I focus on the concepts of symbol and allegory aiming at a hermeneutical approach. My reading of texts written by Moustoxydis, Kaloutsis, Papadopoulou and Xenos shows that the Byzantine art was made an integral part of the continuum of Greek art only during the second half of the 19th century. Crucial in this aspect was the interpretation of the Byzantine icon as a symbolic image. This symbolic character of the icon, due to its religious function, explains features that previously were regarded as distortions (lack of perspective etc.).

MARTHA IOANNIDOU

COLOUR BLUE: VISUALISING THE ETERNAL

Blue has a long history in both Eastern and Western culture; its ever changing role in society has been reflected in various areas such as manuscripts, stained glass, heraldry, clothing, painting and popular customs. Its social face bears many attributes, the major of which accepts blue as a symbol of heaven or in other words as a «heavenly» colour, and therefore well-suited to those who have gained Eternity and are immortal, either because they are Gods or they are their representatives on Earth. Although recently a few stories about blue colour¹ have seen the light, there has been no clear answer to the crucial question why blue holds for centuries the sceptre of spirituality and eternity in various cultures.

Several affective and symbolic qualities of colours have changed or are a bit neglected in modern times. By reviewing pivotal works of Yves Klein and of a few more artists, this paper aims to address the issue of the immortal character and significant role of colour blue, through its constant presence in the arts over the centuries.

Blue did not exist prolifically as a pigment in nature. For all its abundance in sky and sea, it was, and still remains, scarce underground. The highest quality blue is *lapis lazuli*, a rare and expensive mineral. Its name is a combination of the Latin word *lapis*, meaning stone, and the Arabic *azule* or *azure* referring to blue. Ancient Greeks used to denote lapis lazuli as *γαλαζόπετρα*². It was first mined 6000 years ago from a locality in the remote mountain valley Kokcha in Afghanistan and the rock was transported to Egypt and later to Europe, where it was re-named *ultramarine* («from across the sea») in order to describe this procedure. The ancient city of Ur had a thriving trade in lapis as early as the 4th millennium BC. Nowadays it is still mined at the ancient deposits of Afghanistan but also in Chile. Small quantities, not of the high quality, are produced in Siberia,

1. See M. Pastoureau, *Blue: The history of a colour*, Princeton 2001.

2. Quoted in Plato, *Phaidon* 113C.

Colorado and Myanmar. Lapis is a dark-blue micro-crystalline rock composed mainly of the mineral lazurite that often sparkles with golden pyrite inclusions. Its rarity and cost are facts that, together with the difficulty to be mined and exported, as well as with the extremely complex and time consuming process of deriving ultramarine-blue from the stone's heart, rendered the colour off limits for all but the most precious of subjects, which could not be others than the depictions of Gods and the Royalty, in other words the representation of Eternity and spiritual immortality. The more transparent the colour of this blue, the more expensive it was, probably due to the fact that for a crystalline tone more stages of preparation, such as washing and grinding, were required.

It is worth noticing that in Chemistry and Physics blue is not considered a «cool» colour at all, as we usually define it in comparison to warmer tones. One has only to look at the core of a fire to find the deep blue flame, instead of the much-expected «hot red». On the other hand, blue has proved to have a calming effect on our nervous system and is considered therefore most suitable to create the best conditions for mental concentration. Mayas, long before doctors and psychologists, valued its curing effects and characterised it as «divine». In the East blue eyes –probably because they were rare among the inhabitants– were thought to have supernatural powers. In several cultures ornaments and jewellery made of turquoise stone were used as charms for luck, due to blue's superficial ability to exorcise the evil spirit. In religious paintings and Byzantine icons the faithful supplicants are sometimes depicted to ask for protection from evil and dangers –such as the plague– under the Virgin Mary's blue mantel (i.e. *Pest-bilder*). Bearing those two opposed but parallel working qualities, blue draws us after it and at the same time seems distant and elusive, exactly like supernatural beings, values and ideas.

Naming of colours and their hues strengthened the notion that blue is a «heavenly» colour. This brings it in a unique position due to the fact that hue-names of other colours refer to their chemical content or natural origin. I will just mention a few of the famous colour circles in order to show how names of the various hues of blue signify its «immortal» attribute. In Maerz and Paul's *Dictionary of Colour*, in the blue chart, nine hues have been specified as: «Olympia, Versailles, Heavenly blue, Sistine, Tuilleries, Pompadour, Virgin, Infanta and Cleopatra». In the colour circle of the Viennese entomologist Ignaz Sieffermüller in 1771 the first colour on the top of the circle is «göttliches Blau». Although individual, the chart of colours compiled by the British artist Winifred Nicholson in 1944 contains under blue nuances names such as «sea-gray», «sky» and «forget-me-not». The Romantic painter and theorist Phillip Otto Runge, following Louis Bertrand Castell, placed blue in his *Farben Kugeln* at the apex of the schema making a

statement about the natural meaning of the primary colours and characterising blue as emblematic of God the Father³.

The fact that in our everyday optical experience the sky and the sea – the two magnitudes without limits – are associated with blue, has added to the colour's rarity and economic value a spell of mystical sacredness and its symbolic attribute as the colour of the spiritual and thus eternal. Consequently, the colour, which would «dress» the highest of values as well as their representatives, should be one that surrounds and supports them. Moreover, it could not be a cheap medium, and blue indeed has been the most expensive one, thus the best choice to pay the highest respect. In that context several divinities in ancient traditions, such as the Indian God *Krishna*, the Egyptian God of the Sky *Amun (-Re)* and the Sumerian Gods are represented with blue skin as a characteristic of their heavenly origin, or with a blue beard like the Moon God of Ur.

The issue of the immense significance of blue in Antiquity is too large a one to be addressed into here. However, it is worth and important for the justification of its attribute as «heavenly» colour to track down briefly its historic role. In the Greek and Roman Pantheon Zeus-Jupiter was thought to wear a blue mantel and hold a blue nimbus or globe; in Chinese tradition and Buddhism the blue of silence, tranquility and spirituality became the colour of the sacred symbol of Lotus. Furthermore, it was allied with the circle, the geometrical symbol of the eternal motion of the spirit.

Blue for the spirit, gold for the flesh and silver for the bones were the supersacred colours used in clothes, ornaments, jewellery, palaces, tombs etc. of divinities – Pharaohs and Gods – in ancient Egypt. To face the demand as well as the lack of natural blues, Egyptian artists developed during the 3rd millennium BC a pigment of their own devising, based upon copper and calcium. Pliny the Elder in his 35th Book on *Natural History* refers to it as *azurite* or *Caeruleum Aegyptium*⁴. Recent research suggests that the celebrated Egyptian blue may not have been invented in Egypt at all, but was brought from Syria or Mesopotamia and was soon after adopted by the Egyptians⁵.

Although it is a fact that ancient Greeks made colourful paintings and sculptures, few examples have survived, such as the famous wall-paintings in Thera and Knossos and the monumental funerary paintings in Vergina and Lefkadia. In

3. On the theme of colour in art John Gage has written two significant reference books: *Colour and Culture*, London 1993 and *Colour and Meaning*, Singapore 1999. For colour charts see: pp. 21-29.

4. Pliny the Elder, *Natural History*, book 35, pp. 228-n. 4, 231, 232, 235.

5. S. Pain, «Something blue...», *New Scientist*, issue 2222, 22 January 2000.

most cases mainly egyptian blue⁶ has been clearly identified, and only in ornaments and jewellery lapis and turquoise stone. There has been a big misunderstanding in the use of blue in ancient Greece. The most unclear hue-name of blue is *κυανούν*. Homer uses it as a substantive to signify dark blue (a lapis tone), while in several poetic texts, as well as in Pliny the elder, the word – especially when used as a noun – seems to act as a synonym to *μέλαν* (black)⁷, signifying the sky at night or the sea, where Gods used to live. Though an important source, Pliny the elder has certain misreadings that led scientific research to errors in its future attempts to define blue colour in Antiquity. Plato in *Timaeus* (68C:6-7), however, is quite clear. In the sixth recipe he refers to blue (*κυανούν*): «Λαμπρῶ δε λευκόν συνελθόν και εις μέλαν κατακορές εμπεσον κυανούν χρώμα αποτελείται». During the 5th to 6th century BC the poet Simonides provides the first reference to the sea as *κυανή*. In an Orfic hymn (3.3) we find the expression *νυξ κυαναυγής* that gives the picture of the sky dome at night, as if it was illuminated by an inner lustre stemming from the heart of darkness; this association traces back to the very chemical nature of lapis, which contains gold tints, and therefore gave at a glance the impression of the starry sky or, later on, of the eternal light God radiates. The seventh recipe produces *γλαυκόν* that is, the bright version of *κυανούν*: «Κυανού δε λευκῶ κεραυνμένου γλαυκόν [γίγνεται]». *Γλαυκόν* suggests a gleaming and brighter hue used mainly to signify the clear sky, the calm sea and the «celestial» blue eyes. Amphitrite, sea-goddess, daughter of Nereus (Oceanus) and wife of Poseidon, is often called *κυανόπις*, an adjective later attributed to all the Nymphs as well as to Nike (Victory) and Aphrodite (Venus).

In the place of white used in early Christian wall-paintings, Byzantine artists showed early their preference to blue both for the depth, which denotes the abstract, conventional, spiritual «aura» supporting the figure of God, heavenly beings and consequently Emperors as well as their attire. For example, Christ's mandorla in various versions of the theme, is usually dark blue at the edges and becomes progressively lighter towards the centre. The dark blues surrounding the transfigured Christ suggest the «dark cloud of unknowing», which had been given

6. A thorough analysis of the usage of pigments in these areas can be found in: A. Lucas, *Ancient Egyptian Materials and Industries*, London ⁵1978, 392-393. R. L. Feller (ed.), *Artists' Pigments. A Handbook of their History and Characteristics*, Cambridge and National Gallery of Art 1986.

7. H. G. Liddell – R. Scott – H. S. Jones, *A Greek-English Lexicon*, Oxford ⁹1968. E. Irwin, *Color Terms in Greek poetry*, 1974, 79-110. For example in Homer, *Iliad*, XI. 24-7, 34-5.

Fig. 1. The Wilton Diptych, c. 1395-9, National Gallery London.

great prominence in the theological writings of the PseudoDionysius⁸. Weitzmann, on the other hand, describing *Transfiguration* in the St. Catherine's mosaic makes a reference to St. John Chrysostom and his writing *Homily on the Metamorphosis*, where he explains that Christ is «not with a cloud over his head, but surrounded by Heaven»⁹. The appearance of God the Father in a glorious deep blue sky is a choice that has its biblical origin. There is a passage in the Old Testament describing the ineffable darkness surrounding God, a tradition particularly associated with Mount Sinai, for it was there that Moses «went into the darkness» to receive the Tablets of the Law¹⁰. Apart from God the Father, Christ and

8. Psalm 96:2. See PseudoDionysius, *Oeuvres Complètes*, M. de Gandillae (ed.), 1958. Also *Deonise Hid Diunite: And other Treatises on Contemplative Prayer related to the Cloud of Unknowing*, ed. P. Hodgson, Oxford 1958.

9. G. H. Forsyth and K. Weitzmann, *The Monastery of St Catherine at Mount Sinai*, Ann Arbor, Michigan 1965, 14-15.

10. Exodus, 20:21. For the conception of God as darkness in the earlier Old Testament tradition see J. Herapel, «Die Lichtsymbolik in Alten Testament», *Studium Generale XIII* (1960) 355-8.

Virgin Mary, blue wore in Byzantine art the high-ranking saints and sometimes the Emperors, when they were not depicted as patrons along with God. In his *Ekfrasis* of the Church of the Holy Apostles in Constantinople, Nikolaos Mesarites specifically contrasts the divine, humble blue of the robe of the Pantokrator with the colours of purple, scarlet and hyacinth used for the Kings¹¹. Cherubs, in contradiction to Seraphims, who wore red, are painted blue with spells of gold, when represented surrounding the image of God or the Virgin Mary. A unique and glorious example is the **Wilton Diptych** (c. 1395-9) at the National Gallery in London (fig. 1). The devotee Richard II, on its inside left panel, is presented by three saints to the Virgin and Child on the right panel, who are in a company of eleven angels. All holy figures are immaculately painted with the finest ultramarine and gold. Furthermore, blue were also the horses of the Apocalypse (Revelations 6: 2 ff), a colour attributed to «the hidden depths of their nature» (PseudoDionysius).

In byzantine era colour words seemed to have no specific symbolic reference; symbolism depended on context. Colour was the defining feature of an image and hierarchy becomes easily clear through it. Following ancient traditions and having found attributes to blue in theological texts, artists stepped forward from *κνανώπις* Amphitrite to *κνανόπεπλος* Virgin Mary. As Philip Ball explains, «indeed the use of ultramarine blue or gold does not simply imply a wish to show piety by lavishing expense, but reveals the hope that the supernatural potency of the work will thereby be enhanced»¹². The Virgin Mary is characterised *κνανόπεπλος*, as she wears a blue cloak and veil, the colour-symbol of Heaven. It becomes obvious through several byzantine examples as well as in numerous examples from European painting in between the 13th-16th century, that Virgin Mary is not dressed, as M. Pastoureau suggests, in blue in the late 12th to 13th century but already from the Early Byzantine period. In contrast with other earthly figures, the transcendental figure of the Virgin is the symbol of Incarnation, a connecting link between Earth, symbolised by her inside red dress, and Heaven. An additional significant detail is the fact that in the depictions of the *Annunciation*, the Angel offers Virgin Mary either a white Lily or alternatively a blue Iris, which was considered thereafter a divine messenger, commonly known as «the flower of the Virgin». As reminiscence, Catholic priests in Spain wear blue vestments during the Festival of the Immaculate Conception. When beside God the Father or Christ, the Virgin wears dark blue, in order not to be

11. N. Mesarites, *The Description of the Church of The Holy Apostles at Constantinople*, G. Downey (ed.), Transactions of the American Philosophical Society, NS 47/6 1967.

12. P. Ball, *Made to measure: new Materials for the 21st Century*, Princeton 1997, 187.

depicted with a more precious and expensive attire than that of God the Father. A combination of red underneath her blue cloak, she wears as the mother of God, but when mourning (*Crucifixion, Entombment*) or when she is leaving Earth to find – full of spirituality – her position in Heaven, the Virgin wears blue cloak and white veil or white dress and blue mantel. The most precious, lucid ultramarine-blue she wears when she is depicted in Glory as the Queen of Heaven. An unexpected postscript to the story of the Virgin's blue robe is given by Victoria Finley, who found the answer in the famous pilgrimage town of Chartres. «In around 876 Charles the Bald, grandson of Charlemagne, devoted there the blue veil that was believed to have been worn by Mary as she stood by the cross and wept»¹³.

Byzantine tradition passes through *Maniera Greca* to the West. Already from the early Middle Ages, in manuscripts and stained glass, blue becomes the primary colour-symbol of Heaven. It is worth to mention here that the French artist Henri Matisse, returning to the tradition of medieval vitraux, painted in 1950 the stained glass window of the altar in the Chapel of the Rosary in Vence. The philodendron shapes of the **Tree of Life** in radiant yellow stand on a ground of waves in vivid blue, a symbolic reference to Eternity, and a green space associated with fertility. The affective qualities of the carefully chosen colours are reflected marvelously in the interior, bringing in a spell of heavenly colour and light.

Paint technologists and chemists all through the 15th century were much concerned to imitate the costly pigments with cheaper substitutes, which bore similar physical characteristics to the natural ones, but were less stable and illustrious, and therefore never used for the *Immortals*. It seems that till the 16th century blue's symbolism depended up to a point on the quality, rarity and value of the material. Throughout the Middle Ages ultramarine was the most priced of colours. Certain Florentine contracts of the 15th century prescribed specific qualities of ultramarine, blended with gold, for the most important areas of the picture, such as the Virgin's robe. Albrecht Dürer notes in his diary that he gave one of his works for 12 Ducats, so that he could buy an ounce of the finest ultramarine-blue¹⁴.

Blue dyed luxury textiles were rare and very expensive and had to be imported from Asia. As the quality of blue improved, taste for red or purple lessened in the West, and a new sensitivity began to accord a privileged position to blue

13. V. Finley, *Colour*, London 2002, 351 n. 21.

14. H. Glasser, *Artists Contracts of the Early Renaissance*, London 1977. M. Baxandall, *Painting and Experience in fifteenth century Italy*, London 1988, 6, 11. Dürer Albrecht, *Writings*, transl. & ed. W. M. Conway (writings, transl. & ed.), London 1958.

especially due to its attribute to sky and the divine. It was in this time that the traditionally red robes of the Kings –i.e. the King of France– became blue [Royal blue/Köningsblau]. Increasingly, blue came to be seen as the only emblematic of Heaven, divine light and Immortality, and consequently was applied as a gesture of great honour in various fields: knighthoods, archbishopric and pontifical vestments etc. Furthermore, sapphire was regarded a symbol of Faith; the familiar marital phrase «*something old, something new, something bought and something blue*», where the last stands for faith, retains this notion. Blue did not only dress the Immortals; in conscience and language of common people blue blood was gushing in Royalty's veins, imbuing them with immortality. Blue blood, meaning high-born, has a Spanish origin, as the veins of aristocrats with no Moorish blood looked bluer than those with mixed ancestry.

Although since the 17th century artificial blues had been used, blue remained a noble, «moral» colour dressing physically or pictorially the *Immortals* of Earth and Heaven. Its central place was established again in the Romantic era, where it became the supreme colour. Worth noticing is blue's correspondence to the musical note G, a favourite key of the composers of Romantic music, in which one can find the most beautiful «classical» Hymns to «Immortality», like Schubert's *Ave Maria*. In Novalis's novel *Heinrich von Ofterdiengen*¹⁵, the hero yearns to see the blue flower, of which he had heard from a stranger¹⁶. While asleep he dreams of a fabulous quest for the flower in a wild country filled with bluish colours reflected from a fountain, dark blue rocks and a dark blue sky. There he discovers the tall light blue flower (Iris), in whose centre he sees the face of his beloved, who has –like Amphinrite– light sky-blue eyes (*κτανώπις*) and blue veins on her neck. A shepherd girl Cyane (*Κύανος*) picks the blue flower for him and, by doing so, claims to be a 'divine' messenger, the daughter of Mary, Mother of God.

In the art of the 20th century one notices a revival of interest in the idea of a universal, basic knowledge of colour, which is seen to have given rise to interpretations and responses, that go back to archetypal human experiences as well as to traditional values and ideas, such as the blue sky and the blue sea, where

15. The geologist, poet and novelist Friedrich von Hardenberg wrote, under the pen name of Novalis, a novel *Heinrich von Ofterdiengen* (*Schriften*, P. Kluckhohn and R. Samuel ed., 21960).

16. This is close to the legend of the Blue Lotus, the plant-symbol of Universe in Egypt, China and India, which stands as an indispensable attribute of every god or goddess. It can be found in almost any honoured place: on palaces, thrones, monuments, manuscripts, the hair-dressing of the divine kings etc.

people on some level of consciousness or sub-consciousness placed their gods or any supernatural powers and ideals.

The window to the eternal blue sky in modern art opens wide with Wassily Kandinsky, who had a particular liking for blue not only as the creator of «the Blue Rider». Kandinsky's view is crucial to understand the time-honoured ascription of the spirituality to blue that had been intensified at the beginning of the century by the theosophical movement. In *Thought-Forms* (1905) Annie Besant had argued that the different shades of blue indicate religious feeling and range through all hues, from the dark-brown blue of selfish devotion, or the palette gray blue of fetish worship to the rich deep clear colour of heartfelt adoration and the beautiful pale azure of that highest form which implies self renunciation and union with the divine¹⁷.

In his famous work *Concerning the spiritual in art* (1912), Kandinsky suggested that «the power of profound meaning is found in blue», because «blue is the typically heavenly colour. The halos are gold», he explains, «for emperors and prophets (i.e. for mortals) and sky blue for symbolic figures (i.e. spiritual beings)». Opposite to the tradition –in terms of economy and science–, which wanted illustrious ultramarine blue to be more valuable and thus qualified to colour immortals, Kandinsky believed that «the darker the tone, the more characteristic the inner effect. The deeper the blue becomes, the more strongly it goes man towards the infinite, awakening in him a desire for the pure and, finally, for the supernatural. It is the colour of the sky, exactly as we imagine it when we hear the word *heaven*»¹⁸.

In that context, a few years later, Yves Klein declared that «blue is the invisible becoming visible». For Klein from an early age colour blue held association with the sea and the sky, where the phenomena of vital, tangible nature appear in their most abstract form. «Blue has no dimensions» he noted. «It is beyond the dimensions of which other colours partake»¹⁹. His blue unqualified «being» has various stages, but certainly an immortal face, especially in the plaster casts of the Greek goddesses, an idea conceived in the ancient tradition of colour symbolism seen in Byzantine and Egyptian art or in Buddhist temples. The resulting sculptures, which will be discussed in detail, possess an extreme tension; the mutual attraction and repulsion exerted by blue, engender a forcefield of mental associations and emotions.

17. C. W. Leadbeater and A. Besant, *Thought Forms*, Theosophical Publishing House 1999. See Chapter: The Meaning of the Colors, 22.

18. W. Kandinsky, *Über das Geistige in der Kunst*, Bern 1952, 92 f.

19. H. Weitemeier, *Yves Klein*, Köln 2001, 28.

Klein was born in 1928 in Nice and used to pass his formative years on the sunny Mediterranean, where blue has been playing a very crucial role over the centuries. Since then the boundless of the heavens had long been his source of inspiration. At the age of nineteen, he described that he was lying «on a beach one hot sunny summer day in the south of France, when he embarked on a realistic-imaginary mental journey into the blue depths. On his return he declared: I have written my name on the far side of the sky, on the far side of the vault of heaven. On that day I began to hate the birds that flew back and forth across the sky, because they were trying to punch holes in my greatest and most beautiful work. With this famous symbolic gesture of signing the sky, Klein had foreseen, as in a reverie, the thrust of his art from that time onwards – a quest to reach the unlimited supernatural values of blue, the far side of the infinite»²⁰ and of eternity. In *Brewer's Dictionary of Phrase and Fable* (Millennium edition) among its other attributes, blue is thought to involve in it a sense of adventure and indeed for Klein was so. Nearly two hundred monochrome paintings were made during his short life. The «Blue Epoch» began sometime near 1947. Klein considered these works to be a way of rejecting the idea of representation in painting and therefore of attaining creative freedom, the infinite, eternity and thus immortality. Some of them, like IKB 79 (London: Tate Modern), have a clear spiritual and theosophical connection, as they were made – according to his wife – when they were together at Gelsenkirchen.

Crucial in his attempt to make a new blue paint of unnerving vibrancy had been Klein's collaboration with the Paris retailer and chemist Edouard Adam in 1956. With Adam's help, he perfected a synthetic pigment, named and patented «IKB», which according to critics represents the expression of the indefinable and immaterial. International Klein Blue, a distinctive ultramarine, conveyed a quality close to pure space and Klein associated it with immaterial values, beyond what can be seen or touched.

In Goethe's theory of colour (1810) we read that «blue is the colour of the sea and the sky and evokes distance, longing, infinity. This colour has a strange and unutterable effect upon the eye. It is, in itself, an energy... There is something contradictory in its aspect, both stimulating and calming... Just as we pursue a pleasant object that moves away from us, we enjoy gazing upon blue – not because it forces itself upon us, but because it draws us after it»²¹. Goethe's words have become the basis of Klein's adventure to ascribe to blue theosophical meaning and symbolism. Following Goethe's schema the infinite blue is God, who does

20. Ibid, 8. See also: A. Kahn, *Yves Klein. Le maître du bleu*, Paris 2000, 67, 77, 83.

21. J. W. Goethe, *Farbenlehre (Didaktischer Teil)*, Köln 1980, §781.

not force himself upon us. On the contrary, we are free and we are drawn after him in our quest for heavenly freedom and spirituality, for the much desired immortality.

To show even more clearly that blue is a colour without limits and beyond dimensions and in that sense represents Eternity and Immortality, «Klein began to concentrate on upright formats, with slightly rounded corners and an extension of the painted surface around the stretcher edges, that further distinguished these works from traditional panel paintings with their clearly defined boundaries. In addition, the artist deliberately mounted the canvases not on the wall, but up to twenty centimeters in front of it. Seemingly detached from the architectural stability of the room, the images created an impression of weightlessness and spatial indeterminacy. The viewer felt drawn into the depths of a blue that appeared to transmute the material substance of the painting support into an incorporeal quality, tranquil and serene»²². This, Klein believed, would lead to a state of heightened sensibility and spirituality.

Yves Klein's «blue epoch» was not merely the offspring of chemical technology as some have suggested. Although inspired and influenced up to a point by scientific achievements, Klein did not want to show us pure colour. Following blue's long symbolic attributes and through the display of a new –cheaper, but brilliant– colour, he succeeded in undermining its materiality and reinforced its immortal, eternal power.

The blue plaster casts of the *Victory of Samothrace* and of the *Blue Venus* (fig. 2) hold an important position in Klein's blue spiritual transformations. They are not just any sculpted female bodies, but two of the most famous examples of Hellenistic «good taste» and moreover two divinities of the Greek pantheon. In both works Klein attempts successfully a direct reference to blue as the symbol of eternity, of spiritual beings that hold –in this case– two virtues: their artistic and their divine immortality alike. The highly accredited *Nike of Samothrace* was considered the finest extant of Hellenistic sculpture. It portrays the goddess of Victory as a young woman, endowed with spread wings, alighting on a ship's prow. Her clinging garments ripple in the wind. This exceptional monument, raised upon the Aegean island of Samothrace and set in a niche overlooking the sanctuary of the Great Gods, celebrates success at the sea. It was most probably created by a Rhodian sculptor as an ex-voto of the Rhodians for a naval victory between 220-190 BC. It was discovered in 1863 and was immediately sent to the Louvre Museum, where it is still displayed. Its head and arms are missing, while

22. H. Weitemeier, *ibid*, 19.

Fig. 2.
Yves Klein,
Blue Venus, undated.

her nude female body – 8ft high made of Paros marble – is revealed under the transparency of the wet drapery apparently. Forty years earlier (1820) the statue of the world famous *Venus of Milos* dating from the late 2nd century BC was found on another Greek island and sent to the Louvre. The size and the attitude of the statue allow its identification as either Aphrodite, goddess of love and devotion often represented half nude, or Amphitrite, sea goddess venerated on the island of Milos.

Although we know most Greek and Roman statues as white, colour was rediscovered in architecture and sculpture as early as the end of the 18th century and was very much discussed during the whole of the 19th century. Winckelmann, the main representative of the neoclassical attitude that demanded a strict separation

between sculpture and painting, in his description of a Diana marble statue in Herculaneum in 1716 he admitted that «colour adds to beauty» and although «it is not beauty itself, it increases beauty and its forms»²³. The rejection of colour in sculpture stems from the western predilection for purity. From Joachim Winckelmann (1717-1768) to Clement Greenberg (1909-1994), theorists have demanded that each art form should remain true to its essential nature, with the implication that colour belongs to painting and is superfluous in sculpture. Winckelmann's «white» ideology, as Blühm describes it, retained its authority until the archaeologist Antoine-Chrysostome Quatremère de Quincy supplied convincing proof of the existence of ancient polychrome sculptures in 1814²⁴. Nearly half a century later, John Gibson's *Tinted Venus* (1851-56), whose nude body, exhibited at the International Exhibition in London in 1862, was tinted with a thin coat of rosy wax, heralded the 19th century revival of polychromy. Only recently colour in ancient sculpture became the subject of archaeological and art historical investigations that resulted to exhibitions such as *Bunte Götter: Die Farbigekeit antiker Skulptur* (Glyptothek, Munich, 16/12/2003-29/2/2004) and *Kleur! Bij Grieken en Etrusken* (Colour! In Greek and Etruscan Antiquity, Amsterdam 2/12/2005-26/3/2006). A nineteenth century commentator remarked that «it is pretty difficult to pray to a white Madonna»²⁵ and Dave Hickey made a step further by suggesting that colours were used «to paint the body of Christ as physical being with a colour of immense dimensions and internal light...as a metaphor for the central tenet of Christianity that Christ was the word of God made flesh»²⁶. Without an understanding of colour usage and meaning, the image remains incomplete; a monochrome outline, God without Incarnation²⁷.

It might be possible that Klein was aware of these opinions; in any case he conceived the very essence of Winckelmann's remark about the statue of Diana and he materialized it by casting the two sculptures in his IKB, facing thus the threat to cross the frontier separating sculpture from painting all those years, the threat of the ideal of «white». His blue spirituality managed, however, to surpass «white» beauty.

23. J. J. Winckelmann, *Geschichte der Kunst des Altertums*, 1764, 11 §6. See also A. Prater, *Im Spiegel der Venus*, Munich – London 2002, 24.

24. A. Blühm, «In Living Colour» in *The Colour of Sculpture: 1840-1910*, Amsterdam 1996, 15-16.

25. A. Lichtwark quoted in Blühm, *ibid*, 40.

26. D. Hickey, *Air Guitar*, Los Angeles 1997, 71.

27. See also M. Merleau-Ponty, *Phenomenology of Perception*, transl. C. Smith, London 1962, 211-212.

By acting in this manner, he brought to light Renaissance attitudes, when drawing was considered the element of the rational intellect, whereas colour was thought of as a means of irrational sensual seduction. From this point it is only a short step to the concept of drawing as male and colour as female, common especially in French art theory, with which Klein was familiar. As a matter of fact, this is literally what he is doing; he is colouring the female. It might not be pure coincidence that he chose to cast two female goddesses. Klein follows here a long tradition. Polarities since the 18th century in the colour system used by painters have lent themselves to gendering. About 1809, Phillip Otto Runge devised a colour circle expressive of ideal and real values, on which the warm poles of yellow and orange represent the masculine passion, whereas the cool poles of blue and violet the feminine. Henri Matisse with his famous *Blue Nudes*, and Klein later on with *Venus* and *Victory*, seems to be closer to this theory. Matisse's *Blue Nude* appears in the abstract and luminous white background as a sculpted female body out of some kind of intangible material. «Her» inherent sculptural physicality is, however, shapped by blue, which manages to lift and de-associate «her» completely from any earthy environment or human being. The Neo-romantic expressionists in Munich, with representatives like Kandinsky and Marc, reversed these values by suggesting that blue is the male principle and yellow the female. However, around 1910 writing to August Macke during his Bauhaus courses, Kandinsky reversed once again the theosophical concept of the masculine spirituality of blue. He then admitted that blue represented the feminine, claiming that blue is the colour and feminine the gender of the moon in many cultures (Πασιφάη-Σελήνη, Luna, Celeste, Selest etc.). Indeed, blue and the feminine share an active power of attraction over the centuries. Though we are more familiar with the attitude «blue for a boy, pink for a girl», catholic mothers used to address their baby girls in the blue colour of the Virgin's cloak and nuns in several monastic orders follow till nowadays this tradition.

Interesting and intriguing in that context is the suitability of the choice of colour blue by Klein to paint these particular divinities. Nike is the goddess of the victory in the sea, associated thus with blue. Aphrodite, on the other hand, daughter of the Sky (Ouranos) grew from his castrated genitals when they were cast into the sea²⁸. Flesh from the immortal flesh of the Sky and born in the sea, Aphrodite is widely associated with blue and shares with Amphitrite (the other possible representation) the adjective *κυανώπις* (*blue eyed*). Some of the most common poetic epithets following her are *Ourania* (*Heavenly*) and *Pontia* (*of the*

28. Hesiod in *Theogony* 176: ...cast them into the surging sea...and a white foam spread around them from the immortal flesh and in there grew a maiden...

deep Sea). Moreover, Planet Venus, the jewel of the sky, has been particularly associated with colour blue. No matter how coincidental these might sound, it is very likely that Klein had made the relevant connections and that, by using blue, he wanted to set off their femininity and their divine substance at the same time. His *Venus* is not covered by a blue veil in order to harmonise with the requisitions of Catholicism and generally Christianity. The specific choice of blue attains to shift the viewer's attention from the sexuality of the body to its spiritualness. His blue goddess should not be considered as one more symptom of countless artists, who felt during the 20th century a peculiar power to parody the «old» European cultural values. By using an artificial and cheaper ultramarine, Klein did not detract the subject at all from its value. On the contrary he succeeded in a unique way to reinforce blue's symbolism in the 20th century as the primary divine colour. Furthermore, he imbued the lifeless statues with spirituality and immortal divinity through the use of the beyond dimensions colour blue.

In his monumental *Anthropometries* (fig. 3), which were created while staging happenings in Paris in 1960, female naked bodies, in blue and sometimes gold, float and soar through an intense blue space. Around these bodies Klein sprayed more paint, outlining each figure with a kind of aura. To the false and unjustified criticism of *Anthropometries* as «nothing new» but a reinvention of the already known «action painting», Klein has explained himself: «I am completely detached from all physical work during the creation...Detached and distant the work of art had been completed under my eyes and commands...I stand there present at the ceremony, immaculate, calm, relaxed, perfectly aware of what is taking place and ready to receive the art being born into the tangible world. What

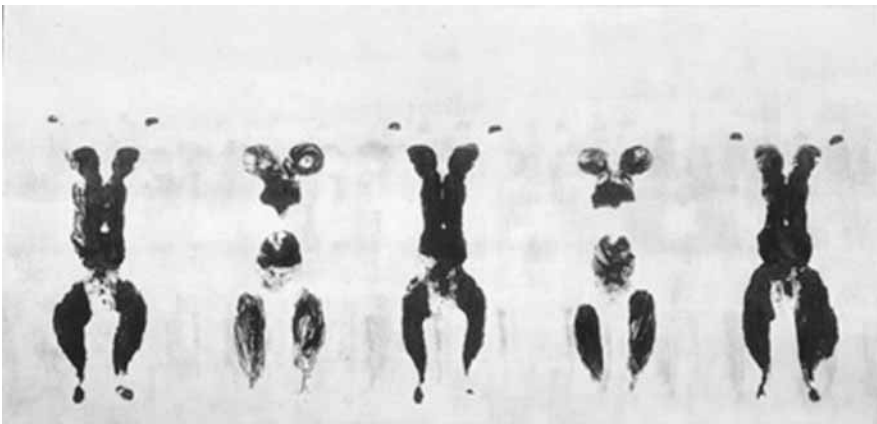

Fig. 3. Yves Klein, *Anthropometries*, 1960, private collection.

directed me towards *Anthropometry*?...the creation of pictorial immaterial sensibility»²⁹. In the blue monochrome paintings he invites the viewer to enter the void, the space of absolute spiritual reality; in *Anthropometries*, by dematerializing the body with «colour blue», he lets the viewer free to fly into the sublime, as if he is the conqueror of space. Although the method of creating his *Anthropometries* seems unorthodox, the subject itself and the choice of the colour seem pretty orthodox, since –in iconographical terms– these images recall depictions of angels. And indeed Klein's figures fly like angels through a celestial space, painted on a great modern altarpiece. Despite the fact that the imagery is secular, the blue and gold palette evokes of lapis, of Byzantine tradition and Italian religious paintings of the 13th and 14th centuries, where the blue-robed Virgin or the blue cherubs appear against a gold background. It is quite possible that Klein, a devout catholic, intended to convey, in that way too, a religious spirituality.

Klein's blue was ultramarine, but not the natural, mineral based one of the Middle Ages. It was a product of the chemical industry and Klein and Adam experimented for a year to turn it into a paint substance with a mesmerizing quality, the artist was seeking in order to express the highest of values and ideals. But, although technology made IKB possible for the first time, it would be meaningless to suggest that other artists did not paint that way because such colours were not available to them. Use of colour in art is determined at least as much by the artist's personal inclinations and cultural context as by the materials at hand. Klein managed to transform the iconographic tradition and the materialistic reality into a symbol of immortality in itself, a transition of blue from the idea of a substantially heavenly colour to an essential symbol of the divine; from materiality to spirituality. «First there is nothing, then a deep nothing and then there is a blue depth»³⁰.

To labour and complete my argument on blue's immortal face, I will refer shortly and indicatively to a few more contemporary artists that follow this tradition.

Lucio Fontana turns as well to blue as the colour of spirituality with his spatial concepts. By slashing the monochrome blue canvas and allowing us to see through it, Fontana achieves to create another dimension and to convey a sense of infinity and immortality, reminding us thus that blue is also considered a transparent colour. Transparency, after all, is a characteristic of the sky that in the arts

29. Yves Klein 1928-1962: *Selected Writings*, London 1974. See also Y. Klein, *The Chelsea Hotel Manifesto*, The Gagolian Gallery, October 1989 & S. Stich, *Yves Klein*, London 1995.

30. See S. Stich, *Yves Klein*, Hayward Gallery, London 1995 and *Yves Klein 1928-1962: Selected writings*, Tate Gallery Archive, London 1974.

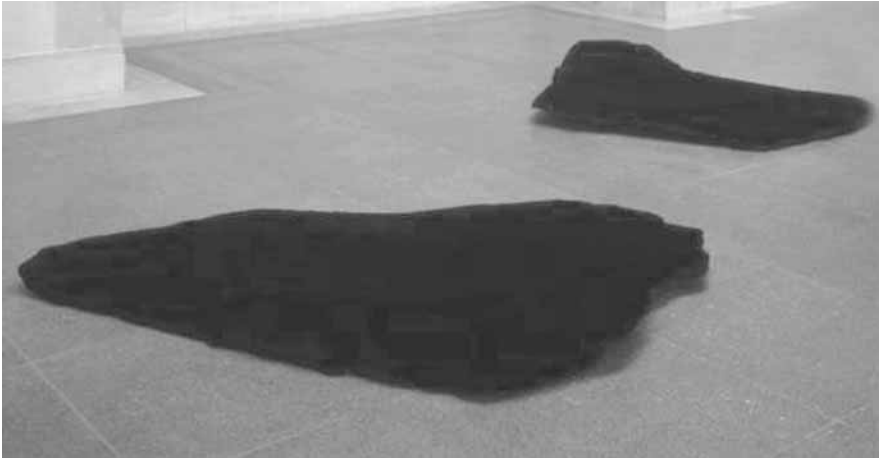

Fig. 4. Anish Kapoor, *A Wing at the Heart of Things*, 1990, Tate Modern.

either hides or reveals the presence of «God». Fontana has rejected the traditional picture format by representing a symbolic and physical escape from the natural to subnatural and thus to spirituality.

Anish Kapoor's *A wing at the Heart of Things* (1990), fig. 4 consists of two splitted forms –like angels' wings– covered with IKB. Kapoor uses the specific pigment with a spiritual significance to suggest the sky or infinity, and the overcoming of matter to reach a more spiritual state. He has described it as a transformation from earth to sky; as if transcendental creatures like angels left back their sign. Generally, his sculptural investigations of material substances, painted with immaterial blue explore presence and absence, weight and weightlessness, surface and space, the ocular and aural, the solid and the intangible.

Bill Viola's video art *To pray without ceasing* (1992) projects itself like a glowing icon. The work's title further suggests that it is also a devotional object, where the infant in white prays to an abstract blue depth, symbolising God.

To sum up 20th century's attribute to blue as the symbol of Eternity and thus Immortality, one has only to borrow the words of Anish Kapoor. «Blue is the spiritual or transcendental element that did go, in fact, beyond the body, beyond life, death and birth. Blue in effect accomplished what white desired or signified...»³¹.

31. Anish Kapoor's comment on colour blue was made in 1997, during the display of his work *A wing at the Heart of Things* (1990) at the Tate Gallery in London (Interview as well as display caption in Tate Gallery's archive – Hyman Research Centre).

Blue is the paramount colour of modernism or at any rate of the cult of the abstract sublime, which was the culminating face of modernism. At a conference in 1999 two futurologists declared that the colour of the millennium is blue, pointing out probably a global phenomenon –the upsurge of interest in spirituality and religion. Scientists in all fields search issues that are deeper than the surface; issues that are not just about *how*, but *why* we did or do things. In that context, I attempted to explore the reasons behind our subconscious choice, in a very long tradition, to paint *blue* the «spiritual» and the «immortal», and to initiate in that way further discussions on colour usage and symbolism.

COLOUR BLUE: VISUALISING THE ETERNAL

ΜΑΡΘΑ ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ

Στο πρώτο μέρος της μελέτης γίνεται μια σύντομη αναφορά στις μεγάλες ιστορικές περιόδους που συνέδεσαν το μπλε με τον ουρανό θεωρώντας το χρώμα της αθανασίας και της πνευματικότητας. Γενικές παρατηρήσεις, που αφορούν τη σύσταση και την ονοματολογία του, καθώς και επιστημονικά και πολιτιστικά στοιχεία που επιβεβαιώνουν αυτές του τις ιδιότητες, παρατίθενται παράλληλα ως απαντήσεις στο κείμενο ερώτημα γιατί θεωρήθηκε το μπλε «θεϊκό» χρώμα.

Στη συνέχεια, το ενδιαφέρον εστιάζεται στον εικοστό αιώνα μέσα από την ανάλυση της παρουσίας του μπλε σε συγκεκριμένα έργα νεότερων δημιουργών, όπως κυρίως του Γάλλου Yves Klein. Στόχος είναι να γίνει κατανοητό τι υιοθέτησε η σύγχρονη τέχνη από τη σχετική παράδοση με δεδομένες τις αλλαγές όχι μόνο στις φιλοσοφικές ή θρησκευτικές αντιλήψεις αλλά και στην ίδια την υλική υπόσταση του μπλε.

ΣΤΕΛΛΑ ΔΡΟΥΓΟΥ

ΚΑΣΤΡΙ ΠΟΛΥΝΕΡΙΟΥ-ΑΛΑΤΟΠΕΤΡΑΣ Ν. ΓΡΕΒΕΝΩΝ*

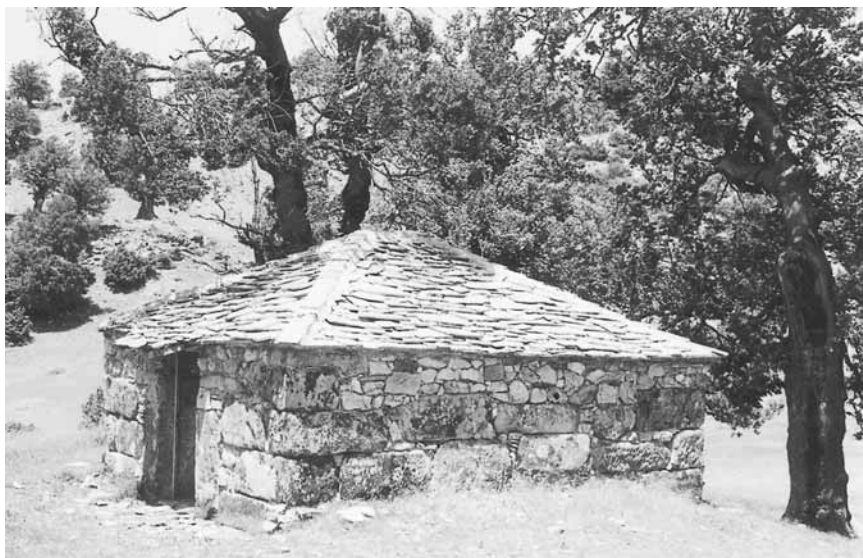
Η ανασκαφή στο Καστρί, το ύψωμα (υψομ. 1200 μ.) ανάμεσα στα χωριά Πολυνέρι και Αλατόπετρα του δήμου Θεοδώρου Ζιάκα, διενεργείται ήδη από οκταετίας, αφότου διαπιστώθηκε η ύπαρξη των αρχαίων λειψάνων που υπάρχουν στην κορυφή του. Τα αποτελέσματα του έργου έως σήμερα ήσαν εντυπωσιακά παρά το γεγονός της εκτεταμένης καταστροφής των αρχαίων εξαιτίας της μακρόχρονης λιθοκλοπής. Στο Καστρί κατά τη διάρκεια των ετών 1998-2006 ήρθαν στο φως βαθμιαία τα λείψανα σημαντικών οικοδομημάτων, τα οποία ανήκουν στην ακρόπολη μιας αρχαίας πόλης με άγνωστο ακόμη το όνομά της (εικ. 1).

Τη θέση σηματοδοτεί από παλιά ο πετρόχτιστος ναΐσκος των Αγ. Θεοδώρων (εικ. 2), που στην πραγματικότητα δεν είναι παρά τα λείψανα ενός πύργου των τειχών της αρχαίας πόλης που απλωνόταν στους πρόποδες του υψώματος και στα βορειοανατολικά του. Μονοπάτια και αναλημματικοί περιβόλοι οδηγούσαν στο μεγάλο πλάτωμα της ακρόπολης, εκεί όπου αποκαλύφθηκαν τα σπουδαιότερα οικοδομήματά της. Στην κορυφή του υψώματος δεν έχει ακόμη διενεργηθεί συστηματική έρευνα, αλλά είναι βέβαιο ότι υπάρχουν αρχαία κτίσματα.

* Η έρευνα στο Καστρί Πολυνερίου-Αλατόπετρας διεξάγεται κάτω από δύσκολες συνθήκες. Η φύση του χώρου, η απόσταση από ένα κέντρο, η εκτεταμένη καταστροφή των ερειπίων κάνουν την ανασκαφή δύσκολη. Η παραχώρηση του πετρόχτιστου δημοτικού σχολείου Πολυνερίου για τις ανάγκες της ανασκαφής (φύλαξη και επεξεργασία των ευρημάτων κ.λπ.) υπήρξε μια αποφασιστική πράξη για το έργο. Ακόμη πιο αποφασιστική είναι η οικονομική υποστήριξη εκ μέρους της Νομαρχίας Γρεβενών, του πρώην Νομάρχη κ. Α. Πετσά και του σημερινού Νομάρχη κ. Δ. Ρίγγου. Χωρίς αυτή δε θα ήταν εφικτή η ανασκαφή στο Καστρί. Πολύτιμη είναι η ποικίλη βοήθεια εκ μέρους του δημάρχου του δήμου «Θ. Ζιάκα» κ. Χρ. Πέτρου. Το έργο έχει μικρές οικονομικές δυνάμεις, ωστόσο, η έρευνα στην ανατολική Πίνδο θα αποδειχθεί πολύ χρήσιμη για την ιστορική γνώση. Γι' αυτό και επιμένουμε στην έρευνα αυτή. Στην ανασκαφή συμμετέχουν με πολύ σημαντικό έργο οι αρχαιολόγοι Χρ. Καλλίνη και Α. Τρακατέλλη καθώς και ο αρχιτέκτων Ν. Χατζιδάκης.

Εικ. 1. Καστρί Πολυνερίου-Αλατόπετρας. Άποψη της περιοχής.

Εικ. 2. Καστρί Πολυνερίου-Αλατόπετρας. Ο πετρόχτιστος ναΐσκος των Αγ. Θεοδώρων.

Εικ. 3. Καστρί Πολυνερίου-Αλατόπετρας. Άποψη της ανασκαφής με τη δυτική πύλη της ακρόπολης.

Εικ. 4. Καστρί Πολυνερίου-Αλατόπετρας. Η είσοδος του ναού.

Το μεγάλο πλάτωμα της ακρόπολης (εικ. 3) και το δυτικό τμήμα της καταλαμβάνει ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον συγκρότημα κτιρίων, τα οποία έχουν οικοδομηθεί γύρω από μια τετράπλευρη πλατεία κατά το τέλος του 4^{ου} π.Χ. αιώνα, σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα. Στη δυτική πλευρά της αποκαλύφθηκαν τα θεμέλια ενός άστυλου πετρόχτιστου ναού με πρόναο και σηκό (διαστάσεων 21 μ. × 11 μ.). Η είσοδος του κτιρίου αυτού ανοίγεται στην ανατολική πλευρά προς την πλατεία (εικ. 4). Στην ανατολική πλευρά της πλατείας διαπιστώθηκε, επίσης, η παρουσία των θεμελίων ενός μεγάλου οικοδομήματος, του οποίου όμως τόσο η κάτοψη όσο και η μορφή και η λειτουργία του δεν είναι ακόμη γνωστά. Τα θεμέλια του είναι ισχυρά, ενώ τα κινητά ευρήματα από το εσωτερικό του –λίθινα αρχιτεκτονικά μέλη, μετάλλινα αντικείμενα, εισαγμένη αττική κεραμική– προδίδουν μια ξεχωριστή λειτουργία.

*Εικ. 5.
Καστρί Πολυνερίου-
Αλατόπετρας.
Η νότια στοά.*

Το πλέον εντυπωσιακό οικοδόμημα της πλατείας βρίσκεται στη νότια πλευρά της. Πρόκειται για μια μεγάλη δωρική στοά μήκους 25 μ. και πλάτους 14 μ., της οποίας τα θεμέλια, χτισμένα ή λαξευμένα στο βράχο (εικ. 5), και ένα αριθμός αρχιτεκτονικών μελών (κίονες και επιστύλια) προδίδουν μια εντυπωσιακή μορφή στοάς με εσωτερική διαμόρφωση. Η νότια μακριά πλευρά της στοάς βρίσκεται πολύ κοντά στον περίβολο της ακρόπολης και φαίνεται πιθανό ότι η στοά λειτουργούσε ως πρόπυλο-είσοδος της ακρόπολης από την πλατεία προς τον εξωτερικό χώρο της ακρόπολης (σχ. 1).

Τα κτίρια είναι σύγχρονα και η ίδρυσή τους πρέπει να τοποθετηθεί στο τέλος του 4^{ου} αι. π.Χ., ενώ η καταστροφή περί το 150 π.Χ. φαίνεται ότι προήλθε από βίαιη πολεμική σύρραξη, όπως δείχνουν οι πολυάριθμες αιχμές βελών και τα πλούσια ίχνη φωτιάς.

Σ' ολόκληρο το μεγάλο πλάτωμα της ακρόπολης έχουν βρεθεί τα λείψανα –κυρίως θεμέλια– και άλλων οικοδομημάτων (εικ. 6). Αξιοπρόσεκτη είναι η οριοθέτηση του χώρου της ακρόπολης με τον περίβολό της, ο οποίος περιβάλλει την κορυφή του υψώματος. Στο νοτιοδυτικό του τμήμα συνδέεται με το τείχος της πόλης, το οποίο από την κορυφή της ακρόπολης προχωρεί προς νότια και ανατολικά προς τα χαμηλά του Καστρίου, προς το ναΐσκο των Αγ.

Εικ. 6. Καστρί Πολυνερίου-Αλατόπετρας. Αρχιτεκτονικά μέλη από το κεντρικό κτίριο.

Θεοδώρων, και περιβάλλει τον χώρο της πόλης.

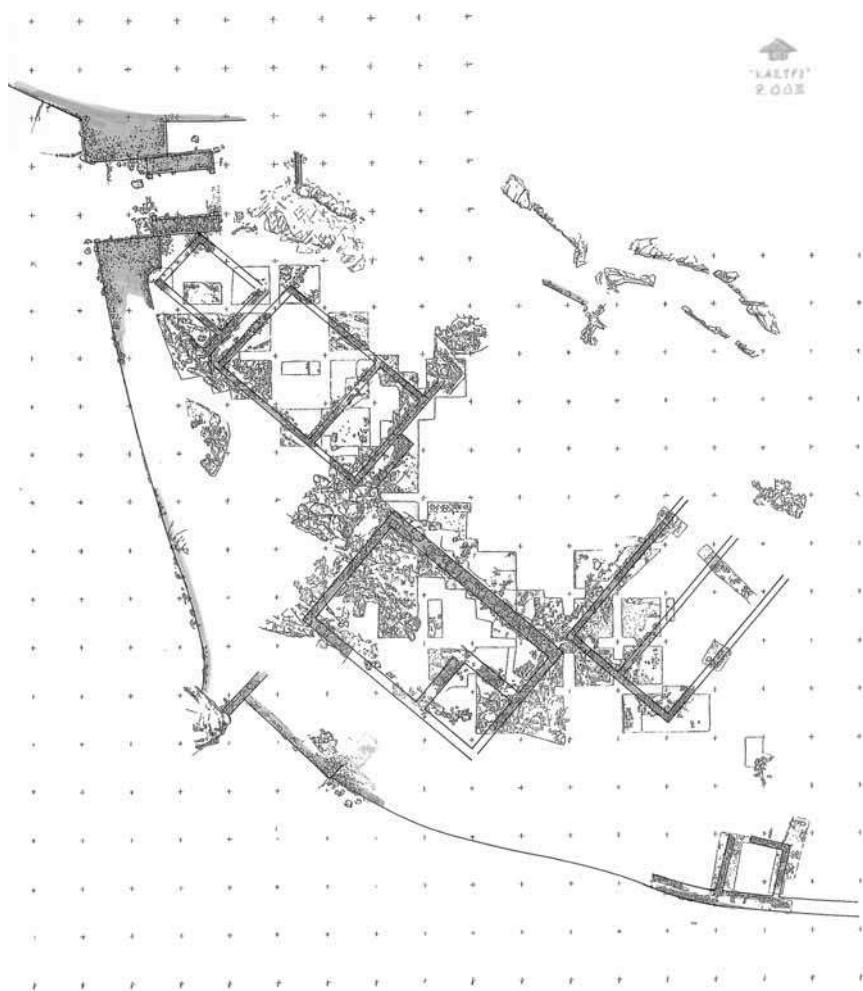
Κατά τα τελευταία δύο χρόνια (2004-2005) η ανασκαφή εξαιτίας της οικονομικής στενότητας δεν υπήρξε εκτεταμένη, ωστόσο, απέδωσε ορισμένα χρήσιμα ευρήματα και σημαντικά συμπεράσματα. Στο δυτικό τμήμα του πλατώματος πίσω από το ναό βρέθηκαν τα θεμέλια μιας μεγάλης πύλης (εικ. 6) που οδηγεί από το χώρο της πόλης στο εσωτερικό της ακρόπολης, το μεγάλο πλάτωμα και την κορυφή. Η πύλη σχηματίζεται από δύο σχετικά στενά σκέλη του τείχους μήκους 7 μ. και έχει άνοιγμα 5 μ. Στο βόρειο τμήμα της συνδέεται με το ισχυρό τείχος, το οποίο συνεχίζει κατά μήκος της απόκρημνης πλευράς της ακρόπολης και της πόλης. Από την πύλη ξεκινά ακόμη ένας δρόμος λαξευμένος στο βράχο, ο οποίος οδηγεί στην κορυφή του υψώματος. Η πύλη και η διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου είναι πολύ σημαντικά για την κατανόησή του, αφού η πρόσβαση και η οχύρωση αποτελούν κριτήρια προς τούτο. Ανάμεσα στην πύλη και στον πίσω (δυτικό) τοίχο του ναού διαπιστώθηκε η ύπαρξη ενός ακόμη κτιρίου, του οποίου ο χρόνος οικοδόμησης και η μορφή του δεν είναι προς το παρόν γνωστά.

Η ανασκαφή στη βορειοδυτική γωνία του ναού έδωσε πολλά στοιχεία για τον τρόπο θεμελίωσης των τοίχων με τον διπλό τρόπο θεμελίωσης στον βορειοδυτικό τοίχο του ναού. Μεγάλοι ακανόνιστοι λίθοι σχηματίζουν το θεμέλιο του, ενώ σε ορισμένα σημεία του συνδυάζεται με τον φυσικό βράχο, ο οποίος λαξεύεται και χρησιμοποιείται ως θεμέλιο. Ο τρόπος αυτός δόμησης παρατηρείται και σε άλλα οικοδομήματα του συγκροτήματος της ακρόπολης, όπως λ.χ. στη βορειοδυτική γωνία της στοάς και αλλού.

Στη βόρεια πλευρά της πλατείας και στο τμήμα βορείως του ναού, παρά την εκτεταμένη καταστροφή, σημειώνεται ένας εντυπωσιακός σχηματισμός του χώρου από μια διαμόρφωση με λαξεύματα ή αναλημματικούς τοίχους, έτσι ώστε να οδηγείται κανείς προς την κορυφή με μια βαθμιδωτή άνοδο. Οι αναλημματικοί τοίχοι και τα λαξεύματα αυτής της ανοδικής προς την κορυφή διαμόρφωσης είναι παράλληλοι προς τον βόρειο τοίχο του ναού, ενώ ανάμεσα του υπάρχουν προφανώς δρόμοι (σχ. 1).

Η διαμόρφωση και η οργάνωση του χώρου με τα προαναφερθέντα δημόσια κτίρια προδίδουν ένα συγκεκριμένο οικοδομικό πρόγραμμα, το οποίο μόνο μια ισχυρή πολιτική εξουσία μπορούσε να πραγματοποιήσει. Αν η ταύτιση του δυτικού πετρόχτιστου οικοδομήματος με ένα ναό είναι ορθή, τότε το πρόγραμμα αυτό έχει έναν επιπλέον θρησκευτικό χαρακτήρα που συνδέεται με την ακρόπολη της αρχαίας πόλης.

Παραμένει ακόμη άγνωστο το όνομα της αρχαίας πόλης, την ακρόπολη της οποίας ερευνούμε. Άγνωστη παραμένει επίσης η θεότητα, στην οποία ανήκει το μεγάλο οικοδομικό συγκρότημα της ακρόπολης. Ωστόσο, τα προαναφερθέντα

Σχ. 1. Καστρί Πολυνερίου-Αλατόπετρας. Κάτοψη της ανασκαφής έως και το 2005 (αρχιτ. Ν. Χατζηδάκης).

να στοιχεία προδίδουν όχι μόνο τη σημασία της θεάς αλλά και την ιδιαίτερη βαρύτητα της πολιτικής εξουσίας που κυριαρχεί εκεί. Ο καθηγητής Γ. Πίκουλας στην τοπογραφική έρευνα της ευρύτερης περιοχής της βορειοανατολικής Πίνδου έδειξε ότι το Καστρί βρίσκεται σχεδόν στο κέντρο ενός συστήματος αρχαίων δρόμων, οι οποίοι φαίνονται ότι έχουν σχέση με τη στρατιωτική αλλά και οικονομική δραστηριότητα των Μακεδόνων βασιλέων.

Η χώρα ταυτίζεται με την Τυμφαία, μια σημαντική περιοχή του βασιλείου της Μακεδονίας στα σύνορα με την Ήπειρο και την χώρα των Μολοσσών. Στο στρατό του Αλεξάνδρου αναφέρεται ένα επίλεκτο σώμα Τυμφαίων υπό τον στρατηγό Πολυπέρχοντα, αυτόν, ο οποίος μετά το θάνατο του στρατηλάτη, πρόσφερε στη μητέρα του Ολυμπιάδα τη βοήθεια και τη συμπαράστασή του. Στη χώρα των Τυμφαίων λατρεύεται ο Ζευς Δειπάτυρος, ενώ συγχρόνως αναφέρονται ορισμένες πόλεις με κυριότερη αυτή του Αιγινίου.

Τα κινητά ευρήματα κατά τα τελευταία δύο έτη υπήρξαν ελάχιστα σε αντίθεση προς τις προηγούμενες ανασκαφικές περιόδους, κατά τις οποίες η ντόπια και η εισηγμένη αττική κεραμική, η ποικιλία των νομισμάτων και το πλήθος των μετάλλινων αντικειμένων φανερώνουν μια ζωηρή οικονομική και κοινωνική δραστηριότητα στην περιοχή αυτή και φυσικά στην πόλη. Τα δεδομένα χρονολογούν την ακμή στο τέλος του 4^{ου} με αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ., ενώ η καταστροφή της θέσης προήλθε από μια πολεμική σύρραξη κατά τα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ., πιθανώς κατά την προέλαση των ρωμαϊκών δυνάμεων και τη διάλυση του μακεδονικού βασιλείου.

Η έρευνα συνεχίζεται με ορισμένους συγκεκριμένους στόχους. Η επιδίωξή μας είναι να ερευνηθεί η κορυφή της ακρόπολης, να προσδιοριστούν τα τείχη της ακρόπολης και γενικά της πόλης και τα νεκροταφεία της. Η αναγνώριση της λατρείας που ασκείται στην ακρόπολη και η ολοκλήρωση της εικόνας της ακρόπολης, αποτελούν άμεσους στόχους της ανασκαφής.

Παράλληλα προς τα παραπάνω, συνεχίζεται η προετοιμασία των ευρημάτων και των δεδομένων για τη δημοσίευση του έργου στο Καστρί, με σκοπό να δημιουργηθεί μια σαφής επιστημονική αφηγηρία για τη συνέχιση της ανασκαφής στο χώρο αυτό. Συγχρόνως προς τα παραπάνω, το έργο της συντήρησης και της προστασίας, της ανάδειξης και της προβολής αποτελεί έναν επιτακτικό στόχο που εντάσσεται στο πρόγραμμα της δράσης στο Καστρί. Τούτο όμως αποδεικνύεται, βέβαια, το πλέον δύσκολο αλλά και επιβεβλημένο για τα σημερινά δεδομένα και απαιτούμενα του πολιτισμού.

Βιβλιογραφία

1. Σ. Δρούγου – Χρ. Καλλίνη, «Καστρί Πολυνερίου Γρεβενών. Πρώτες ανασκαφικές έρευνες», *ΑΕΜΘ* 13, 1999 (2001) 579-586.
2. Σ. Δρούγου – Χρ. Καλλίνη, «Ανασκαφή στο Καστρί Πολυνερίου Γρεβενών», *ΑΕΜΘ* 14, 2000 (2002) 575-580.
3. Σ. Δρούγου – Χρ. Καλλίνη, «Καστρί Πολυνερίου Ν. Γρεβενών 2001», *ΑΕΜΘ* 15, 2001 (2003) 587-592.
4. Σ. Δρούγου – Χρ. Καλλίνη, «Η ανασκαφή στο Καστρί Πολυνερίου του Ν. Γρεβενών 2002», *ΑΕΜΘ* 16, 2002 (2004) 663-668.
5. Γ. Πίκουλας, «Διασχίζοντας την Πίνδο. Α' περίοδος (2002-03): Ν. Γρεβενών», *ΑΕΜΘ* 16, 2002 (2004) 669-678.
6. Σ. Δρούγου, «Ανασκαφή Πολυνερίου Γρεβενών. Θέση Καστρί», *Εγνατία* 6, 2001-2002 (2002) 269-275.
7. Χρ. Καλλίνη, «Τυμφαία χώρα», *Εγνατία* 6, 2001-2002 (2002) 33-39.
8. Σ. Δρούγου, *Η ανασκαφή στο «Καστρί» Πολυνερίου*, Γρεβενά. Ιστορία – Τέχνη – Πολιτισμός. Πρακτικά Συνεδρίου 2002 (2004) 47-51.
9. Χρ. Καλλίνη, *Τυμφαία χώρα*, Γρεβενά. Ιστορία – Τέχνη – Πολιτισμός. Πρακτικά Συνεδρίου 2002 (2004) 52-56.
10. Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, *Η Τυμφαία και ο νομός Γρεβενών*, Γρεβενά. Ιστορία – Τέχνη – Πολιτισμός. Πρακτικά Συνεδρίου 2002 (2004) 57-69.
11. Γ. Πίκουλας, *Διασχίζοντας την (βόρεια) Πίνδο. Διαβάσεις και άμυνα: σχεδιάσμα*, Γρεβενά. Ιστορία – Τέχνη – Πολιτισμός. Πρακτικά Συνεδρίου 2002 (2004) 189-192.
12. Σ. Δρούγου – Χρ. Καλλίνη, «Καστρί Πολυνερίου – Αλατόπετρας του 2003», *ΑΕΜΘ* 17, 2003 (2005) 591-596.
13. Γ. Πίκουλας, «Διασχίζοντας την Πίνδο. Β' περίοδος (2003): Ν. Γρεβενών», *ΑΕΜΘ* 17, 2003 (2005) 611-618.

ΣΤΕΛΑ ΔΡΟΥΤΟΥ

ΒΕΡΓΙΝΑ 2004-2005

1. Δημοσιεύσεις

Μετά τη δημοσίευση της μεγάλης τοιχογραφίας του κυνηγιού στην πρόσοψη του ασύλητου μακεδονικού τάφου Π της Μ. Τούμπας στη Βεργίνα, που έχει αποδοθεί στο Φίλιππο Β', από τη συνάδελφο Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη (2004), ακολούθησε στο τέλος του 2005 η δημοσίευση από την υπογράφουσα όλων των πήλινων αγγείων από τους τάφους της ίδιας της Τούμπας. Με αυτόν τον τρόπο συνεχίστηκε η εφαρμογή του προγράμματος της δημοσίευσης ομάδων ή κατηγοριών ευρημάτων του μεγάλου συνόλου των «βασιλικών» τάφων και ιδιαίτερα των ασύλητων της Μ. Τούμπας στη Βεργίνα από την Αρχαιολογική Εταιρεία. Σύμφωνα με την παραπάνω δημοσίευση το σύνολο των πήλινων αγγείων του ασύλητου μακεδονικού τάφου Π της Μ. Τούμπας χρονολογείται στο γ' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ. Το σύνολο περιλαμβάνει έναν μελαμβαφή πήλινο λύχνο τύπου *Howland 23D=Scheibler DSL 2 ή 3*, τέσσερις μελαμβαφείς «αλατιέρες», μια μελαμβαφή οινοχόη του τύπου του χου, έναν ερυθρόμορφο ασκό και τρεις (ολόκληρους ή θραύσματα) «ψευδοκυπριακούς» αμφορείς (εικ. 1). Ανάλογα είναι τα δεδομένα που προκύπτουν από τα αγγεία, τα οποία βρέθηκαν στο άμεσο περιβάλλον του τάφου (εναγισμοί, υπόλοιπα της πυράς πάνω στην καμάρα κ.λπ.).

Το σύνολο των πήλινων αγγείων του ασύλητου μακεδονικού τάφου ΙΙΙ (του λεγόμενου «του Πρίγκηπα») είναι ολιγάριθμο, δεδομένου ότι περιλαμβάνει έναν δίμυξο λύχνο (τύπος *Howland 26A=Scheibler STL 2*) και τους «ψευδοκυπριακούς» αμφορείς. Πολύ σημαντικό είναι το μικρό σύνολο του μοναδικού εναγισμού του τάφου πάνω στην καμάρα του. Όλα τα πήλινα αυτά αγγεία μπορούν να χρονολογηθούν στο τελευταίο τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ. (320-310 π.Χ.).

Ο τάφος της «Περσεφόνης» με τις θαυμαστές τοιχογραφίες βρέθηκε συλη-

*Εικ. 1. Βεργίνα.
Ο «ψευδοκυπριακός» αμφορέας
από το μακεδονικό τάφο II
της Μ. Τούμπας
(τάφος Φιλίππου).*

μένος. Όσα πήλινα αγγεία και θραύσματα αποδόθηκαν στην ταφή μπορούν να χρονολογηθούν περί τα μέσα ή λίγο μετά τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ.

Οι ασύλητοι πλινθόκτιστοι τάφοι που κάλυψε η Μ. Τούμπα είναι σχετικά μικροί και κτερισμένοι με συνηθισμένα ταφικά δώρα, ωστόσο, πολύ χρήσιμοι για τα χρονολογικά στοιχεία που αποδίδουν τα πήλινά τους αγγεία. Γενικά, προκύπτει η χρονολόγηση των πήλινων κτερισμάτων στο τελευταίο τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ. με ορισμένες διαφοροποιήσεις μεταξύ τους.

Με την παραπάνω αναλυτική εργασία σε σχέση με τα πήλινα αγγεία των τάφων της Μ. Τούμπας, δημιουργήθηκαν ορισμένες σαφέστερες και αξιόπιστες επιμέρους χρονολογήσεις για τα μνημεία αυτά, χρονολογήσεις οι οποίες θα παίξουν σοβαρό ρόλο στην τελική ερμηνεία τους. Είναι λ.χ. φανερό ότι τα σύνολα των πήλινων αγγείων των δύο μεγάλων ασύλητων μακεδονικών τάφων απέχουν χρονολογικά περί τα 20 χρόνια. Τη χρονολογική αυτή απόσταση φαίνεται ότι ακολουθούν και τα υπόλοιπα κτερίσματα των τάφων γεγονός που επηρεάζει αποφασιστικά τη χρονολόγηση και ερμηνεία των τάφων, όμως αυτή θα πρέπει να προκύψει από τη σύνθεση όλων των δεδομένων. Η

ταύτιση του νεκρού του τάφου Π με τον βασιλιά Φίλιππο Β' από τον Μ. Ανδρόνικο αποτελεί μια ισχυρή και εντυπωσιακή πρόταση του ανασκαφέα, η οποία δοκιμάζεται συνεχώς με την αναλυτική έρευνα και δημοσίευση όλων των περιεχομένων αντικειμένων του τάφου. Το αποτέλεσμα θα επηρεάσει, προφανώς, όχι μόνο την ιστορική γνώση της εποχής αυτής αλλά και τα σύγχρονα αρχαιολογικά δεδομένα, διότι θα δημιουργηθούν «σταθερά» για τη χρονολόγηση της κεραμικής και της μεταλλουργίας.

Για την απόδοση ενός ευρύτερου χρονολογικού φάσματος κεραμικής από τη Βεργίνα προστέθηκε στον βασικό πυρήνα της κεραμικής της Μ. Τούμπας και μια σειρά ταφικών συνόλων με πήλινα αγγεία από τις παλιότερες ανασκαφές των Μ. Ανδρόνικου και Φ. Πέτσα στο εκτεταμένο αρχαίο νεκροταφείο της Βεργίνας. Με τα σύνολα αυτά αποκομίζει κανείς χρονολογικά δεδομένα, πέραν του 4^{ου} αι. π.Χ., στους ελληνιστικούς αιώνες και με τον τρόπο αυτό διαγράφεται μια μεγάλη εικόνα της κεραμικής αυτών των αιώνων (4^{ου}-1^{ου} αι. π.Χ.) στη Μακεδονία.

2. Το αρχαίο θέατρο

Κατά τα τελευταία χρόνια στο πλαίσιο της προσπάθειας συντήρησης και ανάδειξης των μνημείων της Βεργίνας επικεντρώθηκε το ενδιαφέρον μας στο αρχαίο θέατρο, ένα σημαντικό μνημείο του αρχαιολογικού χώρου. Σε συνδυασμό με το ανάκτορο στα νότια του και την πολιτική αγορά της πόλης στα βόρεια αποτελεί το κέντρο της δημόσιας ζωής της αρχαίας πόλης των Αιγών και ένα πραγματικό σημείο αναφοράς του αρχαιολογικού έργου. Τόσο για τους λόγους αυτούς όσο και εξαιτίας της κατάστασης του θεάτρου συγκεντρώθηκε το ενδιαφέρον μας στη θέση αυτή για αρκετά χρόνια. Προ δύο ετών εκπονήθηκε μελέτη για τη συντήρηση και προστασία του θεάτρου σε συνεργασία με τους καθηγητές Στ. Τσότσο και Χρ. Ιγνατάκη και τους αρχιτέκτονες Ν. Χατζηδάκη και Αλ. Σααγιαχ Ζάχι. Η μελέτη εγκρίθηκε από το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο του Υπουργείου Πολιτισμού, δυστυχώς όμως εξαιτίας έλλειψης οικονομικών μέσων δεν έγινε εφικτή ακόμη η πραγματοποίησή της. Κύριος στόχος της μελέτης αυτής είναι η αποκατάσταση των λίθινων μερών του θεάτρου και παράλληλα η απομάκρυνση των ομβρίων υδάτων μέσα σε ένα πλαίσιο ήπιων παρεμβάσεων.

Ένα από τα σπουδαιότερα ερωτήματα που δημιουργεί η μελέτη του θεάτρου είναι η ένταξή του στον πολεοδομικό ιστό της περιοχής και η σύνδεσή του με το ανάκτορο, αφού είναι φανερό ότι το ανάκτορο και το θέατρο έχουν μια στενή λειτουργική και πολεοδομική σχέση. Η παρουσία του θεατρικού οικοδομήματος μέσα στην πόλη, και αν ακόμα σχετίζεται, ενδεχομένως, με ένα

Εικ. 2. Βεργίνα. Άποψη του περιβάλλοντος χώρου του αρχαίου θεάτρου. Τομή με τα κατάλοιπα αρχαίων θεμελίων.

Εικ. 3. Βεργίνα. Αρχαίο θέατρο. Μεσαιωνική κεραμική, ευρήματα από το δυτικό τμήμα του περιβάλλοντος χώρου.

ιερό (λ.χ., Διόνυσου) θέτει το ερώτημα της προσαρμογής του στον πολεοδομικό ιστό της πόλης και ιδιαίτερα στην περιοχή αυτή. Δυστυχώς, και παρά τις επανειλημμένες δοκιμές στον περιβάλλοντα χώρο του θεάτρου, δεν υπήρξε κανένα στοιχείο ή εύρημα που να φωτίσει τα παραπάνω ερωτήματα. Ο χώρος ανάμεσα στο ανάκτορο και το θέατρο καλύπτεται με τα μπάζα των παλιότερων ανασκαφών και την πυκνή βλάστηση που έχει δημιουργηθεί εκεί. Θεωρούμε, ωστόσο, ότι ο επιμήρης αυτός χώρος αμέσως νότια του θεάτρου έχει να δώσει σημαντικά στοιχεία για την οικοδομική διαμόρφωσή του. Δυτικά του θεάτρου και κυρίως βόρεια του ανακτόρου και της βοηθητικής οικίας η έρευνα απέδωσε ελάχιστα ευρήματα (εικ. 3). Λιθοσωροί και υποτυπώδεις κοίτες τοίχων προδίδουν την ύπαρξη μιας οικοδομικής διαμόρφωσης που πρέπει να συνδέεται με το ανάκτορο και πιθανώς με το γειτονικό δυτικό σκέλος του τείχους. Δυστυχώς, μέσα στους αιώνες η λιθοκλοπή υπήρξε ευρύτατη και δεν επιτρέπει μια σαφή εικόνα της περιοχής (εικ. 2). Παρ' όλα αυτά, η έρευνα πρέπει να συνεχιστεί, δεδομένου ότι οι γεωφυσικές παρατηρήσεις του καθηγητή Γρ. Τσόκα έχουν δώσει ορισμένα ενθαρρυντικά στοιχεία.

3. Ο τάφος με την ιωνική πρόσοψη στο δημαρχείο της Βεργίνας*

Ο πολύ κατεστραμμένος μακεδονικός τάφος στην περιοχή του δημαρχείου της Βεργίνας (πρώην Πνευματικό Κέντρο) ανεσκάφη το καλοκαίρι του 1985. Κατά την ανασκαφική περίοδο είχαν αποκαλυφθεί οι δύο θάλαμοι του τάφου, δηλαδή τα λείψανα των τοίχων τους, τα δάπεδά τους και κυρίως ένα μεγάλο μέρος της πρόσοψης με τους τέσσερις ιωνικούς ημικίονες (εικ. 4). Από τον δρόμο του τάφου είχε ανασκαφεί τότε μόνο ένα στενό τμήμα, ακριβώς μπροστά στην πρόσοψη του μνημείου. Κατά την ανασκαφική περίοδο του θέρους του 2005 συνεχίστηκε η έρευνα με την ανασκαφή του δρόμου του τάφου, η οποία θα ολοκληρωθεί στην επόμενη περίοδο.

Ο μεγάλος διθάλαμος τάφος έχει εσωτερικό μήκος 8,50 μ. και πλάτος 4,50 μ. Η πρόσοψη φτάνει τα 6 μ. πλάτος. Στην είσοδο δεν υπήρχε μαρμαρίνη θύρα και το άνοιγμα προστατευόταν με μεγάλους πώρινους γωνιόλιθους. Αντίθετα, το πέρασμα από τον πρώτο θάλαμο στο δεύτερο έκλεινε με μαρμαρίνη θύρα, όπως προσδίδουν τα σωζόμενα θραύσματά της. Το δάπεδο των θαλάμων ήταν στρωμένο με κόκκινο κονίαμα, ενώ τους τοίχους περιέτρεχε χαμηλά

* Κατά την ανασκαφική περίοδο του 2005 τόσο στην έρευνα του θεάτρου, όσο και στην αντίστοιχη εργασία στον τάφο με ιωνική πρόσοψη συμμετείχαν οι μόνιμοι συνεργάτες κ. Χρ. Καλλίνη και Λ. Τρακατέλλη, αρχαιολόγοι, και ο Ν. Χατζιδάκης, αρχιτέκτων, καθώς και φοιτητές του Τομέα Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ.

*Εικ. 4. Βεργίνα.
Η ιωνική πρόσοψη
του συλημένου μα-
κεδονικού τάφου
(στο Δημαρχείο).*

ένα στενό θρανίο. Η πρόσοψη με τους ιωνικούς ημικίονες είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσα. Οι βάσεις με διπλό τροχίλο και σκοτία συγκρίνονται με αντίστοιχα παραδείγματα στην Πέλλα. Από τα κιονόκρανα, κατασκευασμένα από μαλακό αμμόλιθο, σώζονται μόνο θραύσματα. Σύμφωνα με τα κινητά ευρήματα ο νεκρός ήταν ένας άνδρας στρατιωτικός και η ταφή και το μνημείο πρέπει να χρονολογηθούν περί το 300 π.Χ.

Η ανασκαφή του δρόμου του τάφου κατά το θέρους του 2005 προσκόμισε ενδιαφέροντα στοιχεία. Στη νότια παρειά του δρόμου υπάρχει κατά το μήκος της ένας πρόχειρος τοίχος από άγριες πέτρες (εικ. 5). Κοντά στην πρόσοψη και σε κόγχη ανάμεσα στους λίθους βρέθηκε ένας εναγισμός, στον οποίο περιλαμβάνονται κυρίως μελαμβαφή ομφαλωτά πινάκια (περί το 300 π.Χ.). Στη βάση της βόρειας παρειάς του δρόμου, στο δάπεδό του, βρέθηκαν πήλινα σκεύη και υπολείμματα των χρωμάτων, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν στην

Εικ. 5. Βεργίνα. Ο μακεδονικός τάφος με ιωνική πρόσοψη (στο Δημαρχείο). Η νότια παρειά του δρόμου.

οικοδόμηση και διακόσμηση του μνημείου.

Όλα τα παραπάνω φανερώνουν τη ξεχωριστή μορφή του ταφικού μνημείου. Η χάρη των ιωνικών κιόνων με τους ποικίλους χρωματισμούς, δίνουν ένα εντυπωσιακό αποτέλεσμα. Μικρά μαρμάρινα θραύσματα με ανάγλυφο βλαστό ανήκουν, πιθανώς, σε ένα ακρωτήριο της πρόσοψης, στοιχείο του ιδιαίτερου χαρακτήρα του μνημείου.

Ο μακεδονικός τάφος στο δημαρχείο είναι το δεύτερο μνημείο με ιωνική πρόσοψη στον αρχαιολογικό χώρο της Βεργίνας. Χωρίς να συνυπολογίζονται τα άλλα μνημεία που φέρουν ποικίλα ιωνικά στοιχεία στο πλαίσιο του δωρικού ρυθμού, είναι γνωστά σήμερα ο τάφος που περιγράφηκε παραπάνω και ο τάφος «του Ρωμαίου», έξω από τη βορειοδυτική γωνία του τείχους της αρχαίας πόλης (τέλος του 4^{ου} αι. π.Χ.). Στην ομάδα αυτή πρέπει να προστεθεί η εντυπωσιακή σύνθεση του τυφλού τοίχου ως μία ιωνική πρόσοψη στο εσωτερικό του θαλάμου του τάφου «της Ευρυδίχης» (γ' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ.).

Η ομάδα των μακεδονικών, με ιωνική πρόσοψη, τάφων δεν είναι πολυάριθμη, ωστόσο, ο χώρος όπου εμφανίζονται και τα μορφολογικά χαρακτηριστικά τους καθιστούν τα μνημεία αυτά ξεχωριστά. Με δεδομένο ότι τα ιωνικά

στοιχεία σε διάφορα σύγχρονα οικοδομήματα, όπως το ανάκτορο της Βεργίνας ή οι οικίες της Πέλλας, είναι ιδιαίτερα προσφιλή κάνουν το φαινόμενο αξιοπρόσεκτο, υποδηλώνοντας πιθανώς μια μακριά αλλά και ιδιόμορφη παράδοση στη Μακεδονία.

Βιβλιογραφία

Δημοσιεύσεις

Μ. Ανδρόνικος, *Βεργίνα II. Ο τάφος της Περσεφόνης*, Αθήνα 1994.

Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, *Βεργίνα. Ο τάφος του Φιλίππου. Η τοιχογραφία με το κνήμι*, Αθήνα 2004.

Σ. Δρούγου, *Βεργίνα. Τα πήλινα αγγεία της μεγάλης Τούμπας*, Αθήνα 2005.

Το αρχαίο θέατρο

S. Drougou, «Das antike Theater von Vergina», *AM* 112 (1997) 281 κε.

Σ. Δρούγου, *Το αρχαίο θέατρο της Βεργίνας*, *Θεσσαλονίκη* 2006.

Σ. Δρούγου, «Βεργίνα 2005», *ΑΕΜΘ* 20, 2006 (υπό έκδοση).

Γρ. Τσόκας – Γ. Βεργεμέζης – Π. Τσούρλος – Σ. Δρούγου – Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, *Αρχαιολογία και Γεωφυσική. Εξερευνώντας τον αρχαιολογικό χώρο της Βεργίνας (1984-2004)*, *Θεσσαλονίκη* 2006, 48 κε.

Ο τάφος με την ιωνική πρόσοψη στο δημαρχείο της Βεργίνας

Σ. Δρούγου, «Νέος μακεδονικός τάφος με ιωνική πρόσοψη στη Βεργίνα», *ΑΕΜΘ* 1 (1987) 89 κε.

Σ. Δρούγου, «Βεργίνα 2005. Έρευνες», *ΑΕΜΘ* 19, 2005 (υπό έκδοση).

ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΚΑΜΑΤΗΣ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΓΟΡΑΣ ΠΕΛΛΑΣ.
ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΔΟΙ 2002-2004

Η πανεπιστημιακή ανασκαφή του Τομέα Αρχαιολογίας του ΑΠΘ στην Πέλλα κατά τις ανασκαφικές περιόδους 2002-2004 διεξήχθη στο πεδίο σε διαφορετικές πτέρυγες του κομβικού για την αρχαία πόλη συγκροτήματος της Αγοράς κατά τις θερινές περιόδους Ιουλίου-Αυγούστου, ενώ οι εργασίες ταξινόμησης, συντήρησης, καταγραφών, ηλεκτρονικής τεκμηρίωσης και φωτογράφισης του αρχαιολογικού υλικού συνεχίστηκαν περιοδικά σε όλη τη διάρκεια του χρόνου με τη συμμετοχή κυρίως μεταπτυχιακών αλλά και πολλών προπτυχιακών φοιτητών¹.

Σε όλες τις περιόδους η ανασκαφική έρευνα στόχευε στη διερεύνηση αρχαιολογικών ερωτημάτων που προέκυψαν κατά τη διαδικασία της μελέτης του οικοδομήματος με απώτερο στόχο την τελική του δημοσίευση². Παράλληλα δόθηκε έμφαση στην επίλυση πρακτικών προβλημάτων, που σχετίζονται με εργασίες συντήρησης στη νότια, βορειοανατολική και ανατολική πτέρυγα της Αγοράς για την εκτέλεση του κοινοτικού προγράμματος «Συντήρηση-Ανάδει-

1. Οι ανασκαφές εργασίες σε όλες τις περιόδους διήρκεσαν έξι εβδομάδες από τις αρχές Ιουλίου ως τα μέσα Αυγούστου.

2. Σε όλα τα στάδια των εργασιών είχαμε και φέτος την αμέριστη βοήθεια τόσο της διεύθυνσης όσο και του προσωπικού της ΙΖ' ΕΠΚΑ. Μεγάλος αριθμός εκπαιδευόμενων προπτυχιακών και αρκετοί μεταπτυχιακοί φοιτητές συμμετείχαν στην ανασκαφική προσπάθεια. Ειδικότερη μνεία γίνεται στους: Πουλακάκη Νεκτάριο, καθώς και στους Βουβουλή Αλέξανδρο, Κακαρίμπα Χρυσούλα, Κλειούση Χριστίνα, Κοντοπούλου Πηνελόπη, Κουρτίδη Παναγιώτη, Κρόγγο Δημήτρη, Λαφσιόδη Αλέξανδρο, Λιούλια Στέργιο, Μπέλλα Γιάννη, Παπαδοπούλου Ευριδίκη, Σαμαρούδη Μυρσίνη, Σαχανά Ιφιγένεια, Σπανό Γιώργο, Φαροφύρη Μαρία, Χασιώτη Παναγιώτη καθώς και στις Γκεϊβανίδου Ματένια και Παπανικολάου Ειρήνη. Σε ειδικότερα θέματα βοήθησε ο Νικόλαος Ακαμάτης. Τη συντήρηση των ευρημάτων επιμελήθηκαν οι Κυρανούδη Μαρία, Κεχαγιά Ιωάννα, Μπουκουβάλας Αναστάσιος και Σερεπεζούδη Χρυσούλα. Για όλους οι ευχαριστίες είναι δεδομένες.

ξη Αρχαιολογικού Χώρου Πέλλας και Περιοχής της» που είναι ενταγμένο στο Γ' ΚΠΣ³.

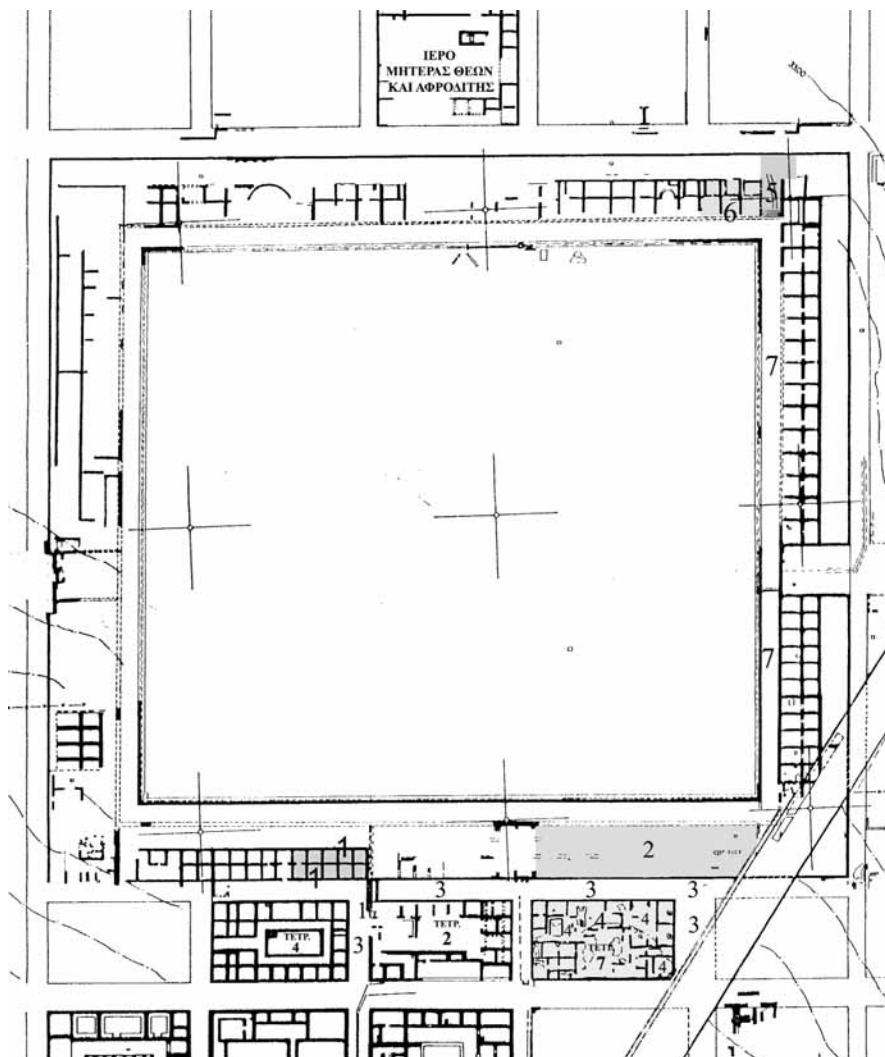
Στα πλαίσια των δεδομένων αυτών στόχων πραγματοποιήθηκαν οι παρακάτω εργασίες (σχ. 1)⁴:

1. Διεξήχθη ανασκαφική έρευνα στο εσωτερικό δέκα δωματίων της νότιας στοάς που αποτέλεσαν και το επίκεντρο των στερεωτικών εργασιών στην περιοχή της πτέρυγας αυτής.
2. Επιχειρήθηκε η διευκρίνιση με δοκιμαστικές τομές της εσωτερικής διάταξης των χώρων του ανατολικού τμήματος της νότιας στοάς και ερευνήθηκαν συστηματικά τα υποκείμενα στρώματα ως τον φυσικό βράχο.
3. Εξετάστηκαν με μικρές τομές οι επιχώσεις του δρόμου νότια της Αγοράς και αυτού μεταξύ των μικρών οικοδομικών τετραγώνων 2 και 4 του τομέα Ι των παλιότερων ανασκαφών, καθώς και των δύο κάθετων δρόμων που οριοθετούν το μικρό οικοδομικό τετράγωνο αρ. 7 από ανατολικά και δυτικά.
4. Καθαρίστηκαν οι παλιότερες τομές σε μικρό οικοδομικό τετράγωνο (τετράγωνο 7) και καταβλήθηκε προσπάθεια διευκρίνισης με νέες της εσωτερικής διάταξης των χώρων του.
5. Ερευνήθηκε ανασκαφικά κλίμακα και κεκλιμένο επίπεδο της ΒΑ γωνίας της Αγοράς, καθώς και της προς βορράν επέκτασής της, με στόχο τον καθορισμό της πορείας και της αρχιτεκτονικής διαμόρφωσης της διόδου στην περιοχή.
6. Διεξήχθη ανασκαφή στο εσωτερικό έξι διπλών δωματίων και του ισχυρού αναλημματικού βόρειου τοίχου τους, που αποτέλεσαν και το επίκεντρο των αναστηλωτικών εργασιών.
7. Συμπληρώθηκε παλιότερη αποτύπωση της ανατολικής στοάς και διευκρινίστηκαν αρχαιολογικά δεδομένα της υποδομής της. Για το σκοπό αυτό χαράχτηκαν μικρές τομές, καθαρίστηκαν τοίχοι και εξετάστηκε το στρώμα καταστροφής των κεραμίδων οροφής μερικών χώρων της. Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στην κατανόηση στοιχείων της υποθεμελίωσης του διαρπαγμένου σε μεγάλη έκταση ανατολικού αναλημματικού τοίχου της πτέρυγας αυτής⁵.

3. Το έργο πραγματοποιείται από την Επιστημονική Επιτροπή Πέλλας του Ταμείου Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Πόρων του Υπουργείου Πολιτισμού. Οι εργασίες στην Αγορά της Πέλλας εντάσσονται στο υπόεργο με τίτλο: «Συντήρηση, αναστήλωση αρχιτεκτονικών λειψάνων Πέλλας».

4. Οι θέσεις στις οποίες πραγματοποιήθηκαν οι εργασίες επιγράφονται με αριθμούς στο σχέδιο Ι (αρ. 1-7).

5. Για τις εργασίες στην ανατολική στοά βλ. *ΑΕΜΘ* 17 (2003) 490.

Σχ. 1. Κάτοψη Αγοράς Πέλλας με σημειωμένες τις περιοχές ανασκαφικών εργασιών.

Εικ. 1. Νότια στοά. Χώροι I-X μετά τη συντήρηση.

1. Η προπαρασκευαστική διαδικασία για τη συντήρηση και διαμόρφωση αρχιτεκτονικού συνόλου τμήματος της νότιας πτέρυγας ολοκληρώθηκε με την ανασκαφή δέκα χώρων σε συνέχεια, προς τα ανατολικά, μιας ομάδας δωματίων, η έρευνα των οποίων είχε πραγματοποιηθεί σε προηγούμενες ανασκαφικές περιόδους⁶ (εικ.1). Οι ερευνημένοι χώροι αποτελούν τμήμα ευρύτερης διαμόρφωσης στα ανατολικά κλίμακας και κεκλιμένου επιπέδου, στη νοτιοδυτική γωνία της Αγοράς, μέσω των οποίων επιτυγχανόταν η διακίνηση από το επίπεδο των δωματίων, του Αρχείου, που βρισκόταν στη νοτιοδυτική γωνία του συγκροτήματος, αλλά και του ανοιχτού χώρου βόρεια της κεντρικής λεωφόρου, καθώς και του τετραγώνου της οικίας με τα ψηφιδωτά δάπεδα της αρπαγής της Ελένης και του κνηγιού του ελαφιού υπογεγραμμένου από τον Γνώσιν. Το σύνολο αποτελείται από ορθογώνιο οικοδόμημα πυργοειδούς κατασκευής σε επαφή με τον ανατολικό τοίχο της διόδου και την ομάδα των διπλών δωματίων (I-XXIV). Το ανατολικότερο όριό τους (χώροι I-II) οριζόταν από μεγάλο αποχετευτικό αγωγό που μετέφερε τα όμβρια ύδατα από το επίπεδο της κεντρικής πλατείας προς νότο, το δε επίπεδο των δαπέδων τους

6. Το στρώμα καταστροφής των χώρων είχε ανασκαφεί σε παλιότερες περιόδους. Ένας αριθμός δωματίων είχε ερευνηθεί μερικά με διερευνητικές τομές και κάτω από τα δάπεδα, χώροι III, VII και IX-X, βλ. *Εγνατία* 7 (2002-2003) 300-314.

βρισκόταν πολύ χαμηλότερα από αυτό της νότιας στοάς της αγοράς και κατ' επέκταση και της κεντρικής πλατείας⁷. Το βόρειο όριο τους αποτελεί ο μεγάλος τοίχος της νότιας στοάς, που εδώ χρησιμοποιήθηκε και ως αναλημματικός για τη διαμόρφωση του επιπέδου της κεντρικής πλατείας, αφού συγκρατούσε το γέμισμα του αναλήμματος από χοντρή λατύπη της απολάξευσης του φυσικού βράχου στη βόρεια και κυρίως τη βορειοανατολική περιοχή του συγκροτήματος⁸. Η διαμόρφωση των δωματίων σε χαμηλότερο επίπεδο παρείχε τη δυνατότητα αυλισμού τους στην οδό που διατρέχει την Αγορά από τα νότια⁹.

Ο βόρειος αναλημματικός τοίχος έχει διαμορφωμένη πρόσοψη στη νότια πλευρά, η οποία χρησιμοποιήθηκε και ως ορατός πίσω τοίχος των διπλών χώρων. Προς βορρά η αδρή του όψη είναι κατασκευασμένη από άμορφους λίθους διαφόρων μεγεθών. Το πάχος του στην υποθεμελίωση φτάνει τα 1,80 μ. και σε τμήματα φαίνεται να ξεπερνά κατά τι τα 2.00 μ., ενώ το ελεύθερο ανώτατο τμήμα του μειώνεται σε 1.10 μ. περίπου¹⁰. Αντίθετα, οι κάθετοι σε αυτόν διαχωριστικοί τοίχοι των δωματίων έχουν πάχος 0,50 μ. Γενικά το σύστημα τοιχοδομίας ακολουθεί συνολικά μια μορφή που απαντάται και σε οικοδομικά τετράγωνα της Πέλλας, καθώς και σε άλλα τμήματα της Αγοράς με αποκλίσεις που οφείλονται περισσότερο σε συνεργεία μαστόρων ή μορφές που επιβάλλεται από τη χρήση της κατασκευής, όπως αγωγοί ή κλίμακες, παρά σε οικοδομικές φάσεις¹¹. Γενικότερα στην τοιχοδομία χρησιμοποιούνται μεγάλοι εγγώνιοι λίθοι, που διακόπτονται από σειρές μικρότερων, αδρά διαμορφωμένων (εικ. 2). Μικρές πέτρες χρησιμοποιούνται για την οριζοντίωση των λίθων σε όλους σχεδόν τους τοίχους. Διαμορφώνεται κατ' αυτόν τον τρόπο λιθοδομική τύπου *Leitermauerwerk* ή κατά τμήματα μια ψευδοϊσόδομη λιθοδομή (εικ. 3)¹². Η πάνω επιφάνεια όλων των τοίχων ευθυγραμμίζεται για να τοποθετη-

7. Για τις εργασίες συντήρησης στο δυτικό μέρος της ενότητας βλ. Ι. Μ. Ακαμάτης – Ζ. αλ. Σααργιάχ, *ΑΕΜΘ* 12 (1998) 327-336.

8. Το τελικό χωμάτινο δάπεδο των χώρων βρίσκεται περί τα 22,15 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας, ενώ το σωζόμενο θεμέλιο για την τοποθέτηση του στυλοβάτη της νότιας στοάς διατηρείται σε ύψος ως και 25,85 μ.

9. Την εποπτεία της ανασκαφής στον τομέα αυτόν είχε ο αρχαιολόγος Ν. Πουλακάκης. Τις εργασίες στερέωσης και ανάδειξης του τομέα κατέυθυνε ο αρχιτέκτων μηχανικός Ζάχι αλ. Σααργιάχ.

10. Πβ. *ΑΕΜΘ* 9 (1992) 119.

11. Διαφοροποιήσεις τοιχοδομίας που οφείλονται σε επισκευές ή ανακατασκευές κυρίως της ύστατης περιόδου δεν λείπουν.

12. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του νότιου τοίχου της Αγοράς, πέρα από τον μεγάλο αποχετευτικό αγωγό περί το κέντρο του οικοδομήματος, στον ανατολικό τοίχο του Αρχαίου, τη βορειοανατολική περιοχή και σε τμήματα του ανατολικού τοίχου της ανατολικής στοάς.

Εικ. 2. Νότια στοά. Δείγμα τοιχοδομίας.

Εικ. 3. Νότια στοά. Δείγμα τοιχοδομίας.

θούν ωμά πλινθιά. Το ύψος του λιθολογήματος εξαρτάται από την κλίση του εδάφους. Η ευθυγράμμιση επιτυγχάνεται με μεγάλους ορθογωνισμένους λίθους, ενώ αρκετές φορές σχηματίζεται στο κέντρο του τοίχου αναβαθμός ύψους μιας πλίνθου από μικρές πέτρες¹³. Αυτές αποτελούσαν το γέμισμα πλίνθινων όψεων πλάτους ενός τρίτου της πλίνθου, κάλυπταν δηλαδή μια ζώνη 16 ως 17 εκ.¹⁴ Στους τοίχους ενσωματώνεται και υλικό σε δεύτερη χρήση. Λιθόπλινθοι με αναθυρώσεις και μοχλοβόθρια εντοπίζονται τοποθετημένα με διαφορετική από την αρχική τους φορά. Λιγοστά τμήματα από ορθοστάτες, κιονόκρανα, επιστύλια και ζωφόρους αποκόπτονται για να προσαρμοστούν στο πάχος των τοίχων¹⁵.

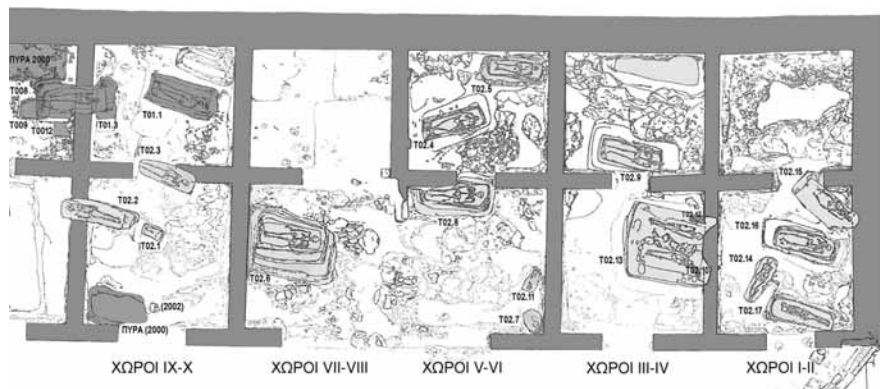
Τον καθαρισμό των χώρων από μικρές επιχώσεις, που προκλήθηκαν από τη ροή των υδάτων κατά τις περιόδους των βροχοπτώσεων, ακολούθησε οριοθέτηση τεσσάρων τομών σε κάθε δωμάτιο, οι οποίες ανάμεσά τους άφηναν σταυροειδή μάρτυρα ελέγχου της στρωματογραφίας. Εξετάστηκαν τα διαδοχικά χωμάτινα δάπεδα των χώρων και αναλύθηκαν τα περιορισμένα σε πάχος μεταξύ των δαπέδων στρώματα. Η έρευνα προχώρησε και κάτω από τα δάπεδα ως τον φυσικό βράχο. Τα νέα ανασκαφικά δεδομένα έφεραν στο φως επάλληλα δάπεδα από τον 4ο ως και τον 1ο αι. π.Χ. Το σύνολο των ευρημάτων προστίθεται στο σημαντικό υλικό των παλιότερων ερευνών, χωρίς να διαφοροποιεί την εικόνα που προϋπήρχε. Ενισχύθηκε δηλαδή σημαντικά το συμπέρασμα της κατασκευής και της πτέρυγας αυτής στο τελευταίο τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ. και μάλιστα προς το τέλος του. Σημαντικό ακόμα στοιχείο πρέπει να θεωρηθεί η επιβεβαίωση της στάθμης του αρχικού δαπέδου της Αγοράς, το οποίο αποτελείτο από σκληρό, λεπτό στρώμα ασβεστοκονίας, τοποθετημένης πάνω στη λατύπη επεξεργασίας των λίθων του κτιρίου, όπως ανασκαφικά είχε επισημανθεί και από έρευνες στο Αρχείο, σε άλλα δωμάτια της ίδιας πτέρυγας, καθώς και στη βορειοανατολική περιοχή της Αγοράς. Παρά την αποσπασματικότητά του, εξαιτίας επισκευών και τοπικών καταστροφών από μεταγενέστερες επεμβάσεις, το δάπεδο αυτό διατηρεί και στην περιοχή πολλά από τα αρχικά του στοιχεία¹⁶. Τα ευρήματα που εντοπίστηκαν μεταξύ των διαδοχι-

13. Για τη διαμόρφωση αυτή χαρακτηριστικοί είναι οι διαχωριστικοί τοίχοι των χώρων II, IV, V, VII, X, XII, XIV της νοτιοδυτικής πτέρυγας, καθώς και πολλών τοίχων της ανατολικής στοάς με συχνότερη χρήση στο νότιο τμήμα της.

14. Η διάταξη αυτή παρατηρείται πάντα σε εσωτερικούς τοίχους οικοδομικών τετραγώνων, όπως στο τετράγωνο I/7, στους εσωτερικούς χώρους της πυργοειδούς κατασκευής της νοτιοδυτικής περιοχής της Αγοράς και χώρους της βόρειας στοάς.

15. Η ανάλυση των μορφολογικών στοιχείων των αρχιτεκτονικών μελών υποδεικνύει διαφορετική κτιριακή προέλευση. Η συλλογή τους φαίνεται να είναι τυχαία.

16. Για τα δάπεδα I. Μ. Ακαμάτης, *Εγνατία 6* (2001-2002) 284 σημ. 9, 292 (χώρος XIV).

Σχ. 2. Νότια στοά. Τμήμα κλασικού νεκροταφείου στους Χώρους I-X.

κών δαπέδων των δέκα χώρων επιβεβαιώνουν τη διαχρονική χρήση της περιοχής ως καταστημάτων και εργαστηρίων. Οι χώροι κατά την τελική φάση φαίνεται να χρησιμοποιήθηκαν κυρίως ως καταστήματα πώλησης υγρών προϊόντων και τροφών. Όμως τα ανασκαφικά δεδομένα στα γεμίσματα των παλιότερων δαπέδων και των παλιότερων αποθετών υποδεικνύουν τη χρήση της περιοχής κυρίως ως εργαστηρίων. Ανάμεσα στα ευρήματα περιλαμβάνονται ποσότητες από μάζες μετάλλων, μάζες γυαλιού, αποσπασματικά γυάλινα αγγεία, τμήματα μητρών, ειδώλια, πήλινα αγγεία και κοκάλινα αντικείμενα¹⁷.

Οι εργασίες που διενεργήθηκαν σε βάθος κάτω από τους χώρους ως το φυσικό βράχο έφεραν στο φως σειρά από ταφές, μερικές από τις οποίες βρίσκονται σχεδόν ολόκληρες ή μέρος τους κάτω από τους τοίχους¹⁸. Αρκετοί μάλιστα τάφοι εντοπίστηκαν σε ιδιαίτερα βαθιά ορύγματα. Αναμφίβολα ένας σημαντικός αριθμός τους καταστράφηκε κατά την ισοπέδωση για την τοποθέτηση των θεμελίων και των δαπέδων των χώρων του οικοδομήματος¹⁹.

17. Στα μεταλλικά κατάλοιπα κυριαρχούν σκωρίες χαλκού αλλά και σιδήρου.

18. Το δυτικό τμήμα της ταφής αρ. T02/2 βρίσκεται κάτω από τον διαχωριστικό τοίχο των χώρων X και XII, η αρ. T02/3 βρίσκεται κάτω από την είσοδο του χώρου IX προς X και καλύπτεται από το ανατολικό σκέλος του διαχωριστικού τους τοίχου. Η αρ. T02/8, έχει ανάλογη διάταξη μεταξύ των χώρων V και VI. Ο μεγάλος διπλός τάφος αρ. T02/13 καλύπτεται μερικά από τον διαχωριστικό τοίχο των χώρων II και IV, ενώ ο τάφος αρ. T02/15 βρίσκεται κάτω από τον ανατολικό τοίχο του χώρου II και τον διαχωριστικό τοίχο των δωματίων I και II. Τέλος, μεγάλος τάφος στο βόρειο τμήμα του χώρου III δεν ερευνήθηκε, καθώς το κεντρικό και βόρειο τμήμα του καλύπτεται από τον βόρειο τοίχο του δωματίου.

19. Διάσπαρτα τμήματα ανθρωπίνων σκελετών έχουν έρθει στο φως στις υποδομές των δωματίων. Κινητά ευρήματα, αποσπασματικά και μη ειδώλια και αγγεία, φαίνεται πως προέρχονται από κτερίσματα. Για τις παλιότερες αναφορές στο νεκροταφείο κάτω από τα

Κατά την ανασκαφική περίοδο του 2002 ερευνήθηκαν δεκαεπτά (17) νέοι τάφοι και εντοπίστηκαν μερικοί άλλοι (σχ. 2). Τα ευρήματα των στρωμάτων κάτω από τα δάπεδα των χώρων δείχνουν πως αρκετά από αυτά προέρχονται από ταφές που διαλύθηκαν κατά την ισοπέδωση της περιοχής για την τοποθέτηση των θεμελίων των χώρων. Η πλειονότητά τους ανήκει σε λαξεύματα στο φυσικό βράχο που διέφυγαν της καταστροφής λόγω του βάθους στο οποίο βρίσκονται. Αυτοί οι τάφοι δεν είναι πάντα και οι παλιότεροι. Το σύνολό τους ανάγεται σε μια χρονική περίοδο από την τελευταία δεκαετία του 5^{ου} ως τα μέσα περίπου του 4^{ου} αι. π.Χ. ή και λίγο αργότερα.

ΟΙ ΤΑΦΟΙ

Τάφος αρ. 02/1. Εντοπίστηκε περί το κέντρο του δωματίου X. Πρόκειται για παιδική ταφή με προσανατολισμό από ΒΔ προς τα ΝΑ. Ανοίχτηκε στο φυσικό βράχο και έχει διαστάσεις 0,72×0,31 μ. Στο μέσο της βόρειας πλευράς ο βράχος βρίσκεται σε βάθος 21,27 μ. Ο πυθμένας του εντοπίστηκε σε βάθος 20,97 μ. Από το σκελετό διατηρήθηκαν λιγοστά τμήματα. Ανάμεσα στα σκέλη αποκαλύφτηκε μόνωτος μελαμβαφής σκύφος, που μαζί με ένα ειδώλιο έθρονης γυναικείας μορφής αποτελούν τα κτερίσματα της ταφής.

Τάφος αρ. 02/2. Το μεγαλύτερο μέρος του καταλαμβάνει τη ΒΔ πλευρά του ίδιου δωματίου, ενώ ένα τμήμα του βρίσκεται κάτω από τον δυτικό τοίχο και ένα μικρό του μέρος στο γειτονικό δωμάτιο XII. Το μήκος του τάφου φτάνει τα 2,10 μ., ενώ το πλάτος του δεν ξεπερνά τα 0,75 μ. Σε βάθος 20,43 μ. αποκαλύφθηκαν τα οστά ανδρικής ταφής με το κεφάλι προς τα δυτικά. Δύο σιδερένιες λόγχες δοράτων, μια χάλκινη σπλεγγίδα μαζί με ένα χάλκινο αρύβαλλο δίπλα στο δεξιό βραχίονα και ένας μεγάλος δίωτος σκύφος αττικού τύπου ανάμεσα στα σκέλη αποτελούσαν τα κτερίσματα της ταφής. Τέλος, μια σιδερένια περόνη συγκρατούσε το ένδυμα στον δεξιό ώμο.

Τάφος αρ. 02/3. Η ταφή βρίσκεται κάτω από το άνοιγμα της θύρας προς τον χώρο IX, ενώ ένα μέρος του υπερκαλύπτεται από το ανατολικό τμήμα του διαχωριστικού τοίχου. Το στενόμακρο όρυγμα έχει διαστάσεις 1,90×0,63 μ. και ο πυθμένας του εντοπίστηκε σε βάθος 20,40 μ. Ο νεκρός είναι τοποθετημένος σε ύπτια θέση με την κεφαλή στα ανατολικά. Μια ερυθρόμορφη οινοχόη διασπαρμένη σε τρία διαφορετικά μέρη του τάφου, ένα αρυβαλλοειδές ληκύθιο και μια χάλκινη σπλεγγίδα συνέθεταν τα κτερίσματα της ταφής.

δάπεδα των χώρων της νότιας στοάς βλ. Ι. Μ. Ακαμάτης, *Εγνατία 6* (2001-2002) 286-295 με βιβλιογραφία στη σημ. 26. Πρόσφατη συνολική αναφορά στο ίδιο θέμα από τον Ι. Μ. Ακαμάτη, «Το νεκροταφείο της περιοχής της Αγοράς» στο Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη και Ι. Μ. Ακαμάτης (επιμ.), *Πέλλα και η περιοχή της*, Θεσσαλονίκη 2003, 65-69.

Τάφος αρ. 02/4. Καταλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος του κεντρικού και νοτιοδυτικού τμήματος του χώρου V. Ο ορθογώνιος τάφος είναι λαξευμένος στο φυσικό βράχο, με κατεύθυνση ΒΑ-ΝΔ. Στο άνοιγμά, που έχει μήκος 1,75 μ. και πλάτος 0,58-0,60 μ. και φέρει αναβαθμούς στις τρεις πλευρές, είχαν τοποθετηθεί διαφορετικών διαστάσεων λίθοι²⁰. Ένας από αυτούς, που διακρινόταν για το μέγεθός του (0,47×0,47×0,40 μ.) με αποστρογγυλεμένες γωνίες, έφερε οξεία απόληξη στην κάτω του πλευρά, πάνω από την κεφαλή του νεκρού που βρέθηκε ελαφρά σκωμμένη στην ανατολική παρειά, με μικρή στροφή προς τα δεξιά της. Το αριστερό χέρι είναι παράλληλο στο σώμα, ενώ το δεξί λυγισμένο στον αγκώνα ακουμπά στη λεκάνη. Το αριστερό πόδι λυγίζει στο γόνατο και ακουμπά στη νότια παρειά του τάφου. Η ταφή ήταν ακτέριστη²¹.

Τάφος αρ. 02/5. Καταλαμβάνει τη ΒΑ γωνία του χώρου V με προσανατολισμό Α-Δ. Έχει διαστάσεις 1,85×0,55 μ., με προοδευτική μείωση προς τα κάτω²². Εκτός από τη νότια πλευρά, στις υπόλοιπες διαμορφώνονται μικροί αναβαθμοί, που βρίσκονται σε βάθος 21,83 μ.-21,79 μ. Το ανατολικό όριο του τάφου διαμορφωνόταν ψηλότερα, (22,00 μ.), με σειρά λίθων. Ο νεκρός ήταν τοποθετημένος σε ύπτια θέση, με εκταμένα τα μέλη²³. Η κεφαλή του στρέφεται προ τα δεξιά με μικρή κλίση προς τον δεξί του ώμο. Το κρανίο είχε συνθλιβεί από λίθο που είχε πέσει επάνω του. Τα ενδύματα συγκρατούσαν χάλκινες πόρπες και σιδερένια περόνη, που βρέθηκαν τοποθετημένες στους ώμους και το βραχίονα. Μια μελαμβραφής όλη, ανάμεσα στους μηρούς, και ένα αρυβαλλοειδές ληχύθιο με δικτυωτό πλέγμα στο κάτω μέρος ανάμεσα στα σκέλη, είναι τα περιόσματα της ταφής. Δυο χάλκινα νομίσματα, που βρέθηκαν κάτω από τη δεξιά πλευρά του σαγονιού, απαρτίζουν τους χαρώνειους οβολούς. Το ένα είναι χάλκινο νόμισμα Αμύντα Γ' (397-370 π.Χ.)²⁴, ενώ το δεύτερο ανήκει σε κοπή του Αερόπου (398/7-395/4)²⁵.

Τάφος αρ. 02/6. Καταλαμβάνει το δυτικό μέρος του χώρου VIII. Εντοπίστηκε μετά την αφαίρεση λίθων που κάλυπταν μεγάλο μέρος του κεντρικού,

20. Οι αναβαθμοί διαμορφώνονται σε βάθος 21,70-21,77 μ.

21. Μέσα από το γέμισμα του τάφου περισυνελλέγησαν τα θραύσματα μιας μελαμβραφούς όλης. Το δάπεδο του καθαρίστηκε σε βάθος 21,11 μ.

22. Στον πυθμένα του, που βρίσκεται σε βάθος 21,38, έχει διαστάσεις 1,68 × 0,48 μ.

23. Το δάπεδο βρίσκεται σε βάθος 21,38 μ.

24. Αρ. Ν02/123. Εμπρ. Κεφαλή γενειοφόρου Ηρακλή προς τα δεξιά. Οπισθ.: Ημίτομο κάπρου προς τα δεξιά, επάνω ρόπαλο, Πβ. *SNG München, Makedonien Könige*, Μόναχο 2001, πίν. 3 αρ. 55.

25. Αρ. Ν02/124. Εμπροσθ.: Κεφαλή νέου με πέτασο προς τα δεξιά. Οπισθ.: Ημίτομο λέοντος. Επάνω, ΑΕΡ[ΟΠΟ], βλ. *SNG, The Alpha Bank Collection*, Αθήνα 2000, πίν. VII, εικ. 173-176.

δυτικού και νότιου τμήματος του δωματίου και διαμόρφωναν τη βάση ενός τύμβου. Ο ορθογώνιος τάφος, λαξευμένος στο φυσικό βράχο, έχει κατεύθυνση από Α προς Δ. Στη νότια πλευρά του σχηματίζονται δύο αναβαθμοί, πλάτους 0,30-0,40 μ., που διευκόλυναν την κάθοδο και βρίσκονται σε βάθος περί τα 20,60-20,65 μ. Η δυτική πλευρά ορίζεται με μικρούς αργούς λίθους²⁶. Ο νεκρός έχει τοποθετηθεί με την κεφαλή ανατολικά, σε ορθογώνιο άνοιγμα, διαστάσεων 1,90×0,70 μ., στο δάπεδο του βαθμιδωτού λαξεύματος. Τα λιγοστά κτερίσματα μας φέρνουν στον κόσμο του αθλητισμού. Μια στλεγγίδα βρισκόταν στο δεξί χέρι, ενώ τμήματα μιας όπλης ήταν διάσπαρτα σε όλο τον τάφο. Ένα χάλκινο νόμισμα είχε τοποθετηθεί στο κεφάλι του νεκρού, πάνω στην κάτω δεξιά σιαγόνα του. Ανήκει σε κοπή του Αμύντα Γ'²⁷.

Τάφος αρ. 02/7. Μικρός, ακτέριστος κεραμοσκεπής τάφος, που καταλαμβάνει τη ΝΑ γωνία του χώρου VI. Ο προσανατολισμός του είναι από Β προς Ν με απόκλιση προς τα ΝΑ. Μικρές πέτρες όριζαν τον τάφο στη ΒΑ πλευρά του. Το ορύγμα, μικρών διαστάσεων, 0,76 μ.×0,58 μ., έχει λαξευτεί στο φυσικό βράχο. Ένας μικρός αναβαθμός διαμορφώθηκε στη δυτική πλευρά, έτσι ώστε το τελικό πλάτος του μικρού ορύγματος περιορίστηκε στα 0,23 μ. Μέσα σ' αυτό βρέθηκαν σε κακή διατήρηση τα οστά παιδικής μορφής. Μια κεραμίδα οροφής, που ανήκει σε στρωτήρα λακωνικού τύπου, χρησιμοποιήθηκε ως καλυπτήρια πλάκα²⁸.

Τάφος αρ. 02/8. Καταλαμβάνει το κεντρικό βόρειο τμήμα του χώρου VI και έχει κατεύθυνση Α-Δ. Το βόρειο τμήμα του καλύπτεται από τον βόρειο τοίχο και το θύρωμα του δωματίου. Το ορθογώνιο λάξευμα της ταφής, μήκους 2,40 μ. και πλάτους 0,85-0,90 μ., φέρει περιμετρικά στενό αναβαθμό στο βάθος περίπου των 21,40 μ., ενώ στη νότια πλευρά διαμορφώνεται χαμηλότερα και ένας δεύτερος αναβαθμός (βάθος 21,93 μ.). Έτσι, το πλάτος του τάφου στον πυθμένα του μειώνεται στα 0,60-0,65 μ. και το μήκος του περί τα 2,15 μ. Ο νεκρός είναι τοποθετημένος σε ύπτια θέση με την κεφαλή, όπως συνήθως, στην ανατολική πλευρά του τάφου. Τα χαρακτηριστικά κτερίσματα ανήκουν στον κόσμο του αθλητισμού. Στην παλάμη του δεξιού χεριού είχε τοποθετηθεί μια χάλκινη στλεγγίδα που σώζεται ακέραια. Δίπλα από την αριστερή του παλάμη βρέθηκε ωοειδές αλάβαστρο με δικτυωτό διάκοσμο. Στο αγγείο αυτό ακουμπούσε δεύτε-

26. Η επιφάνεια του ορύγματος βρίσκεται σε βάθος περί τα 21,70 μ., το δε δάπεδό του στα 20,28 μ.

27. Αρ. Ν02/68. Εμπροσθ.: Κεφαλή Ηρακλή προς τα δεξιά. Οπισθ.: Ημίτομο κάπρου προς τα δεξιά, ρόπαλο επάνω. Περιμετρικά [ΑΜΥΝ]ΤΑ. Βλ. *SNG München*, ό.π., πίν. 3, εικ. 55.

28. Η επιφάνεια της κεραμίδας βρέθηκε σε βάθος 21,38 μ. Το δάπεδο του τάφου βρίσκεται στα 21,06 μ.

ρη σπλεγγίδα, η άκρη της οποίας έφτανε ως τη λεκάνη της μορφής. Μια τρίτη σπλεγγίδα είχε τοποθετηθεί στο δεξιό μηρό του νεκρού, ενώ ακριβώς κάτω από τη λεκάνη, ανάμεσα στους μηρούς, διατηρήθηκαν τα τμήματα μελαμβαφούς όλπης. Ο καθαρισμός του δαπέδου του τάφου (βρίσκεται σε βάθος 20,84 μ.) αποκάλυψε λεπτό υπόλευκο πορώδες στρώμα, που φαίνεται να οφείλεται σε μετασχηματισμό κάποιας οργανικής ουσίας (;). Μια χάλκινη πόρπη στο δεξί χέρι συγκρατούσε το ένδυμα.

Τάφος αρ. 02/9. Το ορθογώνιο λάξευμα του τάφου καταλαμβάνει το κέντρο του νότιου μέρους του χώρου III και έχει κατεύθυνση από ΒΔ προς τα ΝΑ. Η ανώμαλη επιφάνεια του φυσικού βράχου στο άνοιγμα παρουσιάζει μια κλίση από τα βορειοανατολικά προς τα νοτιοδυτικά, από 21,88 μ. στα 21,78 μ., που εξομαλύνθηκε με τη διαμόρφωση αναβαθμού. Το μήκος του ήταν 1,78 μ. και το πλάτος του 0,62 μ. Δώδεκα σιδερένια καρφιά προφανώς χρησιμοποιήθηκαν για εφήλωση ξύλινης κλίνης ή κιβωτίου. Στα ευρήματα του τάφου περιλαμβάνονται τμήματα μελαμβαφούς και αβαφούς αργήρα.

Τάφος αρ. 02/10. Το κεντρικό και ανατολικό μέρος του χώρου IV, 0,45 έως 3,00 μ. νότια του βόρειου τοίχου και ως 2,50 μ. δυτικά του ανατολικού, καταλαμβάνει μεγάλο ορθογώνιο λάξευμα, μέσα στο οποίο υπήρχαν σε μεγάλο βάθος δύο ενταφιασμοί (αρ. 02/13), ενώ σε ψηλότερο επίπεδο, τόσο στη ΝΑ γωνία του, όσο και στη ΒΑ, εντοπίστηκαν δύο παιδικές ταφές (αρ. 02/10 στα ΝΑ και αρ. 02/12 στα ΒΑ). Ο μικρός τάφος αρ. 10 οριζόταν στη ΒΑ του πλευρά από τέσσερις αργούς λίθους και είχε κατεύθυνση από ΒΔ προς ΝΑ. Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε συνεσταλμένη στάση προς Β., με την κεφαλή στη ΝΑ πλευρά. Ο τάφος ήταν ακτέριστος.

Τάφος αρ. 02/11. Ο καθαρισμός του φυσικού βράχου στην περιοχή αμέσως βόρεια του τάφου αρ. 02/7, έφερε στο φως μικρό απεισόχημο όρυγμα μιας παιδικής ταφής με κατεύθυνση ΒΑ-ΝΔ. Το μήκος της μόλις φτάνει τα 0,76 μ., ενώ το πλάτος κυμαίνεται από 0,25 ως 0,45 μ. στο νότιο τμήμα²⁹. Η κατάσταση διατήρησης του σκελετού ήταν μέτρια. Καλύτερα διασώζονται το κρανίο, που είχε τοποθετηθεί προς τη ΝΔ πλευρά, οστά της αριστερής πλευράς του θώρακα, καθώς και τα κάτω άκρα. Στα ευρήματα περιλαμβάνονται μικρή χάλκινη ασπιδίσκη, καθώς και γωνιώδες χάλκινο στέλεχος, που ίσως συνανήκαν και αποτελούσαν την πόρπη που συγκρατούσε το ένδυμα στο δεξιό ώμο. Στην ταφή αυτή θα πρέπει να αποδοθεί πλήλινο ειδώλιο ένθρονης γυναικείας μορφής, που βρέθηκε αμέσως προς νότο, κάτω σχεδόν από τον τοίχου του δωματίου³⁰.

29. Ο φυσικός βράχος στη νότια πλευρά του τάφου βρίσκεται σε βάθος 21,37 μ., ενώ στη ΒΔ πλευρά του ορύγματος σε βάθος 21,38 μ., Το δάπεδο του τάφου διαμορφώνεται σε βάθος 21,28 μ.

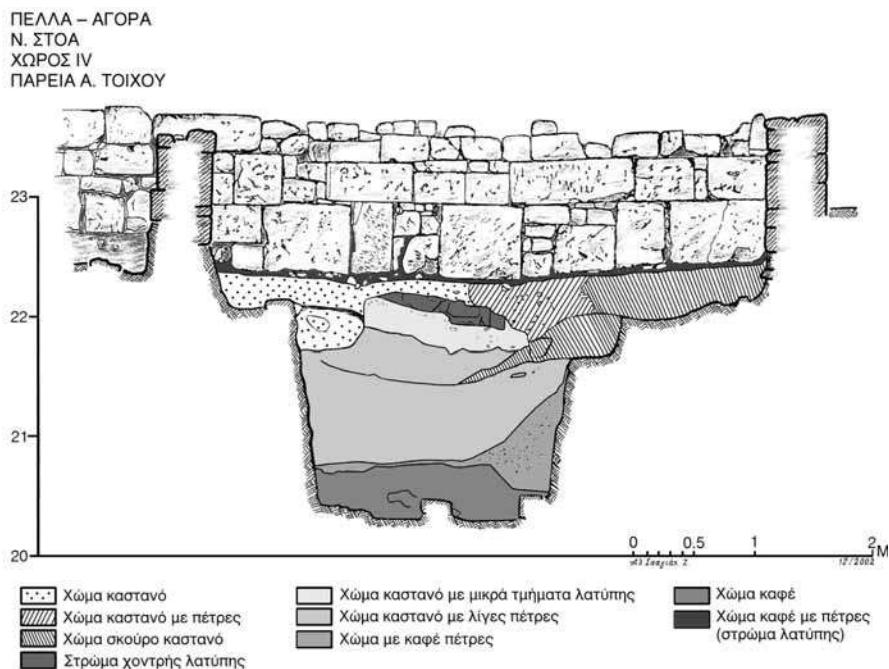
30. Επειδή το σημείο εύρεσης δεν απέχει πολύ και από τη θέση της παιδικής ταφής 02/7 στα νότια, ένας συσχετισμός του με κτέρισμα και αυτής της ταφής δεν μπορεί να αποκλειστεί τελείως.

Τάφος αρ. 02/12. Στη ΒΑ γωνία το μεγάλου τάφου αρ.02/13 αποκαλύφθηκε δεύτερη παιδική ταφή με προσανατολισμό Δ-Α, με μικρή απόκλιση προς τα Ν. Ως βόρεια πλευρά του τάφου χρησιμοποιήθηκε η βόρεια παρειά του μεγάλου τάφου. Η ανατολική πλευρά σχηματιζόταν από λίθους σε δύο σειρές, η επιφάνεια των οποίων βρισκόταν σε βάθος 21,84 μ., η νότια διαμορφώθηκε με μικρούς αργούς λίθους σε βάθος 21,60 μ., ενώ το δυτικό όριο δεν είναι απόλυτα ξεκαθαρισμένο. Με βάση το μήκος του σκελετού της παιδικής μορφής μπορεί να υπολογιστεί το μήκος του τάφου, μεταξύ 0,70 και 0,75 μ., το δε πλάτος του 0,40-0,42 μ. Το χωμάτινο δάπεδο της ταφής εντοπίστηκε σε βάθος 21,48 μ. Ο σκελετός βρέθηκε σε πλάγια θέση με το κεφάλι στα Α. Το μοναδικό κτέρισμα της ταφής αποτελούσε αποσπασματικά σωζόμενη όλπη.

Τάφος αρ. 02/13 (εικ. 4, σχ. 3). Το μεγάλο λάξευμα της ανατολικής περιοχής του χώρου IV με σωζόμενο μήκος 3,20 μ. και μέγιστο πλάτος 2,50 μ. περιείχε τέσσερις ταφές: δύο παιδικές, αρ. 10 και 12, στην επίχωση του και μια δίδυμη ταφή στον πυθμένα του, που χωρίζονταν μεταξύ τους από αργούς λίθους. Αυτοί σχημάτιζαν πρόχειρο τοίχιο, πλάτους 0,30-0,38 μ. Στις τρεις πλευρές διαμορφώθηκε αναβαθμός, πράγμα που πιθανότατα συνέβαινε και με την ανατολική, η οποία δεν ερευνήθηκε λόγω της θεμελίωσης του ανατολικού τοίχου στην ίδια θέση. Ο βόρειος τάφος έχει μήκος 2,05 μ. και πλάτος που κυμαίνεται από 0,45 ως 0,65 μ. Το δάπεδό του βρίσκεται σε βάθος 20,36 μ. Ο

Εικ. 4. Τάφος 02/13.

Σχ. 3. Τάφος 02/13. Τομή.

νεκρός, σε ύπτια θέση, είχε το κεφάλι στα ανατολικά και ήταν κτερισμένος με δύο αρυβαλλοειδή ληκύθια και ένα σιδερένιο εγχειρίδιο. Ο νότιος τάφος έχει μήκος 1,95 μ. και πλάτος που κυμαίνεται από 0,56 μ. ως 0,65 μ. Το δάπεδό του βρισκόταν σε βάθος 20,32 μ. Ο προσανατολισμός και η θέση της ταφής είναι ίδια με την προηγούμενη. Είχε κτεριστεί με δύο αρυβαλλοειδή ληκύθια, ένα μελαμβαφή σκύφο και έναν αρυτήρα. Δύο χάλκινες πόρπες συγκρατούσαν το ένδυμα του νεκρού στον ώμο.

Μια ομάδα τεσσάρων τάφων αποκαλύφθηκε στο χώρο II. Η διάταξή τους σε ημικύκλιο υποδεικνύει την ύπαρξη πιθανότατα μεγάλου τύμβου, το ανατολικό μισό του οποίου βρισκόταν κάτω και πέρα από το χώρο II (εικ. 5).

Τάφος αρ. 02/14. Έχει προσανατολισμό ΒΑ – ΝΔ. Το μήκος του είναι 1,53 μ., ενώ το πλάτος του ποικίλλει από 0,32 ως 0,50 μ. Είναι λαξευμένος στο φυσικό βράχο και το δάπεδό του βρίσκεται σε βάθος 21,86 μ. Λόγω της στενότητας του χώρου τα οστά της ταφής κατά την αποσύνθεσή τους διαταράχτηκαν. Βρέθηκαν ένα χάλκινο δαχτυλίδι και ένας χάλκινος κρίκος, περασμένα σε δάκτυλο του αριστερού χεριού.

*Εικ. 5. Χώρος II.
Συστάδα τάφων.*

*Εικ. 6. Χώρος II.
Τάφος αρ. 02/15.*

Τάφος αρ. 02/15 (εικ. 6). Καταλαμβάνει τη ΒΑ γωνία του δωματίου Π. Έχει προσανατολισμό από ΒΔ προς ΝΑ, το μήκος του είναι 2,05 μ. και το πλάτος του 0,92 μ. Στη δυτική του πλευρά σχηματίζεται αναβαθμός, πλάτους 0,20 μ. σε βάθος 21,90 μ. Το δάπεδο του τάφου εντοπίστηκε σε βάθος 21,56-21,53 μ. Ο νεκρός, σε ύπτια θέση, με το κεφάλι στα ΝΑ, είχε ελαφρώς ανοιγμένα τα σκέλη στο ύψος των γονάτων. Ήταν κτερισμένος με δύο κυλινδρικές πυξίδες, που έφεραν καλύμματα με διάκοσμο ενός ανθεμίου το ένα και ενός κύκνου το άλλο, έναν ερυθρόμορφο σκύφο ανάμεσα στους μηρούς, ένα αρυβαλλοειδές ληκνίο στα κάτω άκρα, ενώ στα δάχτυλα του δεξιού χεριού κρατούσε χάλκινο στέλεχος. Στο στόμα του νεκρού βρέθηκε χάλκινο νόμισμα Αμύντα του Γ³¹.

Τάφος αρ. 02/16. Το λάξευμα του τάφου έχει προσανατολισμό Α-Δ με απόκλιση από ΒΔ-ΝΑ και βρίσκεται νότια της ταφής αρ. 15, περί το κέντρο του χώρου. Το μήκος του φτάνει τα 2,08 μ. και το πλάτος του τα 0,65-0,72 μ. Το δάπεδό του βρίσκεται στα 21,00 μ. Ο σκελετός ήταν σε ύπτια θέση με το κεφάλι στα ανατολικά. Ήταν κτερισμένος με χάλκινη σπλεγγίδα, που βρέθηκε στη ΝΔ γωνία του τάφου, ένα πήλινο ειδώλιο καθιστής κουροτρόφου μορφής, καθώς και μια μελαμβαφή όλπη, τα θραύσματα της οποίας αποκαλύφθηκαν στα δάκτυλα του αριστερού χεριού. Στο στόμα του νεκρού βρέθηκε χάλκινο νόμισμα Αμύντα Γ³².

Τάφος αρ. 02/17. Ο τάφος εντοπίστηκε στο νότιο τμήμα του δωματίου. Έχει προσανατολισμό ΒΔ προς ΝΑ και διαστάσεις 2,20×0,75 μ. Το δάπεδό του εντοπίστηκε σε βάθος 21,06 μ. Σε αντίθεση με την πλειονότητα των ταφών ο νεκρός είχε τοποθετηθεί με την κεφαλή προς τα δυτικά με τα χέρια διπλωμένα πάνω στο στήθος. Σε επαφή με τη βόρεια πλευρά του κρανίου βρέθηκε θρυμματισμένος ένας αβαφής αρυτήρας. Στο στόμα του νεκρού υπήρχαν δύο χάλκινα νομίσματα (20)³³, ενώ δύο άλλα αδιάγνωστα νομίσματα βρέθηκαν στη νότια πλευρά του τάφου (N02/121 και N02/117).

Η ομάδα των τάφων συμπληρώνει την εικόνα του νεκροταφείου που ανασκάπτεται αποσπασματικά στη νότια πτέρυγα της αγοράς της Πέλλας. Τα κτερίσματα των παραπάνω ταφών ήταν περιορισμένα σε αριθμό και οπωσδήποτε δεν χαρακτηρίζονται ως πολύτιμα. Είναι εισαγμένα και ντόπια κεραμικά

31. Αρ. N02/118. Εμπροσθ.: Κεφαλή Ηρακλή προς τα δεξιά. Οπισθ.: Αετός κατασπαράζει φίδι. Πάνω AMYN. Βλ. SNG. *Sammlung Dreer/Klagenfurt im Landesmuseum für Kärnten. III. Teil. Thracien – Macedonien- Páonien*, Klagenfurt 1990, πίν. 15, εικ. 327.

32. Αρ. N02/122. Εμπροσθ.: Κεφαλή Ηρακλή προς τα δεξιά. Οπισθ.: Αετός κατασπαράζει φίδι. Βλ. SNG *Alpha Bank*, ό.π., πίν. IX αρ. 230.

33. 1. Αρ. N02/119. Πιθανόν Αερόπου. Εμπροσθ.: Κεφαλή νέου με πέτασο προς τα δεξιά. Οπισθ.: αδιάγνωστο. 2. Αρ. N02/120. Αδιάγνωστο.

Εικ. 7. Λεπτομέρεια ερυθρόμορφης οinoχόης.

Εικ. 8. Ερυθρόμορφο αμφικυβειόειδές ληκύθιο.

προϊόντα, όπως μελαμβαφείς σκύφοι, σκυφίδια, οινοχόες, όλπες, αρυτήρες, ερυθρόμορφα αγγεία, όπως αρυβαλλοειδή λυκήθια με δικτυωτό διάκοσμο ή γραπτά ανθέμια, αλάβαστρα, πυξίδες και σκύφοι αττικού τύπου (εικ. 7-8). Τα ειδώλια είναι λιγυστά. Σε αυτά περιλαμβάνονται όρθιες και καθισμένες γυναίκες μορφές. Στα μεταλλικά αντικείμενα κυριαρχούν οι στλεγγίδες, ενώ σε αρκετές ταφές υπάρχουν χάλκινα και αργυρά νομίσματα που ανήκουν σε κοπές μακεδόνων βασιλέων από την εποχή του Αρχελάου ως την περίοδο του Αμύντα Γ'. Χάλκινες, σιδερένιες και επάργυρες πόρπες χρησιμοποιήθηκαν για τη συγκράτηση των ενδυμάτων, ενώ μερικά δαχτυλίδια διακοσμούσαν τα δάχτυλα των νεκρών.

2. Στο ανατολικό τμήμα της νότιας στοάς ανοίχτηκε σημαντικός αριθμός δοκιμαστικών τομών με στόχο τη διευκρίνιση της συγκεχυμένης ακόμα διαμόρφωσης των χώρων της. Οι τομές αυτές αποτελούν συνέχεια περιορισμένης έκτασης παλιότερης ανασκαφικής έρευνας που έφερε στο φως αποσπασματικά τμήματα τοίχων με υλικό σε δεύτερη χρήση, ενώ η έρευνα σε βαθύτερα στρώματα έδωσε έναν αριθμό λαξευμάτων στο φυσικό βράχο, μέσα στα οποία βρέθηκε μεγάλος αριθμός χάλκινων νομισμάτων. Η νεότερη έρευνα επιβεβαίωσε παλιότερες ενδείξεις. Ολόκληρη η ανωδομή και το μεγαλύτερο μέρος των υποθεμελίωσεων της περιοχής στο ύψος της κεντρικής πλατείας έχει υποστεί ολοκληρωτική καταστροφή λόγω της φυσικής κλίσης του εδάφους, της φθοράς από τη μακροχρόνια καλλιέργεια, που συνεχιζόταν ως τη δεκαετία του '80, τη συνεχόμενη λιθοσύληση και την καταστροφή από χείμαρρο, η κοίτη του οποίου δεν παρέμενε σταθερή. Έτσι, η αποτύπωση της κάτοψης των χώρων της νότιας στοάς στην περιοχή εξακολουθεί να είναι αποσπασματική. Στα κινητά ευρήματα που βρέθηκαν στις τομές περιλαμβάνονται αργυρές κοπές του Αλεξάνδρου Γ', ανάμεσα στις οποίες ξεχωρίζει μεταθανάτια έκδοση τετραδράχμου που χρονολογείται περί το 280-75 π.Χ.³⁴

3. Στο δρόμο νότια της νότιας στοάς, καθώς και στον κάθετο σε αυτόν δρόμο μεταξύ των μικρών τετραγώνων 2 και 4 ερευνήθηκε η στρωματογραφία της επίχωσης. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε με δοκιμαστικές τομές και επεκτάθηκε τόσο ανατολικά όσο και δυτικά του μεγάλου οχετού που κατέρχεται από την κεντρική πλατεία, περνά κάτω από το οικοδόμημα, ανατολικά των χώρων I και II, και τέμνει την οδό στο ύψος της διασταύρωσής της με το δρόμο μεταξύ των μικρών οικοδομικών τετραγώνων 2 και 4. Οι μικρές τομές, εκπαιδευτικού χαρακτήρα πραγματοποιήθηκαν με τη βοήθεια φοιτητών/τριών

34. O. M. J. Rice, *The Coinage in the Name of Alexander the Great and Philip Arrhidaeus, A British Museum Catalogue*, Λονδίνο 1991, 143 αρ. 526 αποδίδει την κοπή με πιθανότητα στην Πέλλα και την χρονολογεί περί το 280-275 π.Χ. Βλ. *AEMΘ* 16 (2002) 440 και 445 εικ. 8.

και διεξήχθησαν σε επάλληλες πάσες. Τα ανασκαφικά αποτελέσματα επιβεβαιώνουν παλιότερες έρευνες με τις οποίες διαπιστώθηκε πως το γέμισμα των οδών προήλθε από απορρίψεις στις οδούς εργαστηριακών και εμπορικών αντικειμένων. Στρώματα με στάχτες και απανθρακωμένα υλικά, μέσα στα οποία βρέθηκε μεγάλος αριθμός κινητών ευρημάτων και μεγάλες ποσότητες θραυσμένων κεραμικών, συγκεντρώθηκαν στα υποστρώματα του 3^{ου} και του 2^{ου} αι. π.Χ. Αντίθετα, στο στρώμα καταστροφής των πλίνθων και των κεραμίδων οροφής της τελικής φάσης δεν διαπιστώθηκε καταστροφή από φωτιά. Στο στρώμα αυτό κυριαρχούν αντικείμενα καθημερινής χρήσης, κυρίως αβαφή αγγεία. Μπροστά μάλιστα από μερικούς χώρους, που χαρακτηρίζονται ως καταστήματα, εντοπίστηκαν αμφορείς από τη Ρόδο, την Κνίδα, την Ιταλική Χερσόνησο, αλλά κυρίως της ομάδας Brindisi και του τύπου Lamboglia 2, του τέλους του 2^{ου} και των αρχών του 1^{ου} αι. π.Χ.³⁵ Τα λιγοστά νομίσματα του ίδιου στρώματος αποτελούν αυτόνομες κοπές πόλεων της Μακεδονίας και ελάχιστα ρωμαϊκά δηνάκια, ενώ σπανιότερα εντοπίζονται χάλκινα ρωμαϊκά νομίσματα. Το οψιμότερο από τα δηνάκια ανήκει σε έκδοση του M. Furius Philus του έτους 119 π.Χ.³⁶

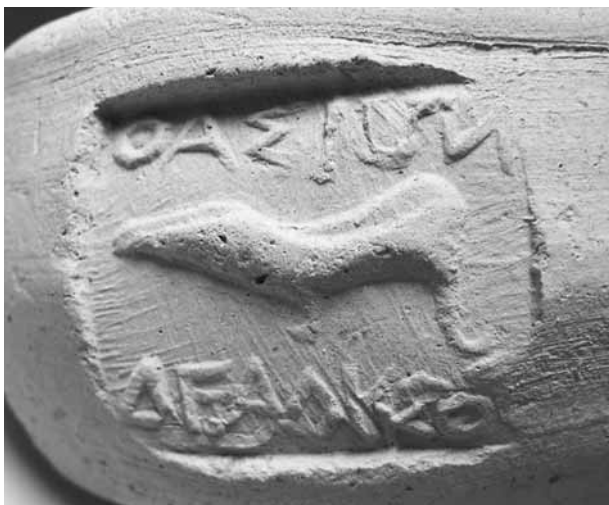
Το γέμισμα του δρόμου στα ανώτερα στρώματα αποτελείται από οξυυψόμενους αμφορείς, αβαφή αγγεία, λιγοστά μελαμβαφή και ελάχιστα ερυθρόμορφα όστρακα από κωδωνόσχημους κρατήρες, αρυβαλλοειδή ληκύθια, τμήματα λεκανίδων και ασκών. Αρκετοί από τους αμφορείς στα ανώτερα στρώματα ήταν ενσφράγιστοι, ενώ στα παλιότερα κυριαρχούν τα ασφράγιστα παραδείγματα. Τα δείγματα των ενσφράγιστων λαβών από τους αμφορείς προέρχονται από τη Ρόδο, την Κνίδα, την Κω, τη Χίο, την Κόρινθο, την Κέρκυρα, την περιοχή του Brindisi, την Κάτω Ιταλία, τη βόρεια Αφρική, τη Θάσο, τη Μαύρη Θάλασσα, ενώ ένα μεγάλο ποσοστό ανήκει στην ομάδα Παρμενί-

35. Η κατάσταση διατήρησης και η θέση εύρεσής τους δείχνει πως είχαν τοποθετηθεί εκεί για καθημερινή χρήση, και δεν ήταν αντικείμενα απόρριψης. Μερικοί μάλιστα πρέπει να συνδεθούν με δεύτερη χρήση σε πρόχειρες εργαστηριακές εγκαταστάσεις, όπως στην περιοχή βόρεια του τετραγώνου 7, όπου είχαν εγκατασταθεί βιοτεχνίες επεξεργασίας μετάλλων. Σκωρίες μετάλλων, αποσπασματικά αγγεία χύτευσης μετάλλων βοηθούν στην ερμηνεία αυτή, που επιβεβαιώνεται και από την παρουσία πηλοσωλήνων για την παροχή νερού κατά την ύστερη φάση του 2^{ου}, αλλά και του 1^{ου} αι. π.Χ.

36. Στον εμπροσθότυπο μέσα σε κύκλο από κουκίδες εικονίζεται στεφανωμένη κεφαλή Ιανού. Γύρω του αποτυπώνονται τα γράμματα M.FOVR.L.F. Στον οπισθότυπο σε όμοιο κύκλο εμφανίζεται όρθια, ολόσωμη μορφή Ρώμης προς αριστερά, που κρατά σκήπτρο στο αριστερό και με υπερυψωμένο δεξί στεφανώνει τρόπαιο. Πίσω της η επιγραφή ROMA προς τα πάνω. Κάτω σε έξεργο PHILI. Για την κοπή βλ. M. H. Crawford, *Roman Republican Coinage*, Καίμπριτζ 1974, 297 αρ. 281.1 πίν. XXXIX.

Εικ. 9.
Ενσφράγιση λαβή
ομάδας Παομενίσκου.

Εικ. 10.
Ενσφράγιση λαβή
θασιτικού αμφορέα.

Εικ. 11.
Ενσφράγιση λαβή
ροδιακού αμφορέα.

σκου (εικ. 9-11)³⁷.

Κατά την ύστερη φάση η οδός μεταξύ των τετραγώνων 2 και 7 διαμορφώνεται με ένα κεκλιμένο επίπεδο, που σταδιακά ανέρχεται από την κεντρική λεωφόρο προς τη νότια στοά, όπου στην αρχική φάση υπήρχε κλίμακα ανόδου και θύρα, που μέσα από τη νότια στοά έδινε πρόσβαση προς την κεντρική πλατεία της Αγοράς. Η νέα διαμόρφωση απέβλεπε στην κατάργηση της κλίμακας και την απευθείας είσοδο και τροχοφόρων στην κεντρική πλατεία.

Η οδός μεταξύ των οικοδομικών τετραγώνων 2 και 4 κατά την ύστερη ελληνιστική περίοδο ανυψώθηκε. Σε αυτή απέρρευε τα ύδατα μεγάλος αποχετευτικός αγωγός, ανατολικά των χώρων I και II. Η απορροή των υδάτων στη θέση αυτή δημιουργούσε προβλήματα στεγανότητας στους παρακείμενους χώρους της νότιας στοάς. Η θεραπεία του προβλήματος αυτού επιχειρήθηκε κατά τη μέση ελληνιστική περίοδο με την κατασκευή διαγώνιου τοιχείου, μέσα στο νότιο δρόμο. Τελικά, κατά την ύστερη ελληνιστική περίοδο, ο οχετός επεκτάθηκε προς νότο μέσα στην οδό (σχ. 1, θέση 1α). Το υλικό κατασκευής της τελικής φάσης αποτελείται στο σύνολό του από εγγώνιους λίθους σε δεύτερη χρήση. Τέλος, άρχισε η ανασκαφική έρευνα δυτικά του οχετού, στο δρόμο νότια των δωματίων I-X, με στόχο τη στρωματογραφική διερεύνηση της επίχωσης και του εντοπισμού της προς νότον επέκτασης του κλασικού νεκροταφείου.

Η οδός ανατολικά του τετραγώνου 7 είχε επιστρωθεί με λογάδες ποταμίσιες πέτρες, ενώ έξω από την ΒΑ γωνία διατηρήθηκαν στοιχεία παροχής νερού με απλή κρηναία κατασκευή, που δεχόταν το νερό από πηγάδια που είχαν ανοιχτεί στους παρακείμενους χώρους του οικοδομικού τετραγώνου. Σε βαθύτερα στρώματα της οδού αυτής εντοπίστηκαν ορύγματα στο φυσικό βράχο, που χρησιμοποιήθηκαν ως αποθέτες αμφορέων της πρώιμης ελληνιστικής περιόδου (εικ. 12).

Στα ευρήματα του γεμίσματος των οδών σημαντικός είναι ο αριθμός των κοκάλινων και ελεφαντοστέινων μικροαντικειμένων, όπως ελεφαντοστέινοι στυλογράφοι καθώς και κοκάλινα και ελεφαντοστέινα διακοσμητικά εξαρτήματα, ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζει το μπροστινό τμήμα μορφής ελέφαντα καθώς και τμήμα οστέινου αυλού. Στα αντικείμενα από πολύτιμο μέταλλο περιλαμβάνονται χρυσό σκουλαρίκι με μορφή Έρωτα και αργυρός ρόδακας.

37. Η ομάδα πιθανόν προέρχεται από την ίδια την Πέλλα, την ευρύτερη περιοχή της, ή γενικότερα τη βόρειο Ελλάδα. Για την ομάδα βλ. I. Μ. Ακαμάτη, *Ενοφθαλμιστές λαβές αμφορέων από την Αγορά της Πέλλας. Ανασκαφή 1980-1987. Οι ομάδες Παρμενίσκου και Ρόδου. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αρ. 197*. Αθήνα 2000. Πρόσφατα με σειρά ενδείξεων υποστηρίχθηκε η προέλευση της ομάδας από τη Χαλκιδική (Μένδη), βλ. Y. Garlan, *AEMΘ* 18 (2004) 141-148.

Εικ. 12. Οδός
ανατολικά τετραγώνου
7. Αποθέτης.

Εικ. 13.
Γυάλινη κεφαλή
Σατύρου.

Εικ. 14.
Μήτρα ειδωλίου
νεανικής μορφής.

Στα μεταλλικά ευρήματα ανήκουν κλειδαριά με το κλειδί της, ένα χάλκινο εξάρτημα, πιθανώς *περνιστήρ*, μια αιχμή βέλους και μια βλεφαρίδα από υπερφυσικού μεγέθους χάλκινο άγαλμα. Επίσης στα ευρήματα συγκαταλέγονται περίαπτο από φαγεντιανή, ένα δεύτερο από γυαλί και γυάλινοι βότρες κατασκευασμένοι σε μήτρα, τμήματα γυάλινων αγγείων (εικ. 13) αλλά και σφραγιδόλιθοι. Το μεγαλύτερο μέρος αυτών των ευρημάτων εντοπίστηκε στην οδό αμέσως δυτικά του τετραγώνου 2 και πιθανόν σχετίζονται με τις δραστηριότητες στους χώρους του. Τέλος, αρκετά τμήματα μητρών για την κατασκευή ανάγλυφων πλακιδίων και μητρών για την κατασκευή ειδωλίων (εικ. 14), καθώς και πολλά ειδώλια, ειδικότερα κεφαλές γυναικείων μορφών (εικ. 15) και ειδώλια Ερτών βρέθηκαν στο γέμισμα της οδού βόρεια του τετραγώνου 2 (εικ. 16-19). Τα κατάλοιπα μαρμάρινων αγαλμάτων είναι εξαιρετικά περιορισμένα (εικ. 20)³⁸.

38. Στα αποτμήματα μαρμάρινων αγαλμάτων περιλαμβάνονται τμήμα όρθιας γυναικίας μορφής και θραύσμα καθισμένης σε βράχο μορφής.

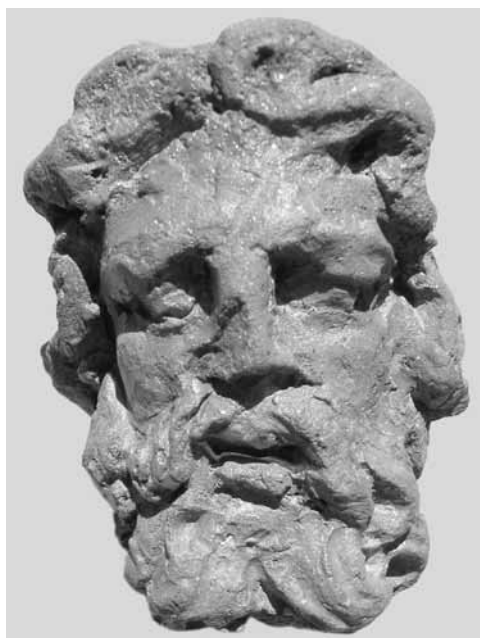
Εικ. 15.
Κεφαλή γυναικείου
ειδώλιου.

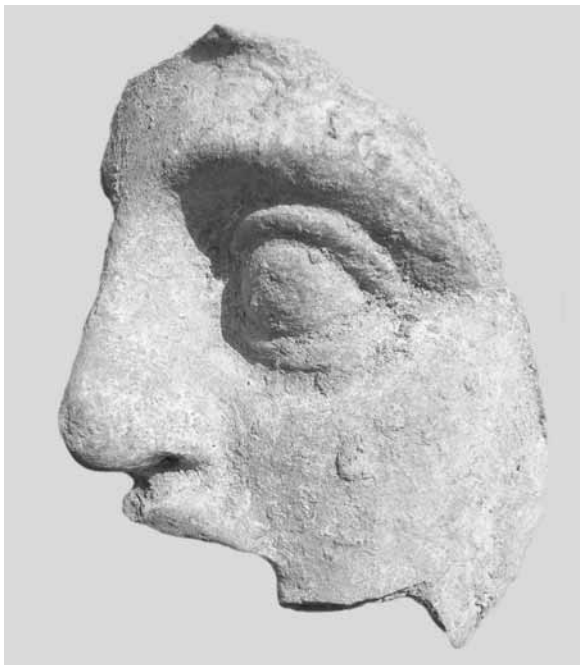
Εικ. 16.
Ειδώλιο μορφής Έρωτα.

Εικ. 17.
Ειδώλιο παιδικής μορφής.

Εικ. 18.
Κεφαλή ειδωλίου
θεικής μορφής.

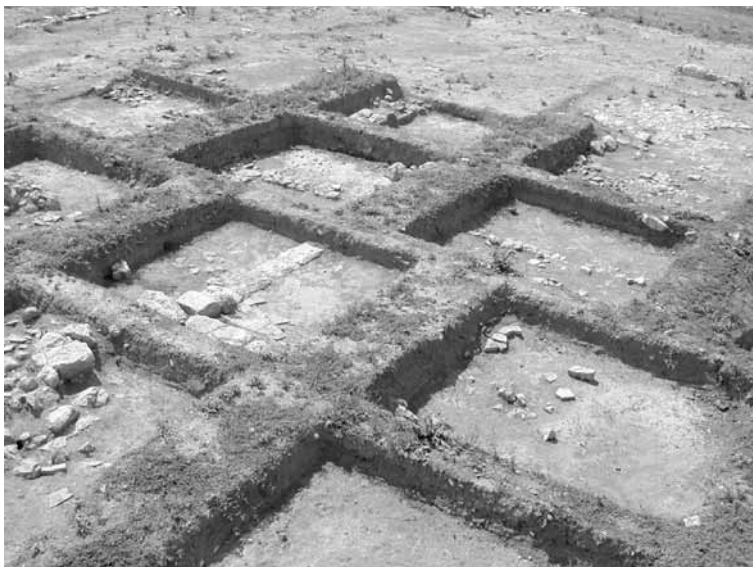
*Εικ. 19.
Τμήμα προσοπίου.*

*Εικ. 20.
Τμήμα χειριού
μαρμάρινου αγάλματος.*

4. Διεξήχθη περιορισμένης έκτασης ανασκαφική έρευνα σε μικρό οικοδομικό τετράγωνο (Τετράγωνο 7), που βρίσκεται νότια της οδού με κατεύθυνση Α-Δ, που οριοθετεί την Αγορά από τα νότια. Το τετράγωνο αυτό καλύπτει την περιοχή του ανατολικού μέρους της νότιας στοάς. Καθαρίστηκαν οι τομές που είχαν χαραχτεί στο δυτικό του άκρο την δεκαετία του '80 και χαράχθηκαν νέες, που σταδιακά κάλυψαν όλη του την έκταση (εικ. 21). Οριοθετήθηκαν οι εξωτερικοί τοίχοι και το μεγαλύτερο μέρος της εσωτερικής του διαμόρφωσης. Η πρόσβαση σε αυτό γινόταν από είσοδο στην ανατολική πλευρά, κάτω από την οποία διερχόταν πηλοσωλήνες για την παροχή πόσιμου ύδατος. Στο εσωτερικό του εντοπίστηκαν δύο αυλές, γύρω από τις οποίες αναπτύχθηκαν τα δωμάτια. Στη νότια πλευρά βρέθηκε σειρά μικρών χώρων, που μέσω θυρωμάτων στα νότια, άνοιγαν στην κεντρική λεωφόρο, που δυτικότερα ορίζει τις πολυτελείς οικίες του Διονύσου και της Ελένης από βορρά. Η θέση και η διάταξη τους επιτρέπουν την ερμηνεία τους ως καταστήματα. Κατά μήκος της ανατολικής πτέρυγας διαμορφώνεται σειρά δωματίων. Στα δύο βόρεια από αυτά καθώς και στο νοτιοανατολικό είχαν ανοιχτεί πηγάδια, τα οποία φαίνεται πως εξυπηρετούσαν και τις δημόσιες ανάγκες σε νερό.

5. Η αρχαιολογική έρευνα στη βορειοανατολική γωνία της Αγοράς έχει φέρει στο φως μεγάλη κλίμακα και κεκλιμένο επίπεδο στην ευθεία και κατά το

Εικ. 21. Τετράγωνο I/7. Διερευνητικές τομές.

Εικ. 22. ΒΑ γωνία Αγοράς μετά τη συντήρηση.

πλάτος της ανατολικής στοάς (εικ. 22). Η διαμόρφωση αυτή διευκόλυνε τη δίοδο από τους χώρους του επιπέδου της πλατείας προς μια λεωφόρο, που οριοθετούσε την Αγορά από βορρά και μέσω αυτής γινόταν η πρόσβαση στο Ιερό της Μητέρας των Θεών και της Αφροδίτης, το οποίο βρισκόταν στον άξονα του συγκροτήματος. Η κλίμακα, κατά την ύστερη μέση ελληνιστική περίοδο, διαμορφώθηκε με δύο κίονες *έν παραστάσι*, που τοποθετήθηκαν πάνω σε αναβαθμό της (εικ. 23)³⁹. Περί το κέντρο του κεκλιμένου επιπέδου και κάτω από την κλίμακα ανοίχτηκε μεγάλος χτιστός αποχετευτικός αγωγός. Το δάπεδό του λαξεύτηκε στον φυσικό βράχο, ενώ οι παρειές του χτίστηκαν με μεγάλους και μικρότερους εγγώνιους λίθους. Ο αγωγός σκεπάστηκε με μεγάλες καλυπτήριες πλάκες, οι οποίες φέρουν επιμελημένη διαμόρφωση μόνο στην κάτω, εσωτερική τους πλευρά.

39. Ο αναβαθμός χρησιμοποιήθηκε ως στυλοβάτης. Για την τοποθέτηση των δύο δωρικών κιώνων, κόπηκαν οι ακμές των λίθων του επόμενου αναβαθμού κατά την περιφέρεια των κιώνων.

Εικ. 23. Κλίμακα ΒΑ γωνίας με διαμορφωμένο αναβαθμό για να δεχθεί κίονα.

6. Δυτικά της πρόσβασης της κλίμακας και του κεκλιμένου επιπέδου, διεξήχθη συστηματική ανασκαφική έρευνα με στόχο την αρχαιολογική εξέταση των δεδομένων των χώρων της βόρειας στοάς, κάτω από τα δάπεδα της τελευταίας φάσης, έτσι ώστε με βεβαιότητα να εκτελεστεί μελέτη συντήρησης και ανάδειξης της γωνίας αυτής⁴⁰.

Οι εργασίες επιβεβαίωσαν πως η αρχική επιφάνεια του φυσικού βράχου βρισκόταν σε πολύ υψηλότερο επίπεδο από αυτό των αρχικών δαπέδων των δωματίων. Η διαμόρφωση του φυσικού εδάφους και του βράχου παρουσίαζε μια κλίση προς τα νότια και νοτιοδυτικά. Για τη χωροθέτηση των δωματίων της βόρειας και ανατολικής στοάς έγινε απολάξευση του βράχου κατά 2 ως και 4,50 μ. Η αποκοπή έγινε συστηματικά, μεγάλο μέρος του κατάλληλου για οικοδομικό υλικό βράχου χρησιμοποιήθηκε στους τοίχους του συγκροτήματος, ενώ η λατύπη μεταφέρθηκε στη νότια περιοχή ως γέμισμα (εικ. 24). Μπρο-

40. Τα χωμάτινα δάπεδα των χώρων κατά την τελική τους φάση βρίσκονται σε βάθος 27,91 ως 27,98 μ.

Εικ. 24. Χώροι ΒΑ γωνίας Αγοράς.

Εικ. 25. Τμήμα αναλημματικού τοίχου.

Εικ. 26.
Εμπροσθότυπος
δηναρίου κοπής
P. Sula.

στά από την κάθετη τομή του βράχου στήθηκε ισχυρός αναλημματικός τοίχος από μεγάλους εγγώνιους λίθους με αντηρίδες, ορατές στη νότια παρειά (εικ. 25). Στην ακανόνιστη πίσω όψη χρησιμοποιήθηκαν αδρές πέτρες διαφόρων μεγεθών, ενώ το ευρύ αυλάκι θεμελίωσης πίσω από τον τοίχο επιχώθηκε με χοντρή λατύπη.

Η αρχιτεκτονική διάταξη των χώρων στην περιοχή, όπως και στις άλλες πτέρυγες, διαμορφώνεται με διπλά δωμάτια, που ανοίγουν στη βόρεια στοά και αυλίζονται στην κεντρική πλατεία. Στο εσωτερικό των χώρων διαπιστώθηκαν δύο φάσεις. Στη δεύτερη φάση οι τοίχοι διαφοροποιούνται κατά μερικά εκατοστά, οι είσοδοι τοποθετούνται σε ψηλότερο επίπεδο, ενώ στους πίσω τοίχους διατηρούνται τμήματα θεμελιώσεων και πλατύσκαλα για τοποθέτηση κλίμακας προς τον άνω όροφο. Σε έναν από τους χώρους διατηρήθηκε μικρός κλίβανος καμωμένος με κομμάτια κεραμίδων οροφής. Αλλού διαπιστώθηκαν λαξεύματα επιστρωμένα με πηλό και κομμάτια κεραμίδων. Σε ένα από αυτά βρέθηκε αργυρό δηνάριο του P. Sula, που εκδόθηκε το 151 π.Χ. (εικ. 26)⁴¹. Στα

41. Αργυρό δηνάριο. Εμπροσθότυπος: κεφαλή Ρώμης προς τα δεξιά. Πίσω σύμβολο Χ (δέκα ασάβια). Όλο σε πλαίσιο από κονκίδες. Οπισθότυπος: Νίκη σε συνωρίδα κρατά μαστίγιο στο δεξιό και ηνία στο αριστερό. Κάτω, P. SULA (U και L σε συμπλήρωμα), σε έξεργο ROMA. Βάρος 3,70 γρ. Για τον τύπο βλ. M. H. Crawford, ό.π. (σημ. 36) 249 αρ. 205 πίν. XXXII, 1.

Εικ. 27.
Εμπροσθότυπος
αργυρού
τετραδράχμου
Αλεξάνδρου Γ'.

κατώτερα στρώματα των δύο χώρων σε επαφή με την κλίμακα εντοπίστηκαν αποσπασματικά ευρήματα κρατήρων, αρυβαλλοειδών ληκυθίων, σκύφων τύπου bolsal και υδρίας τύπου Κέρως. Το είδος των ευρημάτων παραπέμπει σε κτερίσματα τάφων. Είναι πιθανή η υπόθεση της παρουσίας στο σημείο αυτό τμήματος του κλασικού νεκροταφείου, οι τάφοι του οποίου καταστράφηκαν κατά την ισοπέδωση της περιοχής. Άλλα ευρήματα αβαφών και μελαμβαφών αγγείων μπορούν να συνδεθούν με την κατασκευή του οικοδομήματος. Ανάμεσά τους περιλαμβάνονται θραύσματα ψευδοκυπριακών αμφορέων. Από τα κατώτερα στρώματα προέρχεται και αργυρό τετράδραχμο Αλεξάνδρου, που ανήκει σε μεταθανάτια κοπή στην περίοδο ηγεμονίας του Κασσάνδρου (εικ. 27)⁴².

42. Αργυρό τετράδραχμο κοπής Αμφίπολης. Βάρος 16,2 γρ. Εμπροσθότυπος, κεφαλή νέου Ηρακλή προς τα δεξιά σε περίγραμμα από κουνίδες. Οπισθότυπος, ένθρονος Δίας σε έξεργο, αριστερά Α και πυρσός από κάτω. Κάτω από τον θρόνο συμπίλημα ΥΕ. Για την έκδοση βλ. M. J. Price, *The Coinage in the Name of Alexander the Great and Philip Arrhidaeus. A British Museum Catalogue*, I-II. Ζυρίχη-Λονδίνο 1991, 135 πίν. XXIX αρ. 465a. *SNG, The Alpha Bank Collection*, Αθήνα 2000, αρ. 535 (315 – περίπου 294 π.Χ.).

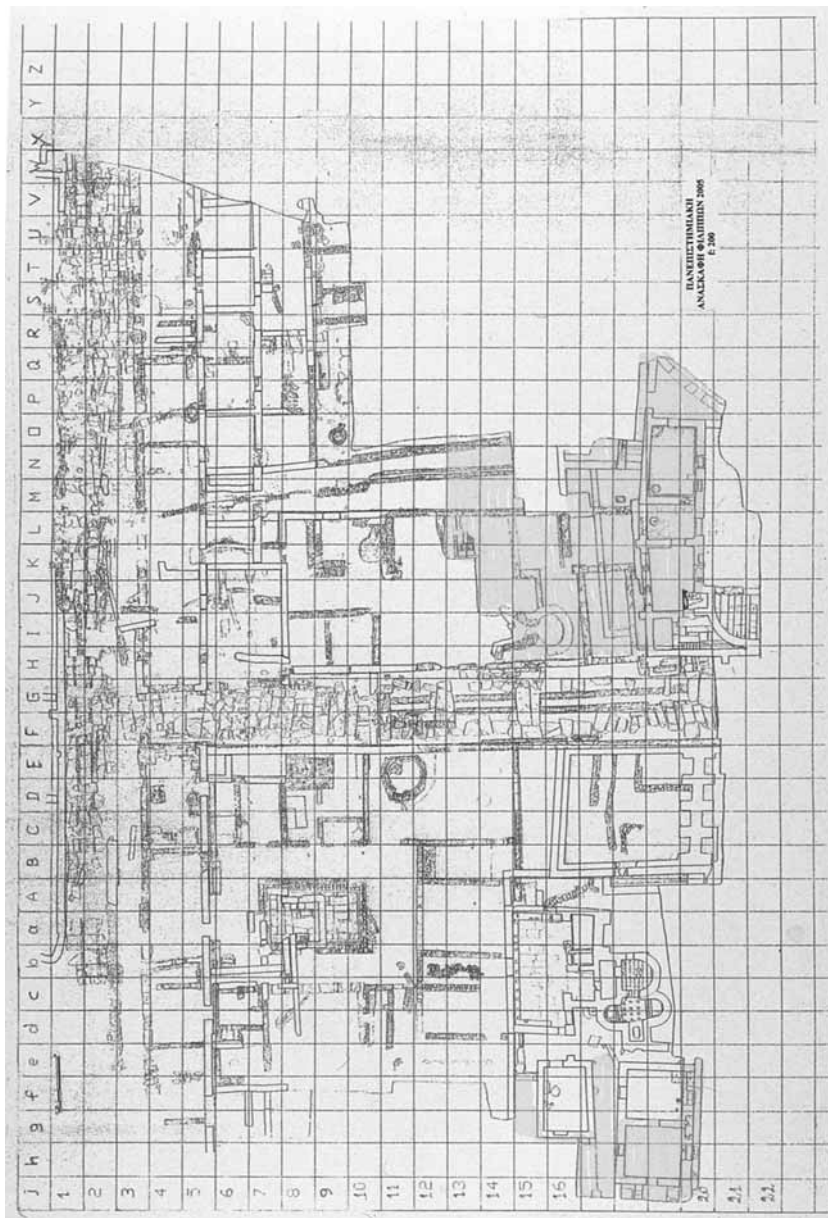
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΦΙΛΙΠΠΩΝ 2003-2005

Πλούσια θα μπορούσαν να θεωρηθούν τα αποτελέσματα της πανεπιστημιακής ανασκαφής των Φιλιππων που διενεργήθηκε επί δώδεκα συνολικά εβδομάδες κατά τα έτη 2003-2005¹.

Οι εργασίες επικεντρώθηκαν κυρίως στις δύο οικοδομικές νησίδες νότια από τη Διαγώνια οδό (εικ. 1) και ιδιαίτερα στο νοτιοδυτικό τμήμα της λεγομένης νησίδας του ναλουργείου και στο νότιο και νοτιοανατολικό τμήμα της νησίδας των εργαστηρίων-καταστημάτων, που βρίσκεται ανατολικά από την προηγούμενη. Οι νέες έρευνες μάς βοήθησαν να δώσουμε απαντήσεις σε διάφορα θέματα που παρέμεναν εκκρεμή από τα προηγούμενα έτη και επίσης να αναθεωρήσουμε μερικές από τις απόψεις που είχαμε διατυπώσει παλιότερα, ιδιαίτερα για τη νησίδα των καταστημάτων-εργαστηρίων.

Στη ΝΔ πλευρά της νησίδας του ναλουργείου ανασκάφηκαν πλήρως και σ' όλο τους το βάθος, που υπερβαίνει τα 2,50 μ., τα δύο ισομεγέθη δωμάτια (εικ. 2) που είναι δυτικά από το μικρό λουτρό (διάχ. j, h, g, f 18, 19, 20). Και τα δύο φέρουν στη μέση του νοτίου τοίχου από μία σχεδόν ισοπλατή θύρα (πλάτ. δυτικής 1,25 μ., ανατολικής 1,20 μ.), στην οποία διατηρούνται και τα κατώφλια αλλά κανένα ίχνος από τα ξύλινα θυρόφυλλά τους, τα οποία, όπως δείχνουν οι στάχτες και τα κάρβουνα που βρέθηκαν στα κατώφλια, απανθρακώθηκαν από την πυρκαγιά. Το κατώφλι της θύρας του δυτικού δωματίου σώζεται ακέραιο και έφερε δύο θυρόφυλλα. Στις δύο άκρες του κατωφλίου σώζονται οι τόρμοι για τις στρόφιγγες. Το κατώφλι της θύρας του ανατολικού δωματίου φέρει δύο διαγώνιες ρωγμές. Το δεξί θυρόφυλλό του ήταν σταθερό και στενότερο από το κινητό και ήταν τοποθετημένο σε εγχοπή που αντίστοι-

1. Και κατά τις τρεις περιόδους έλαβαν μέρος σ' αυτήν, ως συνεργάτες, οι διδάκτορες αρχαιολογίας κυρίες Εμμαν. Γούναρη-Καμηλάτου και Αγγ. Τριβυζαδάκη, τέσσερις μεταπτυχιακοί και 60 προπτυχιακοί φοιτητές και φοιτήτριες διαφόρων εξαμήνων του Τμήματός μας. Από τη θέση αυτή εκφράζω σε όλους τους τις θερμές μου ευχαριστίες.

Ειχ. 1. Γενική κάτοψη των οικοδομικών ημείδων νότια από τη Διαγώνια οδό.

Εικ. 2. Νησίδα του ναυουργείου. Δωμάτιο δυτικά του νεότερου μικρού λουτρού.

χή της πρέπει να υπήρχε και στο ανώφλι.

Κατά την ανασκαφή και τα δύο θυραία ανοίγματα βρέθηκαν πρόχειρα κλεισμένα, του ανατολικού δωματίου με τμήμα δωρικού αμφικιονίου και απλή ξερολιθιά και του δυτικού με τμήματα αρράβδωτων κίωνων και ξερολιθιά. Και τα δύο δωμάτια φέρουν στο βόρειο τείχος από ένα ισοπλατές (1 μ.) ερμάριο και ένα άνοιγμα (1 μ.) στο δυτικό που άρχιζε από το ύψος του ενός περίπου μέτρου από το δάπεδο και προοριζόταν πιθανόν για την ενδοεπικοινωνία και τον αερισμό των χώρων. Και τα ερμάρια και τα ανοίγματα ανάγονται στην αρχική φάση της κατασκευής.

Οι τοίχοι των δωματίων είναι κτισμένοι με επιμελημένη αργολιθοδομή. Προκειμένου να ευθυγραμμιστούν οι στρώσεις των λίθων έχουν χρησιμοποιηθεί και λεπτοί πλίνθοι πάχους 2,5 με 3 εκ. Την ίδια τοιχοδομία θα συναντήσουμε και στους τοίχους της νεότερης πέρυγας στη νότια πλευρά της νησίδας των καταστημάτων-εργαστηρίων. Φαίνεται πως κατά την ίδια περίοδο, ίσως στο πρώτο μισό του 6^{ου} αι., είχε αναληφθεί η ανάπλαση της νότιας πλευράς των δύο οικοδομικών νησίδων που είχαν καταστραφεί από πυρκαγιά. Τα δάπεδα και των δύο δωματίων αποτελούνται από συμπλητό χώμα. Μπροστά στη θύρα του δυτικού δωματίου βρέθηκε εγκιβωτισμένο στο έδαφος μικρό πιθάρι καθώς και αρκετά κομμάτια από άλλα μικρότερα αποθηκευτικά αγ-

γεία. Ασφαλώς, η τοποθέτησή του σ' αυτή τη θέση είχε γίνει σε μεταγενέστερη εποχή, όταν πια είχε κλειστεί η θύρα και είχε αλλάξει χρήση το ισόγειο του δωματίου και χρησιμοποιούνταν πιθανόν ως υπόγειο. Ως εκ τούτου, η επικοινωνία του υπογείου πλέον χώρου με το ισόγειο πρέπει να γινόταν με κάποια ξύλινη κλίμακα. Στο εσωτερικό και των δύο δωματίων βρέθηκαν αρκετά αρχιτεκτονικά γλυπτά, μερικά ακέραια και άλλα σπασμένα, που προφανώς είχαν μεταφερθεί από άλλους χώρους για να χρησιμοποιηθούν ως οικοδομικό υλικό. Ανάμεσά τους συγκαταλέγονται αμφικιόνια και τμήματα κιονίσκων, θωράκια, κιονόκρανα και λεοντόποδες από πάγκους. Από τα κινητά ευρήματα σημειώνουμε έναν κορμό μικρού ανδρικού αγάλματος, μία χάλκινη λαβίδα και μία μικρή πόρπη.

Έρευνα νοτίως της θύρας, έξω από το δυτικό δωμάτιο, έφερε στο φως τμήμα μεταγενέστερου δαπέδου από οπτόπλινθους (εικ. 3), το οποίο όμως δεν

Εικ. 3. Αποψη του χώρου, νότια από τα δωμάτια δυτικά του λουτρού.

Εικ. 4. Άποψη της ανασκαφής, δυτικά από το δυτικό δωμάτιο που είναι δυτικά του λουτρού.

επεκτείνεται και μπροστά από το ανατολικό δωμάτιο. Η έρευνα δεν επεκτάθηκε νοτιότερα από τα δωμάτια λόγω της ύπαρξης του αγροτικού δρόμου που εξυπηρετεί κυρίως τον ανασκαφικό χώρο του Οκταγώνου και της πανεπιστημιακής ανασκαφής. Προχώρησε όμως η ανασκαφή δυτικά, έξω από το δυτικό δωμάτιο, σε βάθος που υπερβαίνει το 1 μ., όπου ήλθαν στο φως διάφορα τμήματα τοίχων που είναι σύγχρονοι με τους υπόλοιπους καθώς και άλλες μεταγενέστερες κατασκευές (εικ. 4). Η σχέση τους με το χώρο αυτό θα ερευνηθεί κατά την προσεχή ανασκαφική περίοδο. Τα υπάρχοντα όμως στοιχεία δείχνουν πως δυτικότερα ακολουθεί και άλλο δωμάτιο, ίδιου πλάτους με τα προηγούμενα. Έρευνα έγινε και στο διάδρομο που βρίσκεται βόρεια από τα δύο δωμάτια, όπου ήλθε στο φως τμήμα νεότερου δαπέδου από κεραμικό κονίαμα, το οποίο όμως βρίσκεται σε υψηλότερη στάθμη από εκείνο της αρχικής φάσης (εικ. 1). Άφθονη ήταν η κεραμική που περισυνελέγη από τον ερευ-

νούμενο διάδρομο και από το εσωτερικό του δωματίου που βρίσκεται βόρεια του και το οποίο πρέπει, καθώς η είσοδος του είναι στην ανατολική του πλευρά, να αποτελεί ζωτικό χώρο για όσους εξυπηρετούσαν τις ανάγκες του λουτρού.

Πλουσιότερα ήταν τα ευρήματα στη νησίδα των εργαστηρίων-καταστημάτων, όπου η ανασκαφή επεκτάθηκε στη ΝΔ πλευρά της, ανατολικά από την Πάροδο, σε έκταση 400 περίπου τετραγωνικών μέτρων. Πιο συγκεκριμένα, συνεχίστηκε η ανασκαφή βόρεια, ανατολικά και νότια από το μικρό δωμάτιο (διαχ. Ι 20), στο οποίο υπήρχε Κρήνη (ή αποχωρητήριο) που είχε έρθει στο φως κατά την περσινή ανασκαφική περίοδο. Βόρεια από την Κρήνη ανασκάφηκε μικρό παραλληλόγραμμο δωμάτιο που επικοινωνεί μόνο με το χώρο της Κρήνης. Ανατολικά από τους προηγούμενους χώρους ανασκάφηκε ένα περίπου τετράγωνο δωμάτιο που στη βόρεια πλευρά του αντί τοίχου φέρει τρίβηλο (πλάτ. 4,60 μ.) άνοιγμα (εικ. 5). Πάνω στο στυλοβάτη διατηρήθηκαν στη θέση τους οι δύο ιωνικές βάσεις. Στο νότιο τοίχο ανοίγεται μία βαθιά, 1,13×0,85 μ., βοηθητική κόγχη τετράγωνης διατομής, που υπερβαίνει το πάχος του τοίχου, και στον ανατολικό τοίχο θύρα (πλάτ. 1,25 μ.) για την επικοινωνία του χώρου με το δωμάτιο που είναι στην πλευρά αυτή. Το τελευταίο είναι

Εικ. 5. Αποψη της νεότερης νότιας πτέρυγας της νησίδας των καταστημάτων-εργαστηρίων.

Εικ. 6. Αποψη της νότιας μακρόστενης κογχωτής αίθουσας της νησίδας των καταστημάτων-εργαστηρίων.

περίπου τετράγωνο και έφερε δίφυλλη θύρα (πλάτ. 1,45 μ.) στο νότιο τοίχο του, που ανοιγόκλεινε προς τα έξω. Στο μαρμάρινο κατώφλι διατηρούνται οι δύο τόρμοι για τις στρόφιγγες. Κατά την πρώτη φάση υπήρχε θύρα (πλάτ. 1,65) και στο βόρειο τοίχο, απέναντι σχεδόν από εκείνη του νοτίου, αλλά τοιχίστηκε, όταν στο δωμάτιο τοποθετήθηκαν οκτώ πίθοι σε κοίτες που ανοίχθηκαν στο, από συμπιλητό χώμα, δάπεδο. Μερικά τμήματα από τους πυθμένες των πίων βρέθηκαν στη θέση τους. Ανατολικότερα, ακολουθεί ένα άλλο μακρόστενο δωμάτιο (διαστ. 6,43×3,90 μ.). Στη μέση του νοτίου τοίχου ανοίγεται θύρα (πλάτ. 1,20 μ.) και λίγο δυτικότερα στον ίδιο τοίχο τετράγωνη βοηθητική κόγχη, (διαστ. 0,87×0,48 μ.). Στη θύρα, που άνοιγε προς τα μέσα, διατηρήθηκε το κατώφλι στη θέση του. Το ένα από τα δύο θυρόφυλλα ήταν σταθερό και στερεωνόταν σε εγκοπές στο κατώφλι και το ανώφλι. Έρευνα για την αποκάλυψη του δαπέδου έφερε στο φως την υποθεμελίωση του βορείου και δυτικού τοίχου, που είναι διαπλατυσμένη από 5 έως 8 εκ. Λίγο πιο πάνω από αυτό διακρίνονται έντονα τα ίχνη της φωτιάς που κατέστρεψε, όπως δείχνουν τα πράγματα μέχρι τώρα, το δωμάτιο και πιθανόν όλο το μακρόστενο συγκρότημα. Πάνω στο δάπεδο είχε συσσωρευτεί παχύ στρώμα στάχτης και κάρβουνων. Στον ανατολικό τοίχο και σε ύψος 0,70 μ. πάνω από το δάπεδο υπάρχει

παράθυρο πλάτ. 0,72 μ. προς το διπλανό χώρο, όπου η γενόμενη σε μικρό βάθος έρευνα έφερε στο φως τα όρια ενός τριγωνικού δωματίου, το οποίο στο βόρειο τοίχο φέρει θύρα πλάτ. 1,30 μ. (εικ. 1) και στον ανατολικό ερμάριο πλάτ. 0,80 μ. Η μεγάλη πλευρά του τριγώνου παρουσιάζει καμπυλότητα, στοιχείο που συνηγορεί για την ύπαρξη μεγάλης κόγχης στην πλευρά αυτή. Νότια από τα δωμάτια, στην ανασκαφή των οποίων λίγο πιο πάνω αναφερθήκαμε, είχε από το 2003-2004 ανασκαφεί εν μέρει μακρόστενη αίθουσα με ημικυκλική κόγχη στη δυτική πλευρά. Μέχρι τη χορδή της κόγχης το δάπεδο είχε στρωθεί με μαρμάρινες πλάκες (εικ. 6).

Η έρευνα συνεχίστηκε και στα διάχωρα H, I, J, K, L, M, N 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, σε βάθος μέχρι το δάπεδο, όπου αυτό υπήρχε, ή μέχρι την υποτιθέμενη στάθμη του, όπου αυτό απουσίαζε. Από το 2003 είχαν έλθει στο φως διάφοροι τοίχοι αρχαιότεροι από τη νεότερη (του τέλους του 5^{ου} και των αρχών του 6^{ου} αι.) φάση της οικοδομικής νησίδας που, όπως απεδείχθη κατά τα δύο επόμενα χρόνια, ανήκαν σε μία συγκροτημένη μάλλον οικία του τέλους του 3^{ου} ή του α' μισού του 4^{ου} αι., όπως εξάγεται από τα ευρεθέντα νομίσματα και την τεχνοτροπία των τοιχογραφιών και των ψηφιδωτών δαπέδων. Οι τοίχοι της οικίας, η οποία πρέπει να επεκτεινόταν προς βορρά, ήταν κτισμένοι μέχρι

Εικ. 7. Νότιο δωμάτιο της αρχαιότερης οικίας με ορθομαρμάρωση στους τοίχους στη νησίδα των καταστημάτων-εργαστηρίων.

το ύψος των 40-50 περίπου εκατοστών με αργολιθοδομή και από εκεί και πάνω με ωμές πλίνθους που διαλύθηκαν μετά την καταστροφή του κτιρίου. Οι τοίχοι του νοτίου δωματίου (διάχ. Η, Ι, J, Κ 17, 18) έφεραν ορθομαρμάρωση (εικ. 7), ενώ των άλλων δύο (διάχ. Η, Ι, J, Κ, L 15, 16 και Κ, L 17, 18) ήταν επιχρισμένοι με ισχυρό κεραμικό κονίαμα, το οποίο έφερε λεπτό ασβεστοκονίαμα με τοιχογραφίες σε ξηρογραφία (*in secco*) (εικ. 8, 9). Τα χρώματα, που διατηρούνται άριστα, ήταν σε δύο αποχρώσεις του κίτρινου, στο κόκκινο του κρασιού και το μαύρο. Ήταν διαλυμένα σε ασβέστη ή είχαν δουλευτεί με κάποια άλλη ισχυρή κολλητική ουσία. Τα θέματα ήταν φυτικά και γεωμετρικά. Η τεχνοτροπία τους εντάσσεται σ' εκείνη των διακόσμων των κατακομβών της Ρώμης του β' μισού του 3^{ου} αι., της τεχνοτροπίας των κόκκινων και πράσινων γραμμών, που απλώνονται στους τοίχους δημιουργώντας σύγχυση ή αλλοίωση των επιφανειών. Τα πιο μεγάλα από τα σπαράγματα συγκολλήθηκαν, καθαρίστηκαν και τοποθετήθηκαν σε τελάρα. Απ' ό,τι φαίνεται, αποτελούν το αρχαιότερο μέχρι τώρα δείγμα γραπτού διακόσμου κοσμικών κτιρίων που ήλθε στο φως στους Φιλίππους. Αξίζει να σημειωθεί, πως μετά τη διάλυση του βορείου τοίχου του ενός από τα τρία δωμάτια (του βορειοανατολικού) τα κονιάματα με τις τοιχογραφίες κατέπεσαν σε μεγάλα κομμάτια το

Εικ. 8. Νησίδα καταστημάτων-εργαστηρίων. Αρχαιότερη οικία. Σπαράγματα τοιχογραφιών βορείου τοίχου του ΒΔ δωματίου.

Εικ. 9. Νησίδα καταστημάτων εργαστηρίων. Αρχαιότερη οικία. Τοιχογραφία από γωνία τείχους.

Εικ. 10. Νησίδα καταστημάτων-εργαστηρίων. Μικρός ασβεστοκλίβανος.

Εικ. 11. Νησίδα καταστημάτων-εργαστηρίων. Αποψη των δωματίων της αρχαιότερης οικίας από ανατολικά.

ένα δίπλα στο άλλο στη βάση του τοίχου (εικ. 8).

Από το 2003 στα διάχωρα I 15,16 είχε έλθει στο φως μικρός κλίβανος, του οποίου ο πυθμένας ήταν στρωμένος με ασβεστοπολτό (εικ. 10). Το στόμιό του ήταν στη βόρεια πλευρά, όπου είχε διαμορφωθεί και κτιστός διάδρομος για την εξυπηρέτησή του και για καλύτερη τροφοδοσία με αέρα. Μετά την ολοκλήρωση των ερευνών των ετών 2004 και 2005 αποκαλύφθηκαν και καθαρίστηκαν όλα τα δάπεδα των ανασκαμμένων, προς το παρόν, δωματίων. Άλλα ήταν στρωμένα με ψηφιδωτά και άλλα έφεραν μαρμαροθέτημα ή μαρμάρινες πλάκες. Ψηφιδωτά έφεραν τα δύο δωμάτια (εικ. 11) που είναι δίπλα στην Πάροδο (διάχ. Η, Ι, J, Κ 15, 16, 17, 18) και εκείνο που είναι στην εσωτερική πλευρά (διάχ. Κ, L 17, 18). Και των τριών δωματίων τα θέματα είναι γεωμετρικά φιλοτεχνημένα με λευκές και κινανές μαρμάρινες ψηφίδες. Πάνω στο

Εικ. 12. Νησίδα καταστημάτων-εργαστηρίων. Άποψη του δαπέδου του βορείου δωματίου όπου φαίνεται το στρώμα του ασβέστη.

ψηφιδωτό δάπεδο του βορείου δωματίου, στο οποίο κατασκευάστηκε ο μικρός κλίβανος, είχε στρωθεί, άγνωστο για ποιο λόγο, παχύ στρώμα ασβεστοπολτού (εικ. 12). Για να τον απλώσουν χρησιμοποίησαν σανίδι κατά τον ίδιο τρόπο που στρώνουν το γκρο μπετόν οι σύγχρονοι μετατζήδες. Η ραδιοχρονολόγηση του ασβέστη από το εργαστήριο του Δημοκρίτου έδωσε ως χρονολογία στρώσης το 415-540 μ.Χ. Το κύριο θέμα του δαπέδου του δωματίου του κλιβάνου (διάχ. Η, Ι, J, Κ 15, 16) αποτελείται από τεμνόμενα οκτάγωνα στο κέντρο των οποίων, γύρω από ένα μικρό τετράγωνο, τοποθετούνται τέσσερα ισοσκελή τρίγωνα (εικ. 13). Καθώς ενώνονται τα τρίγωνα κατά την κορυφή τους δημιουργούν σταυρούς Μάλτας. Στο κοινό τμήμα των οκταγώνων δημιουργούνται ρόμβοι που ενωνόμενοι κατά την κορυφή τους σχηματίζουν επίσης σταυρούς. Το κεντρικό θέμα περιβάλλεται από τρία πλαίσια που διαμορφώνονται το εσωτέρο από μικρά τρίγωνα και το μεσαίο από ελισσόμενο βλαστό κισσού. Τα θέματα των πλευρών του εξωτερικού πλαισίου, τέλος, είναι διαφορετικά. Στις στενές πλευρές οι ταινίες φέρουν ρόμβους, ενώ στη νότια και βόρεια η ταινία είναι λευκή ακόσμητη.

Στη ΝΔ γωνία του δωματίου του κλιβάνου το ψηφιδωτό ήταν εν μέρει καταστραμμένο. Έτσι, από την οπή που είχε δημιουργηθεί κατέστη δυνατή η

Εικ. 13. Νησίδα καταστημάτων-εργαστηρίων. Το δάπεδο του ΒΔ δωματίου της αρχαιότερης οικίας.

Εικ. 14. Νησίδα καταστημάτων-εργαστηρίων. Το υπόκαυστο του ΒΔ δωματίου της αρχαιότερης οικίας.

Εικ. 15. Νησίδα καταστημάτων-εργαστηρίων. Υπόκαυστο του ΝΔ δωματίου της αρχαιότερης οικίας.

έρευνα σε βάθος. Κάτω από το δάπεδο υπήρχε υπόκαυστο (εικ. 14). Για την κατασκευή του αντί κτιστών πεσίσκων είχαν χρησιμοποιηθεί στρογγυλοί σωλήνες πήλινοι που στην κάτω και την πάνω άκρη τους ήταν ελαφρά παχύτεροι, ώστε να πατούν πιο στέρεα στο δάπεδο και να δεχτούν πάνω καλύτερα τις μεγάλες πλίνθους του δαπέδου. Κατά το μήκος τους φέρουν τριγωνικά ανοίγματα για την εκτόνωση της θερμοότητας που αναπτυσσόταν κατά τη λειτουργία του λουτρού. Ο καθένας τους πατούσε σε τετράγωνη πλίνθο που ήταν τοποθετημένη πάνω στο στρωμένο με κεραμικό κονίαμα δάπεδο του υποκαύστου. Δεν υπήρχε κανένα ίχνος φωτιάς, κάπνας ή στάχτης, πράγμα που βεβαιώνει ότι το υπόκαυστο δεν είχε χρησιμοποιηθεί. Στο δυτικό εξωτερικό τοίχο και των δύο δωματίων υπήρχε κενό που το δημιουργούσαν πλίνθοι που πατούσαν σε κεραμικά πηνία. Κάτω στο υπόκαυστο υπήρχε, σε επαφή με το δυτικό τοίχο, συνεχές πλίνθινο τοίχιο, στο οποίο ανά 20 εκ. είχαν δημιουργη-

Εικ. 16. Νησίδα καταστημάτων-εργαστηρίων. Το ψηφιδωτό δάπεδο του ΝΔ δωματίου.

θεί λοξότμητα ανοίγματα για την άνοδο της θερμοκρασίας (εικ. 15).

Το ψηφιδωτό του νοτίου δωματίου (εικ. 11 και 16), που είναι εν μέρει καταστραμμένο στη δυτική πλευρά, έχει ως κεντρικό διακοσμητικό θέμα λευκά τετράφυλλα που δημιουργούνται από τεμνόμενους κύκλους. Το εσωτερικό των κύκλων πληρούται από κυανού χρώματος τετράγωνα με αποστρογγυλεμένες πλευρές, μέσα στα οποία υπάρχουν μικρότερα λευκά τετράγωνα. Το κεντρικό αυτό θέμα περιβάλλουν τρεις ταινίες. Η μία πληρούται με ισοσκελή κυανού χρώματος τρίγωνα σε λευκό κάμπο, η δεύτερη από διπλό μαϊάνδρο και η τρίτη είναι λευκή χωρίς κάποιο διάκοσμο. Μία ακόμη ταινία πλατύτερη από τις άλλες, που διακοσμείται με ρόμβους, υπάρχει στη δυτική πλευρά του δωματίου ανάμεσα στην ταινία με το μαϊάνδρο και τη λευκή ταινία στην άκρη.

Το ψηφιδωτό του τρίτου, του ΒΑ δωματίου, είναι απλούστερο (εικ. 17, 18). Σ' αυτό κυριαρχεί το λευκό βάθος, στο οποίο αναπτύσσονται χιαστί μικρά τετράγωνα τοποθετημένα κατά κορυφή. Στο χώρο που δημιουργείται αναπτύσσονται άλλα τετράγωνα από κυανό πλαίσιο. Στο κέντρο τους υπάρχουν άλλα μικρότερα κυανού χρώματος. Και από τις τέσσερις πλευρές το ψηφιδωτό περιβάλλουν πλατιές λευκές ταινίες.

Η έρευνα στο μεγάλο δωμάτιο (διάχ. Κ, L 17, 18), νότια από το ΒΑ δωμάτιο, δεν εντόπισε δάπεδο αλλά ούτε και κάποιο καλής ποιότητας υπόστρωμα.

Εικ. 17. Νησίδα καταστημάτων-εργαστηρίων. Άποψη των δωματίων της ΒΑ πλευράς της οικίας.

Εικ. 18. Νησίδα καταστημάτων-εργαστηρίων. Αποψη της αρχαιότερης οικίας από τα ανατολικά.

Εικ. 19. Νησίδα καταστημάτων-εργαστηρίων. Μαζμαροθέτμα του ΒΑ δωματίου.

Μόνο σε κάποια σημεία βρέθηκαν αποσπασμένα κεραμικά κονιάματα. Αντίθετα, στο δωμάτιο που είναι βόρεια από το ΒΑ δωμάτιο (διάχ. Κ, L 13, 14) ήλθε στο φως τμήμα πολυτελούς μαρμαροθετήματος που είχε οργανωθεί σε ζώνες, στις οποίες αναπτύσσονταν διαφορετικά πιθανόν θέματα. Οι κρούστες των πλακιδίων προέρχονται, ως επί το πλείστον, από πολύχρωμα κροκαλοπαγή μάομαρα (εικ. 19).

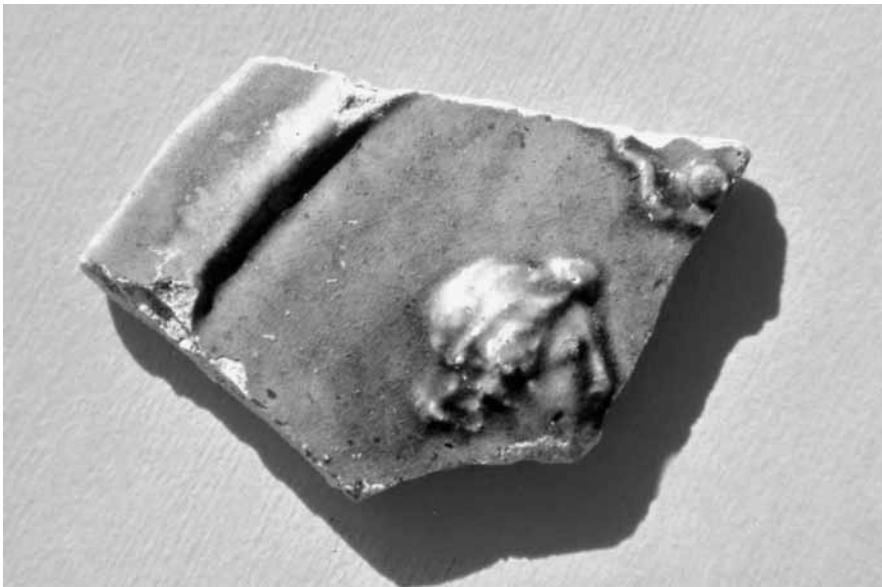
Όταν καταστράφηκε η οικία και ιδρύθηκε στη νότια πλευρά της νησίδας το κτίριο με τα τρία στη σειρά και το μακρόστενο μεγάλο δωμάτιο με τις κόγχες νότια από τα προηγούμενα, μέσα στο νότιο δωμάτιο της οικίας με το ψηφιδωτό, κατασκευάστηκε ένας τοίχος που εκτείνεται προς ανατολάς πέρα από τα 12 μ. (εικ. 20). Σ' αυτόν στηριζόταν ο στυλοβάτης της στοάς που ιδρύθηκε στην πλευρά αυτή. Για τις κατασκευές αυτές θα μιλήσουμε παρακάτω.

Εικ. 20. Νησίδα καταστημάτων-εργαστηρίων. Αρχαιότερη οικία στη ΝΔ πλευρά της νησίδας. Αποψη από ανατολάς με το στυλοβάτη της στοάς του νοτίου νεότερου συγκροτήματος.

Η μερική καταστροφή των ψηφιδωτών των δύο δυτικών καθώς και του ΒΑ δωματίου μας επέτρεψε να διερευνήσουμε την ποιότητα του υποστρώματος του ψηφιδωτού και την υποδομή του υποκαύστου γενικότερα. Η έρευνα έδειξε ότι το πρώτο υπόστρωμα του κεραμικού κονιάματος, που είχε στρωθεί κατ' ευθείαν πάνω σε συμπιλητό χώμα, ήταν λεπτό (4 εκ.) και σαθρό, κάτι που οφειλόταν στη μικρή ποσότητα ασβέστη και τριμμένου κεραμιδιού στο μείγμα. Ακολουθούσε λεπτό στρώμα κονιάματος, στο οποίο πλεόναζε ο ασβέστης και απουσίαζε το τριμμένο κεραμίδι. Αντίθετα, οι διάφοροι τοίχοι εντός του υποκαύστου έχουν κτιστεί με πλίνθους πάχους 6 εκ. Πάνω στους τοίχους αυτούς και στους σωληνοειδείς στύλίσκους πατούσε το δάπεδο του δωματίου. Την πρώτη από κάτω στρώση του δαπέδου την αποτελούσαν πλίνθοι πάχους 6 εκ. Πάνω σ' αυτήν ακολουθούσε στρώση πλίνθων πάχους 4 εκ. χωρίς συνδετικό κονίαμα. Εν συνεχεία ασβεστοκονίαμα πάχους 10 εκ., πάνω σ' αυτό υπήρχε στρώση πλίνθων πάχους 4 εκ. Ακολουθούσε κεραμικό κονίαμα πάχους 4 εκ. και από πάνω το ψηφιδωτό με τις ψηφίδες του μπηγμένες σε λεπτό κονίαμα, στο οποίο πλεόναζε ο ασβέστης.

Έρευνα έγινε και στα διάχωρα Μ, Ν 13, 14, όπου από παλαιότερες έρευνες είχε έλθει στο φως νεότερος χτιστός αγωγός που αποχέτευε τα λύματα από

Εικ. 21. Νησίδα καταστημάτων-εργαστηρίων. Διάχωρο L 18. Εφναλωμένο όστρακο από καλάκι πυξίδας με ανάγλυφο γυναικείο κεφάλι.

κάποιο νεότερο κτίριο στη νότια πλευρά της νησίδας, ρίχνοντάς τα στο μεγάλο αγωγό της Διαγώνιας οδού. Διαπιστώθηκαν επάλληλες επισκευές του. Ιδιαίτερα ευρήματα δεν υπήρξαν.

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής καταγράφηκαν τα γλυπτά και τα άλλα κινητά κυρίως ευρήματα. Μετά το πέρας των εργασιών, όλα τα ψηφιδωτά δάπεδα καλύφθηκαν με χονδρό νάυλον και παχύ στρώμα άμμου, τα δε κινητά ευρήματα μεταφέρθηκαν στην αποθήκη της πανεπιστημιακής ανασκαφής προς φύλαξη και μελέτη.

Μεταξύ των κινητών ευρημάτων θα πρέπει να αναφερθούν μερικά νομίσματα που ανάγονται στον 4^ο, 5^ο και 6^ο αι., όστρακα κυρίως από πινάκια *terra sigillata* που φέρουν εμπίεστο ή άλλο διάκοσμο, όστρακα από λυχνάρια διαφόρων τύπων, ένα όστρακο πιθανόν από καπάκι πυξίδας με λαδοπράσινη εφυάλωση που φέρει ανάγλυφο γυναικείο κεφάλι (εικ. 21), βάσεις και λαίμοι από γυάλινα αγγεία.

ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΕΡΓΑΣΙΩΝ
ΠΟΥ ΕΓΚΡΙΘΗΚΑΝ ΑΠΟ ΤΟ ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΑ ΕΤΗ 2005 ΚΑΙ 2006

A. Τομέας Αρχαίας Ελληνικής, Ρωμαϊκής και Βυζαντινής Ιστορίας

ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ, *Ο αυτοκράτορας Ιωάννης Τσιμισκής και η εποχή του*

Η εργασία πραγματεύεται την πορεία, από την άνοδό του στο θρόνο το 969 μέχρι το θάνατό του το 976, ενός μέλους των στρατιωτικών οικογενειών των επαρχιών και ενός από τους σπουδαιότερους αυτοκράτορες του Βυζαντίου, του Ιωάννη Τσιμισκή. Σε αυτή παρουσιάζεται η γενικότερη εσωτερική πολιτική του αυτοκράτορα, η διπλωματική του δραστηριότητα στον εξωτερικό τομέα και φυσικά οι νικηφόρες εκστρατείες του. Η εργασία τελειώνει με τον πρόωγο θάνατο του Τσιμισκή που διέκοψε την μέχρι τότε επιτυχημένη θητεία του. Το βέβαιο ήταν ότι ο Ιωάννης άφησε το κράτος μεγαλύτερο, πιο ισχυρό και πιο ασφαλές από όσο το παρέλαβε και η θέση του θα ήταν δύσκολο να αντικατασταθεί.

ΜΠΑΡΜΠΑ ΑΛΕΞΙΑ, *Η τελευταία εκστρατεία των Νορμανδών εναντίον του Βυζαντίου και η άλωση της Θεσσαλονίκης*

Η παρούσα εργασία πραγματεύεται την τελευταία εκστρατεία των Νορμανδών εναντίον του Βυζαντίου και την άλωση της Θεσσαλονίκης το 1185. Οι Νορμανδοί, οι γνωστοί Βίκινγκς, ξεκίνησαν στις αρχές του 9^{ου} αιώνα από τη Σκανδιναβία και εγκαταστάθηκαν σε διάφορες περιοχές της Ευρώπης. Κάποιοι έφτασαν στη νότια Ιταλία και τη Σικελία και τις απέσπασαν από τη βυζαντινή αυτοκρατορία, στην οποία ανήκαν ως τότε. Οι Νορμανδοί όμως δεν αρκέστηκαν σε αυτό, αλλά θέλησαν να κατακτήσουν και την ίδια την αυτοκρατορία, οργανώνοντας μεγάλες εκστρατείες εναντίον της. Κατά την εκστρατεία που οργανώθηκε από το βασιλιά της Σικελίας Γουλιέλμο Β' οι Νορμανδοί κατόρθωσαν να καταλάβουν τη δεύτερη πόλη της αυτοκρατορίας, τη Θεσσαλονίκη, και να απειλήσουν και την ίδια την πρωτεύουσα. Πρωτού όμως προλάβουν να φτάσουν στην Κωνσταντινούπολη, οι Βυζαντινοί κατάφεραν να τους απωθήσουν και να τους διώξουν νικώντας τους ολοκληρωτικά.

ΣΤΑΥΡΟΥ ΧΡΥΣΑΝΘΗ, Νικηφόρος Γ' Βοτανειάτης και η εποχή του

Η παρούσα εργασία επικεντρώνεται στον Νικηφόρο Βοτανειάτη και πραγματεύεται τον βίο και τη δράση του πριν και μετά την άνοδό του στο θρόνο του Βυζαντίου. Συγκεκριμένα, εξετάζονται η καταγωγή και η εικοσιπεντάχρονη περίπου στρατιωτική του σταδιοδρομία, η στάση του εναντίον του Μιχαήλ Ζ', ο τρίτος γάμος του με την Μαρία Αλανή καθώς και η εσωτερική και εξωτερική του πολιτική.

B. Τομέας Νεότερης και Σύγχρονης Ελληνικής και Ευρωπαϊκής Ιστορίας**ΙΩΑΚΕΙΜΙΔΟΥ ΜΑΡΙΑ, Η Ιταλία και η ελληνοτουρκική κρίση του 1897**

Με την εργασία αυτή παρουσιάζεται η δράση των Ιταλών εθελοντών στον πόλεμο του 1897. Ξετυλίγονται άγνωστες πτυχές της ιταλικής παρουσίας, οι οποίες σχετίζονται άμεσα τόσο με την ιστορική πορεία του ιταλικού φιλελληνισμού, όσο και με τις διπλωματικές σχέσεις Ελλάδας - Ιταλίας. Η σύνδεση των φιλελλήνων με τη γαριβαλδινή ιδεολογία αλλά και η συμμετοχή των ιταλικών ναυτικών και στρατιωτικών δυνάμεων τόσο στην Κρήτη όσο και στις διαπραγματεύσεις για τη διευθέτηση της κρίσης συμβάλλουν στην κατανόηση των επιλογών της ιταλικής διπλωματίας αλλά και της κοινής γνώμης, αποκαλύπτοντας ταυτόχρονα μία «σύγκρουση» ανάμεσα τους που κατέληξε στην επικράτηση της πρώτης.

ΚΑΪΑΦΑΣ ΡΙΖΟΣ, Νικόλαος Μουσχουντής (1906-1958)

Στην εργασία αυτή περιγράφεται η ζωή και η δράση του αξιωματικού και μετέπειτα διοικητή της Γενικής Ασφάλειας Θεσσαλονίκης Νικολάου Μουσχουντή. Παρατίθενται πολλά από τα περιστατικά της καριέρας του και δίνεται έμφαση στην εμπλοκή του σε πολιτικές υποθέσεις της δεκαετίας του 1950, όπως η εξάρθρωση της Ο.Π.Λ.Α και η δολοφονία Πολκ στη Θεσσαλονίκη. Ακόμα γίνεται λόγος για τις σχέσεις του με τους ρεμπέτες καθώς και για την καλλιέργεια της υστεροφημίας του.

ΚΑΛΛΙΑΡΕΚΟΣ ΓΙΑΝΝΗΣ, Ο συνοικισμός φυματιώντων Σανατορίου Αβεστοχωριού και το Δημοτικό Σχολείο (1925-1950)

Η Φυματιούπολη του Σανατορίου Αβεστοχωριού γεννήθηκε και αναπτύχθηκε στη σκιά του Σανατορίου Αβεστοχωριού. Ουσιαστικά, αποτέλεσε το συν-

δετικό κρίκο μεταξύ των φυματιώντων ασθενών και της κοινωνίας των υγιών. Το δημοτικό σχολείο του συνοικισμού με τις προσπάθειες για την ίδρυση και την οικοδόμησή του ήταν ο μηχανισμός που προώθησε την υπόθεση του αποστιγματισμού και γεφύρωσε το χάσμα με την ευρύτερη κοινωνία.

ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ ΑΛΚΜΗΝΗ, Η εφαρμογή των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων (μέσα 19^{ου} αιώνα) σε τοπικό επίπεδο. Η περίπτωση της Θράκης (Αδριανούπολη)

Η μεταπτυχιακή εργασία επιχειρεί να διερευνήσει τις οθωμανικές μεταρρυθμίσεις του 19^{ου} αιώνα (Τανζιμάτ), αναλύοντας τα γενεσιουργά αίτιά τους και το περιεχόμενό τους. Επιπλέον, μελετά γενικότερα την εφαρμογή του Τανζιμάτ σε τοπικό επίπεδο και, κατόπιν, εστιάζει την έρευνα στη Θράκη και, κυρίως, στην επαρχία Αδριανούπολης, ένα χώρο ιδιαίτερα σημαντικό για την επιτυχή ή μη έκβαση του μεταρρυθμιστικού εγχειρήματος. Από τα συμπεράσματα της συγκεκριμένης εργασίας προκύπτει ότι η διερεύνηση του θρακικού χώρου «υπόσχεται» σημαντικά στοιχεία για την ιστορική έρευνα.

ΜΕΛΛΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, Οι Νεότουρκοι και όψεις της επίδρασής τους στο αλβανικό εθνικό κίνημα

Η εργασία αυτή αποτελεί μία προσπάθεια περιγραφής και καταγραφής των αλληλεπιδράσεων μεταξύ Νεότουρκων και Αλβανών. Ειδικότερα αναλύεται ο τρόπος με τον οποίο επηρεάστηκαν οι Αλβανοί από τις κινήσεις των Νεοτούρκων και πώς σταδιακά ανέπτυξαν την εθνική τους ταυτότητα. Οι περισσότερες κινήσεις και ιστορικές εξελίξεις αφορούν το διπλωματικό επίπεδο και βασίζονται στην ανταλλαγή υπομνημάτων και την αποδοχή αιτημάτων μέχρι να ξεσπάσει τελικά ο ένοπλος αγώνας των Αλβανών για την ανεξαρτησία.

ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ ΘΩΜΑΣ, Η προσπάθεια καταστολής του ενωτικού κινήματος στην Κύπρο τη δεκαετία του 1930: βρετανικές επεμβάσεις στην εκπαίδευση και την Εκκλησία

Η εργασία παρουσιάζει τη βρετανική πολιτική στην Κύπρο απέναντι στην Εκκλησία και την εκπαίδευση, όπως αυτή διαμορφώθηκε μετά τα Οκτωβριανά του 1931. Συγκεκριμένα, εξετάζεται η επέμβαση των αποικιακών αρχών στις δύο βαθμίδες της εκπαίδευσης και η σύγκρουσή τους με την Εκκλησία του νησιού, παράλληλα με την επίμονη προσπάθεια του απολυταρχικού καθεστώτος της εποχής να καταστείλει ολοκληρωτικά το ενωτικό κίνημα των Ελληνοκυπρίων.

ΠΟΛΥΔΕΥΚΗΣ ΡΗΓΙΝΟΣ, Προσπάθειες επίλυσης του Κυπριακού, 1955-1959

Η τετραετία 1955-1959 αποτελεί κομβικό σημείο στην όλη πορεία του Κυπριακού Ζητήματος. Ο λόγος είναι το γεγονός ότι το Κυπριακό εξελίσσεται μέσα σε ένα μικρό, σχετικά, χρονικό διάστημα από μία ελληνοβρετανική διαφορά γύρω από το μελλοντικό καθεστώς του νησιού, σε μία ελληνοτουρκική αντιπαράθεση, με σοβαρούς κινδύνους για τη διατήρηση της ειρήνης στη νοτιοανατολική Μεσόγειο.

ΦΑΝΤΙΔΟΥ ΕΙΡΗΝΗ, Το προσκύνημα στον Ιερό Ναό της Παναγίας Φανερωμένης στη Νέα Μηχανιώνα Θεσσαλονίκης

Η εργασία αυτή, προϊόν επιτόπιας έρευνας, μελετά το προσκύνημα τόσο σε συγχρονικό όσο και σε διαχρονικό επίπεδο, προκειμένου να διαπιστωθούν στοιχεία συνέχειας ή παρακμής από τότε που η «προσφυγική» εικόνα βρισκόταν στη Μηχανιώνα της Κυζίκου (Μ. Ασία) μέχρι σήμερα. Παράλληλα, διερευνά τη λειτουργικότητα του προσκυνήματος, που σε ένα δεύτερο επίπεδο διαφεύγει του θρησκευτικού φάσματος, και τέλος, προσεγγίζει την κοσμική και οικονομική διάσταση του προσκυνήματος, παραμέτρους σημαντικές του φαινομένου.

ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ ΜΑΡΙΑΝΝΑ, Γλωσσικές και δημογραφικές επισημάνσεις για το νότιο τμήμα του Καζά Καστοριάς το 19^ο αιώνα

Θέμα της εν λόγω εργασίας είναι η μελέτη της γλωσσικής σύνθεσης του νοτίου τμήματος του καζά Καστοριάς το 19^ο αιώνα και η συσχέτισή της με την παράδοση περί μετοικήσεως πληθυσμού από την περιοχή της Ηπείρου. Η διατύπωση πρώτων παρατηρήσεων για την ύπαρξη και τον τρόπο δημιουργίας ή συντήρησης του γλωσσικού και πολιτισμικού ορίου που εντοπίστηκε στη Μακεδονία και το οποίο έτεμνε τον καζά στα δυο είναι η επιχειρούμενη συμβολή της εργασίας στην έρευνα και την τοπική ιστορία.

Γ. Τομέας Αρχαιολογίας

I. Προϊστορική Αρχαιολογία

ΑΡΑΜΠΑΤΖΗΣ ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ, *Οστέινα εργαλεία από τους Προσκυνητές Ροδόπης*

Στη μεταπτυχιακή εργασία γίνεται μια προσπάθεια πολυδιάστατης μελέτης των οστέινων εργαλείων του νεολιθικού οικισμού των Προσκυνητών νομού Ροδόπης. Εξετάζονται θέματα που αφορούν την ταξινόμηση των εργαλείων σε ομάδες, την κατασκευή και τη χρήση τους μέσω της μακροσκοπικής και μικροσκοπικής μελέτης τους, την κατανομή τους στο χώρο και στο χρόνο αλλά και την οργάνωση της παραγωγής τους.

II. Κλασική Αρχαιολογία

ΓΚΕΪΒΑΝΙΔΟΥ ΜΑΤΕΝΙΑ, *Αγάλματα αυτοκρατόρων και μελών της οικογένειάς τους στα θέατρα και τα ωδεία των ανατολικών επαρχιών (Ηπειρος, Μακεδονία, Αχαΐα και Ασία)*

Η εργασία εξετάζει τα αυτοκρατορικά αγάλματα στα θέατρα και ωδεία των ανατολικών επαρχιών. Μελετάται η αρχιτεκτονική και η θέση των γλυπτών στα θεατρικά οικοδομήματα: ακόμη η παρουσία των αυτοκρατόρων στα θέατρα, οι τύποι απεικόνισής τους, τα αγαλματικά σύνολα, οι λόγοι ανάθεσης, οι αναθέτες και η λειτουργία των ανδριάντων στα κτίρια. Γίνονται επίσης συγκρίσεις με τα δεδομένα των θεάτρων της Δύσης.

ΝΑΝΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ, *Οι πύλες των οχυρώσεων της ηπειρωτικής Ελλάδος κατά τους κλασικούς και ελληνιστικούς χρόνους*

Στη μελέτη αναλύονται τα βασικά χαρακτηριστικά διαμόρφωσης και λειτουργίας των εισόδων στις οχυρώσεις πόλεων και φρουρίων της ηπειρωτικής Ελλάδος, με επίκεντρο την Πελοπόννησο και την Αττική. Εξετάζονται ο ρόλος των πυλών και των πυλίδων στην άμυνα και οι παράγοντες που επηρεάζουν τη θέση, τον αριθμό και το σχέδιό τους σε συνάρτηση με τις τοπικές ιδιαιτερότητες και τις εξελίξεις στην πολιορκητική τέχνη των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων.

ΝΑΟΥΜ ΕΛΠΙΝΙΚΗ, *Η απεικόνιση του θεού Έρωτα στην πηλοπλαστική της Μακεδονίας κατά την Ελληνιστική εποχή*

Το αντικείμενο έρευνας της κύριας μεταπτυχιακής μου εργασίας είναι η απεικόνιση του θεού Έρωτα στη Μακεδονία κατά την ελληνιστική περίοδο στον τομέα της πηλοπλαστικής. Ο όρος Μακεδονία στη συγκεκριμένη μελέτη ταυτίζεται με το σύγχρονο γεωγραφικό διαμέρισμα, χωρίς όμως να περιλαμβάνει το νομό Χαλκιδικής. Καλύπτει χρονικά μια έκταση από το τελευταίο τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ. ως τον 1^ο αι. π.Χ. Σε αυτήν την εργασία μάλιστα, θα περιοριστούμε στον τομέα της πηλοπλαστικής, ο οποίος μας παραδίδει και τα περισσότερα παραδείγματα απεικόνισης του θεού. Μέσα από τη μελέτη των παραδειγμάτων της πηλοπλαστικής θα προσπαθήσουμε, πέρα από την εικονογραφία, να αντιληφθούμε και τη θέση του Έρωτα στη λατρεία της Μακεδονίας καθώς και τη σημασία της παρουσίας του στις συγκεκριμένες παραστάσεις της τέχνης, ενώ θα επιχειρήσουμε να τον συσχετίσουμε με άλλες θεότητες που κυριαρχούν στη Μακεδονία.

ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ ΕΙΡΗΝΗ, *Παραστάσεις αθλητών στην πλαστική της ελληνιστικής εποχής*

Αντικείμενο της εργασίας αποτελούν οι παραστάσεις στην πλαστική της ελληνιστικής εποχής. Αναφέρονται οι εξελίξεις που παρατηρούνται στον αθλητισμό, η συμμετοχή των ηγεμόνων στους αγώνες της ηπειρωτικής Ελλάδας και οι ενεπίγραφες βάσεις των ανδριάντων νικητών στα πανελλήνια ιερά. Παρουσιάζονται ακόμη τα εικονογραφικά μοτίβα που χρησιμοποιήθηκαν για την απεικόνιση αθλητών στην ελληνιστική περίοδο και γίνεται σύγκριση με τους παραδοσιακούς τρόπους παράστασης.

ΠΑΥΛΙΔΟΥ ΣΟΦΙΑ, *Ελληνικές θεότητες στη Θράκη βορείως της Ροδόπης*

Η εργασία πραγματεύεται το θέμα της λατρείας ελληνικών θεοτήτων στην περιοχή της αρχαίας Θράκης. Βασισμένη στη μελέτη επιγραφών που βρέθηκαν στην περιοχή εξετάζει και αναλύει τους επιθετικούς προσδιορισμούς που συνοδεύουν τα ονόματα των θεών αλλά και δίνει πληροφορίες σχετικές με τους αναθέτες. Καταλήγει στο συμπέρασμα πως η επικράτηση των ελληνικών θεοτήτων ήταν μεγάλη και πως σημειώθηκε συνάμα και έντονη ανάμιξη ελληνικών και θρακικών θρησκευτικών στοιχείων.

III. Βυζαντινή Αρχαιολογία

ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗ ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ, *Ο σταυρός ως μέρος του διακόσμου στη μνημειακή βυζαντινή ζωγραφική και γλυπτική ως το 1204*

Η κύρια μεταπτυχιακή εργασία έχει σκοπό τη μελέτη του σταυρού ως διακοσμητικού μοτίβου στη μεγάλη μνημειακή τέχνη, όπως αυτός συναντάται σε τοιχογραφίες, σαροφάγους, θωράκια, επιστύλια, τόξα και κιονόκρανα εκκλησιών. Επιχειρείται η κατάταξη του σταυρού σε τύπους με βάση τη μορφή των απολήξεως των κεραιών του και τον τρόπο εγχάραξης του στα γλυπτά μνημεία. Παρατίθεται κατάλογος με οκτώ τύπους σταυρών, που συνολικά καλύπτουν εκατόν τέσσερα λήμματα. Μέσα από τη μελέτη διαπιστώνεται ότι υπάρχει κάποια εξέλιξη στη μορφολογία και την τυπολογία του σταυρού.

ΛΥΧΟΥΝΑΣ ΜΙΧΑΗΛ, *Αρχιτεκτονική γλυπτική από την τρίκλιτη στοά του συγκροτήματος του Οκταγώνου των Φιλίππων*

Στην εργασία αυτή καταγράφονται και παρουσιάζονται αρχιτεκτονικά γλυπτά από την τρίκλιτη στοά του συγκροτήματος του Οκταγώνου των Φιλίππων, τα οποία αποκαλύφθηκαν από τις ανασκαφές που διενήργησε ο καθηγητής Στυλιανός Πελεκανίδης. Η παρουσίαση ξεκινά από τον πρόδομο βορείως του νάρθηκα, ακολουθεί η τρίκλιτη στοά και τέλος το προστώο επί της λεγόμενης Εγνατίας Οδού. Σε κάθε υποκεφάλαιο γίνεται παρουσίαση και σύγκριση με σύγχρονο υλικό. Τέλος, γίνεται απόπειρα μιας συνολικής παρουσίασης της εξέλιξης της διαμόρφωσης της βόρειας πρόσβασης προς το Οκτάγωνο και της σχέσης της με το δυτικό αίθριο, όπως επίσης και της προέλευσης μέρους του υλικού, το οποίο φαίνεται να είναι σε δεύτερη χρήση.

ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΑΔΗ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ, *Ο ναός του Αγίου Νικολάου στην Πέτρα Λέσβου: εικονογραφική και τεχνοτροπική μελέτη του ζωγραφικού διακόσμου*

Στόχος της παρούσας μεταπτυχιακής εργασίας είναι η εικονογραφική και τεχνοτροπική ανάλυση του εντοίχιου διακόσμου του ναού του Αγίου Νικολάου στην Πέτρα Λέσβου. Παράλληλα, επιχειρείται η ανίχνευση των εικονογραφικών και τεχνοτροπικών του επιρροών, καθώς και των συσχετισμών του με τη μεταβυζαντινή τέχνη της περιοχής και του ελλαδικού χώρου γενικότερα.

Ο ναός του Αγίου Νικολάου ιδρύθηκε πιθανότατα τον 16^ο αι. και ανήκει στον τύπο της μονόχωρης, ξυλόστεγης βασιλικής. Η χορηγική επιγραφή χρονολογεί την ανανέωση του διακόσμου στο 1721 και μνημονεύει το όνομα του

ζωγράφου Νικολάου Ρίτζη από την Πελοπόννησο. Η απόδοση τριών τουλάχιστον εικονογραφικών κύκλων (λειτουργικός-ευχαριστιακός, χριστολογικός, βίος Αγίου Νικολάου, ίσως και εωθινά ευαγγέλια) το καθιστά ένα από τα πιο πλούσια και ολοκληρωμένα εικονογραφικά σύνολα του νησιού. Διαφοροποιείται από τα υπόλοιπα στη διάταξη των επιμέρους σκηνών αλλά και στην απεικόνιση θεμάτων που μπορούν να συσχετιστούν με το εικονογραφικό λεξιλόγιο της Πελοποννήσου (π.χ. Θεία Λειτουργία, Κοίμηση Αγίου Νικολάου, το Θαύμα της Αρτέμιδας, Απαγχονισμός του Ιούδα, Άγιος Πέτρος Αρχιεπίσκοπος Άργους, φυτικά κοσμήματα). Διακρίνεται επιπλέον, και χάρη στην πιο εκλεπτυσμένη τεχνοτροπία του.

Αποδεικνύεται ότι ο Νικόλαος Ρίτζης αφήνει στο έργο του τη σφραγίδα μίας άλλης καλλιτεχνικής παράδοσης, αυτής της Πελοποννήσου.

ΤΡΙΒΥΖΑΔΑΚΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ, *Απεικονίσεις του Αλεξάνδρου στη βυζαντινή τέχνη*

Αντικείμενο της παρούσας εργασίας είναι η μελέτη των σχετικών με τον Μ. Αλέξανδρο απεικονίσεων της βυζαντινής περιόδου με σκοπό την αποκατάσταση της εικόνας που είχε για αυτόν ο μεσαιωνικός άνθρωπος. Η δομή της είναι η ακόλουθη: α) Ιστορικό πλαίσιο - φιλολογικές πηγές, β) Κατάλογος μνημείων (χρονολογικός ειδολογικός), γ) θεματικός διαχωρισμός και ανάλυση των σκηνών δ) Καταγωγή της βυζαντινής εικονογραφίας του Αλεξάνδρου ε) Επίλογος - Συμπεράσματα.

Δ. Τομέας Ιστορίας της Τέχνης

ΒΕΛΕΝΗ ΘΕΜΙΣ, *Η συναισθησία στην τέχνη του α' μισού του 20ού αιώνα. Η σχέση μουσικής-ζωγραφικής στη Ρωσική Πρωτοπορία. Ο ρόλος του ήχου στο θεωρητικό έργο και την καλλιτεχνική δημιουργία του Mikhail Matiushin*

Θεματικός άξονας της εργασίας είναι η σχέση μουσικής και ζωγραφικής κατά τον 20ό αιώνα. Διερευνάται σε ποιο βαθμό η μουσική αποτέλεσε πρότυπο για τους καλλιτέχνες στην αναζήτηση της ανανέωσης των εικαστικών τους μέσων και αφετηρία της πορείας της ζωγραφικής προς την Αφαίρεση. Στα πλαίσια αυτά εξετάζεται ειδικότερα το φαινόμενο της συναισθησίας και η μεταφορική του χρήση στην ευρωπαϊκή και ρωσική τέχνη του 20ού αιώνα, με άξονα τις περιπτώσεις του Wassily Kandinsky και του Mikhail Matiushin. Για τη βαθύτε-

ρη κατανόηση του θέματος γίνεται στην αρχή της εργασίας μια επισκόπηση της σχέσης μουσικής ζωγραφικής από την αρχαιότητα μέχρι τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, καθώς και μια σύντομη αλλά περιεκτική αναφορά στις χρωματικές θεωρίες που έλαβαν υπόψη τους αυτήν τη σχέση.

ΝΤΑΝΙΚΑΣ ΜΙΧΑΗΛ, *Η απεικόνιση ευφύμων και παραδόσεων στη Νεότερη Ελληνική ζωγραφική*

Η μεταπτυχιακή εργασία αποτελεί μια μελέτη για την απεικόνιση εθίμων στη νεότερη ελληνική τέχνη. Εξετάζεται σε αυτήν η ενασχόληση καλλιτεχνών, όλων των περιόδων και όλων των τάσεων, με τη συγκεκριμένη θεματική κατηγορία, με βάση το πνευματικό κλίμα, την επικρατούσα ιδεολογία και τις ιδιαίτερες συνθήκες της κάθε περιόδου. Ο μεγαλύτερος αριθμός των πινάκων και χαρακτικών που περιλαμβάνει, είναι έργα καλλιτεχνών της σχολής του Μονάχου, της γενιάς του Τριάντα καθώς και νέων δημιουργών.

ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΩΝ ΔΙΑΤΡΙΒΩΝ
ΠΟΥ ΕΓΚΡΙΘΗΚΑΝ ΑΠΟ ΤΟ ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΑ ΕΤΗ 2003-2006

ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΙΑΣ Χ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ, *Η ναοδομία στην Επισκοπή Ωλένης κατά τη μέση και την ύστερη βυζαντινή περίοδο*

Η διατριβή εξετάζει την αρχιτεκτονική των ναών του νομού Ηλείας. Προηγείται η ιστορική και τοπογραφική επισκόπηση της περιοχής και ακολουθεί μελέτη και τεκμηρίωση κάθε μνημείου, η οποία περιλαμβάνει την περιγραφή, την τυπολογική, μορφολογική και κατασκευαστική ανάλυση, τις συγκριτικές αναλύσεις και την χρονολόγησή του. Στο δεύτερο τμήμα παρουσιάζονται συγκεντρωτικά τα τυπολογικά, μορφολογικά και κατασκευαστικά χαρακτηριστικά της ναοδομίας στην περιοχή, όπως εξελίσσονται διαχρονικά στους έξι αιώνες μέχρι το 1460. Ως προς την τυπολογία, προκύπτει η διαχρονική κυριαρχία της τρίκλιτης βασιλικής, τύπου ανέκαθεν δημοφιλούς στον ελλαδικό χώρο. Σημειώνεται η τυπολογική ποικιλία του μνημειακού αποθέματος: μονόχωρες αίθουσες σύνθετοι τετρακίονιοι και «μεταβατικοί» σταυροειδείς εγγεγραμμένοι, σταυροειδείς με συνελτυγμένο δυτικό σκέλος, σχήματος ελεύθερου σταυρού, σταυρεπίστεγοι. Σημειώνεται ο συντηρητικός χαρακτήρας της τοπικής αρχιτεκτονικής παράδοσης κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο στα μορφολογικά και κατασκευαστικά χαρακτηριστικά. Στη Φραγκοκρατία, η οικονομική ανάπτυξη σε συνδυασμό με την επιρροή που ασκούν τα «εμφυτευμένα» γοτθικά κτίρια προθέσεων που ανεγείρουν οι Φράγκοι στην Ηλεία δρουν καταλυτικά στη βυζαντινή αρχιτεκτονική. Οι επιδράσεις εστιάζονται κυρίως στη μορφολογία και στις κατασκευαστικές τεχνικές που εμπεδώνονται στα εργοτάξια των Φράγκων από τα ντόπια οικοδομικά συνεργεία. Ωστόσο, η ναοδομία της Ηλείας δεν παύει να αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα της βυζαντινής αρχιτεκτονικής, όπως προδίδει η εφαρμογή ενός κοινού λεξιλογίου με τα μνημεία του Δεσποτάτου του Μυστρά ή του Κράτους της Ηπείρου. Αντίθετα με ό,τι πιστευόταν, η αύξηση του αριθμού των ναών που χρονολογούνται στη Φραγκοκρατία και η ποιότητα κατασκευής τους επιβεβαιώνουν ότι η περίοδος ευνόησε την ανάπτυξη της ναοδομίας. Παράλληλα με την επίσημη αρχιτεκτονική, ο ορεινός και αγροτικός χώρος διαθέτει ένα πλήθος μικρών ναών, συνήθως μονόχωρων, οι οποίοι οικοδομούνται σύμφωνα με τους κανόνες της «αρχονικής», ανώνυμης αρχιτεκτονικής παράδοσης.

ΣΙΔΕΡΑ Ν. ΦΩΤΕΙΝΗ, *Συμβολή στη μελέτη του σύγχρονου ελληνικού κοσμήματος*

Η εργασία πραγματεύεται μια αρχαία εφαρμοσμένη τέχνη ή χειροτεχνία, την κοσμηματοτεχνία, η οποία, εξαιτίας των μορφών που έχει πάρει στις μέρες μας, διεκδικεί μια θέση ανάμεσα στις εικαστικές τέχνες, καθώς οι δημιουργίες, ο διάλογος των καλλιτεχνών στο εν λόγω πεδίο και το πάθος που αυτοί επιδεικνύουν, επαναπροσδιορίζουν τη σχέση μας με το κόσμημα και την πολλαπλότητα της σημασίας του και των μορφών που περιλαμβάνει.

Η μελέτη αφορά κυρίως την επώνυμη, πρωτότυπη ελληνική παραγωγή του 20^{ου} αιώνα. Κρίθηκε, ωστόσο, σκόπιμο να παρουσιαστεί, έστω και εν συντομία, ένα μέρος της διεθνούς παραγωγής, προκειμένου αυτό να αποτελέσει ένα ευρύτερο πλαίσιο αναφοράς και πληρέστερης κατανόησης του υλικού.

Η ελληνική κοσμηματοτεχνία προσεγγίζεται ιστορικά και παρουσιάζεται το έργο συγκεκριμένων δημιουργών: εικαστικών καλλιτεχνών, καλλιτεχνών-κοσμηματοποιών (studio) και «εμπορικών» δημιουργών, που έθεσαν την προσωπική τους σφραγίδα και συνετέλεσαν στην περαιτέρω εξέλιξη της τέχνης αυτής.

Στόχος υπήρξε να παρουσιαστεί μια εκτενής εικόνα και να καλυφθεί ένα κενό της έρευνας, καθώς η μεγάλη διασπορά του υλικού, η δυσκολία εντοπισμού του, η έλλειψη αρχείων και φωτογραφικού υλικού επέβαλαν την κατά το δυνατόν εκτενέστερη συλλογή, διάσωση και ταξινόμησή του.

ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ, *Εκθέσεις νεολιθικών αρχαιοτήτων στα ελληνικά μουσεία. Θεωρητικά και μεθοδολογικά προβλήματα*

Στόχο της διατριβής αποτελεί η συστηματοποίηση των επιμέρους θεωρητικών θεμάτων που παίζουν καθοριστικό ρόλο στην αξιολόγηση και την οργάνωση της μουσειακής έκθεσης του αρχαιολογικού υλικού. Προτείνεται η αντιμετώπιση του μουσειακού φαινομένου ως μιας επικοινωνιακής σχέσης τριών παραγόντων: του αρχαιολόγου (παραγωγού του εκθέματος), του αρχαιολογικού αντικειμένου (εκθέματος) και του επισκέπτη (καταναλωτή του εκθέματος), η οποία αναπτύσσεται μέσα στο θεσμικό, ιδεολογικό και κατασκευαστικό πλαίσιο του μουσείου. Αρχικά, γίνεται μια συνοπτική αναφορά στη συζήτηση σχετικά με την έκθεση των αρχαιοτήτων στην Ελλάδα από τον 18ο αι. μέχρι τις μέρες μας και στη συνέχεια δίνονται τα στοιχεία που συγκροτούν το ρόλο ενός αρχαιολογικού μουσείου σήμερα. Στο πλαίσιο των σύγχρονων κοινωνικών συνθηκών, επιχειρείται η ανάλυση επιμέρους θεμάτων που σχετίζονται με καθένα από τους παράγοντες της μουσειακής επικοινωνίας, όπως η σχέση της

έκθεσης με την ανασκαφή και τη μελέτη του αρχαιολογικού υλικού, η εκθεσιακή σύνταξη και τα εκθεσιακά μέσα, η αυθεντικότητα των εκθεμάτων, ο υπομνηματισμός, η διαδραστικότητα κτλ.

ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ Ν. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ, Αυτοκρατορικά οικοδομικά συγκροτήματα στα Βαλκάνια την περίοδο της Τετραρχίας (293-313)

Κατά την διάρκεια της περιόδου της Τετραρχίας στη Βαλκανική χερσόνησο, τόπο καταγωγής όλων των Τετραρχών, εντοπίζονται μέχρι στιγμής έξι αυτοκρατορικά οικοδομικά συγκροτήματα. Είναι αυτά του Σιρμίου, της Σερδικής, του Σπαλάτου, της Ρωμυλιανής, του Šarkamen και της Θεσσαλονίκης. Τα συγκροτήματα αυτά δεν ήταν όλα του αυτού είδους ούτε είχαν μίαν ενιαία αποστολή να διαδραματίσουν εκείνη την περίοδο.

Τα δύο πρώτα, αυτά του Σιρμίου και της Σερδικής, προορίζονταν να στεγάσουν τον αυτοκράτορα κατά την μακροχρόνια παραμονή του στα σύνορα και παραμένουν μέχρι στιγμής πολύ λίγο γνωστά. Τα επόμενα τρία συγκροτήματα, αυτά στο Σπαλάτο, στη Ρωμυλιανή και στο Šarkamen, έχουν εκτενώς ερευνηθεί και αναδεικνύεται σαφώς η αποστολή τους: πρόκειται για μία ιδιότυπη ομάδα τετραρχικών δυναστικών μνημείων, που έλκουν την καταγωγή τους από τα συμπλέγματα *νεκρικής πυράς αποθεώσεως - μανσωλείου - ναού* που υπήρχαν στη Ρώμη (1ος – 2ος αι.) αφιερωμένα στους προγενέστερους αυτοκράτορες. Το πρωταρχικό στοιχείο στα τρία βαλκανικά συγκροτήματα είναι τα αυτοκρατορικά μανσωλεία και οι συνδεδεμένοι με αυτά τύμβοι. Λόγω της υποκατάστασης του Χριστιανισμού στη θέση της κρατικής θρησκείας αμέσως μετά την Τετραρχία, τα μνημειακά συγκροτήματα αυτού του τύπου δεν είχαν συνέχεια· οι ναοί και τα μανσωλεία τους αποτελούν τις τελευταίες επίσημες αρχιτεκτονικές εκδηλώσεις της αρχαίας θρησκείας, σε συνδυασμό με την αυτοκρατορική μεταθανάτια λατρεία.

Το τελευταίο συγκρότημα, δηλαδή το «Γαλεριανό» συγκρότημα της Θεσσαλονίκης, συνοδεύεται από πολλά ερμηνευτικά προβλήματα, μετά την εξέταση των οποίων καταλήγουμε στα ακόλουθα συμπεράσματα: α) Σε περίπτωση που η Θεσσαλονίκη λειτούργησε ως αυτοκρατορική έδρα του Γαλερίου κατά την Δ' Τετραρχία (11/308-5/311), το συγκρότημά της θα είχε πρακτική διοικητική λειτουργία όμοια με αυτήν των τετραρχικών εδρών του Σιρμίου και της Σερδικής, μεταξύ άλλων. β) Σε περίπτωση που η Θεσσαλονίκη προοριζόταν ως επίκεντρο του εορτασμού της προετοιμαζόμενης αλλά ουδέποτε πραγματοποιηθείσας εικοσαετηρίδας του Γαλερίου και μόνον, το συγκρότημά της θα είχε ιδεολογική/δυναστική αποστολή αντίστοιχη με αυτήν της Ρώμης (το έτος 303), και θα λειτουργούσε κυρίως συμβολικά και νομιμοποιητικά. γ) Σε περι-

πτωση που η Θεσσαλονίκη ήταν τόσο ή έδρα του Γαλερίου όσο και ο τόπος του σχεδιαζόμενου εορτασμού της εικοσαετηρίδας του, η πόλη και το συγκρότημά της προορίζονταν να είναι για την επικράτεια του Γαλερίου ό,τι η Ρώμη και το εκεί Παλάτιον για το σύνολο της αυτοκρατορίας επί Ηγεμονίας· δηλαδή, η Θεσσαλονίκη σχεδιάζόταν να αποτελέσει (κατά το έτος 312) τόσο την ουσιαστική όσο και την συμβολική πρωτεύουσα του πρώτου τη τάξει Ρωμαίου αυτοκράτορα.

ΘΕΜΑΤΑ ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΩΝ ΔΙΑΤΡΙΒΩΝ ΥΠΟ ΕΚΠΟΝΗΣΗ
ΣΤΟ ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Αρχαία και Βυζαντινή Ιστορία

- Θ. Αλεξίου, Πολιτική και κοινωνική ιστορία της Θεσσαλονίκης κατά τον 14ο αιώνα.
- Ι. Καλπακίδης, Γεωργία και γεωργικά εργαλεία στο Βυζάντιο από τον 11ο έως τον 15ο αιώνα.
- Ο. Καψούδα, Η αυτοκρατορία της Τραπεζούντας.
- Ι. Κεραμέτση, Ρωμαϊκοί τρόποι χρονολόγησης στις ελληνόφωνες επαρχίες της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Συμβολή στις πολιτιστικές σχέσεις Ελλήνων και Ρωμαίων.
- Θ. Κίτσιος, Η αρχαία ελληνική ιστορία στην κεμαλική Τουρκία.
- Μ. Κοντομηνά, Σχέσεις αυτοκράτορα και πατριάρχη μετά το 1204.
- Δ. Κουρμπέτης, Ο όρκος πίστεως στο βυζαντινό αυτοκράτορα.
- Α. Κρικώνη, Ο Ισίδωρος Γλαβιάς, μητροπολίτης Θεσ/νίκης. Ιστορικά, πνευματικά και κοινωνικά προβλήματα της εποχής του.
- Ν. Λάμπας, Πολιτική ιστορία του κράτους της Ηπείρου τον 13ο αιώνα.
- Γ. Λεβενιώτης, Η πολιτική κατάρρευση του Βυζαντίου στην Ανατολή (1071-1085/6).
- Δ. Μακρής, Οι ελληνικές πόλεις της Θράκης και τα εγχώρια φύλα της περιοχής (281 π.Χ. – 46 μ.Χ.).
- Γ. Μαλούχου, Επιγραφικές συμβολές στην ιστορία της Χίου των κλασικών και πρώιμων ελληνιστικών χρόνων.
- Ε. Παπαδημητρίου, Συμβολή στην πολιτική και κοινωνική ιστορία των αρχαίων ελληνικών πόλεων του δυτικού Εύξεινου Πόντου.
- Κ. Παπαζέτης, Η παιδεία στο πρώιμο Βυζάντιο.
- Α. Παπάζογλου, Η βυζαντινή Δημητριάδα.
- Π. Σάββα, Το βασίλειο των Λουζινιάν στην Κύπρο. Η περίοδος της ακμής του.
- Χ. Σαμαράς, Η αμυντική ναυτική πολιτική των Βυζαντινών στα θαλάσσια και ποτάμια σύνορα κατά την πρώιμη και μέση βυζαντινή περίοδο.

- B. Σκοπελίτη, Το φαινόμενο της πειρατείας κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο.
- B. Στεφανής, Συμβολή στις σχέσεις κράτους και εκκλησίας στη μακεδονική δυναστεία. Πατριάρχες υιοί αυτοκρατόρων.
- N. Τσεντικόπουλος, Δίγλωσσες (ελληνικές-λατινικές) επιγραφές στη Ρώμη και στις δυτικές επαρχίες της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας – Συμβολή στην πολιτιστική ιστορία των αυτοκρατορικών χρόνων.
- E. Χατζηαντωνίου, Η Μητρόπολη της Θεσσαλονίκης. Εξέλιξη – οργάνωση – σχέσεις με την κεντρική πολιτική και εκκλησιαστική εξουσία.
- E. Ψυχογιού, Προσωπία και χαρακτηρισμοί πολιτικών προσώπων στην Αθήνα του 5ου και 4ου αι. π.Χ. (Συμβολή στη μελέτη του πολιτικού ύφους στην αρχαία Ελλάδα).
- N. Elam, Βυζαντινοτουρκικές σχέσεις μετά τη μάχη της Άγκυρας 1402-1421 μ.Χ.
- M. Miozzo, Ανταγωνισμός Βυζαντίου και χαλιφάτου των Φατιμιδών στη Συρία και οι πολιτικές και στρατιωτικές ισορροπίες στην περιοχή κατά την περίοδο 976-1086.

Νεότερη Ιστορία και Λαογραφία

- I. Βετοπούλου, Μεθοριακή ληστεία στη βορειοδυτική Ελλάδα από το 1908 έως το 1930.
- E. Γεωργανόπουλος, Οι προσπάθειες των Ελλήνων του Πόντου για αυτοδιάθεση κατά το τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας 1917-1921.
- Σ. Γιωλτζόγλου, Ελληνοτουρκικές σχέσεις, 1923-1930.
- A. Γιάτζις, Ο πόλεμος προτού εξελιχθεί σε έπος. Πώς οι Έλληνες βίωσαν την εμπειρία του 1940.
- Θ. Γκουτζιομήτρου, Η Θεσσαλονίκη στα τέλη του 18ου αιώνα: Ο κοινοτικός κώδικας του Αγ. Αθανασίου.
- I. Γκλαβίνας, Οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί στην Ελλάδα (1912-1923). Νομικό καθεστώς. Αντιμετώπιση από την ελληνική διοίκηση. Σχέσεις με τους γηγενείς.
- X. Ιωάννου, Οι μονές των Μετεώρων κατά την οθωμανική περίοδο.
- Π. Καρανοπούλου, Οι σχέσεις της Ιταλίας με τα δυτικά Βαλκάνια, 1949-1954.
- Γ. Καλαφίτης, Η οργάνωση του στρατού από τα μέσα του 3ου έως τις αρχές του 6ου αιώνα.
- A. Καλλιανιώτης, Οι πρόσφυγες στη δυτική Μακεδονία (1941-1946).
- Δ. Καλογιαννίδου, Κροατικές και σερβικές οργανώσεις νεολαίας και η επίδρασή τους στη γιουγκοσλαβική κίνηση στις αρχές του 19ου αιώνα έως

- την έναρξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου.
- Ν. Κανίνια, Ο Εμφύλιος Πόλεμος στην Ελλάδα και η κινηματογραφική μηχανή.
- Φ. Καραλίδου, Κοινωνικές σχέσεις, εθνοτικές ομάδες και τοπική αυτοδιοίκηση σε δύο δήμους του Νομού Κιλκίς (Δήμος Αξιούπολης και Δήμος Χέρσου).
- Π. Καραμπάτη, Ο Γεώργιος Τσόντος-Βαρδάς και η εποχή του.
- Κ. Κατσάνος, Η Μακεδονία στο πλαίσιο της σερβικής εξωτερικής πολιτικής 1878-1903.
- Ε. Κοντρα, Η Χίος από τις αρχές του 19ου αιώνα έως το 1839 περίπου.
- Ξ. Κοτζαγεώργη, Οι Έλληνες στη Βουλγαρία: Ανθρωπογεωγραφία, εθνικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά, κοινοτικοί θεσμοί.
- Α. Κούλας, Ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις, 1923-1929.
- Μ. Λιάπη, Προσδοκίες και διαψεύσεις στο πλαίσιο ενός συστήματος συλλογικής ασφάλειας – Ελλάδα και Κοινωνία των Εθνών στη δεκαετία του 1920-1930.
- Α. Μητσοπούλου, Η ιδέα του «εχθρού» στην Ελλάδα των ετών του ψυχρού πολέμου.
- Α. Μπουζιάς, Πολιτικές δυνάμεις και συνταγματικοί θεσμοί στη Σερβία (1903-1918).
- Β. Νάτσιου, Μια μεθοριακή ελληνική πόλη κατά τον 19ο αιώνα: Η Λαμία από το 1833 έως το 1881.
- Φ. Οικονόμου, Έλληνες πολεμιστές στην επαναστατική Γαλλία (τέλη 18ου-αρχές 19ου αιώνα).
- Μ. Παλάζη, Νέοι Επιβάτες: Το ζήτημα της διατήρησης της πολιτιστικής ταυτότητας από τον προσφυγικό οικισμό στην ανοιχτή πόλη.
- Α. Παπασημακοπούλου, Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις της σύγχρονης έντυπης ελληνικής διαφήμισης.
- Ι. Πάρδος, Πειρατές και κουρσάροι στις ελληνικές θάλασσες κατά τον 17ο αιώνα.
- Θ. Πέτρου, Η Ύδρα στις αρχές του 19ου αιώνα.
- Α. Πέτσας, Οι Έλληνες στην εθνική ιδεολογία των Τούρκων.
- Κ. Πύρζας, Η βρετανική πολιτική και το Μακεδονικό Ζήτημα, 1890-1903.
- Β. Ριτσαλέος, Οι εβραϊκές κοινότητες στην ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη (από τα μέσα του 19ου αι. έως το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου).
- Κ. Σεφλέτη, Η Θεσσαλία κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας μέσα από περιηγητικά κείμενα.
- Δ. Σκενδέρης, Πολιτική και κοινωνία στη δυτική Μακεδονία (1912-1967).

- Π. Σκούφης, Το ελληνικό δημοτικό τραγούδι μέσα από τις έντυπες μουσικές συλλογές: Κριτική παρουσίαση.
- Δ. Ταλιαδώρος, Προσφυγικά ρεύματα προς την Κύπρο κατά το πρώτο μισό του 20ου αιώνα. Η άφιξη και η εγκατάσταση στην Κύπρο Αρμενίων, Ρώσων και Μικρασιατών προσφύγων.
- Γ. Τσακνιάς, Η παγανιστική θρησκεία των Σλάβων και επιβιώσεις της στη νεοελληνική παράδοση.
- Α. Τσιούρβας, Οι Σέρβοι και ο σερβικός εθνικισμός στην περίοδο του μεσοπολέμου.
- Θ. Τσιρώνης, Ο πολιτικός λόγος και ρόλος της Εκκλησίας της Ελλάδος (1912-1940).
- Π. Φουράκης, Το πολεμικό ναυτικό από τον Χ. Τρικούπη στον Ελ. Βενιζέλο.
- Ο. Φωτοπούλου, Έλληνες στρατιωτικοί, αιχμάλωτοι πολέμων 1912-1930. Νομικό καθεστώς και προεκτάσεις του προβλήματος.
- Ε. Χαλκιαδάκης, Η πολιτική των κρητικών κυβερνήσεων στο ζήτημα της ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα.
- Β. Χάνη-Μουσίδου, Η συμβολή των ελληνομαθών Βουλγάρων λογίων στην πνευματική αφύπνιση των Βουλγάρων στα μέσα του 19ου αιώνα.
- Δ. Χατζηδημητρίου, Ο αγροτικός και αστικός χώρος της δυτικής Θράκης κατά την οθωμανική περίοδο. Δημογραφία, οικονομία και καθημερινή ζωή.
- Ι. Faure-Aprosio, Σχέσεις της Ελλάδας με χώρες της νοτίου Αμερικής (19ος-20ος αιώνες). Οι περιπτώσεις της Αργεντινής και της Χιλής.

Προϊστορική Αρχαιολογία

- Α. Αλματζή, Ιστορία και μεθοδολογία των ανασκαφών στη Μακεδονία και Θράκη. Οι ανασκαφές της Αρχαιολογικής Εταιρείας και των ξένων Αρχαιολογικών Σχολών.
- Α. Βασιλογαμβρού, Ο πρωτομυκηναϊκός θαλαμοειδής τάφος στην Πελοπόννησο και την ευρύτερη περιοχή του Αιγαίου.
- Λ. Βοκοτόπουλος, Μορφή και χαρακτήρας της κατοίκησης στην ενδοχώρα της νεοανακτορικής Κρήτης. Καρουμές Ζάκρου.
- Κ. Βουζαξάκης, Γεωγραφικά πρότυπα και θεωρία του διακοινοτικού χώρου στη νεολιθική Θεσσαλία.
- Ε. Βούλγαρη, Κοινωνική σημασία της ατομικής έκφρασης και των διακοσμητικών θεμάτων στη μελέτη της νεολιθικής κεραμικής.
- Τ. Γιαγκούλης, Πασσαλόπηκτες κατασκευές στην προϊστορική Μακεδονία.
- Ε. Γκιούρα, Νεολιθική ειδωλοπλαστική της Σταυρούπολης Θεσσαλονίκης. Σχέσεις, ανταλλαγές και αλληλεπιδράσεις στη νότια Βαλκανική.

- A. Δημούλα, Η εμφάνιση της κεραμικής τεχνολογίας στον ελλαδικό χώρο – Το παράδειγμα της Θεσσαλίας.
- E. Ζάχου, Ο πρωτοελλαδικός οικισμός του Προσκυνά: η οργάνωση του χώρου και η παραγωγή και κατανάλωση της κεραμικής.
- X. Ζιώτα, Ταφικές πρακτικές και κοινωνίες της εποχής του χαλκού στη δυτική Μακεδονία.
- I. Ιμαμίδης, Η αρχιτεκτονική οριοθέτηση στους νεολιθικούς οικισμούς της νότιας Βαλκανικής.
- Π. Καρατάσιος, Η έναρξη της νεολιθικής στην Ανατολία και τα Βαλκάνια και η ερμηνεία της πολιτιστικής αλλαγής.
- I. Καρλιάμπας, Ταφικές πρακτικές και κοινωνικές σχέσεις στη βόρεια Πεερία κατά την πρώιμη εποχή του σιδήρου.
- Π. Κολωνιάρη, Παραστάσεις αθλημάτων στον αιγαιακό χώρο κατά την εποχή του χαλκού.
- Π. Κομνηνός, Το τοπίο στις τοιχογραφικές παραστάσεις του αιγαιακού χώρου κατά την ύστερη εποχή του χαλκού.
- Γ. Κοτζαμάνη, Αρχαιοβοτανική έρευνα στο σπήλαιο της Θεόπετρας. Διεπιστημονικές προσεγγίσεις στην Προϊστορική Αρχαιολογία.
- K. Κουτρομπάκης, Μινωικά λίθινα αγγεία.
- A. Λέκκα, Οι έννοιες της μόνιμης εγκατάστασης, του οικισμού και της πόλης στην ελληνική αρχαιολογία.
- N. Μαρκάκης, Η νεολιθική περίοδος στην αιγαιακή Θράκη. Αρχαιολογικά δεδομένα και ερευνητικά προβλήματα.
- H. Μπόλη, Σχέσεις του ελλαδικού χώρου και της Ανατολίας κατά την τελική νεολιθική και την πρώιμη εποχή του χαλκού.
- M. Ναουμίδου, Αρχαιολογία και εκπαίδευση. Η Προϊστορική Αρχαιολογία και ο εκπαιδευτικός της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.
- K. Ξανθοπούλου, Το τέλος της εποχής του χαλκού στη Μακεδονία και στη Θράκη.
- M. A. Παιπέτη, Οικίες και κοινότητες της υστεροελλαδικής περιόδου στην κεντρική ηπειρωτική Ελλάδα.
- E. Παπαδοπούλου, Τροφοπαρασκευαστικές κατασκευές στον προϊστορικό οικισμό του Αρχοντικού Γιαννιτσών.
- X. Παπαναστασοπούλου, Περίβολοι και οχυρώσεις της εποχής του χαλκού στο Αιγαίο.
- M. Παππά, Οργάνωση του χώρου και οικιστικά στοιχεία στους νεολιθικούς οικισμούς της κεντρικής Μακεδονίας.
- A. Πεντεδέκα, Δίκτυα ανταλλαγών της κεραμικής κατά τη μέση και νεότερη νεολιθική στη Θεσσαλία.

- A. Πολυζούδη, Επαρχιακά αρχαιολογικά μουσεία και συλλογές στη βόρεια Ελλάδα.
- A. Ράμμου, Κεραμική της νεότερης νεολιθικής από την Αλεπότρυπα Μάνης.
- B. Ροντήρη, Θεσσαλική νεολιθική κεραμική. Τεχνολογία και κατανομή στο χώρο.
- E. Σαμαρτζίδου, Ζωοαρχαιολογικό υλικό από τη Δ. Μακεδονία. Συμβολή στην οικονομία της νεότερης νεολιθικής.
- E. Σκαφιδά, Τα ειδώλια του νεολιθικού Διμηνίου. Στοιχεία κοινωνικής οργάνωσης και ιδεολογίας των νεολιθικών κοινοτήτων στη Θεσσαλία.
- A. Σμάγας, Κατοίκηση και ανθρώπινη παρουσία στη Σιθωνία.
- Γ. Τουφεξής, Νεότερη και τελική νεολιθική στη Θεσσαλία. Ζητήματα οικιστικής και οργάνωσης του χώρου.
- Γ. Τσαρτσίδου, Συγκριτική μελέτη φυτολίθων από την ορεινή κοινότητα της Σαρακηνής και τη νεολιθική Μάκρη.
- I. Φάππας, Τα αρωματικά έλαια στη μυκηναϊκή Ελλάδα. Χρήση και κατανάλωση.
- E. Φουρλίγκα, Αρχαιολογία, μουσείο και κοινό. Αρχαιολογικά μουσεία και αρχαιολογικοί χώροι της βόρειας Ελλάδας.
- A. Χονδρογιάννη, Η χρήση του χώρου στα όρια των νεολιθικών οικισμών.

Κλασική Αρχαιολογία

- E. Αλεβίζου, Ψηφιδωτά με εικονιστικές παραστάσεις από συγκροτήματα θεομών της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής περιόδου.
- B. Αλλαμανή-Σουρή, Επιτύμβιες στήλες και ανάγλυφα από τη Βέροια και την περιοχή της.
- Γ. Αριστοδήμου, Κρηναία γλυπτά της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής περιόδου στην Ανατολή.
- I. Βασιλειάδου, Αρχαιολογικά τεκμήρια για την αγροτική ζωή από την αρχαία Πιερία.
- X. Γκατζόλης, Η κυκλοφορία του χάλκινου νομίσματος στη Μακεδονία.
- Σ. Γυματζίδης, Οι οικισμοί της εποχής σιδήρου στο Θερμαϊκό Κόλπο.
- A. Δαλαβέρας, Η λατρεία της Αφροδίτης κατά τους ελληνιστικούς χρόνους στο βορειοελληνικό χώρο.
- B. Ευαγγελίδης, Η αγορά των πόλεων της Ελλάδας από τη ρωμαϊκή κατάκτηση έως τον 3ο μ.Χ. αι.
- N. Καζακίδη, Ο ρόλος των γλυπτών στα ελληνικά γυμνάσια.
- X. Καλλίνη, Ο ελληνιστικός κάρναρος. Συμβολή στην ελληνιστική κεραμική.
- Δ. Καπλανίδου, Το πορτρέτο της εποχής των Σεβήρων στην Ελλάδα.

- X. Καραδήμα, Τα κεραμικά εργαστήρια της Σαμοθράκης στην ελληνιστική εποχή. Συμβολή στη μελέτη των οξυπύθμενων αμφορέων τοπικής παραγωγής.
- K. Κωνσταντούλας, Δυτική νεκρόπολη της Θεσσαλονίκης: Φιλολογικές, επιγραφικές και αρχαιολογικές μαρτυρίες.
- A. Κουκουβού, Λατομεία πωρόλιθου στην Ημαθία. Μελέτη για τη λατομική δραστηριότητα στην αρχαιότητα.
- I. Λαγαμτζής, Από την εισηγμένη κεραμική στην Κρήτη των ιστορικών χρόνων.
- Γ. Μάλλιος, Μύθος και ιστορία: η περίπτωση της αρχαίας Μακεδονίας.
- A. Μαυρομχάλη, Χρήση και χρήστες υάλινων σκευών από την εφεύρεση της νέας τεχνικής τον 1ο αιώνα έως το μεσαίωνα.
- E. Μητσοπούλου, Τα ιερά της Αθηνάς στην Πελοπόννησο.
- M. Μιλιδάκης, Η γένεση και η πρόωμη φάση του αρχαίου ελληνικού θεάτρου.
- Z. Μπίλη, Η Πύδνα και η περιοχή της στους αρχαϊκούς και πρόωμους κλασικούς χρόνους.
- K. Νούλας, Πήλινα ειδώλια από την αρχαία Πύδνα. Συμβολή στην κοροπλαστική της αρχαίας Μακεδονίας.
- E. Οικονόμου, Η εικονογραφία των ταφικών μνημείων στη Μακεδονία των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων. Συμβολή στην ερμηνεία τους.
- E. Παπαγιάννη, Αττικές σαροκοφάγοι με γιρλάντες και ερωτιδείς.
- N. Παπανδρέου, Η ρωμαϊκή παρουσία σε ιερά της επαρχίας της Αχαΐας.
- A. Παυλίδου-Γιαννικούρη, Υδρίες Hadra με λευκό βάθος: το ροδίτικο εργαστήριο.
- Γ. Πλιάκου, Το λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων και η ευρύτερη περιοχή της Μολοσσίας στην κεντρική Ήπειρο. Αρχαιολογικά κατάλοιπα, οικιστική οργάνωση και οικονομία.
- Σ. Ραπτόπουλος, Εμπορικοί αμφορείς στις Κυκλάδες.
- Γ. Ρήγιμος, Από την αρχαία Θεσπρωτία.
- I. Σαχανά, Ο θαλάσσιος θίασος στην τέχνη της ελληνιστικής και πρόωμης αυτοκρατορικής περιόδου.
- X. Σγουροπούλου, Ο κόσμος της Ανατολής στην εικονογραφία της ύστερης κλασικής Ελλάδας. Μελέτη των σχέσεων Ελλάδας και Ανατολής πριν από την εκστρατεία του Μ. Αλεξάνδρου.
- B. Τζανακούλη, Η διείσδυση ξένων στοιχείων στο δωρικό ρυθμό.
- A. Τουλουμτζίδου, Τα μετάλλινα αγγεία στην αρχαία Ελλάδα.
- A. A. Τρακατέλλη, Η κατηγορία των λεγόμενων ψευδοκυπριακών αμφορέων. Συμβολή στη μελέτη της πρόωμης ελληνιστικής κεραμικής.
- E. Τρακοσοπούλου, Αρχαία Άκανθος.

- Κ. Τσονάκα, Χρήσεις αγγείων κατά τους αρχαϊκούς και κλασικούς χρόνους με βάση την εικονογραφική και γραπτή παράδοση.
- Χ. Τσουγγαρης, Η εποχή του σιδήρου στο Νομό Καστοριάς.
- Κ. Φίλης, Εμπορικές δραστηριότητες στον ελλαδικό χώρο με βάση κυρίως τα αρχαιολογικά ευρήματα.
- Κ. Χαβέλα, Η χωροχρονική διάσταση του πολιτισμού στην Τούμπα Θεσσαλονίκης.
- Κ. Χατζηνικολάου, Λατρείες θεών και ηρώων στην Άνω Μακεδονία κατά την αρχαιότητα.
- Ε. Χιώτη, Αυτοκρατορικά και ιδιωτικά πορτρέτα της εποχής των Αντωνίωνων στην Ελλάδα.
- Μ. Χριστάκου-Τόλια, Αγγεία και σκεύη. Η λειτουργία τους στα αρχαία ελληνικά ιερά.
- Ε. Ψαρρά, Ανάγλυφα και άλλα επιτύμβια μνημεία των ύστερων ελληνιστικών και αυτοκρατορικών χρόνων στη δυτική Μακεδονία.
- P. Laferrrière, Προβλήματα της διακόσμησης των μακεδονικών τάφων.

Βυζαντινή Αρχαιολογία

- Σ. Ακριβοπούλου, Το εξάγωνο στη βυζαντινή αρχιτεκτονική.
- Σ. Βασιλειάδου, Μαρμάρινα γλυπτά στη Μακεδονία κατά τη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο (Αρχιτεκτονικά γλυπτά και εκκλησιαστικά έπιπλα).
- Σ. Δαδάκη, Η πόλη των Σερρών στην παλαιοχριστιανική και βυζαντινή περίοδο.
- Ν. Ζήρος, Το Παπίκιον Όρος μέσα από τα ιστορικά και ανασκαφικά δεδομένα.
- Μ. Κάμπας, Η εφαρμογή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού στην ύστερη βυζαντινή περίοδο.
- Β. Μπουλιώνη, Χριστιανισμός και μυστηριακές θρησκείες στην παλαιοχριστιανική περίοδο στον ελληνικό χώρο.
- Γ. Νούσιος, Το πάσχον σώμα στη βυζαντινή ζωγραφική. Ερμηνευτική μελέτη στην ανατομία και μορφολογία του.
- Ν. Παζαράς, Οι τοιχογραφίες του Αγ. Αθανάσιου Μουζάκη και η ένταξή τους στη μνημειακή ζωγραφική της ευρύτερης περιοχής κατά το β΄ μισό του 14ου αι.
- Κ. Ράπτης, Επανάχρηση δομικών υλικών και αρχιτεκτονικών μελών στα μνημεία της Θεσσαλονίκης.
- Α. Τάντσης, Το υπερώο στη βυζαντινή ναοδομία.
- Π. Φωτιάδης, Μονόκλιτοι ναοί της Καστοριάς.
- Ε. Χρυσάφη, Επιδράσεις της αυλικής εικονογραφίας στην απεικόνιση των

αγγέλων στη βυζαντινή τέχνη.

Π. Ψαροή, Βυζαντινοί οικισμοί στο νησί της Ρόδου.

Ιστορία της Τέχνης

- Ε. Αγαθονίκου, Η συλλογή δυτικοευρωπαϊκής ζωγραφικής της Εθνικής Πινακοθήκης.
- Β. Αμανατίδης, Το ανθρώπινο σώμα ως εκφραστικό μέσο στην ελληνική τέχνη μετά το 1970.
- Ε. Γανίτη, Η διαμόρφωση της ελληνικής τέχνης μέσα από το κοινωνικό πλαίσιο και τις ιδεολογικές κατευθύνσεις στην Ελλάδα και την Ευρώπη κατά την κρίσιμη δεκαετία 1965-1975.
- Α. Γιαννουδάκη, Το έργο της γλύπτριας Φρόσως Ευθυμιάδη-Μενεγάκη (1911-1995).
- Γ. Γουγάκης, Ο λόγος περί τέχνης στα Επτάνησα κατά το 19ο αιώνα.
- Ν. Γραϊκος, Ακαδημαϊκές τάσεις της εκκλησιαστικής ζωγραφικής στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα. Ιδεολογικά και εικονογραφικά προβλήματα.
- Μ. Ιωάννου, Αναζητήσεις της νεοελληνικής γλυπτικής κατά τη μεταπολεμική περίοδο.
- Μ. Καγιαδάκη, Οι ζωγράφοι Γεώργιος και Φίλιππος Μαργαρίτης. Τα πρώτα καλλιτεχνικά εργαστήρια στην Αθήνα του 19ου αιώνα.
- Α. Κατσαρίδου, Η σύγχρονη τέχνη και η φωτογραφία στην Ελλάδα, 1970-2000.
- Δ. Κεφαλάς, Ο λόγος των Ελλήνων δημιουργών για την τέχνη στον εικοστό αιώνα.
- Α. Κιλεσοπούλου, Οι καλές τέχνες στη Θεσσαλονίκη, 1912-1974.
- Ε. Μοιρασέτη, Το γυμνό στην ελληνική ζωγραφική του 20ού αιώνα.
- Ν. Μπονόβας, Εικονογραφικό πρόγραμμα Ιερού Ναού Τίμιας Ζώνης Μονής Βατοπεδίου.
- Χ. Ξουβερούδη, Η προσωπογραφία στην ελληνική ζωγραφική του εικοστού αιώνα.
- Κ. Παπαχρήστου, Η σχέση του κριτικού λόγου με την καλλιτεχνική δράση στην Ελλάδα μετά τον πόλεμο.
- Α. Σπανοπούλου, Οι ελληνικές συμμετοχές στη Μπιενάλε της Αλεξάνδρειας (1955-2000).
- Φ. Σπαχίδου, Δημοσιεύματα για την τέχνη στον ελληνικό περιοδικό τύπο κατά τον 19ο αιώνα.
- Ε. Στούμπου, Η απόδοση του αστικού τοπίου στην ελληνική τέχνη του 20ού αιώνα.

- A. Τσώκας, Εκκλησιαστικά ξυλόγλυπτα στο Νομό Φλωρίνης, 17ος-20ος αιώνας.
- Ο. Φώτα, Τα σχέδια σε χαρτί του Ivan Kliun στη Συλλογή Κωστάκη.
- Η. Gad-Allah, Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της σύγχρονης χαρακτικής στην Αίγυπτο.